DICTATURA PROLETARIATULUI, concept care desemnează, în concepţia clasicilor socialismului ştiinţific puterea de stat a *clasei muncitoare*, instaurată prin *revoluţia socialistă*, exercitată cu sprijinul maselor muncitoare neproletare de la oraşe şi sate şi care s-a concretizat, până în prezent, într-o serie de ţări sub forma alianţei muncitoreşti-ţărăneşti. Exprimând interesele majorităţii populaţiei împotriva minorităţii de exploatatori răsturnaţi de la putere, d.p. creează premisele înfăptuirii celei mai largi *democraţii* pentru oamenii muncii, concentrării forţelor şi resurselor în vederea lichidării *capitalismului* şi construirii *socialismului*. Forţă politică conducătoare în sistemul d.p. este partidul revoluţionar al clasei muncitoare. Instrumentul principal al noii puteri este *statul socialist*, căruia îi revine sarcina reprimării încercărilor claselor răsturnate de la putere de a restaura capitalismul, cât şi sarcina de a crea şi dezvolta economia socialistă planificată, de a înfăptui revoluţia socialistă în cultură şi ideologie, de a dirija opera de edificare conştientă a noii orânduiri. K. Marx a arătat că puterea de stat corespunzătoare perioadei de tranziţie de la capitalism la comunism este în mod necesar d.p. („Critica Programului de la Gotha”). V.I. Lenin a dezvoltat teoria despre d.p. aplicând-o la condiţiile specifice Rusiei revoluţionare, *în epoca imperialismului*, subliniind atât necesitatea obiectivă a acesteia, cât şi faptul că ea reprezintă o formă deosebită a alianţei proletariatului cu masele muncitoare neproletare, şi în primul rând cu *ţărănimea* muncitoare, alianţă în care proletariatul are rolul conducător. V.I. Lenin a mai arătat că formele de trecere la socialism vor fi diferite de la *naţiune* la naţiune, fiecare aducând un specific exprimat într-o anumită formă a democraţiei, într-o anumită varietate a d.p., într-un anumit ritm af transformărilor socialiste ale diferitelor laturi ale vieţii sociale. Păstrându-şi esenţa comună, formele de stat în care se înfăptuieşte d.p. pot să difere de la o ţară la alta, în funcţie de condiţiile concrete interne şi internaţionale, precum şi de la o perioadă istorică la alta. Continuând transformarea puterii de stat începută odată cu declanşarea revoluţiei populare, statul socialist în România s-a dezvoltat, după 30 decembrie 1947, în condiţiile ofensivei neîntrerupte a socialismului, în toate domeniile activităţii sociale. La

temelia lui a stat alianţa dintre clasa muncitoare şi ţărănime, care a reprezentat şi factorul de bază al mersului înainte al ţării pe calea progresului şi civilizaţiei, al edificării societăţii socialiste multilateral dezvoltate. În procesul construcţiei *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* funcţiile statului muncitoresc-ţărănesc cunosc o evoluţie continuă, se accentuează importanţa primordială a funcţiei economico-organizatorice, se dezvoltă funcţia cultural-educativă, se exercită continuu funcţiile internă şi externă de apărare a cuceririlor revoluţionare ale poporului muncitor, a noii legalităţi instituite ca urmare a victoriei socialismului. O trăsătură caracteristică fundamentală a statului nostru este lărgirea continuă a democraţiei socialiste, asigurarea prin forme multiple a participării maselor populare la activitatea politică, la dezbaterea şi la rezolvarea problemelor construcţiei economice şi culturale şi, prin aceasta, întărirea unităţii moral-politice a întregului popor, apărarea şi consolidarea continuă a cadrului legalităţii socialiste, în epoca noastră, în funcţie de diversificarea tot mai accentuată a condiţiilor luptei proletariatului pentru socialism, formele de cucerire a puterii politice şi de instaurare a statului socialist vor fi şi ele tot mai variate, confirmându-se prin aceasta încă o dată adevărul după care *legile* obiective generale ale revoluţiei şi construcţiei socialismului acţionează prin particular, în conformitate cu cerinţele concret-istorice ale fiecărei ţări, potrivit corelaţiei dialectice dintre *general* şi *particular*, dintre *naţional* şi *internaţional*.

DICTATURĂ, formă a dominaţiei unei sau unor clase sociale într-o anumită orânduire socială. D. se exercită pe plan politic, economic şi ideologic; ea îmbracă, în orânduirile bazate pe exploatarea capitalistă (d. *burgheză*), diferite ipostaze: relativ moderate (monarhia constituţională, republica parlamentară) sau discreţionare (d. personală, d. militară, d. *fascistă*). În România, regimul burghezo-moşieresc a generat forma monarhico-parlamentară a d. cât şi d. regală şi pe cea militaro-fascistă.

DIDEROT, Denis (1713 – 1784), filosof materialist, scriitor, moralist şi estetician francez, unul dintre cei mai de seamă iluminişti şi redactor principal al „Enciclopediei”. D. afirmă existenţa obiectivă a

materiei ca substanţă unică a lumii, a cărei cauză se găseşte în ea însăşi. *Senzaţia* e o proprietate a materiei, iar gândirea o formă dezvoltată a sensibilităţii. D. a formulat şi unele teze dialectice care depăşesc caracterul mecanicist al filosofiei materialiştilor sec. 18 în general. El s-a apropiat de ideea *automiţcării* materiei, a privit conştiinţa ca o însuşire a materiei superior organizate şi a anticipat *evoluţionismul*. Renumitul dialog „Nepotul lui Rameau” (1762, publicat postum), în care D. dezvăluie, într-o modalitate literară, dialectica *binelui* şi *răului*, paradoxurile conştiinţei etice, a fost considerat de Engels o „capodoperă a dialecticii”. Alături de Helvâtius şi Holbach, D. a enunţat concepţia despre rolul mediului social în formarea *personalităţii*, considerând transformarea „raţională” a mediului (adică înlăturarea rânduielilor feudale) ca o condiţie a desăvârşirii morale a omului. A fost un critic acerb al intoleranţei religioase, al spiritului dogmatic promovat de religie. A pledat pentru apropierea artei de viaţă şi a susţinut rolul ei etic, educativ, afirmându-se ca un teoretician şi propagandist al realismului în estetică şi în critica de artă. *Alte op.*: „Cugetări filosofice” (1754).

„Convorbiri între D'Alembert şi Dide-rot” (1769), „Diderot şi abatele Bar-th & emy” (postum).

DIETZGEN, Joseph (1828 – 1888), filosof german autodidact, muncitor tăbăcar, autor al lucrării „Esenţa muncii cerebrale a omului” (1869), care a ajuns, independent de Marx şi Engels, la materialismul dialectic. Marx (cu care D. a avut şi legături personale) şi Lenin au apreciat opera „muncitorului-filozof”, criticând însă unele inconsecvenţe ale sale (de ex., identificarea gândirii cu materia). În lb. română au fost editate „Scrieri alese” (1958).

DIFERENŢĂ SPECIFICĂ, notă prin care specia de definit se deosebeşte de celelalte specii cuprinse în *genul proxim* al ei. În definiţia: „Pătratul este un patrulater *cu laturile egale, făcând între ele unghiuri drepte*”, cuvintele subliniate indică d.s. prin care pătratul se deosebeşte de dreptunghi, romb etc.

DIFUZIONISaţ, curent de gândire răspândit în *filosofia culturii* şi *antropologia socială* contemporană, care consideră „difuzarea” valorilor culturale ca principalul aspect în dezvoltarea societăţii şi

culturii. El a fost sugerat încă de E.B. Tylor, care, în 1871, folosea conceptul de „difuzie”, de Fr. Boas, care, în 1899, făcea referiri la „diseminarea” culturii, de L. Frobenius, care, în 1904, a propus aşa-numitele modele universale de cultură. Dintre orientările principale ale d. sunt cunoscute: a) Şcoalaisto. rico-culturală austro-germană sau Şcoala Cercurilor Culturale de la Viena (care lansează conceptul de „Kulturkreis”), fondată „de F. Graebner, B. Ankermann şi E. Foy, primii care au formulat principiile şi metodele difuzioniste, continuată de W. Schmidt, W. Kooppers, P. Schebesta, grupaţi în jurul revistei „Anthropos”; b) hiperdifuzionismul englez (W.H. Rivers, G. Elliot Smith, W.J. Perry, întemeietorii Şcolii de la Manchester); c) d. american „prudent”, format în cadrul Şcolii lui Fr. Boas (C. Wissler, A.L. Kroeber, R.H. Lowie, R. Linton, A. Goldenweisser). D. cunoaşte un oarecare ecou în Franţa (Montandon) şi în ţările scandinave (E. Nordenskiold, K. Lindblom). D. se evidenţiază astăzi mai ales prin tezele cu privire la „contextul cultural” şi la transmisiunea (succesiunea, moştenirea, asimilarea) culturală, ca şi prin promovarea punctului de vedere atât geografic cât şi istoric în cercetarea fenomenelor sociale şi culturale.

DIHOTOMIE (gr. *dichotomia* „împărţire în două”, „dedublare”), 1. (în logică) Diviziune a unei noţiuni în doi membri, de regulă, contradictorii, a unui gen în două specii. În *diviziunea* dihotomică membrii diviziunii epuizează sfera noţiunii de divizat. Acest tip de diviziune se foloseşte când interesează doar unul dintre membrii diviziunii, atunci când sfera uneia dintre noţiunile rezultate prin diviziune este nedeterminată şi, evident, când noţiunea de divizat oferă, conform *criteriului* ales, numai două cazuri posibile. 2. (în sens ontologic) Termen folosit de Aristotel referitor la primul argument pentru demonstrarea imposibilităţii mişcării – invocat de Zenon din Eleea – argument care are la bază ideea dihotomizării la infinit a spaţiului şi timpului; imposibilitatea teoretică a mişcării ar rezulta din faptul că obiectul în mişcare trebuie să ajungă mai întâi la jumătatea distanţei înainte de a ajunge la capătul ei. Acest argument se sprijină pe incomprehensibilitatea diviziunii la infinit.

DILEMĂ (gr. *di* (s) „doi” şi *lemma* „argunlent”), tip de

raţionament disjunctiv-ipotetic (Iernatic). În cazul d. *simple*, una dintre premise este o judecată disjunctivă care enunţă două alternative, numite şi „coarnele dilemei”. Celelalte două premise sunt judecăţi ipotetice care au acelaşi consecvent; antecedentul uneia este prima alternativă, iar antecedentul celeilalte a doua alternativă. Concluzia d. simple este o judecată categorică, în cazul d. *compuse*, premisele ipotetice au consecvent diferit, iar concluzia este o judecată disjunctivă. Dacă demersul gândirii merge de la afirmarea *antecedentului* în premise, la afirmarea *consecventului* în concluzie, avem o d. constructivă. Când se trece de la negarea consecventului în premise la negarea antecedentului în concluzie d. se numeşte distructivă. Atunci când d. este corect constituită, ea se bucură de o forţă demonstrativă deosebită, completată de o semnificativă valoare retorică.

DILTHEY, Wilhelm (1833 – 1911), istoric, filosof şi psiholog german, reprezentant principal al *„filosofiei vieţii”*. Adept al *psihologismului* în sociologie şi în filosofia artei, D. Încearcă să elaboreze o „critică a raţiunii istorice” (adică o epistemologie şi metodologie a ştiinţelor istorice). El instituie o opoziţie metafizică, rigidă între ştiinţele naturii (bazate pe „explicarea” fenomenelor prin subsumarea lor unor legi) şi ştiinţele istorice sau „ştiinţele spiritului” (a căror metodă este „înţelegerea”, „comprehensiunea”, intuirea *sensului* fenomenelor de cultură studiate, întemeiată pe „trăire”, pe identificarea lor de către subiect cu propria experienţă spirituală). Întrucât, după D.sistemele culturii” (economia, dreptul, religia, arta etc.) sunt exteriorizări ale „structurilor” psihice, *psihologia descriptivă*, care analizează şi descrie aceste structuri, stă la temelia oricărei ştiinţe a spiritului. Deşi spiritualist consecvent, punând problema particularităţilor cunoaşterii istorice, D. se situează în rândurile gânditorilor care au contribuit la dezvoltarea problematicii filosofiei moderne a istoriei şi a culturii. D. a fost şi unul dintre iniţiatorii structuralismului în psihologie. Op. pr.: „Introducere în ştiinţele spiritului” (1883), „Ideile unei psihologii descriptive şi analitice” (1894), „Construcţia lumii istorice în ştiinţele spiritului” (1910).

DIMITRESCU-IAŞI, Constantin (1849 – 1923), filosof, sociolog şi

pedagog român, democrat burghez. A fost profesor de filosofie la Universitatea din Iaşi şi apoi la Universitatea din Bucureşti, unde a ţinut primul curs de sociologie (1897). Continuând orientarea materialistă a lui V. Conta, D.-I. a înclinat spre un monism materialist de factură mecanicistă şi a desfăşurat o activitate ateistă. El apus la baza activităţii omului nevoia de hrană şi a conceput societatea ca „un mare atelierpentru crearea mijloacelor de trai" („Marag-na, sau nevoia de hrană", 1891). Influenţat de mişcarea socialistă, D.-I. a criticat exploatarea capitalistă şi ipocrizia moralei burgheze („Două morale", 1906). A luat apărarea ţărănimii oprimate şi a susţinut necesitatea industrializării ţării. Spre sfârşitul vieţii a preconizat împăcarea claselor antagoniste. *Alte op.*: „Studii de psihologie socială" (postum, 1927), „Studii de estetică" (postum, 1927).

DINAMISM (gr. *dynamis* „forţă"), concepţie filosofică idealistă potrivit căreia factorul primordial nu este materia, ci mişcarea sau forţa pură, imaterială, întemeietorul d. poate fi socotit Leib-niz, care considera materia ca un factor derivat din interacţiunea a doua forţe opuse: atracţia şi repulsia. Alţi reprezentanţi: Schelling, Bolzano. La sfârşitul sec. 19, d. s-a manifestat sub forma *energetismului* (W. Ostwald). Noţiunea de d. este adeseori opusă aceleia de *atomism*. O notă pozitivă a d. este tendinţa sa dialectică, activismul.

DINAN, David de v. DAVID de
Dinan.

DIOGENE din Sinope (c. 412 – 323 î.e.n.), filosof grec care şi-a propus să pună în practică, fără compromisuri, principiile şcolii cinice, trăind „conform cu natura", în dispreţul convenţiilor sociale. A promovat ideea că omul trebuie să fie „cetăţean al universului". Figura lui D. a format obiectul a numeroase legende (culese de Diogene Laerţiu). V. şi *cinicii*.

DIOGENE LAERŢIU (prima jumătate a sec. 3 e.n.), învăţat grec, a cărui operă „Despre vieţile şi doctrinele filosofilor" (trad. rom. 1963) constituie, în ciuda sistematizărilor defectuoase şi a unui redus spirit de discernământ critic, un indispensabil izvor pentru cunoaşterea filosofiei antice greceşti.

DIONISIAC, concept al *filosofiei culturii* şi artei, introdus de

Nietzsche în „Naşterea tragediei din spiritul muzicii” (1872), şi care desemnează afirmarea, în gândirea, creaţia şi faptul de cultură, a disponibilităţii la dezechilibru, predominanţa impulsivă a pasiunilor, a simţurilor dezlănţuite, visul şi beţia extatică, prin analogie cu reprezentarea mitologică a lui Diony-sos, zeul elin al vinului, patronul sărbătorilor orgiastice, al muzicii şi poeziei lirico-ditirambice, personificarea dinamismului fără măsură al vieţii, a eliberării forţelor ei oarbe, inconştiente, necontrolate. D., în concepţia lui Nietzsche, formează o desăvârşită unitate a contrariilor cu *apolinicul*, principiu al contemplării senine, armonioase şi echilibrate a lumii, simbolizat de Apollo, zeul elin al Binelui şi Armoniei, şi întruchipată în epopeea homerică şi în marea tragedie greacă. Aceşti doi termeni au o valoare caracterizantă.

DIORISM 1. Termen folosit de Platon pentru a desemna *diviziunea*, iar de Aristotel pentru a semnifica distincţia, *definiţia*. 2. (în matematică) Termen întrebuinţat uneori pentru a desemna formularea condiţiilor necesare rezolvării unei probleme.

DISCONTINUITATE, v. CONTINUITATE-DISCONTINUITATE.

DISCRET, discontinuu (de ex., forma d. a materiei: atom, moleculă). V. *continuitate-discontinuitate*.

dis

DISCURSIV, (despre cunoaştere, gândire) structură logică care constă dintr-o serie de etape sau operaţii („paşi”, „din aproape în aproape”) normate, urmărind dobândirea unei propoziţii (sau a unei mulţimi ordonate de propoziţii) conclusive, întemeiată tocmai prin validitatea parcurgerii necesare, într-un sens dat cu necesitate, a seriei respective de operaţii. *Raţionamentul* este o formă de gândire d. Ani. *intuitiv*.

DISFUNCŢIE, v. FUNCŢIE.

DISJUNCŢIE (lat. *disjuncţio* „separare”, „diversitate”), *conectiv*, relaţie logică între două enunţuri. D. este *exclusivă* când leagă numai două propoziţii care nu pot fi nici adevărate şi nici false împreună. D. *neexclusivă* este conectivul logic adevărat, când cel puţin una dintre propoziţiile conectate este adevărată, şi fals, când toate propoziţiile sunt false.

DISPUTĂ UNIVERSALELOR, v. CEARTA UNIVERSALIILOR; NOMINALISM; REALISM.

DIVERSITATE (în corelaţie dialectică cu *unitate*), concept care desemnează caracterul individual, singular sau particular, specific obiectelor şi fenomenelor, implicând prezenţa unor diferenţe intrinseci, de ordin calitativ, între acestea. Recunoaşterea d. reale a lumii fenomenale, a infinitei varietăţi a lucrurilor constituie o caracteristică comună diferitelor tipuri de concepţii despre lume (*monismul* materialist, monismul idealist, *dualismul* sau *pluralismul*), diferenţele esenţiale dintre acestea fiind marcate de interpretarea categoriei de *unitate*, de acceptarea sau respingerea ei, de înţelegerea naturii relaţiei unitate-diversitate. Distincţii în ce priveşte sensurile termenului de d. apar chiar şi în cadrul monismului materialist. Astfel, *mecanicismul* contestând *substratul* obiectiv al determinărilor calitative, reducând *calitatea* la *cantitate*, oferă implicit o reprezentare subiectivistă asupra d. concepând-o ca simplă iluzie. *Materialismul dialectic* fundamentează o concepţie monist-dialectică în care unitatea se corelează cu diversitatea, varietăţii calitative a fenomenelor corespunzându-i anumite deosebiri de ordin cantitativ. Termenul de d. este aplicabil diferitelor ipostaze ale deosebirilor calitative. În acest sens, circulă sensurile de d. structurală, compoziţională, relaţională; sunt folosite noţiunile de d. a formelor mişcării sau a formelor de organizare a materiei, d. a domeniilor existenţei sau cunoaşterii etc. în felul acesta, diversificarea nelimitată a lumii se manifestă fie ca infinitate de stări calitative pe care le străbate universul natural şi social în dinamica sa, fie ca infinitate calitativă a nivelelor de organizare a materiei, a trecerilor calitative de la un nivel la altul, fie ca varietate nelimitată calitativ de obiecte şi fenomene sau procese ireductibile unele la altele. V. şi *unicul*.

DIVINITATE, noţiune sinonimă Dumnezeului creştin, dar şi zeităţilor din cadrul religiilor în general. În sens abstract, noţiunea semnifică trăsătura proprie a ceea ce este considerat a fi supranatural.

DIVIZIUNE, operaţie logică de împărţire a *genului* în *speciile* sale. Elementele logice ale d. sunt: *genul*, adică noţiunea de divizat, *membrii*, adică speciile obţinute prin d. şi *criteriul*, adică punctul de

vedere conform căruia se realizează d. Ca exemplu de d. poate servi împărţirea după laturi a genului triunghi în speciile sale: echilateral, isoscel şi scalen. D. se supune următoarelor reguli: a) criteriul d. trebuie să fie unic şi esenţial; b) membrii d. trebuie să se excludă între ei; c) ei trebuie să fie enumeraţi complet astfel ca să epuizeze sfera noţiunii de divizat; d) în d. nu trebuie să se facă salturi, adică să se includă subspecii printre specii. După numărul speciilor obţinute, prin d. avem: d. dihotomică, d. tribotomică etc. D. este operaţia inversă *clasificării* şi alături de clasificare şi *definiţie* are o deosebită importanţă metodologică, pe linia sistematizării unui ansamblu de concepte. V şi *dihotomie*.

DIVIZIUNEA SOCIALĂ A MUNCII 1.

Proces istoric obiectiv de desprindere a diferitelor categorii de muncă din ansamblul muncii sociale şi al statornicirii acestora ca activităţi separate, specializate. În istoria societăţii omeneşti, cea mai simplă diviziune a muncii, proprie comunei primitive, a constituit-o *diviziunea naturală a muncii*, „întemeiată pe deosebirile de sex şi vârstă, adică pe o bază pur fiziologică” (K. Marx). În perioada destrămării comunei primitive, dezvoltarea forţelor de producţie a determinat apariţia d.s. am., caracterizată, în special, prin faptul că se bazează pe criterii social-economice şi în cadrul căreia producătorii desfăşoară activităţi de producţie diferite. Prima mare d. s.am. a constat în separarea triburilor de păstori din ansamblul celorlalte* triburi, iar cea de-a doua mare d. s.am. a constituit-o desprinderea meseriilor de agricultură. Lărgirea producţiei de mărfuri şi a pieţei a dus la cea de-a treia mare d. s.am. şi anume desprinderea negustorilor, care se ocupau exclusiv cu schimbul. Evoluţia diviziunii muncii a fost însoţită de apariţia şi consolidarea proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, a accentuat diferenţierea socială, a dus la apariţia *claselor sociale*, la instituţionalizarea în societate a funcţiei politice, la apariţia *statului*. Totodată, ea a generat separarea şi opoziţia, adâncite de-a lungul istoriei, dintre oraş şi sat, dintre munca fizică şi munca intelectuală. 2. Concept al materialismului istoric care ajută la explicarea succesiunii modurilor de producţie, a marilor schimbări economice, social-politice, ideologice şi spirituale

intervenite în istoria societăţii. Fiecare nouă treaptă de dezvoltare a forţelor de producţie a generat o diviziune a muncii superioară, mai complexă, determinând dinamica transformării relaţiilor de producţie care constituie, la rândul lor, cadrul social-economic de manifestare a acesteia. D.s.am. reprezintă una dintre principalele forme în care îşi găseşte expresie procesul de socializare a producţiei şi a muncii. Ea contribuie, în societatea contemporană, la creşterea productivităţii muncii, la diversificarea şi specializarea producţiei, factori de primordială însemnătate ai progresului economic şi social. În contrast cu caracterul sti-hinic şi contradictoriu al d.s. am. din capitalism, socialismul creează condiţiile pentru înfăptuirea ei unitară, în mod organizat şi planificat. În acest sens, în ţara noastră, corespunzător cerinţelor etapei de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi implicaţiilor revoluţiei ştiinţifice şi tehnice, politica P.C.R. are în vedere specializarea producţiei, perfecţionarea pregătirii profesionale a lucrătorilor şi a cadrelor de specialişti, repartizarea teritorială raţională a forţelor de producţie etc. Comunismul, odată cu lichidarea deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi munca intelectuală, dintre munca agricolă şi cea industrială, dintre sat şi oraş, în concordanţă cu dezvoltarea amplă a ştiinţei şi culturii, presupune şi o organizare calitativ superioară a întregii activităţi economico-sociale, o diviziune nouă, comunistă a muncii, întemeiată pe afirmarea liberă, deplină şi multilaterală a capacităţii, aptitudinilor şi talentului tuturor membrilor societăţii.

DOBROLIUBOV, Nikolai Aleksandrovici (1836 – 1861), democrat revoluţionar, filosof materialist, critic literar şi publicist rus. Discipol şi colaborator al lui Cernîşevski, D. a fost unul dintre ideologii revoluţiei ţărăneşti din Rusia. Ca filosof, a combătut *dualismul*, susţinând ideea unităţii fenomenelor psihice şi fiziologice, a criticat *agnosticismul* şi *scepticismul*. Este reprezentantul unei critici literare de tip sociologic şi publicistic: în eseurile sale, de o largă audienţă în cercurile intelectualităţii ruse a vremii, el analiza conţinutul social obiectiv al operei literare, căuta tipologia socială corespunzătoare celei literare („Ce este oblomovismul?”), semnificaţia revoluţionară, critică (uneori chiar independentă de intenţiile scriitorilor) a literaturii

realiste ruse contemporane. De la analiza semnificaţiei operei literare, D. ajungea la o critică – pe cât de vehementă, pe atât de pătrunzătoare – a realităţii sociale oglindite de aceasta.

DOGMATISM, mod de gândire rigid care operează cu teze socotite imuabile, date o dată pentru totdeauna. D. constituie o trăsătură caracteristică a gândirii religioase, care acceptă necritic, orbeşte, pe temeiul credinţei, un sistem de teze nedovedite, socotindu-le adevăruri intangibile (*dogme*). În ştiinţele naturii, ca şi în ştiinţele sociale, d. se manifestă prin tendinţa de a considera drept criteriu al adevărului nu experienţa, practica în continuă dezvoltare, ci exclusiv anumite concepte, teze sau teorii, părerile unor autorităţi pretins infailibile. Baza teoretică a d. O constituie negarea sau ignorarea dezvoltării dialectice şi aprofundării continue, progresive a cunoaşterii, ignorarea caracterului concret al adevărului şi considerarea metafizică a acestuia ca ceva definitiv, osificat. Orice teză justă se transformă în dogmă dacă este considerată ca ceva împietrit, nesupus dezvoltării, dacă este ruptă de condiţiile istorice concrete, trivită ca valabilă pentru toate timpurile şi toate împrejurările. D. constituie o formă tipică a ruperii subiectiviste a teoriei de practică Contravenind esenţei însăşi a materialismului dialectic, concepţie prin excelenţă critică, deschisă *noului* şi revoluţionară, d. frâneala dezvoltarea gândirii creatoare a cunoaşterii ştiinţifice şi *progresul practicii* social-istorice.

DOGMĂ (gr. *dogma* „opinie filosofică”; *dogmata* doctrinele prin care se diferenţiau unele de altele diferitele şcoli filosofice din antichitatea greacă, cuvânt derivat de la verbul *dokein* „a avea o opinie”, „a gândi”, „a imagina”). 1. (În sens filosofic clasic) Teorie filosofică admisă de o anumită şcoală (de ex., d. şcolii stoice). Prin extensie, dar cu o nuanţă peiorativă, orice teză neargumentata într-un domeniu sau altul de idei (de ex., d. literare, d. politice etc); în acest sens se confundă cu noţiunea de teză nedovedită, considerată adevăr imuabil (v. şi *dogmatism*). 2. (în sens religios) Doctrină considerata ca fiind adevărată de către biserică şi căreia membrii acestei biserici trebuie să-i dea crezare absolută. Cu această semnificaţie, termenul se extinde încă din primele secole ale creştinismului. Disciplina teologică

a d. creştine este dogmatica. D. religioase îşi bazează afirmaţiile lor pe aşa-numita *revelaţie*, pe autoritatea „cuvântului lui Dumnezeu". Prin specificul conţinutului lor teoretic, d. religioase sunt forme ideologice ultracorservatoare şi se află în opoziţie absolută cu adevărul ştiinţific. Odată cu progresul cunoaşterii ştiinţifice, opoziţia ireconciliabilă dintre d. religioase şi adevărul ştiinţific a devenit tot mai clară şi evidentă. De-a lungul istoriei, infidelitatea faţă de d. religioase a reprezentat motiv de persecuţie, mai ales a oamenilor de ştiinţă, de către autorităţile bisericeşti aliate cu forţele politice reacţionare.

DOMENACH, Jean-Marie (n. 1922), filosof, estetician şi doctrinar politic francez de orientare personalistă, director, din 1957, al revistei „Esprit". Preocupat îndeosebi de *înstrăinare*, în care denunţă „pierderea lumii omului", D. O asimilează însă cu „un *rău* absolut" sau cu „o dependenţă primă", ajungând la ideea unei alienări ontologice determinată de „căderea" originară. Pornind de la înstrăinare, defineşte, în „Reîntoarcerea tragicului" (1967) tragicul contemporan ca „pierdere a omului în propria sa lume".

DOXOGRAFI (gr. *doxa* „părere", „doctrină" şi *graphein* „a scrie"), autori din Grecia antică, care spicuiau părerile filosofilor şi le expuneau pe probleme. Principalii d. au fost Actius (sec. 2), Stobeu (sec. 5), Simplicius (sec. 6).

DRAGOMIRESCU, Mihail (1868 – 1942), estetician şi critic literar român. A fost profesor la Universitatea din Bucureşti. A condus revistele „Convorbiri critice", „Ritmul vremii", „Falanga", în paginile cărora, manifestând tendinţe clasicizante, a combătut atât *semănătorismul*, cât şi simbolismul şi modernismul. Încercând să clasifice arta într-un sistem rigid, el a elaborat teoria capodoperei, care, cu toate limitele ei dogmatice, criticate şi în epocă, conţinea unele observaţii interesante privind necesitatea studierii atente a structurii operelor. Susţinând autonomia integrală a esteticului, D. a întemeiat un original sistem de estetică („ştiinţa literaturii"), cunoscut şi apreciat în literatura mondială de specialitate. Unele dintre opiniile teoretice şi metodologice ale esteticii sale se regăsesc în metodologia structuralistă aplicată exegezei fenomenului literar. Este de asemenea de reţinut distincţia judicioasă pe care o făcea D. Între personalitatea

artistică şi tea umană a creatorului. *Op.pr.*: „Critica ştiinţifică şi Eminescu” (1895, ed. revăzută 1906), „Teoria poeziei” (1906, ed. revăzută 1915), „Ştiinţaliteraturii” (4 vol., 1926; şi în lb. franceză 1928 – 1939), „Critica” (2 vol., 1928), „Semănătorism, poporanism, criticism” (1934).

DRĂGHICESCU, Dimitrie (1870 – 1945), filosof, sociolog şi diplomat român, militant pentru desăvârşirea unităţii naţionale a României, unul dintre promotorii creării Ligii Naţiunilor. D. dezvoltă filosofia socială vest-europeană, în special franceză, depăşindu-i în anumite privinţe atât pe E. Durkheim cât şi pe G. Tarde. D. subliniază specificitatea determinismului social, considerând că evoluţia socială, determinată de „idealul creator”, înţeles ca viziune anticipată a sensului dezvoltării istorice şi ca forţă motrice a acesteia, se înfăptuieşte în direcţia transformării omului în personalitate morală, spirituală, prin eliberarea politică şi economică a societăţii, prin democratizarea vieţii sociale, prin înfăptuirea progresivă a dreptăţii. Într-o viziune ştiinţifico-fantastică, pigmentată puternic de elemente religioase, D. Îşi exprimă speranţa în posibilitatea realizării vieţii veşnice pe Pământ, pe baza cuceririlor ştiinţei şi tehnicii. *Op*. pr.: „Problema determinismului social. Determinism biologic şi determinism social” (1903), „Rolul individului în determinismul social” (1904), „Din psihologia poporului român” (1907), „Idealul creator” (1914), „Partide politice şi clase sociale” (1922). „Realitatea spiritului” (1928), „Noua cetate a lui Dumnezeu” (1929), „Adevăr şi revelaţie” (2 vol., 1934).

DREPT, totalitate a regulilor care stabilesc cadrul relaţiilor juridice dintre oameni, sancţionate şi impuse de puterea de stat ca expresie a intereselor şi voinţei claselor dominante. D. a luat naştere odată cu împărţirea societăţii în clase antagoniste, cu apariţia *statului* şi s-a modificat de laoorânduire socială la alta. Materialismul istoric a dezvăluit esenţa de clasă şi caracterul istoric al d. Fiecărei formaţiuni social-economice în care există clase îi corespunde un anumit tip de d.: d, *sclavagist*, d. *feudal*, d. *burghez*, d. *socialist*. D. socialist decurgând din proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, exprimă interesele şi voinţa clasei muncitoare, a tuturor oamenilor muncii; el

reprezintă una dintre modalităţile principale ale afirmării şi consolidării statului socialist. Apărarea şi dezvoltarea normelor de d. constituie o direcţie principală de acţiune pentru perfecţionarea activităţii sociale în procesul edificării societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi al înaintării României spre comunism.

DREPT NATURAL, noţiune proprie unui anumit curent din gândirea politico-juridică („şcoala d.n.”), potrivit căruia „dreptul pozitiv” (adică dreptul constituit efectiv în diferite state) este precedat şi determinat de un drept imuabil şi universal, care ar decurge din natura sau raţiunea umană ori din voinţa şi raţiunea divină. Ideea d.n. are o lungă istorie (în *daoism*, la *sofişti*, la Platon şi Aristotel, la stoici, la Cicero şi jurisconsulţii Imperiului roman, în *tomism*, la ideologii monarhismului etc), jucând, în funcţie de poziţia de clasă a autorilor şi de contextul social-politic în care a fost afirmată, un rol progresist sau conservator. Deşi ignora determinarea socială (de clasă) a formelor de drept şi evoluţia lor istorică, concepţia d.n. a avut, în epoca de ascensiune a burgheziei (sec. 17 – 18) un rol progresist, fiind folosită de ideologii ei (Grotius, Locke, Montesquieu, materialiştii francezi din sec. 18), în denunţarea instituţiilor politice şi juridice feudale, declarate ca incompatibile cu *natura omului*. În epoca noastră, unii ideologi reacţionari tind să utilizeze o variantă nouă, „renăscută”, a d.n., opunându-l dreptului pozitiv, în intenţia justificării arbitrarului judiciar şi administrativ.

DREPTATE, noţiune etico-juridică, folosită drept criteriu pe baza căruia se aprobă sau se dezaprobă, în lumina unui anumit ideal etic, orândui-rea socială şi de stat, relaţiile economice, politice şi juridice, normele şi legile în vigoare într-o epocă dată, precum şi acţiunile indivizilor, ale grupurilor sociale, comunităţilor umane, ale popoarelor sau statelor. Concepţiile despre d. au un caracter istoric şi de clasă. În societăţile bazate pe exploatare, clasele dominante caută să justifice prin concepţiile lor despre d. relaţiile economice existente, în timp ce masele populare au promovat întotdeauna propriile lor idei despre d., care oglindesc necesitatea înlăturării asupririi şi inegalităţii sociale. Dezvăluind caracterul de clasă al concepţiei burgheze despre d. şi proclamarea formală a d. în orânduirea capitalistă, socialismul

ştiinţific a făurit o concepţie nouă despre d., concepută ca egalitate socială între oameni, realizabilă prin eliberarea omului de orice exploatare şi asuprire.

DRIESCH, Hans (1867 – 1941), biolog şi filosof idealist german, reprezentant al *vitalismului*. După el, fenomenele vieţii ar fi determinate nu de cauze materiale, ci de un principiu imaterial, „forţa vitală” sau *entelehia*.

DUALISM, concepţie filosofică opusă *monismului*, potrivit căreia, la baza existenţei ar sta două principii, opuse şi ireductibile: principiul material şi cel spiritual, corpul şi sufletul, *binele* şi *răul* etc. D. a apărut deseori ca o încercare de conciliere eclectică a *materialismului* cu *idealismul*. În diferite condiţii istorice, el a avut fie un rol pozitiv, manifestându-se ca o reacţie faţă de *monismul* idealist, fie unul negativ, ca reacţie împotriva materialismului. În genere însă, nerecunoscând caracterul primordial al lumii *materiale* în raport cu lumea ideilor, pe care o consideră ca o realitate de sine stătătoare, d. se înscrie, în ultimă instanţă, printre variantele idealismului filosofic. În psihologie d. a fost susţinut de promotorii teoriei *paralelismului psihofizic*. (G. Th. Fechner, W. Wundt ş.a.).

DUALITATE 1. (în logică) Raport de *simetrie* prin inversare între două *funcţii* logice, astfel încât cea de-a doua poate fi obţinută prin negarea simultană a valorii primei funcţii şi a argumentelor acesteia. Fiind dată definiţia unei anumite funcţii, definiţia funcţiei aflate în raport de d. cu prima se obţine prin înlocuirea în prima definiţie a cuvântului „adevărat” cu cuvântul

„Fals” şi invers. Astfel, dindefiniţia disjuncţiei neexclusive: „Funcţie logică adevărată atunci când cel puţin unul dintre argumentele sale este adevărat şi falsă atunci când toate argumentele ei sunt false”, se poate obţine definiţia dualului ei, a *conjuncţiei*: „Funcţie logică falsă atunci când cel puţin unul din argumentele sale este fals şi adevărată atunci când toate argumentele ei sunt adevărate”. Raportul de d. a fost descoperit şi analizat pentru prima dată în matematică, mai precis în geometria proiectivă (J.D. Gergonne, 1771 – 1859). Prima analiză logică a acestui raport este datorată lui E. Schröder din 1877. D. are o mare importanţă pentru simplificarea

unor demonstraţii în logică şi în matematică, dar şi pentru rezolvarea unor probleme în analiza schemelor de contacte electrice sau în programarea matematică în legătură cu chestiunile de optimizare. 2. (în ontologiile idealist-religioase, în special în *maniheism*) *Principii* contrarii, opuse (de ex., bine-rău, Ormuzd-Ahriman, la vechii perşi etc). Termenul d. este folosit şi în concepţiile moderne privitoare la structura materiei (de ex., d. undă-corpuscul, continuu-discontinuu, substanţă-câmp etc).

DU BOIS-REYMOND, Emile (1818 – 1896), fiziolog german. A susţinut în spirit pozitivist, că ştiinţa are limite de netrecut, formulând teza agnostică *„ignoramus, ignorabimus"* („Nu ştim, nu vom şti niciodată").

DUFRENNE, Mikel (n.1910), estetician şi filosof francez de formaţie fenomenologică, orientat spre umanism şi raţionalism. El a dus o polemică directă cu *structuralismul*, *psihanaliza*, *existenţialismul* care, într-o manieră sau alta, pot avea implicaţii antiumaniste. A propus o viziune antropologică realistă, definind omul atât în raport cu *praxisul* cât şi cu *limbajul*, ca fiind liber şi responsabil în acelaşi timp. D. face o justificată delimitare între analiza structurală a activităţii umane şi concepţia structuralistă care neagă posibilitatea omului de a depăşi prin creaţie cadrul sistemului social obiectiv în care fiinţează. Cultura şi valorile presupun în mod obligatoriu un sens axiologic. Perceperea valorilor angajează individul, făcând imposibilă neutralitatea sa axiologică, obligându-l astfel la acţiune şi angajare. *Op*. pr.: „Fenomenologia experienţei estetice" (voi. 1-1951, vol. II – 1953, trad. rom. 1976), „Limbaj şi filosofie" (1963), „Personalitatea de bază – un concept sociologic" (1966), „Estetică şi filosofie" (1967), „Pentru om" (1968, trad. rom. 1971).

DUHEM, Pierre Maurice Marie (1861 – 1916), fizician" francez, filosof şi istoric al ştiinţei. Are contribuţii în termodinamică şi teoria electricităţii. D. a formulat o concepţie, în esenţa sa pozitivistă şi pragmatista, asupra teoriei fizice. Teoria ştiinţifică este, după D., un sistem matematic convenţional, de legături între propoziţiile care „reprezintă" *enunţurile* generale sau legile obţinute prin *experienţă* şi *observaţie*, un instrument de *calcul* şi *predicţie*, o reprezentare

abstractă a relaţiilor dintre fenomene, nu o imagine a unei realităţi materiale subiacente acestor fenomene. Teoriile, aşa cum sunt construite de savanţi, conţin, după D., o parte „reprezentaţională" şi una „explicativă" (de natură metafizică). Ceea ce are valoare din aceste teorii, supravieţuind evoluţiei ştiinţei şi ceea ce poate fi comun u-nor teorii, aparent deosebite, este partea lor „reprezentaţională", singura în stare să realizeze funcţiile unei teorii ştiinţifice (sintetizarea deductivă a legilor experimentale şi predicţia). Foarte influentă este astăzi teza lui D. (reluată de Quine) asupra imposibilităţii infirmării concluzive a unei ipoteze ştiinţifice, a inexistenţei în ştiinţă a *experimentului crucial*. D. este un deschizător de drumuri în istoria *ştiinţei*. Cu toate limitele teoriei sale filosofice, în studiile de istoria ştiinţei se află numeroase puncte de vedere şi teze materialiste: ideea condiţionării dezvoltării ştiinţei de *practică*, recunoaşterea caracterului obiectiv al *legilor* naturii etc. D. consideră pe Leonardo şi Galilei ca tributari gândirii ştiinţifice medievale, aceasta fiind precursoare (prin şcolile de la *Oxford* şi Paris), a mişcării ştiinţifice moderne. *Op*. pr.: „Teoria fizică: obiectul şi structura sa" (1906), „Sistemul lumii" (8 vol., 1913 – 1958).

DUHRDIG, Eugen (1833 – 1921), filosof şi economist german, socialist mic-burghez, autor al unui sistem filosofic materialist mecanicist şi al unei teorii economico-sociale egalitariste. Pretenţiile lui D. de reformator al socialismului şi al bazelor filosofice ale acestuia au primejduit, la un moment dat, unitatea ideologică a social-democraţiei germane, ceea ce a determinat replica severă a lui Engels în „*Anti-Dühring*". Unele dintre ideile lui D. au influenţat concepţia gânditorului român C. Dimitrescu-Iaşi.

DUMITRIU, Anton (n. 1905), logician şi filosof român, preocupat de problemele filosofice ale ştiinţei şi îndeosebi de logica matematică. Detaşându-se de neopozitivism, la care aderase în trecut, D. susţine că numai un punct de vedere ontologic poate da un sens epistemologic sistemelor logico-matematice. A fost printre primii care s-a ocupat de logicile polivalente. *Op*. pr.: „Valoarea metafizică a raţiunii" (1933). „Bazele filosofice ale ştiinţei" (1938) ...Logica nouă" (1940), „Logica polivalentă" (1943). „Paradoxele logice" (1944), „Soluţia paradoxelor

logico-matematice" (1906), „Mecanismul logic al matematicilor" (1968), „Istoria logicii" (1969), „Teoria logicii" (1973), „Philosophia mirabilis" (1974).

DUMNEZEU (lat. *deus*, gr. *theos*), noţiune fundamentală a religiei prin care se exprimă existenta unei *fiinţe* supreme, considerată a fi creatoare a lumii, *cauza* ei primordială, *principiu* al existenţei şi al *ordinii* universale, în definiţiile date lui D. există numeroase deosebiri, acesta fiind considerat uneori drept fiinţă personală, *transcendentă* în raport cu lumea, alteori drept cauza primară, impersonală a lumii, *absolutul*. De-a lungul veacurilor, conceptul de D. a evoluat, reprezentarea divinităţii oscilând între *antropomorfism* şi incognoscibil. În perioada clasică a *creştinismului* doctrina despre D. s-a constituit sub influenţa filosofiei greceşti şi a religiei iudaice, în perioada evului mediu şi în cea modernă s-a recurs la metoda „argumentelor raţionale" (ontologic, cosmologic, teleologic, moral şi istoric), dintre care cel mai important este *argumentul ontologic*, formulat de Anselm de Canterbury. Existenţa şi însuşirile lui D. sunt însă, în fond, nedovedite, majoritatea religiilor considerând că problema existenţei şi a cunoaşterii lui D. este, în bună parte, o problemă de *intuiţie* sau de *revelaţie* personală. În vremurile moderne, aspectul ontologic şi cel gnoseologic al existenţei lui D. au trecut pe un plan secundar, pe primul plan situându-se un proces de eticizare a acestei noţiuni, în sensul că D. este identificat cu *binele*. De asemenea şi-au făcut apariţia curente care vorbesc despre o demitologizare a religiei şi care neagă ideea *transcendenţei* obiective a lui D.Dumnezeu fără Dumnezeu" şi „Dumnezeu este mort". Marxism-îeninismul consideră că apariţia ideii de D. s-a impus, în special „odată cu naşterea religiilor monoteiste, în condiţiile istorice ale formării şi dezvoltării sclavagismului şi unificărilor politice tribale aduse de această dezvoltare astfel încât „monarhului de pe pământ" trebuia să-i corespundă prezenţa tutelară a „monarhului din cer". V. şi *argumentele pentru existenţa* lui *Dumnezeu*.

DUNHAM, Barrows (n. 1905), filosof marxist american a cărui operă este dedicată consecvent dublei critici a *înstrăinării* umane în societatea capitalistă tehnocratică şi a formelor ideologice de

justificare a acesteia. Valonficând, din perspectiva concepţiei lui Marx, raţionalismul etic kantian, a combătut *emotivismul* şi „mitul naturii umane eterne", pronunţându-se pentru o etică întemeiată pe cunoaştere lucidă şi pentru un umanism revoluţionar. *Op*. pr.: „Omul împotriva mitului" (1947), „Eroi şi eretici" (1964), „Etica între moarte şi viaţă" (1971).

DUNS SCOT (Scotus), John (c. 1265 – 1308), filosof scolastic englez, reprezentant de seamă al *nominalismului*. A căutat să despartă filosofia de teologie, considerând că dogmele religiei nu pot fi susţinute prin argumente raţionale. El a promovat astfel, până la un punct, gândirea liberă. Marx a relevat semnificaţia materialistă a nominalismului lui D.S. şi a presupunerii sale că materia ar putea gândi.

DURATĂ, notă definitorie a proceselor finite şi a Universului în ansamblu, sub aspectul desfăşurării sale temporale. Prin d. Universului se înţelege existenţa sa eternă, ca *mişcare* materială fără început şi fără de sfârşit. Prin d. sistemelor şi a proceselor finite se înţelege desfăşurarea lor în *timp*, perioada de fiinţare în aceeaşi stare calitativă. Sub acest aspect, d. este corelată cu ideea de conservare, de opoziţie la schimbare şi, uneori (în raport cu universul în ansamblu) cu *eternitatea*. Concepţia materialist-dialectică despre timp, considerând conservarea stărilor calitative doar ca un moment al *devenirii*, subordonat schimbărilor, corelează d. cu succesiunea şi coexistenţa în timp a *sistemelor* sau *proceselor* (materiale sau ideale). D. (coordonata temporală) ni se înfăţişează, astfel, ca *unitate* între stările continue şi cele discontinue ale sistemelor ce alcătuiesc Universul.

„DURATĂ PURĂ", v. BERGSON.

Henri.

DURKHEIM, Emile (1858 – 1917), sociolog francez, întemeietorul Şcolii franceze de sociologie. A considerat fenomenele sociale ca „fapte" sau „lucruri" care au drept caracteristici esenţiale exterioritatea, în raport cu individul şi capacitatea de a exercita o acţiune coercitivă asupra acestuia. El a subliniat specificitatea socialului, opunându-se interpretărilor biologizante şi psihologic-subiectiviste ale acestuia. După D., societatea este un

fenomen autonom (o „totalitate *emergentă*”), diferit de suma indivizilor componenţi, şi care se autode-termină, astfel încât „numai socialul explică socialul”. Criteriul de recunoaştere a acestui social este exterioritatea „acestei totalităţi” sociale în raport cu indivizii, „constrânge-rea” pe care totalitatea o exercită asupra indivizilor. Sursa şi esenţa societăţii constau în fenomenele de interacţiune socială. Solidaritatea socială („organică” sau „mecanică”) e determinată în fond de fenomenul *diviziunii sociale a muncii*. Concepţiile oamenilor nu sunt decât reprezentări mintale colective ale fenomenelor sociale colective. După D., fenomenele sociale sunt unele „normale”, altele „anormale”, antagonismele societăţii capitaliste, considerate de el fenomene aberante, „anormale”, putând fi readuse la normal printr-o acţiune de asanare (în limitele capitalismului). Preocuparea lui D. pentru întemeierea statutului ştiinţifie al *sociologiei*, ca şi analizele şi viziunea lui sociologică asupra religiei au influenţat dezvoltarea ulterioară a Şcolii sociologice franceze (Mauss, Halb-wachs). *Op*. pr.; „Diviziunea muncii sociale” (1893), „Regulile metodei sociologice” (1894, trad. rom. 1924, 1974), „Formele elementare ale vieţii religioase” (1912), „Educaţie şi sociologie” (postum, 1922, trad. rom. 1930).

E

ceh

ECHILIBRU, termen care exprimă stabilitatea calitativă a obiectelor şi fenomenelor, determinată de ponderea egală a acţiunii contrariilor, de anularea reciprocă a tensiunilor acestora în cadrul aceleiaşi unităţi contradictorii. E. este totdeauna temporar, întrucât ponderea egală a tensiunilor contradictorii este în cele din urmă perturbată de acţiuni interne sau externe sistemului considerat. Sub acest aspect, e. apare ca moment de repaus în procesul *mişcării* (în succesiunea schimbărilor calitative). E. este întotdeauna *relativ*, întrucât dinamismul complex al interacţiunilor interne anulează, în cele din urmă, *simetria* liniilor de evoluţie a contrariilor, *asi-metriei* ponderii acestora în dinamica sistemelor corespunzându-i un moment de spargere a e., de schimbare calitativă. Sub acest aspect, e. ne apare ca moment al mişcării, a cărei înfăptuire se produce printr-o alternare dialectică a e. şi dezechilibrului. Dată” fiind relativitatea e. În raport cu

mişcarea, în explicarea infinităţii universului, rolul decisiv îl are conceptul de mişcare; mişcarea este un atribut al materiei, iar e. (repausul) este un atribut al existenţei şi dinamicii sistemelorindividuale care alcătuiesc universul. În lumina generalizării progreselor ştiinţei şi ale experienţei umane, se dovedeşte, în acest sens, a fi unilaterală şi falsă orice explicaţie asupra universului care absolutizează e., considerându-l starea fundamentală a existenţei materiale (v. şi *simetrie*; *entropie*; *ordine*). *Teoria* e., concepţie despre dezvoltare formulată de mai mulţi filosofi în sec. 17 – 18, iar în secolul 19, de către unii sociologi, în special pozitivişti. Teoria e. se bazează pe principiile *mecanicismului* şi susţine că în procesul *dezvoltării*, esenţială e starea de e. Între sistemul considerat şi mediul său ambiant, că orice dezvoltare tinde spre realizarea e. tendinţelor antagonice. Teoria e. nu trebuie confundată în mod simplist cu noţiunea de e. de *autoreglare* homeostatică, care are o largă folosire în ştiinţele naturii şi îndeosebi în *cibernetică*, ea jucând un rol deosebit de important în cercetările din biologie şi psihologie, unde e. apare ca un moment esenţial al stabilităţii sistemelor dinamice. *Teoria* e. aplicată la interpretarea fenomenelor sociale, ignoră istoricitatea şi specificul calitativ al mişcării sociale, care este prin esenţă contradictorie, complexă, progresivă, în linii mari, ireversibilă şi care se structurează ca sinteză între repaus, mişcare, echilibru şi schimbare. Versiunea politologică a *teoriei* e. Prezentă încă la Tucidide, elaborată de D. Hume, utilizată de politicieni reacţionari ca Metternich ş.a.) postulează ca lege a politicului „echilibrul puterii”, servind. astăzi, sub forma „echilibrului terorii”, politica de pe poziţii de forţă a cercurilor imperialiste.

ECHDPROBABILISM, orientare etică din cadrul *probabilismului* care susţine că, dintre două opinii morale, una trebuie urmată dacă este cel puţin la fel de probabilă ca şi opinia contrară.

ECHITATE (lat… *aequitas* „echilibru”, „egalitate”, „dreptate”) 1. (în dreptul natural) înţelegere teoretică şi aşezare practică a raporturilor dintre oameni, popoare şi state, în conformitate cu principiile egalităţii, dreptăţii şi justiţiei sociale; comportare fondată pe respectarea riguros reciprocă a drepturilor şi datoriilor, pe

satisfacerea, în mod egal, a intereselor, a drepturilor şi a datoriilor fiecăruia. În acest caz, noţiunea e. are o semnificaţie juridică şi morală. 2. (în dreptul pozitiv) Termen folosit pentru a indica, fie conformitatea preceptelor legislative cu normele morale, fie adaptarea normei juridice la circumstanţele particulare ale cazului concret. Dreptul pozitiv admite ca, în anumite împrejurări să se recurgă la e. pentru a se tempera rigoarea legii scrise (e. „interpretativă") sau pentru a se adapta principiul de aplicare a legii la cazul concret (e„Formativă"). Aici, justiţia – conformitatea cu legea scrisă – se distinge de e. Aristo-tel distingea şi el între „justiţia naturală" fondată pe natura invariabilă a omului, şi „justiţia legală", inferioară precedentei întrucât depinde de voinţa legislatorului; totuşi, susţine Stagiritul, judecătorul, făcând apel la raţiune poate suplini imperfecţiunea şi inflexibilitatea legii prin apelul la e. 3. (în sens filosofic şi sociologic) Egalitate reală, de fapt şi drept a tuturor cetăţenilor faţă de mijloacele de producţie, existenţă a posibilităţilor egale pentru accesul la instrucţie şi cultură, pentru dezvoltarea personalităţii, dreptul fiecăruia de a primi din partea societăţii bunuri, valori şi servicii în raport cu cantitatea, calitatea şi importanţa socială a muncii depuse în folosul societăţii, datoria fiecăruia de a-şi aduce contribuţia la creşterea avuţiei materiale şi a tezaurului cultural al naţiunii, conform pregătirii, aptitudinilor şi posibilităţilor sale. Realizarea e. depinde, în plan obiectiv, de natura *relaţiilor sociale* fundamentale. Condiţia principală pentru realizarea e. este desfiinţarea exploatării şi asupririi de orice fel, edificarea socialismului şi comunismului. Instaurând egalitatea socială reală, societatea socialistă realizează gradual, pe măsura dezvoltării sale economice şi spirituale, cerinţele e. În toate sferele relaţiilor sociale. Ea devine astfel un principiu fundamental al politicii şi eticii socialiste. Un aspect esenţial îl reprezintă repartiţia echitabilă a veniturilor, în spiritul principiului socialist al retribuţiei după cantitatea, calitatea şi importanţa socială a muncii depuse în folosul societăţii, pentru a se realiza un raport just între veniturile mari şi mici, combătându-se atât tendinţa de diferenţiere exagerată a veniturilor, cât şi tendinţa de nivelare nejustificată a acestora. Introducerea unor criterii obiective în aprecierea şi promovarea

oamtnilor, în acordarea de stimulente materiale şi morale exprimă o latură principală a realizării e. Este profund dăunătoare şi contrară spiritului e. tendinţa unora de a acumula venituri, situaţii şi avantaje, fără a depune o muncă efectivă, fără a-şi da contribuţia corespunzătoare în folosul întregii colectivităţi. De asemenea, e. socialistă constă şi în stabilirea, în spiritul justiţiei sociale, a drepturilor şi îndatoririlor tuturor membrilor societăţii. În socialism, realizarea e. este stimulată de dezvoltarea *democraţiei socialiste* care asigură oamenilor muncii – producători şi proprietari în acelaşi timp – dreptul participării efective, directe şi egale la conducerea societăţii. E. este unul dintre principiile fundamentale ale muncii şi vieţii1 comuniştilor şi una dintre valorile specifice ale civilizaţiei socialiste. Principiul e. socialiste este concretizat, cu multiplele sale implicaţii, în *„Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste”*.

ECHIVALENŢĂ, *conector*, relaţie logică între două enunţuri care sunt sau adevărate sau false împreună. E. se mai defineşte şi ca o *implicaţie* reciprocă. Proprietăţile sale principale sunt *reflexivitatea*, *simetria* şi *tranzitivitatea* astfel încât orice relaţie care se bucură de aceste trei proprietăţi se numeşte relaţie de e.

ECHIVOC, (lat. *aequus* „egal” şi *vox* „voce”) (în filosofie, logică, epistemologie). 1. Cu două înţelesuri. 2. Neclar, neprecis. 3. (în vorbirea obişnuită) îndoielnic, suspect, dubios. 4. (Prin extensie) Incert, nesigur. V. *sofism*.

ECKART (numit şi Meister Eckhart sau Eckehart), Johannes (c. 1260-o. 1327), filosof şi teolog german a cărui învăţătură a fost condamnată de papa Ioan XXII (în 1329) pentru a se fi întemeiat, între altele, pe teza coeternităţii Dumnezeu-lume. Totodată, E. a căutat să reabiliteze omul, scoţându-l de sub stigmatul păcatului originar şi recunoscându-l ca fiinţă raţională, prin excelenţă. *Op*. pr.: „Chestiunile pariziene”, „Interpretarea Sfintei Evanghelii după Ioan”.

ECLECTISM (gr. *eklego* „a alege”, „a opta”) 1. Metodă care constă în alegerea, după criterii mai mult sau mai puţin arbitrare, a diferitelor elemente ale unor sisteme de gândire teoretică diferite, în scopul construirii unui nou sistem sau doctrine teoretice; îmbinare mecanică

a Ui. or idei, concepţii, puncte de vedere eterogene sau opuse, procedeu care duce la lipsă de unitate şi de consecvenţă în gândire. E. se manifestă deseori şi prin tratarea echivalentă a diferitelor laturi ale obiectului sau ale procesului studiat, fără distingerea laturilor esenţiale de cele neesenţiale, a celor determinante de cele determinate etc. Alăturând sau juxtapunând mai mulţi factori sau mai multe criterii diferite, fără să descifreze structura relaţiilor lor, e. poate conduce cel mult la o descripţie dar niciodată la o autentică *explicaţie* ştiinţifică. Astfel, sociologii adepţi ai *teoriei factorilor* pun pe acelaşi plan diferitele elemente şi condiţii ale vieţii sociale (economia, mediul geografic, tehnica, ştiinţa, ideile sau voinţa oamenilor, politica etc), ignorând sau negând existenţa unui factor determinant, fundamental al dezvoltării sociale. E. este o trăsătură caracteristică a unor curente ale filosofiei burgheze din a doua jumătate a sec. 19 şi din epoca contemporană. E. a fost şi este promovat, de asemenea, de oportunişti, care au încercat întotdeauna „să îmbine" concepţia lui Marx cu diferite concepţii filosofice burgheze (*neokantianismul* sau *machismul*). 2. Apreciere dată unor concepţii sau şcoli filosofice constituite după metoda eclectică. În sec. 3 e.n. este cunoscut e, şcolii *alexandrine*. E. este propriu filosofiei lui Cicero, iar în timpurile moderne, celei a lui Leibniz. E. acestuia din urmă constă în concilierea unor teze opuse: *empirismul* cu teza *ideilor înnăscute*, *determinismul* cu *libertatea*, *mecanicismul* cu *finalitatea*, toate înţelese în viziunea naiv-optimistă a unei *armonii metafizice*, prestabilite şi nu în mod dialectic, ca unităţi ale contrariilor. E. filosofic a fost erijat în metodă şi sistem, ca atare, de către filosoful spiritualist francez, Victor Cousin, la începutul sec. 19. V. *sincretism*.

ECOLOGIE (gr. *oikos* „casă", „gospodărie", „economie" şi *logos* „ştiinţă"), ramură a biologiei care studiază interacţiunea unităţilor vitale cu mediul ambiant, „economia" naturii, circulaţia energiei şi materiei în natură. Preconizată în 1870 de Haeckel, e., ca ştiinţă de sinteză, are drept obiect unităţile vitale supraindividuale (supraorganismice): populaţii, biocenoze, ecosisteme, biosfera. Acţiunea organismelor asupra ambianţei (germ. *Umwelt*, engl. *environment*), influenţele mediului asupra organismelor, co-acţiunea

organismelor şi influenţa lor reciprocă sunt problemele de bază ale c. Aceasta nu este un capitol al botanicii sau al zoologiei, ci o ştiinţă biologică generală; dacă persistă e. speciale, că e. animală şi cea vegetală, aceasta se datorează unei anumite tradiţii în specializarea biologilor. La noi în ţară, un impuls puternic pentru dezvoltarea e. a fost dat de Gr. Antipa. E. constituie una dintre disciplinele fundamentale de cercetare ale agronomiei, silviculturii etc; problematica unei asemenea discipline a fost adusă la ordinea zilei în cadrul acţiunilor de creştere a producţiei alimentare, de combatere a poluării şi de ocrotire a naturii, de eradicare a bolilor transmisibile etc. Unii autori vorbesc şi de o e. internă a organismului (e. celulară, e. moleculară). E. *umană* (socială) studiază interacţiunile speciei *Homo sapiens* cu mediul său, atât pe plan biologic, cât şi în planul relaţiei societate-biosferă. Mediul înconjurător (al unui sistem social) poate fi considerat în unităţi variate (statal-naţional, regional, urban, rural etc.) şi studiat în raport cu structura, densitatea şi dinamica activităţilor sociale (economice, demografice, culturale etc). Spre deosebire de punctul de vedere al geografiei umane, e. *umană* studiază şi mediile artificiale (oraşe, locuinţe, întreprinderi), punând accentul nu numai pe influenţa acestora asupra vieţii sociale, ci îndeosebi pe organizarea teritorială, pe amenajarea mediului înconjurător, determinată de activitatea socială. Prin „sistem ecologic” (sau „*ecosistem*”) se înţelege unitatea funcţională de bază, de mărime discernabilă, în care organismele şi comunităţile de organisme se află într-o acţiune reciprocă naturală cu toţi factorii ambianţei, ai mediului înconjurător abiotic. Ruperea echilibrului biologic (starea de echilibru a spectrului de specii de organisme caracteristic pentru un teritoriu determinat), înmulţirea speciei umane fără organizarea corespunzătoare a mediului social şi natural, secătuirea rezervelor naturale (materii prime, apă, aer, sol etc), poluarea ambianţei etc, pot provoca o „criză ecologică”. Criza ecologică actuala este pusă în legătură cu „creşterea canceroasă” (Mesarovic-Pestel) a economiei capitaliste şi cu repartizarea inechitabilă pe glob a rezultatelor progresului. După şcoala de la Chicago, e. *umană* s-ar reduce la o sociologie dinamică a aşezărilor umane, punct de vedere insuficient sub raport teoretic şi practic. O

abordare adecvată a e. umane nu poate fi decât multi-şi interdisciplinară, integrând (eventual utilizând concepte şi modele ale *teoriei generale a sistemelor*) date furnizate de biologie, antropologie, medicină, sociologie, antropogeografie, psihosociologie etc. Protecţia mediului înconjurător (mediului ecologic) este o preocupare concertată a Naţiunilor Unite; ea este legiferată în ţara noastră. Analiza şi proiectarea ecosistemelor face parte din *cercetarea viitorului* şi reprezintă un domeniu al acţiunii responsabile a omului contemporan asupra propriei condiţii existenţiale de viaţă. De aceea, unii autori includ problema situaţiei ecologice în reflecţia filosofică asupra *condiţiei umane* prezente şi viitoare.

ECONOMISM, curent oportunist manifestat în sânul social-democraţiei din Rusia la sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20. Doctrinarii e. susţineau că muncitorii trebuie să ducă numai o luptă economică, lăsând lupta politică împotriva ţarismului pe seama burgheziei liberale. Ei minimalizau în spirit materialist-vulgar rolul *ideologiei* în lupta revoluţionară şi atribuiau un rol primordial mişcării spontane a clasei muncitoare. Un rol hotărâtor în combaterea ideologică a e. l-a avut lucrarea lui Lenin „Ce-i de făcut?”

ECOSISTEM, v. ENTROPIE.

ECTEAZĂ, moment al unei demonstraţii geometrice, reprezentat prin construcţia unei figuri în care sunt expuse datele problemei de analizat. Prezentă în opera lui Buclid, analizată de Produs, Leibniz, Kant, ideea e. constituie originea istorică a interpretării constructive a demonstraţiilor matematice.

ECTOGENEZĂ, v. AUTOGENEZĂ.

ECTROPIE. v. ENTROPIE.

EDUCAŢIE, activitate socială (la început spontană, apoi deliberată şi instituţionalizată) cu caracter fundamental, marcând o succesiune crescătoare (în suită ordonată) de acţiuni, menite să formeze, să cultive, să valorifice capacităţile individului şi să formeze deprinderile persoanei, să potenţeze valorificarea disponibilităţilor creatoare ale acesteia. A apărut odată cu comunitatea umană, constând în transferarea experienţei de viaţă acumulată de generaţia adultă la cea tânără şi în formarea acesteia prin înzestrarea ei cu capacităţile şi

deprinderile necesare activităţii sociale utile. E. se p & aţe înfăţişa ca acţiune formativă prin alţii şi prin sine însuşi (autoeducaţie). În sens restrâns, e. este un sistem planificat de influenţe de durată asupra individului şi asupra unor colective de indivizi în vederea orientării dezvoltării (fizice, morale şi intelectuale) potrivit unui anumit ideal educaţional, propriu unui program de dezvoltare socială a unor anumite clase sau categorii sociale. Caracterul e. este aşadar determinat de ideologia clasei care deţine mijloacele educaţionale, în procesul educaţional putem deosebi momentul (aspectul) *informaţional* (comunicarea culturii generale şi profesionale) şi cel *formativ* (educativ propriu-zis). În sens propriu, e. urmăreşte dezvoltarea capacităţilor şi modelarea aptitudinilor în vederea pregătirii profesionale şi a împlinirii multilaterale a personalităţii. Sub raport morfologic, e. este un proces complex cu mai multe dimensiuni. Astfel, dezvoltarea capacităţii motrice a individului face necesară e. *fizică*; capacitatea sa de cunoaştere impune e. intelectuală; cerinţele convieţuirii sociale reclamă e. *morală* şi *civică*; nevoia de frumos artistic, natural şi social implică e. *estetică*; încadrarea în producţia de valori materiale şi spirituale, respectiv în activitatea socială utilă a societăţii determină e. *profesională*. Toate acestea sunt însă componente ale e., diferenţiate în mod convenţional, în cursul practicii social-istorice. Ca proces acţionai, e. este însă indivizibilă, ca şi scopul care o călăuzeşte (formarea personalităţii). Factorii e. sunt: *familia* (care pune bazele primelor cunoştinţe şi ale celor dintâi reguli de acţiune şi purtare), şcoala (care în formaţiunile sociale moderne şi îndeosebi în socialism este factorul cu rol conducător în procesul educaţiei), asociaţiile de copii şi tineret, asociaţiile profesionale, culturale, sportive, corale etc…

diferite alte *instituţii* sociale (presa, radioul, televiziunea, teatrul, cinematograful, muzeele, expoziţiile etc). În România, ţară socialistă, statul aduce o considerabilă şi multilaterală contribuţie la educarea tineretului, alocă fonduri uriaşe pentru asigurarea bazei materiale a învăţământului, începând cu formele lui preşcolare. Ritmul rapid al dezvoltării societăţii contemporane, precum şi accelerarea progresului ştiinţifico-tehnic au impus noi acţiuni educaţionale,

coordonate sau integrate cu cele tradiţionale: e. *post-şcolară* şi *postuniversitară* (prin metoda reciclării), e. *permanentă* (prin cămine culturale, case de cultură şi universităţi populare) şi e. *recurentă* (reluată periodic, în „tranşe” de e., interconectate şi urmate de activitate productivă sau socială utilă, spre deosebire de forma tradiţională a e., concentrată într-o singură perioadă a vieţii). Aceste forme de e. pe linie de stat, împreună cu vasta reţea de învăţământ politico-ideologic, organizată nemijlocit de P.C.R., ca şi de organizaţiile obşteşti, constituie pârghiile hotărâtoare ale e. *adulţilor*, întemeiată teoretic pe concepţia filosofică materialist-dialectică despre lume şi viaţă. Importantele măsuri luate, la iniţiativa P.C.R., de integrare a învăţământului cu cercetarea şi producţia contribuie la *educarea prin muncă şi pentru muncă* a tineretului din ţara noastră. Formarea omului nou trebuie să pornească de la adevărul binecunoscut după care munca, activitatea socială utilă constituie factorul determinant în formarea conştiinţei socialiste, în educarea morală şi politică a maselor. De aceea este necesar să punem pe prim plan educarea oamenilor, îndeosebi a tineretului, prin muncă şi pentru muncă. Forţa de înrâurire a e. este condiţionată de ereditate şi de mediul social-economic şi cultural; când acestea sunt favorabile, perspectivele de dezvoltare optimă a personalităţii cresc considerabil. E. se exercită la nivele şi zone diferite: pornind de la cultura „instrumentală” elementară (formarea deprinderii de a utiliza unelte simple), ea se poate ridica la nivelul culturii generale şi profesionale, la gândirea logic-raţională şi la *conştiinţa de sine*; ea poate trece apoi de la zona intelectului spre zona sentimentelor a atitudinilor şi a voinţei, asigurând dezvoltarea personalităţii în integralitatea ei. Toţi marii filosofi, de la Socrate şi Platon până în zilele noastre, au dăruit culturii însemnate reflecţii asupra e. E. *comunistă*, modalitate superioară de formare şi influenţare educaţională, se realizează în spiritul ideilor şi moralei comuniste care are drept scop formarea omului nou cu o înaltă conştiinţă socială şi cu un profil moral-politic comunist. E. comunistă, presupune, aşadar, un proces educaţional polivalent, în cadrul căruia un rol hotărâtor îl au e. morală şi e. politică. E. *morală* comunistă vizează însuşirea unor principii morale superioare, un

comportament civilizat şi responsabil în concordanţă cu idealurile şi sistemul valorilor morale ale clasei muncitoare, ale societăţii socialiste. E. politică presupune însuşirea concepţiei politico-ideologice a clasei muncitoare, a programului de acţiune al partidului de avangardă al acestei clase, formarea unei atitudini revoluţionare, militante în cadrul raportulilor sociale, în vederea integrării conştiente a fiecărui om al muncii în procesul construirii unei societăţi lipsite de orice exploatare şi asuprire, adeziunea faţă de idealurile socialismului şi comunismului. E. *estetică*, proces educaţional complex prin intermediul căruia se formează gustul pentru frumos, se dezvoltă sensibilitatea estetică, disponibilitatea oamenilor de a recepta şi crea valori artistice. E. estetică presupune dezvoltarea „simţurilor umane subiective” (Marx), instruirea în domeniul teoriei şi istoriei artelor, contactul direct cu operele de arta (pentru ca informarea să devină formare), cunoaşterea limbajelor specifice diferitelor arte, dobândirea de către public a capacităţii de ridicare la *semnificaţiile* majore sugerate de operele de artă, acestea, la rândul lor, rezultând din atitudinea creatorului de artă faţă de viaţă, din capacitatea lui de a dezvălui sensurile umane ale realităţii. V. şi *autoperfecţionare*; *comunicaţie* de *masă*.

EFECT, obiect, fenomen sau proces care succede şi este generat, produs de o *cauză*. Ca şi cauza, e. are un caracter *universal*, diacronia sistemelor materiale şi ideale manifestându-se totdeauna ca o succesiune de cauze şi efecte, corelate reciproc. De aceea, diversitatea de clasificări ale cauzelor se răsfrânge şi în domeniul e. Totodată, pentru a se releva şi diferenţa între e. şi cauză se menţionează *asimetria* relaţiei dintre acestea, manifestată prin prezenţa întotdeauna a anteriorităţii cauzei în raport cu e. acesteia. Raportul de anterioritate se poate înfăţişa fie ca anterioritate *absolută* (în cazul relaţiilor cauzale univoce), fie ca anterioritate *relativă* (în cazul relaţiilor cauzale biunivoce sau al conexiunilor inverse care presupun coexistenţa parţială a e. cu cauza care l-a generat). V. şi *cauză* şi *efect*; *cauzalitate*; *determinism*; *condiţie*; *feed-back*; *interdependenţă*.

EFECTIC (gr. *efecticos* „care îşi suspendă judecata”), denumire atribuită discipolilor lui Pyrrhon şi care exprimă starea de echilibru sau de suspensie produsă de o cercetare fără rezultate. V. şi *zetetic*;

aporetic.

EFECTIVISM (sau *semiintuiţionism*), denumire dată concepţiei asupra matematicii, proprie unui grup de matematicieni francezi (E. Borel, H. Le-besgue, R. Băire ş.a.), precursori ai *intuiţionismului*. Principiul e. (exprimat de Borel): pentru a fi eficiente, valabile în sensul unei aplicaţii posibile, obiectele matematice nu trebuie definite doar prin *axiome*, prin caracteristicile lor abstracte; definiţia lor trebuie să fie constructivă, să indice etapele prin care se ajunge la ele. Concepând matematica în strânsă legătură cu *realitatea*, cu aplicaţiile ei în fizică, reprezentanţii e. au recunoscut valoarea fundamentală a finitului, calculabilului, constructivului, numărabilului. Fără a exclude infinitul, continuul, definiţiile axiomatice, ei le acordau doar un sens negativ şi o valoare de instrument tranzitoriu.

EFECTIVITATE, (în logică) proprietate pe care o are un concept în cazul în care există o procedură pentru a s-e determina, într-un număr finit de paşi, dacă acest concept se aplică la orice obiect dat. De ex., într-un sistem formal, noţiunea de derivare este „efectivă", deoarece există o procedură mecanică pentru a determina, într-un număr finit de paşi, dacă o anumită serie de formule din acest sistem constituie sau nu o derivare a unei alte formule date.

EGALITARISM, concepţie ut nică mic-burgheză, reprezentată îndeosebi de P.J. Proudhon, care preconizează înlăturarea contradicţiilor capitalismului prin împărţirea egală a proiri etăţii private. A apărut în condiţiile capitalismului, ca protest al micilor producători împotriva ruinării lor de către marele capital. Criticând e., întemeietorii socialismului ştiinţific au arătat că mica proprietate (respectiv mica' producţie de mărfuri) dă naştere ea însăşi în mod inevitabil relaţiilor capitaliste şi contradicţiilor acestora, astfel încât programul eternizării micii proprietăţi este utopic şi, în fapt, retrograd. Tendinţele de nivelare a retribuirii muncii, de nesocotire a principiului cointeresării materiale, cerinţa uniformizării trebuinţelor personale şi a consumului individual, reprezintă expresii ale e., ale unei concepţii neştiinţifice, opusă principiilor socialiste de retribuţie, spiritului echităţii socialiste, criteriului diferenţierii Veniturilor în funcţie de cantitatea, calitatea, importanţa socială şi rezultatele muncii depuse,

precum şi al stimulării morale a muncii de înaltă calificare şi *responsabilitate*.

EGALITATE, concept filozofico-sociologic care desemnează cerinţele realizării aceleiaşi situaţii sociale pentru toţi membrii societăţii. Noţiunea de e. nu are acelaşi conţinut în diferite epoci sau pentru diferite clase. Astfel, concepţia burgheză despre e., apărată de ideologii revoluţiilor burgheze din sec. 17 – 18, reducea e. la drepturile cetăţenilor de a fi egali în faţa legii, adică la e. juridică şi politică, în condiţiile împărţirii societăţii în clase antagoniste, acest model de e., deşi reprezintă un progres însemnat faţă de raporturile sociale întemeiate pe rânduielile feudale, are în mod necesar un caracter formal şi limitat. Spre deosebire de înţelesul burghez al e., conceptul socianst-ştiinţific de e. are „sensuri *sociale reale*, instituindu-se că e. a tuturor oamenilor în raportul lor cu mijloacele de producţie, faţă de accesul la valorile materiale şi spirituale, consfinţind dreptul oamenilor de a munci după capacităţi şi de a fi retribuiţi după cantitatea, calitatea şi importanţa socială a muncii (în socialism) şi după nevoi (în comunism). Având ca bază obiectivă desfiinţarea proprietăţii private şi instaurarea relaţiilor de producţie socialiste, dezvoltarea economică armonioasă a tuturor regiunilor ţării, e. politică nu mai are în socialism un caracter formal, ci unul real; oamenii muncii, fără nicio deosebire, au posibilităţi, drepturi şi obligaţii egale de a participa activ la rezolvarea tuturor problemelor vieţii sociale, economice şi politice. În socialism, condiţiilor social-economice (materiale) ale e. li se adaugă garanţiile juridice ale realizării ei, toţi membrii societăţii fiind egali în faţa legii. Relaţiile de e. Între oameni în socialism nu trebuie privite însă abstract şi absolutizant; în această primă fază a societăţii comuniste, deşi are loc un salt hotărâtor în realizarea e., se păstrează încă anumite inegalităţi în domeniul veniturilor, în funcţie de stadiul dezvoltării economice a societăţii, datorită existenţei deosebirilor dintre diverse activităţi sociale, repartiţia înfăptuindu-se după cantitatea, calitatea, importanţa socială şi rezultatele muncii. E. socială deplină se va statornici în faza superioară a societăţii comuniste, pe măsura ştergerii treptate a deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi cea intelectuală, dintre sat

şi oraş. În comunism, c. va avea un caracter *multilateral*, rezultat din omogenizarea socială deplină şi va fi întemeiată pe un nivel ridicat al dezvoltării bazei tehnico-materiale a societăţii, precum şi pe un nivel superior de dezvoltare a vieţii spirituale.

EGO (lat„Eu"), termen introdus de S. Freud în psihologia dinamică într-o accepţie care desemnează o „instanţă" psihică de coordonare, echilibrare şi împăcare între cerinţele „id"-ului (zona inconştientului în care se manifestă dinamismul instinctual, călăuzit de „principiul plăcerii"), pe de o parte, şi cerinţele şi interdicţiile mediului social (interiorizat ca „*super-ego*") pe de altă parte. E. este silit să se călăuzească după „principiul realităţii"; fiind însă o instanţă de compromis, atunci când adevărul ar fi traumatizant (Anna Freud), e. poate elabora fantasme şi interpretări eronate, în acest fel s-ar explica unele dereglări psihopatologice ale personalităţii. După alţi psihanalişti (H. Hartmann ş.a.) „funcţiilesintetice" ale e. sunt tot atât de importante ca şi funcţiile sale coordonatoare, adaptative şi defensive. E. nu este aşadar identic cu „*eul*" psihologiei tradiţionale. V. şi *psihanaliză*.

EGOCENTRISM (lat. *ego* „eu" şi *centrum* „centru"), atitudine a aceluia care raportează totul la şina însuşi, la propria sa persoană, care judecă totul prin prisma intereselor şi a sentimentelor personale. Prin extensiune, concepţie filosofică şi etică care consideră individul, „*eul*", ca centru al întregii lumi.

EGOISM (lat. *ego* „eu"), principiu şi trăsătură morală care constă în punerea intereselor personale mai presus de cele obşteşti, în ataşamentul excesiv faţă de sine şi în nesocotirea intereselor şi drepturilor celorlalţi. Spre deosebire de teoria progresistă a „egoismului raţional", susţinută de luminiştii din sec. 17 – 18, de Feuer-bachi Cernîşevski ş.a., după care „interesul personal just înţeles" trebuie să coincidă cu cel social, în concepţiile utilitariştilor (J. Bentham, J.S. Mill), ale pragmatiştilor şi ale altor eticieni burghezi, e. constituie, alături de *individualism*, principiul dominant al moralei. În opoziţie cu concepţiile ifurgheze, marxismul a arătat că e. nu este o trăsătură inerentă „*naturii umane* eterne", ci un produs al societăţii bazate pe proprietatea privată şi pe relaţii de exploatare. Morala

comunistă opune e. şi individualismului principiul *colectivismului*, care asigură înţelegerea şi înfăptuirea unităţii între interesele personale, interesele celorlalţi şi interesele societăţii în general. Combaterea mentalităţilor egoiste constituie una dintre sarcinile principale ale activităţii educative şi ale conduitei morale a omului nou.

EGOTISM, termen creat de Stendhal, cu sensul de autoanaliză făcută în vederea rafinării sentimentelor şi a unui mai plăcut exerciţiu al acestora. Dată fiind preocuparea cunoscută a lui Stendhal pentru analiza critică a individualităţii, termenul a lor şi o încărcătură semantică peiorativă, semnificând cultul propriului eu; excesul egolatru. El este felosit în psihologia şi filosofia contemporană, pentru a desemna, într-un sens neutru, atitudinea de *autocunoaştere*, de autoanaliză, reprezentând o pârghie importantă în acţiunea de *autoperfecţionare*.

EHRENFELS, Christian von (1859 – 1932), psiholog şi filosof austriac, continuator al lui Fr. Brentano şi A. Meinong. Prin teoria „calităţilor configurative" (Gestaltqualitâten), E. a pus bazele „psihologiei gestaltiste" (Gestaltpsychologie), pregătind depăşirea psihologiei asociaţionist-mecaniciste printr-o psihologie modernă, a *totalităţii*. E. a fost totodată unul dintre întemeietorii *axiologiei*, reprezentând direcţia psihologistă în conceperea esenţei şi funcţiilor *valorii*. După E., valoarea constă în dezirabilitate, adică în raportul dintre un obiect-şi subiectul care îl doreşte. *Op*. pr.: „Sistemul teoriei valorilor" (1897 – 1898, „Conceptele de bază ale eticii" (1907.

EIDETIC (gr. *eidos* „formă", „esenţă") 1. Ceea ce se referă la esenţa lucrurilor, la semnificaţia lor. 2. (în psihologie) Ceea ce conferă imaginilor create de fantezie o pregnanţă datorată detaliilor pe care le exprimă şi pe care nu le reproduce simpla percepere a obiectului. 8... (în fenomenologie) Ceea ce are trăsăturile *esenţei*: eidetica sau ei dologia este teoria despre idei (eidos). În *fenomenologia* lui Husserl „reducţia e". este metoda de a varia la infinit conţinutul unei reprezentări pentru a degaja astfel esenţa lucrului. Ştiinţele e. sunt ştiinţe despre esenţe, în opoziţie cu ştiinţele despre fapte. 4. (în estetică) Ceea ce defineşte dispoziţia artistului de a vedea, după voinţă, lucruri imaginare, purtând o netă plasticitate, de a-şi reprezenta

imaginar şi plastic *idei*: termenul a fost introdus de Husserl şi a fost folosit, la noi, de Cămil Petrescu.

EIDOS (gr". formă", „specie", „imagine") 1. (în filosofia şi literatura antică) Termen care a evoluat, în diferite curente şi şcoli filosofice, spre sensuri din ce în ce mai abstracte, păstrând în acelaşi timp o legătură organică cu conţinutul concret-senzorial, plastic-corporal al intuiţiilor originare şi care iniţial desemna „ceea ce se vede", dar treptat a căpătat înţelesul mai profund de „fenomenalitate concretă", de „*dat* corporal sau plastic în gândire". Reprezentanţii filosofiei naturii îl înţeleg ca „imagine" (Leucip, Democrit), unii eleaţi (ex., Parmenide) îl interpretează însă ca o *esenţă* într-un fel sau altul, încă vizibilă, iar sofiştii (ex., Protagoras) îi atribuie, pe lângă sensul tradiţional, şi unul logic-formal, de noţiune specifică sau specie a esenţei; la Platon, numeroasele înţelesuri ale e. se întrepătrund (extern-intern, mitologic-natur filozofic ş.a.), cel mai caracteristic fiind considerat cel de idee substanţială, iar Aristotel îi conferă şi sensul de „formă". Aceeaşi dualitate intuitiv-abstractă în interpretarea semnificaţiei termenului îi este proprie şi *stoicismului* şi *neoplatonismului*. *2*. (în *fenomenologie*, la E. Husserl ş.a.) Termen care desemnează abstracţia mentală supremă, dată însă concret, intuitiv şi independent întemeiată, fiind de natură pur mentală şi excluzând orice aluzie la *substanţialitate*.

EINSTEIN, Albert (1879 – 1955), fizician şi filosof al ştiinţei german, stabilit în S.U.A., creatorul teoriei *relativităţii* (restrânse şi generalizate). Alte cercetări fundamentale în fizică: teoria fotonilor, dezvoltarea unei teorii unificate a câmpului, formularea modelelor cosmologice. Opera lui E. are o mare semnificaţie pentru filosofie, implicând modificarea imaginii ştiinţifice generale despre lume, a modului de concepere a *spaţiului*, *timpului*, *cauzalităţii*, *substanţei*, contribuind la fundamentarea ştiinţifică a *materialismului dialectic* contemporan. Ea a influenţat puternic metodologia ştiinţei în epoca actuală. În lucrările lui E. găsim şi o formulare explicită, directă a unei teorii filosofice şi epistemologice şi, fapt remarcabil, aceasta este perfect solidară cu cercetările lui din fizică. Influenţat iniţial de E. Mach, E. s-a desprins total de ideile pozitiviste, opunându-le o

concepţie raţionalistă. Cercetând metodele ştiinţei actuale, E. a explicat rolul construcţiilor matematice, al experienţei şi *intuiţiei* în cunoaşterea ştiinţifică. împotriva *empirismului* inductivist, E. a subliniat natura ipotetică a principiilor ştiinţei, caracterul lor constructiv. Pentru aprecierea şi selecţia teoriilor ştiinţifice, E. propunea un dublu criteriu: a) „confirmarea externă” a teoriei şi b) „perfecţiunea ei internă” (naturaleţea, simplitatea logică, organizarea deductivă superioară). E. a elaborat şi a folosit ca principiu euristic ideea de obiectivitate înţeleasă ca „invariantă a legilor fizice”. O influenţă deosebită au ideile lui E. despre raportul dintre matematică şi realitate, dintre intuitiv şi formal, raţional şi effip» e, lege ştiinţifică şi fapte, *modele* şi *fsr-malism*. *Op*. pr.: „Electrodinamica corpurilor în mişcare” (1905), „Fundamentele teoriei generale a relativităţii” (1916, trad. rom. 1957), „Geometria şi experienţa” (1921), „Teoria unitară a câmpului fizic” (1929), „Fizica şi realitatea” (1936).

CHRISTICĂ (engl. *ekistics*, de la gr. *oiko* „a se aşdza”, „a se instala”), domeniu de cercetare interdiscipli-nară cu puternică orientare prospectivă ce se ocupă cu aşezările omeneşti din toate punctele de vedere: aşezările urbane şi rurale, inventarierea nevoilor de renovare a aşezărilor umane, stabilirea criteriilor de evaluare a acestora, explorarea posibilităţilor de finanţare a unor planuri naţionale de renovare, în special, urbană. Termenul a fost creat şi introdus de C.I. Doxiadis.

„ELAN VITAL”, v. BERGSON, Henri.

ELEATĂ [*Şcoala* e.), şcoală filosofică din Grecia antică, de la sfârşitul sec. 6 şi din sec. 5 î.e.n., numită astfel după oraşul Eleea din sudul Italiei, unde şi-a desfăşurat activitatea. Reprezentanţii Şcolii e. au fost: Xeno-fan din Colofon, Parmenide din Eleea, Zenon din Eleea şi Melissos din Sainos.

Ei au meritul de a fi supus unei cercetări raţionale conceptul de *existent*, bază a principiului identităţii (descoperit de ei), ca şi a principiului *noncontradicţiei*. Absolutizând însă acest principiu, eleaţii au formulat concepţia medialectică după care diversitatea şi mişcarea lumii sunt date senzoriale neconcludente, adevăratul „existent” cognoscibil numai prin raţiune, fiind unic, imobil, continuu şi

neschimbător. Această concepţie a devenit unul dintre izvoarele idealismului platonician. Şcoala e. s-a ridicat împotriva dialecticii lui Heraclit din Efes. Unele dintre argumentele eleate, prin care se releva caracterul contradictoriu al mişcării, diversităţii, schimbării calitative, deşi destinate să dovedească imposibilitatea esenţială a acestora, au contribuit totuşi în mod obiectiv la dezvoltarea dialecticii, logicii şi ştiinţei.

ELEMENT, noţiune care desemnează, de-a lungul istoriei ştiinţei şi filosofiei, substanţele sau particulele simple, primordiale, din combinarea cărora ia naştere toată diversitatea obiectelor lumii. Conţinutul acestei noţiuni s-a schimbat în cursul istoriei, reflectând, pe fiecare treaptă a dezvoltării ştiinţei, nivelul şi adâncimea cunoaşterii *structurii* materiei. În antichitate a fost foarte răspândită concepţia despre existenţa a patru e. materiale: focul, aerul, apa şi pământul. În formularea pe care i-a dat-o Aristotel, această concepţie a dominat în tot cursul evului mediu. Pentru concepţia atomistă, apărută tot în antichitate (Leucip, Democrit ş.a.), e. sunt *atomii*, concepuţi ca particule ultime, absolut indivizibile ale *materiei*. În sec. 17, R. Boyle formulează concepţia despre e. chimice ca substanţe neconstituite din alte substanţe şi în care se descompun, în ultima instanţă, toate celelalte substanţe. Ulterior, noţiunea de e. a fost legată de existenţa unor tipuri determinate de atomi. Descoperirile fizicii moderne au permis dezvăluirea cauzelor mai adânci ale însuşirilor e. chimice şi constituirea concepţiei actuale despre e., potrivit căreia acestea sunt forme ale materiei alcătuite din atomi având acelaşi număr de protoni în nucleu, adică acelaşi număr atomic. Totodată, ştiinţa contemporană a dezminţit reprezentările despre existenţa unor particule absolut „elementare", ultime şi simple ale materiei. Atomul este format din particule elementare, acestea, la rândul lor, având de asemenea o structură. În *teoria generală a sistemelor* orice e. subordonat unui sistem se comportă faţă de acesta ca un subsistem. În raport cu sistemul căruia îi este subordonat elementul este simplu, iar în raport cu subelementele pe care le subordonează este o complexitate. În perspectiva relativităţii noţiunilor de elementar şi simplu, dialectica materialistă formulează teza inepuizabilităţii structurale a materiei.

ELENĂ (filosofia o.), v. GREACĂ (*filosofia %.*).

ELENISTICĂ (*filosofia* e. sau a *elenismului*), filosofia celei de-a treia etape a civilizaţiei greceşti antice, etapă cuprinsă convenţional între data morţii lui Alexandrii Macedon (323 î.e.n. j ori a lui Aristotel (322 î.e.n.) şi aceea a urcării pe tron, la Roma, a lui Augustus (31 î.e.n.) sau a căderii sub dominaţia romană a Egiptului (30 î.e.n.), ultimul dintre regatele constituite pe ruinele imperiului lui Alexandru (regatele eleniste); denumirea a fost introdusă de Droysen („Istoria elenismului", 1836). Principalele şcoli ale *filosofiei* e. au fost: *epicurianismul*, *stoicismul*, *scepticismul*, *platonismul Noii Academii*, *şcoala peripatetică*, filosofia *alexandrină*. Filosofia e. nu trebuie confundată cu filosofia *elenă* (filosofia greacă în ansamblul ei).

ELIADE, Mircea (n. 1907), filosof şi scriitor român. Stabilit în S.U.A. A studiat la Bucureşti, Calcutta şi Benares. În perioada dintre cele două războaie mondiale concepţia sa a fost influenţată de orientarea trăirist-existenţialistă şi istorist-tradiţionalistă. Interesat de „preistorie", de fenomenul originar românesc, de folclorul laic şi profan, românesc şi comparat, considerate şi ca fundamente ale culturii, s-a făcut cunoscut prin studii de morfologie, fenomenologie, hermeneutică şi istorie a culturii şi religiilor. Din perspectiva fenomenologică a elaborat o teorie a *sacrului*, ca element central în înţelegerea structurii conştiinţei religioase şi a comportamentului lui „homo religiosus", o dialectică a sacrului şi a *profanului*, o teorie a *simbolului* religios, o generalizare şi nuanţare a conceptului de *arhetip*, o descriere şi sistematizazare tipologică a *hierofaniilor*. Este un teoretician al *mitului* şi al permanenţei sale în lumea modernă, în forme „camuflate", al „nostalgiei originilor", al relaţiilor dintre arhetip, timp şi istorie, al „eternei reîntoarceri", cu implicaţii de teorie a *ciclului istoric*. Lucrările sale au adus contribuţii importante la analiza specificităţii fenomenului religios, în diferite epoci şi la diferite popoare, cercetările sale vizând cu precădere societăţile primitive şi vechile concepţii filosofice şi religioase ale umanităţii considerată ca unitate spirituală. *Op*. pr.: „Alchimia asiatică" (1934), „Yoga – nemurire şi libertate" (1936, 1954), „Mitul reintegrării" (1942), „Comentaiii la

legenda Meşterului Manole" (1943), „Tratat de istorie a religiilor. Morfologia sacrului" (1949), „Imagini şi simboluri" (1952), „Mituri, vise şi mistere" (1957), „Aspecte ale mitului" (1963), „Sacrul şi profanul" (1965), „Nostalgia originilor" (1970), „De la Zalmoxis la Gingis-Khan" (1970), „Religiile australiene" (1972), „Istoria credinţelor şi ideilor religioase" (trei voi.: vol. I „De la epoca pietrei la misterele din Eleusis", 1976).

ema

ELIADE RADULE SCU, Ion. v. HE-LIADE RĂDULESCU, Ion.

ELITĂ (*teoria elitelor*), teorie care susţine că, în orice societate, sarcina conducerii vieţii sociale revine în mod firesc şi determinant unui grup restrâns de oameni „aleşi", superior dotaţi, constituind e societăţii. După teoria e., doar cei „dotaţi", dispunând de un „grad superior de mobilitate socială", ar putea să urce în stratul superior al societăţii, asigurându-şi participarea la puterea politică. Opusă teoriei materialist-istorice a claselor sociale, care arată că mobilitatea socială este obiectiv condiţionată şi că progresul social în societatea cu clase antagoniste este determinat de lupta de clasă, teoria e. justifică dominaţia minorităţii exploatatoare, a grupurilor sociale care deţin puterea economică, ai căror reprezentanţi au privilegiul accesului neîngrădit la cultură (ceea ce favorizează promovarea lor în diverse ranguri organizaţionale) şi totodată acreditează ideea că masele populare ar fi incapabile de orice fel de creaţie, inapte să participe la conducerea societăţii. În filosofia modernă, principalii reprezentanţi ai teoriei e. au fost Fr. Nietzsche şi Th. Carlyle. De pe poziţiile aristocratismului cultural, Ortega Y Gasset a preconizat crearea unei noi e., sustragerea culturii de sub influenţa maselor. Teoreticieni ai sociologiei e. sunt în epoca noastră, în special G. Moşca, V. Pareto („elitele guvernante" şi „elitele neguvernante", teoria „circulaţiei elitelor" sau a „claselor pontice"), şcoala „tehnocraţilor", K. Mannheim şi, într-o formă extremistă, reprezentanţii *darvinismului social*, *rasismului*, *fascismului* şi *neofascismului*. V. şi *personalitate*.

EMANATISM (lat. *emanare* „a curge"), doctrină filozofico-religioasă de tendinţă panteistă, potrivit căreia lumea nu este rezultatul unui act de creaţie, ci s-ar naşte din substanţa divinităţii

printr-un proces continuu de *emanaţie* (curgere, radiaţie). De ex., e. neo-platonicienilor, al lui J. BOhme. Sin. *emanuţionism*.

EMANAŢIE, termen filosofic tradiţional care desemnează degajarea (emanarea) domeniilor inferioare ale existenţei din cele superioare, în condiţiile conservării de către acestea din urmă a stării de nemişcare şi inepuizabilitate, în timp ce domeniile inferioare ar suferi o treptată diminuare, până la dispariţie. În filosofia antică greacă, ideea e. apare, într-o viziune materialistă, la Empedocle care considera vederea ca efect al acţiunii e. elementelor asupra organului de simţ respectiv, precum şi la Leucip şi Democrit în teoria lor atomistă şi în explicarea genezei *senzaţiilor* (aşa-numitele „ei dola”, care se desprind, „emană” din atomi şi ajung la organele de simţ). *Neoplatonismul* a interpretat e. în spiritul *providenţialismului*, al *fatalismului* şi al *teleologiei*, îmbinând idei ale lui Platon, Aristotel şi ale stoicilor cu cele despre mobilitatea activă, imanentă întregii realităţi, a primului principiu (de ex., concepţia lui Plotin despre „scurgerea”, emanarea creatoare, despre radiaţia luminoasă ca temelie primară, care se conservă veşnic, fără să descrească şi acţionează potrivit unor legi riguroase, concepţie elaborată apoi detaliat de Proclos, cu ajutorul schemei triadice, de factură dialectică: fiinţare în sine, emanaţie, revenire la starea iniţială). În filosofia evului mediu (N. Cusanus, J. Scotus Eriugena, J. Bohme, M. Eckart) şi a *Renaşterii* (G. Bruno şi, în general, filosofii naturii) e. este opusă *teismului*, introducându-se în gândire un puternic element panteist, ca expresie intuitivă a circuitului *substanţei* în natură.

EMANCIPARE UMANĂ, (în concepţia tânărului Marx) emancipare a omului (şi nu numai a statului) de religie, deci înlăturarea condiţiilor obiective (în pYimul rând înlăturarea proprietăţii private) care generează reprezentările religioase. Prin e.u. se înţelege, într-un sens marxist mai larg, realizarea plenară a fiinţei umane, înlăturarea contradicţiei dintre esenţa şi existenţa omului şi realizarea coincidenţei acestora, suprimarea *înstrăinării*. Calea realizării e.u. este, după filosofia lui Marx, activitatea practică, revoluţionară, de transformare a vieţii sociale şi a omului în sens comunist.

EMERGENT (lat. *emergere* „a ieşi”, „a se arăta”) (*teoria evoluţiei emergente*), teorie idealistă şi metafizică cu privire la procesul *dezvoltării*, creată în deceniul al treilea al sec. 20 de filosofii englezi S. Alexander şi C.L. Morgan. Această teorie susţine că apariţia noilor *calităţi* este absolut spontană şi imprevizibilă, deoarece ele nu sunt produse întotdeauna şi în mod necesar de treapta anterioară de dezvoltare, de schimbările cantitative premergătoare, ci scapă adesea, principial, oricărei explicaţii cauzale şi oricărei ipoteze explicative. După ea, apariţia noilor calităţi se datorează, în ultimă instanţă, intervenţiei creatoare a divinităţii. Criticând *evoluţionismul plat*, mecanicist (H. Spencer), discreditat de noile descoperiri ale ştiinţelor, şi care nu poate explica, în general *noul*, „emergenţa” (creativitatea evoluţiei, *teoria evoluţiei* e. a ajuns însă să-l înlocuiască printr-o interpretare iraţionalistă şi uneori chiar fideistă a acestora. *Teoria evoluţiei* e. a avut susţinători şi în alţi reprezentanţi ai *neorealismului* american printre care şi W.P. Montague.

EMERSON, Ralph Waldo (1803 – 1882), filosof, publicist şi poet nord-american, cu o concepţie eclectică, predominant idealistă. A afirmat primatul conştiinţei individuale asupra credinţelor şi *dogmelor* tradiţionale. E. considera *morala*, concepută religios, drept principala forţă motrice în viaţa socială. Scrierile sale cuprind însă şi o critică severă a *amoralismului* rânduielilor burgheze. *Op.pr*: „Natura” (1836), „Umanismul american” (1837), „Conduita vieţii” (1860).

EMINESCU, Mihai (1850 – 1889), cel mai mare poet român, unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai poeziei lirice şi filosofice universale şi autor al unor importante studii şi articole de filosofie socială aplicată la condiţiile ţării noastre. În conştiinţa sa, preocupată de problemele veacului său, de aspiraţiile de dreptate şi libertate ale poporului şi-au găsit un puternic răsunet frământările sociale şi politice ale epocii de afirmare a unităţii românilor. Însufleţit de idealurile patriotice pentru care militaseră revoluţionarii paşoptişti, E. a criticat cu vehemenţă clasele exploatatoare, condamnând. falsul. lor patriotism, parazitismul şi cosmopolitismul acestora. El a dezvăluit, totodată, condiţiile vitrege de existenţă a personalităţilor creatoare într-o societate mercantilă, ostilă talentului şi preocupărilor nobile,

mentalitatea filistină a burgheziei sau viaţa grea, de „martiri ai capitalului”, dusă de către proletari. Dezgustat de rânduielile sociale nedrepte ale vremii, în faţa prezentului „prozaic”, lipsit de orizont şi sub impresia eşecului mişcărilor de răsturnare a orânduirii capitaliste (Comuna din Paris), E. invocă, în chip romantic, trecutul patriarhal şi glorios, dominat de puritate morală şi de eroism legendar. Influenţat de filosofia lui Schopenhauer, el îşi converteşte adesea revolta în meditaţie pesimistă, căreia îi dă însă un pronunţat caracter critic şi protestatar, chiar şi atunci când, evocând cosmogonii grandioase, sfârşeşte prin a afirma, prin contrast, cu amărăciune sau ironie, inutilitatea oricărui efort. Din lirica sa de dragoste şi peisagistică se degajă însă setea de fericire, puritate, frumuseţe şi omenesc, elogiul naturii ca imperiu feeric al libertăţii, aspiraţiile unui suflet generos, deschis celor mai înalte idealuri dar adesea înfrânt. Publicistica lui E., întemeiată pe bogate cunoştinţe economice şi istorice, constituie un neiertător pamflet la adresa inechităţilor epocii. E. a conceput viaţa socială ca rezultat al unei pluralităţi de factori „economici, climatici, etnologici ş.a.m.d”. La temelia întregii activităţi sociale a pus „principiul muncii”, militând, în numele claselor producătoare, pentru o organizare socială întemeiată pe muncă, pentru eradicarea parazitismului social. De pe poziţii umaniste şi patriotice a criticat în mod necruţător, şi în publicistică, exploatarea „claselor de jos”, demagogia politică „ignoranţa guvernanţilor, înrobirea politică şi economică a ţării. Asupra gândirii sale social-politice s-au exercitat unele influenţe din partea teoriilor organistice şi conservatoriste. O parte importantă a textelor sale cu caracter filosofic a rămas în manuscris (inclusiv unele traduceri din opera lui Kant, publicate postum, sub titlul „Lecturi kantiene”, 1975).

EMOTIVISM, şcoală etică neopozitivistă (cunoscută şi sub numele de „etică voluntaristă” sau „imperativă”), care afirmă că, întrucât judecăţile morale nu pot fi verificate experimental, ele nu sunt adevărate şi nici false, nu au nicio semnificaţie obiectivă. Spre deosebire însă de şcoala analizei lingvistice a moralei (v. *pozitivism logic în etică*), e. considera că fundamentul noţiunilor şi al judecăţilor morale este pur emotiv, acestea exprimând numai intenţiile şi

dorinţele celui care le enunţă. Principalul reprezentant al e. este Charles L. Stevenson, autorul lucrărilor „Etică şi limbaj”, „Fapte şi valori”.

EMOŢIE (lat. *emoţio*, de la *emovere* „a mişca”), proces psihic afectiv constând din reacţii relativ intense şi de scurtă durată care se produc în viaţa psihică a omului în funcţie de *trebuinţele* şi *motivaţiile* lui. Factorii de mediu, împrejurările de viaţă care corespund trebuinţelor determină e. pozitive, iar factorii care împiedică satisfacerea trebuinţelor provoacă e. negative, ceea ce exprimă bipolaritatea acestor reacţii afective care se desfăşoară între plăcut şi neplăcut. E. fundamentale sunt: bucuria, durerea, frica, mânia etc. E. depind de activitatea centrilor subcorticali, mai ales diencefalici, care pot fi însă stimulaţi sau inhibaţi de scoarţa cerebrală. În cursul e. se produc de obicei modificări vegetative (modificarea ritmului respiraţiei, pulsului, dilatarea sau constricţia vaselor sangvine etc.) şi motorii (tremuratul, zâmbetul etc), dintre care cele vizibile sunt expresii emoţionale.

EMPATIE, v. INTROPATIE.

EMPEDOCLE (c. 490-o. 430 î.e.n.), filosof materialist grec din Agrigent (sudul Siciliei), medic, poet şi om politic. A scris lucrarea filosofică „Despre natură” şi poemul „Purificările”, din care s-au păstrat numai 450 de versuri. A considerat că baza tuturor fenomenelor naturii o constituie patru elemente materiale necreate, indestructibile şi imuabile: focul, aerul, apa şi pământul. El a explicat mişcarea *elementelor* prin acţiunea a doua forţe contrare: iubirea (*philia*) şi ura (*neikos*), reprezentări elementare ale atracţiei şi repulsiei.

EMPIRIC (gr. *empeirikos*, din *en* „în „şi *peira* „experienţă”), bazat nemijlocit şi exclusiv pe *experienţă* şi nu pe o generalizare teoretică. *Metoda* e.» în opoziţie sau spre deosebire de metodele teoretice (logice), desemnează totalitatea demersurilor experimentale folosite în ştiinţă, împreună cu regulile corespunzătoare.

EMPIRIE, totalitatea experienţelor şi datelor obţinute pe cale experimentală.

EMPIRIOCRITICISM, curent filosofic, întemeiat în cea de-a doua jumătate a sec. 19 de către E. Mach şi R. Avenarius, cunoscut şi sub

numele de „al doilea *pozitivism*". S-a răspândit în Germania, Austria, Elveţia, Anglia şi Franţa, fiind reprezentat de J. Petz-oldt (1862 – 1929), K. Pearson (1857 – 1936), R. Willy (1855 – 1920) ş.a. Termenul de e., care înseamnă „critică a experienţei", a fost creat de către R. Avenarius („Critica experienţei pure", 1888 – 1890) şi indică intenţia programatică a e. de a efectua o epurare a *experienţei* de orice elemente „metafizice" şi de a formula pe această cale o filosofie a ştiinţelor moderne ale naturii situată deasupra opoziţiei dintre materialism şi idealism. Concepţia lui Mach despre „elementele neutre" ale experienţei (roşul, verdele, tarele etc.) care ar constitui lumea, ca şi teoria lui Avenarius despre „coordonarea principială", potrivit căreia obiectul cunoaşterii, mediul, natura, n-ar putea exista fără subiect, au dus însă de fapt la reeditarea într-o terminologie nouă a idealismului subiectiv berkeleian. E. şi-a exercitat influenţa şi asupra unora dintre naturalişti şi, spre sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20 a luat forma idealismului „fizic", în lucrarea sa „Materialism şi empirio-criticism", V.I. Lenin a supus unei critici ştiinţifice multilaterale tezele e.

EMPIRIOMONISM, variantă a *empi-riocriticismului* (machismului) întemeiată pe interpretarea monistă *sui-generis* a *experienţei*. Potrivit creatorului său, filosoful rus A.A. Bogdanov, superioritatea e. constă în depăşirea dualismului lui E. Mach şi R. Avenarius în ceea ce priveşte ireductibilitatea principială a celor două serii – „fizic" şi „psihic" – la „elemente ale experienţei", pe de o parte, prin stabilirea unei legături genetice între ele, iar pe de altă parte, prin considerarea lor sub raportul tipului de organizare: cel „psihic", ca experienţă individual-organizată, şi cel „fizic" împreună cu produsul său – cunoaşterea, ca experienţă colectivă, social organizată, primul devenind, în procesul *muncii*, parte integrantă a celu de-al doilea. Astfel, în concepţia sa p d experienţa apare ca un lanţ al complexelor de elemente (*senzaţii*), unde fiecare complex se distinge printr-un mod propriu, specific de organizare, universul unic al experienţei formând „conţinutul unic" al cunoaşterii. Orientarea ideologică generală idealist-subiectivă şi conceptele de bază ale e. au fost supuse unei analize critice severe în lucrarea lui V.I. Lenin „Materialism şi

empiriocriticism", precum şi în lucrări ale lui G.V. Plehanov.

EMPIRIOSIMBOLISM, termen introdus de filosoful rus P.S. Iuşkevici, la începutul sec. 20, pentru a-şi desemna concepţia sa filosofică, variantă a *empiriocriticismului*. Analizând, de e poziţii epistemologice apropiate e cele ale lui A. Poincaré şi E. Mach, relaţia *subiect-obiect*, e. susţine lipsa virtuţilor reflectorii ale categoriilor filosofice, întrucât, atât datele „experienţei pure", cât şi construcţiile „raţiunii pure" sunt numai „empiriosim-boluri" cu valoare de semne convenţionale, menite să sistematizeze „datele primare" ale conştiinţei colective, iar cunoaşterea însăşi este posibilă doar ca un proces de acumulare de asemenea empiriosimboluri. Alegerea tipului de simbolism este dictată de caracterul experienţei şi de comoditatea interpretării acesteia. Alături de raţiunea omului, care introduce sens şi ordine în „fluxul de date", e. postulează şi o raţiune supraumană, Logosul, în calitate de purtător al „empiriosimbolurilor-limită" (legile naturii). Subiectivismul convenţionalist al e. a fost criticat de V.I. Lenin în lucrarea sa „Materialism şi empiriocriticism".

EMPIRISM 1. (în epistemologie, opus *raţionalismului*) Concepţie generală asupra cunoaşterii, care propune soluţionarea într-o manieră unilaterală, plecând de la ideea primatului experienţei comune, a problemelor originii cunoaşterii, ale naturii legilor ştiinţei, ale caracteristicilor abstracţiei, ale valorii şi limitelor cunoaşterii. Tezele e. clasic sunt formulate de J. Locke în „Eseu asupra intelectului omenesc" (1690) ca şi în operele materialiştilor francezi. Presupoziţiile (tacite, neexplicite) ale e. sunt: a) existenţa unei cunoaşteri *nemijlocite*, cunoaşterea senzorială considerată „pură", adică independentă de structurile subiectului cunoscător; b) cunoaşterea prin simţuri este rezultatul simplei înregistrări de către subiect a acţiunii obiectului; c) în cunoaştere subiectul este pasiv, doar receptiv, lipsit de spontaneitate, numai obiectul fiind activ; d) cunoştinţa este o imagine (copie) a realităţii exterioare; e) ideea obiectului şi aceea a obiectivităţii (în sens epistemologic) sunt opuse ideii de activitate a subiectului. Aceste presupoziţii constituie puncte slabe ale e., pe drept criticate de raţionalişti. Programul explicit al e. constă în derivarea, pe cale inductivă, a conceptelor şi propoziţiilor ştiinţei pornind de la

datele sensibile, în problema originii cunoaşterii, e. clasic consideră experienţa senzorială ca izvor al tuturor cunoştinţelor. E. clasic a fost un adversar al. *metafizicii*, al problemelor care nu pot fi soluţionate numai pe baza experienţei. Cu privire la valoarea cunoaşterii, nedepăşind dificultăţile care apar în calea întemeierii obiectivităţii şi certitudinii datelor senzoriale sau ale conceptelor ştiinţei, e. clasic a înclinat spre *relativism* şi *scepticism* (Hume, Condillac) sau a respins problema *adevărului* ca problemă filosofică. Eşecul e. ca filosofie a cunoaşterii a apărut prin confruntarea concluziilor sale cu dezvoltarea ştiinţei, dificultatea sa principală constituind-o incapacitatea de a explica geneza şi structura abstracţiilor teoretice, ştiinţifice şi filosofice. Forme speciale ale e. sunt *inductivismul* (v. *inducţie*, *inducţie matematică*) şi *psihologism*.) Varianta contemporană a e. este e. logic. În ontologie e. a fost fie materialist (materialiştii francezi), fie idealist-subiectiv (Berkeley, Mach). V. şi *neopozitivism*. 2. Termen care caracterizează uneori atitudinea *pragmatică* în soluţionarea problemelor cunoaşterii sau ale *acţiunii sociale*.

EMPIRISM SOCIAL, orientare sociologică recentă, de esenţă pozitivistă, dezvoltată în special în S.U.A., în opoziţie cu sociologia teoretică, declarată a fi simplă „*ideologie*” neverificabilă experimental. Renunţând la elaborarea teoriilor explicative generale, e.s. procedează, pe baza unor ipoteze restrânse, la studiul direct al fenomenelor sociale concrete, la cercetarea unor fenomene şi procese sociale, a unor fragmente ale realităţii sociale, de unde rezultă stabilirea unor „teorii intermediare” cu valoare mărginită exclusiv la cercul închis al grupului de fapte analizate. Teoriile finale sunt astfel amânate până la terminarea studierii empirice a tuturor fenomenelor sociale. Unii adepţi ai acestui curent merg până la negarea existenţei legilor generale ale dezvoltării vieţii sociale şi a legilor trecerii de la un tip de orânduire la o orânduire superioară. Tehnicile cercetării concrete, în special cele matematice, elaborate de această orientare, se disting însă prin fineţe şi prin eficacitate practică. V. şi *pozitivism sociologic*; *microsociologie*; *sociometrie*.

ENANTIOMORFIE, *asimetrie* caracterizată prin aceea că variantele îşi corespund una alteia aşa cum mâna dreaptă corespunde

mâinii stângi (sau imaginii sale în oglindă). E. se întâlneşte la scară moleculară, la scară cristalină şi mai ales în lumea organică (biologică). Prin extindere, uneori metaforic, termenul e folosit şi în literatura filosofică.

„ENCICLOPEDIA ŞTIINŢELOR, ARTELOR ŞI MEŞTEŞUGURILOR", enciclopedie franceză, al cărei titlu originar este „Encyclopédie ou Diction-naire raisonne des sciences, des arts et des metiers" („Enciclopedie sau Dicţionar raţional al ştiinţelor, artelor şi meşteşugurilor"), editată în 35

de volume (1751 – 1780), sub conducerea lui Diderot şi cu colaborarea a numeroşi filosofi progresişti şi savanţi renumiţi (Condillac, Condorcet, Hel-vetius, Holbach, Montesquieu, J.-J. Rousseau, Voltaire, Buffon, Daubenton, Turgot, Quesnay ş.a.). Adevărat monument al filosofiei luministe, enciclopedia a avut un rol de seamă în pregătirea ideologică a revoluţiei burgheze din 1789; în articolele ei au fost supuse unei critici raţionaliste, deşi adesea într-o formă iscusit voalată, instituţiile şi ideologia feudală, religia, concepţiile înapoiate şi prejudecăţile.

ENCICLOPEDIŞTII, filosofii, savanţii şi scriitorii francezi din sec. 18, ideologi ai burgheziei în ascensiune, care au colaborat la *„Enciclopedii ştiinţelor, artelor şi meşteşugurilor"*. E. au avut concepţii deosebite: unii dintre ei (Rousseau, D'Alembert, Voltaire) au fost deişti, alţii (Diderot, Helve-tius, Holbach) materialişti şi atei militanţi. În politică, e. au îmbrăţişat concepţii diferite: alături de adepţii absolutismului luminat se aflau adepţi ai monarhiei constituţionale, republicani etc. Toţi au împărtăşit însă concepţii luministe şi au dus o luptă susţinută împotriva feudalismului, a *scolasticii* şi a bisericii catolice, luând apărarea „stării a treia".

ENDOGAMIE (gr. *endon* „înăuntru" şi *gamos* „căsătorie"), contractare a căsătoriilor în sânul aceluiaşi trib, dar în afara ginţii, impusă de religie sau de cutumă la unele populaţii primitive. V. şi *exogamie*.

ENERGETISM, concepţie filosofică formulată la sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20 de chimistul şi filosoful german W. Ostwald. Separând *mişcarea*, *energia* de *materie*, e. consideră că energia este

fundamentul, *substanţa* lumii, toate fenomenele naturii fiind forme de manifestare a e., lipsită de bază materială. Alunecări mai recente spre e. au avut loc în rândurile unor fizicieni contemporani, în legătură cu descoperirea legii raportului reciproc dintre masă şi energie (redat în ecuaţia lui Einstein $E = mc^2$), care a fost interpretată eronat ca transformare a materiei în energie, adică într-un atribut al ei. V. şi *legea conservării energiei*.

ENERGIE (gr. *energheia* „activitate"), capacitate a unui sistem fizic de a efectua lucru mecanic atunci când suferă o transformare dintr-o stare în alta. E. este măsura *mişcării* sau, mai precis, este *măsura* comună a diferitelor forme ale mişcării materiei. Acestea din urmă se transformă una într-alta în raporturi cantitative strict determinate, ceea ce a permis introducerea noţiunii de e., adică măsurarea diferitelor forme ale mişcării printr-o mărime comună. Diferitelor forme ale mişcării le corespund diferite tipuri de e., iar echivalenţa energiilor, transformarea lor reciprocă în raporturi determinate, şi-a găsit expresia în legea *conservării şi transformării energiei*. E. nu există şi nici nu poate exista separat de materie. Faptul că într-o serie de probleme fizice se poate face abstracţie de structura atomică a materiei nu dă niciun temei pentru a se face în general abstracţie de purtătorul material al e., după cum au procedat adepţii *energetismului*. Teoria *relativităţii* restrânse a formulat relaţia $E = mc^2$ (ecuaţia lui Einstein), care stabileşte o legătură între e. (E) şi masa (m) unui corp, c fiind viteza luminii în vid. Această relaţie are o importanţă fundamentală în studiul fenomenelor nucleare. Fizica clasică considera că e. unui sistem fizic poate varia în mod continuu pentru diferitele sale stări; mecanica cuantică arată că în majoritatea cazurilor, în domeniul atomic, e. variază discontinuu (de ex., e. electronului în atom). V. şi *entropie*; *negentropie*.

ENGELS, Friedrich (1820 – 1895), fondator, alături de Marx, al comunismului ştiinţific şi al materialismului dialectic şi istoric, organizator şi conducător al proletariatului internaţional. E. s-a născut în oraşul Barmen din Renania la 28 noiembrie 1820. În perioada 1839– 1841, în urma apropierii lui de gruparea „Tânăra Germanie", E. trece la *ateism* şi ajunge să-şi formeze o concepţie politică

democrat-revoluţionară. Ca şi Marx, el se apropie, în 1841, de cercul *hegelienilor de stânga* şi trăieşte „efectul eliberator” al operei lui Feiierbach. În 1842 pleacă în Anglia, stabilindu-se la Manchester; aici are loc trecerea lui E. de la democratismul revoluţionar la *comunismul ştiinţific. şi* de la concepţia raţionalist-idealistă la *materialismul dialectic şi istoric*. Această trecere este legată de participarea sa la mişcarea muncitorească, de studierea condiţiilor de viaţă ale proletariatului şi de critica economiei politice clasice burgheze (A. Smith, D. Ricardo). Concepţiile lui E. de atunci sunt formulate în lucrările „Progresele reformei sociale pe continent”, „Note pentru o critică a economiei politice”, „Situaţia Angliei”, în august 1844, E., în drum spre Germania, se întâlneşte la Paris cu Marx. Acum începe prietenia dintre ei, care, după cum scria V.I. Lenin, „întrece cele mai mişcătoare legende ale anticilor despre prietenia dintre oameni”. Rodul teoretic al întâlnirii lor a fost lucrarea comună „*Sfânta familie*”. În

1845 E. publică „Situaţia clasei muncitoare din Anglia”, un „cumplit rechizitoriu împotriva capitalismului şi burgheziei” (V.I. Lenin). În 1845

1846 elaborează împreună cu Marx, care se afla expulzat, la Bruxelles, „*Ideologia germană*”. Între 1845 şi 1847, E. desfăşoară o bogată activitate teoretică şi politică. El intră în legătură cu organizaţia „Liga celor drepţi”, transformată în 1847 în „Liga comuniştilor”. Una dintre lucrările principale ale acestei perioade este „Principiile comunismului”, lucrare pregătitoare a „*Manifestului Partidului Comunist*”, document programatic al marxismului, scris de Marx şi Engels, din însărcinarea Congresului al II-lea de la Londra al „Ligii comuniştilor”, în 1848, împreună cu Marx, E. Înfiinţează la Köln „Noua gazetă renană”. Anii 1848 – 1849 sunt ani de prigoană, în care E. este în repetate rânduri arestat şi expulzat. El ia parte, luptând pe baricade, la insurecţia armată a poporului în Germania, după înfrângerea căreia se refugiază pe teritoriul elveţian, de unde pleacă apoi la Londra. În 1850 scrie „Războiul ţărănesc german”. În studiul „*Revoluţie şi contrarevoluţie în Germania*”, scris împreună cu Marx, făcând bilanţul perioadei revoluţionare anterioare, acordă o atenţie deosebită

problemelor insurecţiei armate. În 1850 E. revine la Manchester, unde scrie un număr mare de lucrări privitoare la problemele militare. La 28 septembrie 1864 este întemeiată Internaţionala I, ai cărei organizatori şi conducători au fost Marx şi Engels. În aceeaşi perioadă, E. combate diferite curente potrivnice concepţiei lui Marx, studiază temeinic dezvoltarea ştiinţelor naturii, ale căror descoperiri contribuiau la fundamentarea şi la dezvoltarea concepţiei materialist-dialectice despre lume şi o confirmau pe deplin. Rezultatele acestui studiu se materializează în lucrările sale *„Anti-Dühring"* (1878) şi *„Dialectica naturii"*, elaborată între 1873 şi 1886 şi publicată postum în 1925. După moartea lui Marx (1883), E. se consacră punerii la punct şi publicării volumelor al II-lea şi al III-lea ale *„Capitalului"*. Aceleiaşi perioade îi aparţin lucrările *„Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului"* (1884) şi *„Ludtvig Feuerbach şi sfârşitul filosofiei clasice germane"* (1886). După moartea lui Marx, E. a continuat să îndrume din punct de vedere politic mişcarea muncitorească internaţională. E. a întreţinut o bogată corespondenţă cu partidele socialiste din întreaga lume, călăuzindu-le în problemele principale ale mişcării muncitoreşti. O lucrare importantă a lui E., elaborată în lupta împotriva oportunismului, este *„Contribuţii la critica proiectului de program social-democrat din 1891"*. În ultima perioadă a vieţii sale, după 1890, E. dezvoltă, în scrisorile adresate diverşilor militanţi marxişti (P. Ernst, J. Bloch, F. Mehring, H. Starkenburg etc), tezele *materialismului istoric*, combătând vulgarizarea acestuia şi subliniind rolul luptei politice şi al ideilor în dezvoltarea societăţii. E. a urmărit cu atenţie începuturile mişcării socialiste din ţara noastră şi a purtat corespondenţă cu socialiştii români. El şi-a închinat întreaga sa viaţă luptei revoluţionare, reuşind să împletească într-un tot închegat activitatea de conducere a proletariatului internaţional cu o vastă operă ştiinţifică, în care a generalizat experienţa social-istorică, experienţa mişcării muncitoreşti, ca şi realizările cele mai însemnate ale ştiinţelor naturii.

ENTELEHIE (gr. *enteleheia*, din *en* „în", *telos* „scop" şi *chein* „a avea"), noţiune introdusă de Aristotel, desemnând, în concepţia lui finalistă, scopul lăuntric propriu fiecărui lucru, tendinţa lui spre

perfecţiune. Ea a fost reluată de *scolastică* şi mai târziu de Leibniz, precum şi de unii reprezentanţi ai *vitalismului* contemporan (H. Driesch), care o consideră ca un pretins principiu imaterial al vieţii. Multe dintre fenomenele care i-au făcut pe vitalişti să recurgă la conceptul de e. sunt explicate azi prin conceptul cibernetic de *retroacţiune* (*conexiune inversă*, *autoreglare*).

ENTIMEMĂ 1. (în logica aristotelică) *Silogism* retoric, care avea, în mod obişnuit, premise probabile şi era întrebuinţat pentru convingerea oamenilor, nu pentru transmiterea cunoştinţelor. 2. (în logica clasică) Silogism în care una dintre premise sau concluzia nu sunt formulate explicit.

ENTITATE (lat. *entitas*, din *ens*, *entis* „ceea ce există”) 1. (în filosofia scolastică) Natura unui lucru, *esenţa* sa, considerată în mod idealist şi metafizic ca fiind distinctă de lucrul însuşi şi independentă de el. 2. (în limbajul actual) Aspect al existenţei, delimitat ca întindere, conţinut, sens etc.

ENTROPIE (gr. *en*. „În”, *trepo* „conversiune”, „involuţie”), termen introdus în termodinamica de către R.S. Clausius, în 1850, pentru a desemna o mărime fizică, care indică gradul de ireversibilitate al proceselor fizice, în special al transformărilor energiei. E. mai poate fi considerată ca o funcţie matematică a stării unui corp sau unui sistem de corpuri, definind partea de energie inutilizabilă, adică netransformabilă în lucru mecanic. Conceptul de e. a folosit la formularea în termeni cantitativi a celui de-al doilea principiu al termodinamicii, conform căruia căldura, considerată din punct de vedere statistic, se poate transmite totdeauna numai de la corpurile calde către cele mai reci, însă nu şi invers; diferenţele de temperatură dintre elementele (corpurile) unui sistem material închis s-ar îndrepta, conform acestui principiu, în mod ireversibil către nivelare. Legea e. se poate formula astfel: într-un sistem izolat, de-a lungul unei transformări, e. totală a sistemului nu scade niciodată; dacă transformarea e de natură perfect reversibilă, adică dacă ea este o transformare „ideală” e. totală rămâne mereu constantă; dacă transformarea este reală şi ireversibilă, e. totală a sistemului creşte continuu. Este evident că această lege a e. este valabilă numai pentru

sistemele izolate căci, în caz contrar, este totdeauna posibil ca, sub influenţa factorilor externi, e. sistemului să scadă. În acest caz creşte însă e. sistemului total, înglobând sistemele parţiale între care a avut loc influenţa. Sistemul a cărui e. este în scădere> nu face excepţie de la cel de-al doilea principiu al termodinamicii, el nefiind un sistem izolat, iar transformările suferite de el nu sunt ciclice. Astfel, de ex., un organism viu este un sistem a cărui e. scade, ceea ce înseamnă că nu este un sistem izolat, că el absoarbe mai multă căldură din exterior decât cedează, şi că nu mai trece niciodată prin aceeaşi stare. Relaţia statistică între e. şi *probabilitatea* unei stări a sistemului, descoperită de către Boltzmann în 1877, se exprimă în faptul că starea de echilibru a sistemului este starea cu cea mai mare probabilitate şi că e. este proporţională cu logaritmul probabilităţii. Această relaţie a permis formularea celui de-al doilea principiu al termodinamicii şi în acest mod: un sistem fizic închis tinde spre starea de maximă probabilitate sau, cu alte cuvinte, e. unui sistem închis (izolat) de corpuri care sunt în interacţiune, creşte totdeauna, fără a putea scădea vreodată. Sub aspect calitativ, ca şi sub aspect cantitativ, raportul dintre e. – sub aspect informaţional – şi *informaţie* este invers proporţional. Pe când e. Înseamnă dezordine şi uniformizare, *informaţia*, dimpotrivă, presupune ordinea şi diferenţierea. Dacă raportul dintre e. şi probabilitate este direct proporţional, cel dintre informaţie şi probabilitate este invers proporţional; prima măsoară starea de nedeterminare şi incertitudine, a doua semnifică tocmai reducerea *incertitudinii* şi *nedeterminării*. Odată cu apariţia conceptului de e. a fost formulată o teză asupra sensului oricărei transformări de *energie* în timp, cu importante implicaţii filosofice. Semnificaţia filosofică a noţiunii e. constă în faptul că ea este expresia fizică a evoluţiei ireversibile sau continue în timp a universului. Aici trebuie precizat că e. nu are o valabilitate universală. E. este o lege a probabilităţii şi afirmă că, în medie, numărul fenomenelor care sunt caracterizate prin creşterea e. depăşeşte numărul acelora în care e. scade. Exemple de fenomene cu e. care nu sunt în creştere (procese „ectro-pict”) sunt unele interacţiuni dintre particulele elementare. Pentru acestea, spre deosebire de fenomenele macro-cosmice, şi în comparaţie cu ele,

sensul evoluţiei în timp este reversibil.

De aici rezultă că creşterea e. poate fi considerată doar ca un *criteriu* relativ al evoluţiei ireversibile a universului şi valabil numai pentru anumite categorii particulare de fenomene. De aici rezultă, de asemenea, şi inconsistenţa teoriei „*morţii termice*” *a universului*. Din perspectiva concepţiei materialist-dialectice, principiul e., ca lege a probabilităţii, reflectă şi raportul dialectic dintre *necesitate şi întâmplare*: procesul dezvoltării unui sistem închis reprezintă o unitate contradictorie între procesele elementare „entropice” şi cele „ectropice”. Principiul e. Înlătură, de asemenea, ideea oricărei *finalităţi* de ansamblu a naturii. În mod practic toate procesele naturale fiind nereversibile, principiul e. dovedeşte existenţa permanentei schimbări a obiectelor şi fenomenelor din natură, al cărei sens nu poate fi interpretat în mod teleologic ci subordonat legilor interne de mişcare a materiei. V. şi *negentropie*; *ordine*; *echilibru*; *simetrie*; *ireversibilitate*.

ENTUZIASM, bucurie intelectuală provocată de succesul cunoaşterii, interpretată în antichitate, în special de Platon, ca rezultat al „posedării” sufletului de către zei (în gr. *entheos*, „a fi în Dumnezeu”) care îl înalţă şi îl „transportă” deasupra preocupărilor omeneşti. E. era considerat, în aceeaşi epocă, drept caracteristic, deopotrivă, filosofului, războinicului şi preotului. Ca şi în teoria spinoziană a „beatitudinii”, conceptul demitificat şi demistificat al e., reapare, în gândirea modernă, într-o accepţiune laică, echivalent cu suprema satisfacţie care răsplăteşte *creaţia* de orice fel, reuşita efortului de cunoaştere, nu numai filosofică, dar şi morală, ştiinţifică, artistică ş.a.m.d., însoţită de aşa-numitul sentiment al participării la „eternitate” sau, cel puţin, al „imanenţei” istorice, care reprezintă o astfel de participare a omului la propria sa desăvârşire individuală şi colectivă. În sens larg, e. caracterizează starea de spirit care urmează oricărei *acţiuni umane* reuşite, efectuată cu preţul unor mari eforturi sau sacrificii.

ENUNŢ, secvenţă lingvistică finită, simplă sau compusă, constituită ca exprimare a unui *sens*, a unui înţeles complet. Când e. are un caracter declarativ, adică este constituit ca afirmare sau ca negare a ceva despre altceva, el este forma lingvistică de exprimare a unei judecăţi de predicaţie (propoziţie categorică). V. şi *propoziţie*.

EPICHEBEMĂ 1. (în logică aristotelică) Denumire a silogismului dialectic, în opoziţie cu silogismul apodictic sau cu cel christic. 2. (în logica ulterioară) Argument de tip polisilogistic în care cel puţin una din premise este o *entimemă*.

EPICTET (c. 50-o. 138), filosof grec, reprezentant al *stoicismului* târziu; sclav eliberat. Etica lui E. recomandă salvgardarea libertăţii spiritului prin renunţarea la bunurile „exterioare" (bogăţie, glorie etc). Sclavul, spune el, poate fi mai liber dacă-şi păstrează independenţa lăuntrică, decât stăpânul robit de pasiuni. Concepţiile lui E., care nu a lăsat nimic scris, au fost expuse de discipolul său Arrianus în „Convorbiri" şi în renumitul „Manual al lui Epictet" („Encheieridion").

EPICUR (341 – 270 î.e.n.), filosof materialist şi ateist grec, din perioada *elenismului*. Filosofia lui a reflectat mentalitatea elementelor favorabile democraţiei sclavagiste, dar descurajate de criza economică şi politică pe care o trăiau. El a dezvoltat materialismul atomist al lui Democrit, atribuind atomilor nu numai deosebiri de configuraţie, ordine şi poziţie, ci şi de greutate şi afirmând că atomii sunt compuşi din părţi (ceea ce implică ideea structurii lor interne) şi că deviază spontan de la căderea verticală, idee prin care E. s-a apropiat de înţelegerea existenţei izvorului intern al mişcării *materiei*. Ansamblul notelor prin care E. modifică noţiunea democritică de atom reprezintă o îndepărtare de orientarea medialectică a *atomismului* anterior. Gnoseologia lui E. are un caracter senzualist materialist. E. a negat orice intervenţie divină în viaţa oamenilor şi în desfăşurarea fenomenelor naturii, considerând că zeii duc o existenţă izolată în intervalele dintre lumi („intermundii"). La baza eticii, căreia E. îi subordonează toată cugetarea sa filosofică, el punea năzuinţa spre *fericire*; aceasta se dobândeşte prin practicarea sobră a plăcerilor, controlată de raţiune, şi prin eliberarea omului de frica de zei şi de moarte pe baza înţelegerii cauzelor naturale ale fenomenelor. Etica lui E. are însă un caracter contemplativ şi individualist, exprimat în idealul *ata-raxei* (seninătate, detaşare de frământările lumii). E. s-a apropiat de ideea *contractului social*.

EPICURIANISM 1. (în antichitate, sfârşitul sec. 4 î.e.n. – începutul sec. 6) *Şcoala epicuriană*, şcoală filosofică fondată de Epicur la Atena,

reprezentând centrul *materialismului* şi *ateismului* elenistic. A exercitat o influenţă considerabilă asupra dezvoltării gândirii filosofice şi ştiinţifice. În istoria de peste opt secole a *Şcolii epicuriene*, denumită „Grădina”, se disting trei etape principale: a) e. epocii eleniste („Grădina” timpurie sau veche, sec. 4 – 3 î.e.n.), care include activitatea lui Epicur însuşi, ca şi pe a celor mai apropiaţi prieteni şi discipoli ai săi, autori de opere consacrate problemelor de filosofie a naturii; b) e. greco-roman ” Grădina” mijlocie, sec. 2 – 1 î.e.n.), care a dezvoltat concepţiile Şcolii *epicuriene* în domeniul filosofiei naturii, eticii şi logicii, în luptă cu *stoicismul* şi Şcoala *peripatetică*; c) e. din Roma antică şi din perioada imperiului roman („Grădina” târzie, sec. 1 – 6), în care accentul se pune pe problemele *filosofiei naturii* (*atomismul*) şi ale *eticii*, combătându-se denaturările unilaterale şi interpretările vulgarizatoare. Cel mai de seamă reprezentant al e. din Roma a fost Lucreţiu, care i-a influenţat pe poeţii Horaţiu, Vergiliu şi Ovidiu. 2. (în epoca modernă) Larg curent de asimilare şi valorificare a concepţiilor lui Epicur, în primul rând a eticii şi atomismului său, iniţiat în *Renaştere* (L. Valla, M. de Montaigne, P. Charron ş.a. l şi continuat apoi, în sec. 17 – 18, mai ales de filosofii materialişti şi luminişti francezi. Cel mai de seamă reprezentant al e. acestei epoci a fost P. Gassendi.

EPIFENOMEN, v. EPIFENOMENALISM; FOUCAULT, Michel.

EPIFENOMENALISM (gr. *epi* „după” şi *phainomenos* „ceea ce apare”), concepţie după care conştiinţa ar reprezenta un simplu „epifenomen” al proceselor neurofiziologice, adică un simplu fenomen însoţitor al acestora, tot atât de puţin capabil de a reacţiona asupra lor ca „umbra drumeţului asupra paşilor lui”.

EPIGENEZĂ (gr. *epi* „după” şi *gene-sis* „origine”, „naştere”), concepţie evoluţionistă în biologie. În opoziţie cu *preformismul*, e. arată că în cursul dezvoltării embrionare au loc transformări calitative în oul fecundat, care se divide şi apoi se diferenţiază în ţesuturi şi organe din ce în ce mai complicate în urma *interacţiunii* părţilor sale. E. a fost fundamentată în sec. 18 de K.F. Wolff şi consolidată de K.E. von Baer.

EPISTEMĂ, v. FOUCAULT, Michel.

EPISTEMIC (gr. *episteme* „cunoaştere”, „ştiinţă”) 1. Relativ la

cunoaştere, la ştiinţă. 2. *Logică* e., ramură nouă a logicii moderne grupând încercările de formalizare a relaţiilor logice dintre enunţurile care cuprind „termeni e". (cunoaştere, opinie ş.a.). Iniţiată de J. Hin-tikka, *logica* e. a devenit un instrument necesar al analizei ştiinţifice şi filosofice a naturii ipotezelor, teoriilor şi explicaţiilor ştiinţifice.

EPISTEMOLOGIE (gr. *episteme* „cunoaştere", „ştiinţă" şi *logos* „studiu", „idee", „raţiune"), teorie a cunoaşterii ştiinţifice; cercetare a valorii cunoaşterii ştiinţifice, a obiectivităţii şi adevărului rezultatelor ştiinţei. E. clasică, filosofică, parte a marilor sisteme filosofice, era adesea *apriorică*, speculativă, necooperând direct cu ştiinţa în fundamentarea obiectivităţii şi validităţii cunoaşterii. Ba intervenea ulterior construcţiilor ştiinţei, preluând i prelungind un element nou apărut n cadrul acesteia, regândindu-i posibilitatea cognitiva, cel mai adesea însă canonizându-l, extinzându-l *a priori* asupra întregii cunoaşteri. Pe de altă parte, se afirma că ştiinţa clasică ar avea un caracter necritic, neproblematic, dezvoltându-se extensiv în cadrul unor postulate admise şi necontestate. Noutatea esenţială a e. actuale este reprezentată de tendinţa ei tot mai accentuată de a se transforma din reflecţie exterioară şi ulterioară asupra ştiinţei într-un moment esenţial al elaborării faptului ştiinţific. Cauza acestei transformări a e. se află în prefacerile remarcabile care au avut loc în ştiinţa actuală, care au obligat-o să-şi pună, la propriul ei nivel de reflecţie şi decizie, problemele validităţii şi întemeierii demersurilor sale. Ştiinţa actuală se dezvoltă printr-o dublă mişcare: constructivă şi reflexivă; ea tinde dinăuntrul ei, în mod explicit, spre propria-i critică metodologică şi gnoseologică. Pentru a se defini profilul e. actuale se vorbeşte frecvent despre o „reconstrucţie epistemologică", despre un „pluralism epistemologic" care ar corespunde stărilor şi particularităţilor multiple ale cunoaşterii ştiinţifice. Reflecţia epistemologică se află dispersată într-o serie de curente, orientări, ramuri, nivele, inegal dezvoltate, utilizând în analiza ştiinţei instrumente diferite, inspirându-se din programe filosofice eterogene. E. există astăzi nu numai sub forma unor părţi constitutive ale filosofiilor ştiinţei, ci şi sub forma e. *interne* proprii fiecărei discipline ştiinţifice mature. În

acest din urmă domeniu, problemele şi-au pierdut parţial caracterul filosofic, devenind şi obiect al cercetării specializate care tinde să le pună şi să le decidă într-o modalitate metodologică şi tehnică specifică. În e. *generală* se întâlnesc mai mute moduri de abordare a ştiinţei, prin care se urmăreşte înţelegerea complexă a cunoaşterii ştiinţifice: analiza directă, analiza logică formalizantă, analiza istorică-critică şi cea experimental-genetică. Principalele curente ale e. nemarxiste actuale sunt: *empirismul logic* (C.G. Hempel, R. Carnap, H. Feigl ş.a.), *raţionalismul ştiinţific* (A. Einstein, G. Bachelard, F. Gonseth), *raţionalismul* critic (K. Popper), e. *genetică* (J. Piaget), e. *fenomenologică* (Ed. Husserl), *fenomenologia existenţială* (M. Heidegger), e. *structuralistă* (M. Foucault, St. Lupasco), e. *realist-critică*, e. *neotomistă*. În cadrul materialismului dialectic, pe baza principiilor generale formulate de clasicii lui, se dezvoltă intens, în ultima vreme, o e. consecvent deschisă, receptivă la specificul şi complexitatea diverselor demersuri şi atitudini ale ştiinţei contemporane. Ea respinge interpretările şi formele de gândire „necesitariste", aprioriste şi rigid-raţionaliste (dogmatice), propunând un spirit critic raţional, dialectic şi constructiv. În viziunea dialecticii materialiste, e. promovează gândirea receptivă la complexitate, care poate realiza integrarea pluralităţii acestor exigenţe critice, asimilându-şi experienţele ştiinţifice complementare, în cadrul unei viziuni sintetice, integratoare. Ea îndrumă cercetarea ştiinţifică actuală în căutarea sintezelor, la dobândirea unei conştiinţe practice, concepute în totalitatea semnificaţiilor ei sociale şi umane. V. şi *teoria cunoaşterii*.

EPISTEMOLOGIE GENETICĂ, teorie întemeiată de J. Piaget, dezvoltată de el şi de colaboratorii săi de la „Centrul internaţional de epistemologie genetică" (1955). E. g. Îşi propune transformarea *epistemologiei* dintr-o disciplină filosofică într-o ştiinţă experimentală, având posibilitatea deciderii problemelor pe baza unui control experimental strict. E. g. se întemeiază pe *experimente* psihogeneti-ce privind dezvoltarea conceptelor şi a structurilor operatorii la copii. După J. Piaget, e. g. este o cercetare esenţialmente interdisciplinară, care îşi propune să studieze semnificaţia cunoştinţelor, a structurilor operatorii sau a noţiunilor, făcând apel la istoria şi la funcţionarea lor

actuală, la aspectul lor logic, la formarea lor psihogenetică sau la relaţiile lor cu structurile mintale. Astfel înţeleasă, epistemologia nu mai este o chestiune de simplă reflecţie, ci, propunându-şi să sesizeze cunoaşterea în creşterea ei (căci formarea este ea însăşi un mecanism de creştere, care nu comportă niciodată un element absolut) şi presupunând că această creştere ţine întotdeauna simultan de chestiuni de fapt şi de normă, ea se străduieşte să concilieze logica, istoria ideilor şi psihologia dezvoltării lor.

EPOC – ffia, v. FENOMENOLOGIE.

ERASM din Rotterdam (Erasmus De-siderius Rotterdamus; pseudonimul lui Gerhard-Gerhards) (c. 1466 – 1536), mare umanist olandez, cu preocupări în variate domenii: filosofie, morală, pedagogie, filologie. În pamfletele şi în scrierile sale satirice, dintre care cea mai importantă şi mai cunoscută este „Elogiul nebuniei" (1509, trad. rom. 1959), a satirizat tarele societăţii feudale, a atacat *scolastica* şi *dogmatismul* religios şi a pledat pentru toleranţa religioasă. E. a promovat încrederea în om şi ideea desăvârşirii lui prin cultură. A căutat să concilieze *creştinismul* cu filosofia antică, promovând o morală şi o pedagogie umanistă, întemeiate pe ideea „naturii bune" a omului. „Adagii" (1500), socotite primele eseuri din literatura Europei, cuprind meditaţii bazate pe observaţia realităţii, iar „Diatriba despre liberul arbitru" (1524) exprimă credinţa în libertatea voinţei omeneşti. E. a avut un rol de seamă în răspândirea culturii clasice şi în pregătirea *Reformei*, fiind unul dintre precursorii spiritului modern.

EREDITATE (lat. *hereditas* „moştenire"), însuşire biologică generală a organismelor vii, manifestată prin existenţa asemănărilor între genitori şi urmaşi, ca şi cum s-ar transmite la descendenţi caractere morfofiziologice sau ca şi cum aceştia ar moşteni însuşiri de la ascendenţi. E. are două laturi principale şi contradictorii: conservatismul însuşirilor generale (de specie, rasă) şi variabilitatea individuală de detaliu structural şi funcţional, în timp ce conservatismul asigură stabilitatea relativă a speciilor, variabilitatea asigură adaptarea la condiţiile variate şi variabile de mediu, precum şi evoluţia filogenetică. Aspectul contradictoriu al e. se lămureşte prin mecanismele sale (combinare de purtători materiali ai *informaţiei*

ereditare; mutaţii afectând fragmente ale acestor purtători; faptul că ceea ce se „transmite" este de fapt capacitatea de a reacţiona plastic la influenţele mediului). Ştiinţa despre c. (genetica sau eredobiologia) a fost întemeiată prin experienţele cantitative ale lui Gr. Mendel (1865). Explicarea fenomenului e. a avut la bază mai ales ideea unor particule reprezentative (pangene, determinanţi, gene), a unei aşa-numite substanţe a e. (K. Nägeli, H. de Vries, A. Weismann, W. Johan-nsen, T.H. Morgan) şi, multă vreme, postularea (eronată) a independenţei elementelor sexuale faţă de influenţele corpului şi a genelor faţă de metabolism. Mecanismele celulare ale e. sunt studiate azi de către citogenetică, care dă o mare importanţă cromozomilor ca principali purtători ai informaţiei ereditare. Analiza cauzală a atins nivelul biochimic, precizându-se rolul acidului dezoxiribonucleic (ADN) şi al acidului ribonucleic (AM) în mecanismul proceselor e. Descoperirea rolului genetic al ADN a însemnat o victorie a concepţiilor materialiste şi deschide perspective de dirijare a e. Se admite azi că mutaţiile sunt alterări parcelare ale ADN; selecţia naturală sau artificială imprimă acestor variaţii întâmplătoare un caracter orientat. Ipoteza după care s-ar putea transmite urmaşilor caractere dobândite în cursul vieţii organismului pluricelular (Lamarck) nu a fost confirmată de către ştiinţă.

EREZIE (gr. *airesis* „alegere", „preferinţă", „înclinaţie", „şcoală", „facţiune"), termen prin care se denumea orice formă de *eterodoxie* în tot cursul evului mediu şi în epoca următoare, până în 1824 când e înlocuit cu „aca-tolicism". Religioasă, social-politică şi filosofică, e. se constituie ca abatere de la dogmele ortodoxiei religioase, în primul caz, ca înfruntare a principiilor politice, filosofice, morale de inspiraţie religioasă şi statornicite sub auspiciile bisericii feudale, în celelalte cazuri. E. principale: catharismul şi husitismul. ambele fiind temeiuri ideologice ak unor ample mişcări sociale, cu caracter antifeudal, *panteismul* lui Amaury de Bene, *materialismul* lui David de Dinant, *nominalismul* în toate ipostazele sale istorice.

ERGONOMIE, complex de cercetări (psihologice, fiziologice, sociologice, informaţionale, organizatorice, decizionale, tehnologice, inginereşti) şi de intervenţii integrate care, bazate pe o concepţie şi o

metodologie unitare, caută soluţii de maximă funcţionalitate pentru sistemele şi procesele de muncă, prin adaptarea reciprocă dintre om (subiect) şi realitate, dintre agent şi celelalte elemente ale acţiunii eficiente (sarcină, obiect, mijloc, ambianţă), prin creşterea satisfacţiei şi consolidarea *motivaţiilor* agentului acţiunii. Substratul filosofic, de cele mai multe ori nemărturisit, al e. îl constituie intenţia de a restabili o ierarhie, postulată ca logică şi etică, între finalităţi şi mijloace, de natură să subordoneze structurile, tehnica şi strategia acţiunii factorului uman, cu adaptabilitatea, cerinţele şi năzuinţele sale specifice.

CHRISTICĂ (gr. *cristikos*, de la *crizein* „a discuta în contradictoriu”) 1. Artă a disputei fiare foloseşte argumente subtile sau recurge la artificii sofistice. 2. Nume dat concepţiei Şcolii din Megara, datorită înclinării acesteia spre controverse. V. şi *megaricii*.

ERIUGENA, J. Scotus (c. 815 – 877), filosof şi teolog de origine irlandeză, primul reprezentant de seamă al *scolasticii* timpurii. A fost influenţat de ideile lui Platon şi de *neoplatonism*. Punctul de plecare în concepţia lui E. îl constituie credinţa în „revelaţie”, căreia raţiunea nu i s-ar putea opune, dar la a cărei interpretare ea poate şi trebuie să participe. Natura cunoaşte, după E., o dezvoltare circulară, al cărei punct de plecare şi de sosire se află în Dumnezeu. Cele patru forme (diviziuni) ale naturii sunt: 1) natura care creează şi nu este creată, identificată cu Dumnezeu; 2) ceea ce este creat şi creează, adică lumea prototipurilor ideale, de tip platonician, ale lucrurilor; 3) ceea ce este creat şi nu creează, cuprinzând lucrurile individuale; 4) ceea ce nici nu este creat, nici nu creează, adică Dumnezeu considerat ca punct de încheiere a ciclului. E. a susţinut ideea coexistenţei adevărului filosofic cu adevărul religios. Opera sa a fost condamnată oficial de către biserică, în 1225. *Op*. pr.: „Despre diviziunea naturii”.

EROARE 1. (în filosofie) *Cunoştinţă* care, datorită limitelor istorice ale cunoaşterii, ale observaţiei superficiale, experimentului organizat defectuos, nerespectării legilor logice, nu reflectă adecvat, veridic realitatea obiectivă. Există însă şi e. care se explică prin natura dialectică a cunoaşterii umane. Dată fiind infinitatea materiei, cunoaşterea ei se realizează treptat şi contradictoriu, depăşindu-se

mereu limitele între care o teorie dată este valabilă şi elaborându-se o teorie nouă, mai vastă, care cuprinde vechea teorie ca pe un caz particular. Astfel, teoria veche, adevărată în limitele fenomenelor la care se referă, devine falsă dacă o extindejn dincolo de aceste limite (ex., fizica clasică newtoniană, valabilă pentru vitezele mici, s-a dovedit la începutul sec. 20 nevalabilă pentru cele mari, devenind un caz particular al fizicii relativiste einsteiniene, valabilă şi pentru vitezele mari). Clasicii marxism-leninismului arată că dialectica cunoaşterii omeneşti constă în apropierea necontenită de adevărul absolut prin intermediul adevărurilor relative, care conţin, pe lângă elemente de adevăr obiectiv, şi e. Materialismul dialectic respinge, de aceea, apreciind-o ca fiind metafizică, teza despre opoziţia absolută între *adevăr* şi e., considerând că relaţia contradictorie dintre adevăr şi e. este însuşi motorul principal al progresului cunoaşterii. 2. (în logică) E. *logice* (sau e*. În demonstraţie*), e. care provin din încălcarea regulilor demonstraţiei şi care atrag după sine falsitatea concluziei. Ele se numesc *sofisme*, atunci când încălcarea regulilor demonstraţiei se face cu intenţia expresă de a induce în e. şi *paralogisme*, atunci când abaterile logice se săvârşesc neintenţionat.

EROS, simbol platonician al elanului spiritual către adevăr, bine şi frumos (e. superior) ca şi al instinctului de reproducere a speciei (e. inferior). Eros, în mitologia greacă, fiul lui Poros (Bogăţia) şi al Peniei (Sărăcia), doreşte cu ardoare ceea ce nu posedă. De aici decurge şi dinamismul iubirii. Totodată e. aduce plenitudinea şi bogăţia vieţii interioare. În *psihanaliză*, e. este ansamblul „pulsiunilor”.

vieţii, manifestat prin „libido”, dominat de „principiul plăcerii” şi reprimat de viaţa socială („principiul realităţii”). Formele de manifestare ale e. sunt, în consecinţă, ocolite, mascate, simbolice, imaginare. Calea realizării lui superioare, prin creaţie (în sensul platonician), este „sublimarea”. H. Marcuse reia tema e. psihanalitic într-un sens ideologic şi polemic. E. reprimat de civilizaţia industrială se va elibera într-o societate de asemenea liberă de orice constrângeri, imprimând vieţii sociale caracterele *jocului*, ale fanteziei descătuşate şi *armoniei* estetice. În viziunea lui E. Fromm, e. capătă o accepţiune religioasă, religiei revenindu-i, în proiectele sale sociale, rolul de factor

aglutinator, ca „religie a iubirii”. Fără a subaprecia rolul e. (ca şi al altor funcţii naturale, psihice etc.) ca factor mobilizator ai vieţii şi activităţii umane, concepţia materialist-istorică asupra *esenţei umane*, ca produs al relaţiilor sociale, integrează *motivaţiile* acţiunii umane într-o viziune globală, unitară ţinând seama totodată de ponderea specifică, de rolul şi importanţa fiecăreia dintre acestea. V. şi *iubire*.

EROU, *personalitate* de excepţie care, datorită calităţilor sale intelectuale şi morale, întrevede, din cunoaşterea unor necesităţi sociale, incipiente, obiective şi subiective, sensul evoluţiei comunităţii umane din care face parte, îşi prefigurează modelul vieţii ei viitoare, sub forma unui ideal moral-politic şi înfruntă orice riscuri şi sacrificii, în lupta pentru realizarea lui. Eroismul, în planul luptelor sociale şi în cel al creaţiei valorilor (în artă, ştiinţă, filosofie etc), constituie modalităţi posibile ale *transcendenţei* umanului, ale depăşirii măsurii comune a posibilităţilor oferite de cadrul social prezent, învechit sau devenit prea îngust pentru noile nevoi ale societăţii. E. apare, în interpretările romantice, existenţialiste, voluntariste, anarhiste, elitiste, ca purtător al unei puternice voinţe individuale, suprasociale, care se manifestă arbitrar, constituind unicul factor determinant al evoluţiei istorice. Chateaubriand, Nietzsche („Aşa grăit-a Zarathustra”), Carlyle („Eroii, cultul eroilor şi eroicul în istorie”) şi Emerson („Personalităţile reprezentative”) au oferit un asemenea tip de interpretare a condiţiei e. O accepţie mistic-obscurantistă a fost atribuită conceptului de e. de către doctrinele fasciste, iar la noi de către *trăirism* şi *gândirism*. Prin extensiune, denumirea de e. este atribuită tuturor persoanelor care se jertfesc în lupta pentru triumful cauzei grupului sau comunităţii din care acestea fac parte.

ESCAPISM, concepţie filosofică şi etică „de inspiraţie îndeobşte romantică, proprie mai ales orientărilor elitiste care preconizează, ca soluţie a „conflictului” dintre eu *şi* lu*me,* dintre n terie şi spirit, a or. izei gândirii filo. ince burgheze, evadarea din cotidian prin contemplarea „esenţelor spirituale”. Tipic din acest punct de vedere, este e. schopenhauerian, coborâtor din teoria platoniciană a ideilor. O variantă contemporană a e. este aceea a lui Santayana care concepe ridicarea omului la Viaţa spirituală ca pe un proces al evoluţiei sale

naturale şi ca o compensaţie sau răsplată (echivalentă „beatitudinii" spinoziene) a strădaniilor lui de cunoaştere şi înnobilare morală. În e., în ciuda limitelor sale speculative, se poate distinge şi o notă critică, delimitativă faţă de practicismul „filistin", îndreptat în exclusivitate spre urmărirea utilităţii imediate şi îngust individuale.

ESCATOLOGIE (gr. *eschatos* „ultim" şi *logos* „cuvânt, ştiinţă"), totalitatea concepţiilor religioase care se referă la „sfârşitul lumii", la „judecata de apoi", „rai" şi „iad". E. a căpătat o mare dezvoltare în *budism* şi în *creştinism*. O variantă a e. este *chiliasmul*.

ESENŢA UMANĂ, concept ontologic referitor la un atribut sau un ansamblu de atribute prin care este definit *omul* în raport cu *natura* şi *societatea*. Încrederea în om, cultul inteligenţei raţionale de care e pătrunsă cultura umanistă europeană îşi are originea, între altele, în cunoscuta definiţie a lui Aristotel: omul e un animal raţional. Este unul din acele concepte-cheie îndelung dezbătute, pe terenul confruntărilor dintre concepţiile teologice şi cele materialiste, dintre orientările iraţionaliste, antiumaniste şi cele raţionaliste, umaniste. Limita principală a concepţiilor antropologice premarxiste, inclusiv a celor materialiste moderne, a constituit-o abordarea omului în afara cadrului social-istoric, rupt de condiţia lui fundamentală de existenţă – *acţiunea practică*. Primul filosof modern, care a pus în centrul filosofiei sale conceptul de e. u., corelată cu sensul şi scopul existenţei umane, analizată din perspectiva criticii *înstrăinării* religioase a fost Ludwig Feuerbach. Comentându-l critic pe Feuerbach, îndeosebi faptul că acesta reducea înstrăinarea esenţei umane la înstrăinarea religioasă a omului, Marx scria în „Teze despre Fauerbach": „Dar esenţa umană nu este o abstracţie inerentă individului izolat. În realitatea ei, ea este ansamblul relaţiilor sociale". În modul de a se înţelege, ulterior, e. u. s-au produs două erori: 1) în sensul antropologismului, prin reducerea e. u. la o singură dimensiune – natural-antropologică; 2) în sensul unei interpretări sociologiste a tezei lui Marx, prin reducerea e. u. la dimensiunea sa socială, ignorându-se sau negându-se pur şi simplu latura antropologică a acesteia. În realitate, cele două dimensiuni ale umanului sunt de nedespărţit şi abia filosofia lui Marx reuşeşte să descopere dialectica socialului şi antropologicului în constituirea e. u.,

punând totodată în lumină bogăţia de conţinut, diversitatea şi primatul componentei sociale în relaţia antropologic-social, iar în cadrul acesteia, primatul trebuinţelor materiale, ceea ce nu eludează importanţa şi funcţia intereselor şi *trebuinţelor* spirituale.

E.u. este deci o sinteză între *individualitate* şi *socialitate*, *libertate* şi *necesitate*, *subiectivitate* şi *obiectivitate*, *posibil* şi *real*. Fără a nega ceea ce este constant şi universal în e.u., trebuie subliniat faptul că aceasta nu este o entitate metafizică, supraistorică, sustrasă oricărei deveniri. Dimpotrivă, ea se constituie şi parcurge un proces istoric, manifestă un progres continuu, niciodată pe deplin încheiat, dar în decursul căruia se obiectivează şi se conturează tot mai pregnant. Istoricitatea e.u. se dezvăluie în structurile şi dinamica câmpului culturii şi *civilizaţiei* prin care omul se realizează în tripla sa calitate de *homo sapiens*, *homo faber* şi *homo significans*. Omul aparţine în acelaşi timp naturii şi culturii, este o fiinţă raţională, rezultat al unei îndelungate evoluţii biologice şi o fiinţă culturală, rezultat al unor eforturi milenare desfăşurate de omenire prin *munca* şi viaţa colectivă. Cu cât înaintează în cultură, omul se desprinde de natură, înlocuieşte *comportamentele* naturale înnăscute, care aparţin speciei, cu comportamente culturale însușite, care aparţin grupului social sau comunităţii umane din care face parte. Referindu-se la faptul că unii gânditori pun accentul pe capacitatea omului de adaptare la mediu, iar alţii, ca Max Scheler, pe opoziţia sa faţă de mediu, Mihai Ralea („Explicarea omului”) sublinia că omul e capabil de proiecţiune exterioară şi de *obiectivare*, dar obiectivarea nu înseamnă numai aptitudinea de a plăsmui instrumente, concepte şi abstracţiuni, ci şi desprinderea de instincte, de porniri subiective şi emoţionale, deci semnifică o relativă *autonomie*, eliberare a omului de subordonarea biologică, afirmarea sa ca fiinţă socială, producătoare de valori materiale şi spirituale. Cultura, cu toate structurile pe care le constituie şi le promovează, reprezintă nu numai o rezultantă sintetică a emancipării omului de servituţile naturale, a cunoaşterii şi experienţei sale trecute, ci şi o anticipare a viitorului; ea ne dezvăluie nu numai permanenţe ale condiţiei umane, ci şi modificări, schimbări structurale ale acesteia. Câmpul culturii este e. u. socializată şi spiritualizată, un

ansamblu de valori şi principii ce-i uneşte pe oameni, dar nu direct şi spontan, ci prin diferenţiere, personalizare, raţionalizare şi *conştientizare* continuă. Sub raport antropologic, statutul existenţial al omului constă în faptul că la nivel uman, materia ajunge la stadiul cunoaşterii de sine, devine conştientă de sine, se dedublează într-o lume a ideilor şi astfel se autodepăşeşte; prin om, natura se umanizează şi devine cultură. În sine, natura este infinită dar abia prin om devine conştientă de infinitatea sa. Omul, ca fiinţă culturală care instituie o lume nouă de fapte şi *valori* – lumea *civilizaţiei* – este un unicat al universului care se manifestă paradoxal: deşi o conştient că nu poate epuiza şi cuprinde infinitul, el tinde mereu, cognitiv şi acţionai, spre infinit, spre totalitate. Sub raport sociologic, statutul existenţial al omului se modifică de-a lungul istoriei, în sensul emancipării lui treptate de servituţile naturale şi sociale impuse de acţiunea legilor obiective, prin cunoaşterea şi folosirea acestora, prin efectuarea saltului de la *înstrăinare* (alienare) la dezalienare, de la necesitate la *libertate*, aceasta din urmă nefiind dată omului din afară ci cucerită de el prin acţiunea sa. Organizarea socialistă a vieţii sociale realizează un adevărat salt ontologic în dezvoltarea e.u., depăşind fenomenele de alienare, dezumanizare, tendinţele de singularizare şi egocentrizare a individului. Noua societate oferă condiţiile corelării strânse dintre dimensiunea individuală şi subiectivă a umanului şi cea socială şi obiectivă, dintre interesele individului şi cele ale societăţii, dintre cerinţele integrării omului în societate, ale subordonării sale faţă de imperativele colectivităţii şi aspiraţiile lui legitime spre autonomie şi libertate. Socialismul marchează „aşadar, momentul istoric care potenţează transformarea lumii umane dintr-o lume a necesităţii într-o lume a libertăţii, a condiţiei posibile şi ideale a omului, în condiţie reală.

ESENŢĂ ŞI FENOMEN, categorii polare ale dialecticii materialiste, care reflectă determinări obiective şi universale ale realităţii. *Esenţa* exprimă alcătuirea unitară a laturilor interne, necesare, relativ generale şi stabile ale obiectelor şi proceselor, laturi care conferă specificitate calitativă domeniilor de obiecte sau procese constitutive ale realităţii şi se manifestă în *legile* structurii şi dinamicii

acestora. *Fenomenul* exprimă trăsăturile individuale, exterioare, întâmplătoare şi vremelnice ale obiectelor şi proceselor, trăsături prin care aceste domenii de realitate se manifestă nemijlocit şi multiplu, în funcţie de contextul obiectiv şi de condiţiile concrete de existenţă a esenţei lor. Între laturile esenţiale şi cele fenomenale ale obiectelor şi proceselor se stabilesc obiectiv raporturi de unitate contradictorie. Problema esenţei lucrurilor, a relaţiilor dintre e. şi *t*. şi a posibilităţii cunoaşterii esenţei constituie un câmp al confruntărilor dintre cele două linii fundamentale în filosofie – materialismul şi idealismul. *Idealismul obiectiv* atribuie esenţei o natură ideală şi o consideră ca determinare premergătoare lucrurilor; idealismul *subiectiv* (diferitele variante ale *pozitivismului*, *pragmatismul* etc.), identifică fenomenul cu impresiile şi *senzaţiile* noastre şi neagă existenţa obiectivă a esenţei, iar *empirismul* vulgar reduce integral esenţa la fenomen. Împotriva acestor denaturări idealiste, ca şi împotriva poziţiilor metafizice care separă e. de f., dialectica materialistă subliniază caracterul *obiectiv* şi unitatea lor *dialectică*, în cadrul căreia ele se presupun şi se exclud reciproc, astfel încât nu există e. fără f. şi invers; „Esenţa se fenomenalizează, fenomenul devine esenţă" (V.I. Lenin). O cunoaştere adecvată trebuie, de aceea, să reflecte procesul neîntrerupt al trecerii reciproce a e. În 1. Şi a I. în e. În cadrul mişcării, e. prezintă o relativă stabilitate în raport cu fluiditatea manifestărilor ei fenomenale. Spre deosebire de f., care poate fi perceput în mod direct prin simţuri, e. este cognoscibilă indirect, prin intermediul gândirii. În opoziţie cu *agnosticismul*, care neagă posibilitatea cunoaşterii e., dialectica materialistă afirmă cognos-cibilitatea acesteia. Drumul real al cunoaşterii se realizează ca proces de trecere de la f. la e., de la manifestările exterioare ale e. spre profunzimea ei. E. şi f. nu coincid pe deplin niciodată, ci numai parţial şi relativ. Dacă ele ar coincide total, arăta Marx, orice ştiinţă ar fi de prisos. Sarcina ştiinţei este tocmai descoperirea e. care stă la baza f. Unitatea dintre e. şi f. şi deosebirea dintre ele constituie temeiul obiectiv al unităţii dialectice dintre senzorial şi raţional în cunoaştere, temeiul necesităţii mişcării cunoaşterii de la senzorial la raţional. Procesul generalizării prin *abstractizare* constă, în primul rând, în descoperirea şi desprinderea

mintala a proprietăţilor esenţiale ale unui obiect sau clase de obiecte. Pe acest drum, cunoaşterea descoperă legile dezvoltării obiectelor şi a proceselor; ea se mişcă necontenit de la o e. mai puţin profundă la una mai profundă, în direcţia apropierii continue de *adevărul absolut*. Trecerea de la f. la e. În procesul cunoaşterii semnifică ridicarea gândirii de la datele concret-senzoriale la *concept*, deci operarea cu concepte oferă omului accesibilitate la domeniul e. Totuşi, conceptele nu exprimă integral e. unui obiect, a unui lucru sau proces, a unei clase de lucruri sau procese, deşi conceptul capătă validare ştiinţifică numai atunci când exprimă e., fapt atestat atât prin argumente logice cât şi, îndeosebi, prin argumente practice. Aceasta, deoarece e. este inepuizabilă, lumea obiectivă ale cărei determinări fundamentale sunt exprimate prin conceptul de e. fiind infinită cantitativ şi calitativ. Categoria de e. este corelată strâns cu categoriile *general*, *necesar* şi cu cea de *lege*.

ESENŢIALISM, orientare metafizică, dogmatică, care postulează existenţa unor calităţi ale realului, absolute, ultime, şi, respectiv, a unor concepte şi principii prime, evidente, ale cunoaşterii. *Esenţa* este concepută de e. În mod substanţialist, ca o calitate imuabilă şi ascunsă, aflată „dincolo de fenomene”, ca un invariant, neafectat de curgerea fenomenală. E. s-a constituit din incapacitatea gândirii antice şi scolastice de a explica matematic şi fizic *devenirea*, *mişcarea*. Solidar cu o perspectivă contemplativistă asupra cunoaşterii, e. este opus viziunii gnoseologice constructive şi active, specifică gândirii ştiinţifice contemporane.

ESENŢIALITATE (lat. *essentia* „esenţă”, „natură”, „componentastabilă”), termen care exprimă *quidditatea* (felul cum este) a ceea ce există, determinaţia (sau determinaţiile fundamentale) prin care ceva există (sau se dezvoltă) aşa cum există (sau se dezvoltă); natura internă, profundă, permanenta a lucrurilor, concepută în mod abstract. Noţiunea de e. intervine în discursul filosofic atunci când esenţa este gândită ca un atribut general al *existenţei*; mecanismul logic care stă la baza formării acestei noţiuni este acelaşi cu procedeul prin care se trece de la noţiunea de om la aceea de umanitate sau de la noţiunea de animal la aceea de

animalitate. E. este corelativă cu *fenomenalitatea*, aceasta din urmă fiind, după unii filosofi, atributul, caracteristica principală a *realităţii* ca obiect al ştiinţei, în sensul că ceea ce cunoaştem prin intermediul ştiinţei nu este existenţa *în sine*, ci doar existenţa *pentru sine* sau *aparenţa*. Fenomenalitatea face, aşadar, ca lucrurile, lumea să fie pentru noi nu *în şinele* însuşi, ci doar semnul, simbolul, manifestarea lui. „Putem spune în principiu, afirmă K. Jaspers, că însuşirea fundamentală a realităţii în lume este *fenomenalitatea*”. E. şi fenomenalitatea sunt deci, pentru unii filosofi, termeni cu ajutorul cărora putem deosebi domeniul de cunoaştere al filosofiei de acela al ştiinţei, primul având accesul la e., iar al doilea nu. Materialismul dialectic respinge însă, ca neîntemeiat, acest fel de a opune filosofia ştiinţei, bazat pe o semnificare arbitrară, confuză a termenului fenomenalitate şi implicit a celui de e., după cum respinge şi tendinţa absolutizantă de substanţializare a esenţei, de ipostaziere a acesteia, în spiritul *esenţialismului*.

ESENŢIALIZARE, proces de cunoaştere progresivă, întemeiat pe *abstractizare*, pe ridicarea de la concretul empiric la generalul abstract, de la *fenomen* la *esenţă*, de la esenţe mai puţin profunde la altele mai profunde, superioare. E. este specifică nu numai cunoaşterii ştiinţifice, raţionale, dar şi celei artistice, arta nefiind un exerciţiu pur imitativ (*mimesis*), ci o înaltă treaptă de generalizare a *realităţii*, o restituire ideală a acesteia, mai semnificativă decât orice transcripţie mecanică. Ontologic, se poate vorbi şi de o e. istorică a *condiţiei umane*, care, pe măsura progresului social, prin saltul omenirii de la societatea bazată pe exploatare şi caracterizată prin *înstrăinare*, la societatea comunistă, în care *omul* îşi dobândeşte adevărata sa *esenţă umană*, elimină toate remanentele inumanităţii şi realizează o sinteză a calităţilor tipic omeneşti. Aceste forme *reale* de e. (ştiinţifică şi ontologică) nu au nimic comun cu e. fictive de care se prevalează orientările mistico-religioase, iraţionaliste sau cele care se pun singure sub semnul *esenţialismului* obiectivist sau subiectivist.

ESOTERIC (gr. *esoterikos* „interior”; în opoziţie cu *exoteric*) „secret”, „ascuns”; destinat numai unui cerc restrâns de iniţiaţi. Aşa, de pildă, în antichitate se distingeau operele e. ale lui Aristo-tel, destinate

numai discipolilor săi, de operele lui *esoterice*, destinate marelui public.

est

ESTETIC, categorie a *esteticii*, de cea mai largă generalitate, căreia i se subsumează obiecte şi procese din natură şi societate, ca şi lucrări făurite de om, şi care întrunesc condiţiile unei structurări armoniase şi expresive, condiţii valorizabile specific în raport cu criterii constituite obiectiv în conştiinţa socială, în împrejurări istorice definite. E. a fost multă vreme sinonim cu *frumosul* (considerat a fi categoria estetică de cea mai largă generalitate) dar de îndată ce trăsăturile frumosului au început să fie ale unei categorii particulare (ca şi urâtul, tragicul, comicul, sublimul etc.) e. tinde să ia locul pe care-l ocupa în doctrinele mai vechi referitoare la artă.

ESTETICĂ, disciplină filosofică, care studiază esenţa, legitaţiile, categoriile şi structura acelei atitudini umane faţă de realitate, caracterizată prin reflectarea, contemplarea şi valorizarea unor trăsături ale obiectelor şi proceselor din natură, societate şi conştiinţă sau ale creaţiilor omeneşti (artistice), trăsături ce-şi capătă caracterul specific prin structurarea lor armonioasă, colorată sau expresivă, legată de semnificaţia umană inclusă în atitudinea respectivă; prin această atitudine, oamenii cu o înzestrare aparte, artiştii, făuresc ei înşişi asemenea trăsături, structurând în mod specific materialele care alcătuiesc opere de artă. E. studiază *frumosul* natural, al locului de muncă, al obiectelor utilitare, al localităţilor şi locuinţei, dar mai cu seamă problemele creaţiei şi receptării *artei*, problemele comune tuturor ramurilor de artă: originea şi esenţa artei, funcţiile şi locul artei în viaţa socială, legitaţiile generale ale dezvoltării artei, ale relaţiilor dintre artă şi realitate, dintre *conţinutul şi forma* operei de artă, ale modalităţilor specifice de reflectare artistică, ale limbajului artistic, ale valorizării estetice, ale educaţiei estetice. E. s-a constituit ca disciplină filosofică specifică abia în sec. 18, când A.G. Baum-garten îi dă denumirea, în lucrarea sa intitulată „Aesthetica” (1750), dar preocupările estetice pot fi regăsite încă la Confucius, Lao-tzî, Socrate, Platon, Aristotel, Democrit, Plotin, ca şi la numeroşi filosofi, artişti şi literaţi din evul mediu şi din epoca-modernă: Augustin, Toma

d'Aquino, Vico, Lessing, Diderot, Burice, Kant, Schelling, Hegel, Croce etc. în cultura noastră, preocupări de ordin estetic se găsesc încă la cronicari, la Dimitrie Cantemir şi la numeroşi alţi scriitori şi cărturari. Din prima jumătate a sec. 19 apar concepţii estetice mai conturate. Primul curs de e., predat la noi, îi aparţine lui S. Bărnuţiu. Având la bază lucrările filosofului W.T. Krug, el avea o orientare raţionalistă şi cuprindea numeroase opinii realiste. Titu Maiorescu pune un accent puternic asupra specificului estetic al literaturii, cu neglijarea în mare măsură a determinantelor sociale ale creaţiei artistice şi ale *gustului*. Ele sunt reabilitate de Dobrogeanu-Gherea, critic de orientare marxistă, unul dintre primii esteticieni marxişti din Europa. În prima jumătate a sec. 20 pot fi urmărite ideile estetice ale acestor doi precursori, cu accente mai puternice fie asupra autonomismului estetic, fie asupra îelaţiei artă-societate, la E. Lovinescu, M. Dragomirescu, G. Ibrăi-leanu, M. Ralea, G. Călinescu, T. Vianu, L. Blaga, Liviu Rusu, Victor Iancu, Paul Zarifopol, Al. Dima şi alţii. După 1944, mulţi dintre aceştia (T. Vianu, G. Călinescu, M. Ralea, Al. Dima etc.) se apropie de filosofia marxistă sau chiar se integrează concepţiei materialist-dialectice. Apare acum o nouă pleiadă de esteticieni marxişti, autori ai unor lucrări ca: M. Breazu, „Cunoaşterea artistică" (1960);

Colectiv (M. Breazu – sub red. –, L. Grünberg, I. Pascadi, Gr. Zmeu, H. Deleanu, N. Parocescu, P. Comarnescu, P. Câmpeanu), „Educaţia estetică prin artă şi literatură" (1962); Colectiv (M. Breazu, A. Moisescu – sub red. –, I. Achim, Gr. Zmeu, C. Marinescu, I. Pascadi), „Estetica vieţii cotidiene" (1966); L. Rusu.

„Logica frumosului" (1968); I. Achim, „Introducere în estetica industrială" (1968); R. Sommer, „Autonomie şi responsabilitate în artă" (1969); Gr. Zmeu, „Sensuri ale frumosului în estetica românească" (1969); R. Sommer, „Despre luciditate în artă" T. Mocanu, „Despre sublim".

1970); 1970);

D. Micu, „Estetica lui Lucian Blaga" (1970); I. Ianoşi, „Dialectica şi estetica" (1971); D. Matei, „Tradiţie şi inovaţie în artă" (1971); I. Iliescu, „Geneza ideilor estetice în cultura românească" (1972); V.E.

Maşek, „Artă şi matematică” (1972); M. Nadin, „A trăi arta” (1972); N. Tertulian, „Critică, estetică, filosofie” (1972); Colectiv (I. Ianoşi-coord. –, M. Breazu, Gh. Stroia, Gh. Achiţei, I. Pascadi, Al. Boboc, T. Mocanu, N. Tertulian, Vanina Nicolae, S. Iosifescu, N. Raţă-Dumitriu, Radu Cezar, V.E. Maşek, Ana Maria Cordes-cu, Ileana Bratu, V. Dem. Zamfirescu, Ioana Creţulescu, Gr. Zmeu), „Estetica filosofică şi ştiinţele artei” (1972); T. Mocanu, „Morfologia artei moderne” (1973); I. Pascadi, „Destinul contemporan al artei” (1974); Gh. Achiţei, „Artă şi speranţă” (1974); I. Ianoşi, „Schiţă pentru o estetică posibilă” (1975); Gr. Zmeu, „Repere estetice în satul românesc” (1975); I. Pascadi, „Artă şi civilizaţie” (1976); Gr. Zmeu, „Relaţia social-autonom în artă” (1976); V.E. Maşek, „Arta, o ipostază a libertăţii” (1977); Gh. Stroia, „Estetică şi militantism” (1977).

ESTETISM, concepţie unilaterală asupra locului şi rolului artei în ansamblul formelor conştiinţei sociale, strâns legată de teoria formalistă a „artei pentru artă”. E. opune, în sensul autonomismului absolut, arta realităţii şi vieţii sociale, neglijează conţinutul ei ideologic-emoţional, finalitatea ei socială, corelaţia ei cu celelalte forme ale conştiinţei sociale, limitând totodată interesul pentru artă la problemele formei artistice, privită ca scop în sine. Din punct de vedere axiologic, e. a obligat totuşi la o mai clară conturare şi delimitare a specificului artei, iar din punct de vedere social a reprezentat uneori o formă indirectă de protest împotriva ingerinţelor şi imposturii falselor canoane ale moralei şi politicii burgheze în domeniul creaţiei artistice. Ducând însă la îndepărtarea creaţiei şi receptării artei de viaţa socială, la golirea operelor de artă de orice problematică filosofică sau etică, e. Îndeplineşte azi o funcţie negativă.

EŞEC, concept frecvent în filosofia contemporană existenţialistă (J.P. Sar-tre) şi personalistă (Jean Lacroix), ca şi în *psihanaliză*, care semnifică depărtarea realizărilor umane faţă de scopurile vizate. E. nu are un sens moral, ci unul pur *pragmatic*; el marchează, spre deosebire de greşeală, care are un înţeles moral (fiecare dintre noi fiind responsabil de greşelile sale), o *limită* a activităţii individuale. E. caracterizează, în viziunile filosofice menţionate, situaţia iremediabil negativă a omului, condamnat şi expus contradicţiilor funciare ale

existenţei sale, încercarea veşnic compromisă a realizării *personalităţii* şi esenţei sale. În psihanaliză se citează cazul celor care, traumatizaţi de primele e. (şcolare, amoroase, profesionale etc), contractează aşa-zisul „complex de destin”, un sentiment de vinovăţie şi inhibiţie urmat sau însoţit întotdeauna de e. premeditat sau inconştient autoprovocat şi compensat uneori prin „mecanisme de compensaţie” (lăudăroşenie, fabulaţie, retragere din lume, vocaţie religioasă etc). Limitele acestor interpretări sunt supralicitarea condiţionării subiective şi deformaţia psihologist-antropologistă a reprezentării omului în dauna atenţiei cuvenite condiţionării sociale.

ETERNITATE, ceea ce ar exista în afara timpului (atemporalitatea) şi nu se confundă cu imortalitatea care înseamnă supravieţuire fără limite în timp, nemurire (de ex., nemurire; * unei opere). După. unii filosofi (Platon, stoicii, Spinoza, Fichte) reflecţia filosofică ne-ar putea înălţa pe culmile unei fericiri (beatitudini) compatibile cu sentimentul e. După unii, sentimentul e. (iluzoriu) ne este provocat, ca supremă satisfacţie, atunci când trăim totalmente în prezent, uitând trecutul şi viitorul. De fapt, „trăirea în e.”, proprie marilor personalităţi creatoare, este dată de ridicarea înţelegerii lor până la nivelul imperativelor istorice, al problemelor pe care epoca lor le pune, de participarea lor totală la înfăptuirea *idealurilor* comunităţii sociale din care fac parte. După cum s-a spus, clipa este imaginea mobilă a e., iar trăirea cu profunzime şi autenticitate a clipei, extragerea semnificaţiilor ei esenţiale este chezăşia transcenderii acesteia, prin înălţarea în planul viziunii şi trăirii istorice.

ETERODOXIE (gr. *heteros* „altul” şi *doxa* „părere”), concepţie care se abate de la doctrina oficială (ortodoxă) a bisericii; v. *erezie*.

ETEROGEN, v. OMOGEN – ETEROGEN.

ETICĂ (gr. *ethos* „morav”, „obicei”, „caracter”). 1. Disciplină filosofică care studiază problemele practice şi teoretice ale *moralei*. 2. Concepţie sistematizată şi coerentă, fie personală, fie proprie unui curent filosofic, fie reprezentând comandamentele unei societăţi (de ex., e. lui Kant, e. intuiţionistă, e. socialistă) cu privire la normele de desfăşurare a vieţii morale. 8. (în sens larg, îndeosebi în vorbirea curentă) Morală. E. (1. Şi 2.) a apărut ca o parte componentă a

doctrinelor filosofice încă din antichitate, care au elaborat şi dezvoltat o aşa-numită problematică tradiţională: definirea şi determinarea noţiunilor de *bine* (*rău*), *datorie*, *virtute*, *fericire* etc. Cu timpul, în cadrul e. s-au constituit două tipuri de preocupări: elaborarea şi fundamentarea teoretică a unui anumit *cod moral*, sistem determinat de *norme* morale (e. normativă) şi cercetarea problemelor legate de originea şi esenţa moralei. Filosofii de orientare sau tendinţă materialistă (Aristotel, Epicur, Spinoza, materialiştii francezi, Feuerbach etc.) au promovat o morală laică, au relevat faptul că normele şi comportamentul moral exprimă nevoile şi interesele reale ale oamenilor; totodată, datorită fundamentării tezelor lor pe reprezentarea unei „*naturi umane*" abstracte şi conceperii mecaniciste, metafizice a comportamentului uman, ei nu au putut explica decât parţial originea şi esenţa moralei, dialectica obiectivului şi subiectivului proprii acţiunii morale, legile progresului moral. Eticienii idealişti premarxişti au încercat să fundamenteze morala cu ajutorul unui principiu spiritual („ideea de bine" la Platon, „raţiunea practică" la Kant, „ideea absolută" la Hegel) sau a voinţei divine; în acelaşi timp, ei au studiat anumite probleme reale ale *subiectivităţii* morale (*autocunoaşterea* şi *responsabilitatea* individului – Socrate; dialectica noţiunilor morale şi ierarhia valorilor – Platon; libertatea şi demnitatea umană; Kant; raportul dintre morala subiectivă şi morala colectivităţii – Hegel), elaborând concepte şi soluţii originale. E. contemporană nemarxistă este reprezentată printr-o diversitate de curente care preiau şi modernizează teze ale moralei religioase clasice (e. neotomistă), absolutizează rolul intuiţiei în organizarea conduitei morale (e. intuiţionistă), exacerbează *subiectivismul* şi supralicitează rolul *hazardului* în viaţa morală (e. existenţialistă), relativizează aprecierea şi judecata morală de valoare, subordonând-o criteriului succesului acţiunii (e. pragmatistă), dezvoltă o investigare sistematică a moravurilor, o sociologie a moralei sau o logică a judecăţilor etice (Şcoala franceză de sociologie, G. Ourvitch) etc. E. marxistă dă o rezolvare întemeiată pe rezultatele ştiinţelor sociale particulare (antropologia socială, sociologia, psihologia) problemelor originii, esenţei sociale şi caracterului realist al moralei. Ea priveşte morala ca

un produs social-istoric, îi relevă caracterul de clasă în societăţile împărţite în clase, fundamentează rolul maselor în realizarea progresului moral, defineşte libertatea voinţei drept, capacitate de a acţiona în cunoştinţă de cauză, conferă acţiunilor sociale ale individului rolul de criteriu de apreciere a judecăţilor şi sentimentelor sale morale. E. de această orientare se dezvoltă în direcţii ca: a) elaborarea sistemului teoretic al valorilor, principiilor şi normelor proprii moralei socialiste, a idealului moral şi modelului uman specifice societăţii socialiste; b) istoria moralei şi a doctrinelor etice; c) studiul raportului dintre e. şi celelalte ştiinţe sociale; d) sociologia moralei, cercetare a comportamentelor şi atitudinilor morale, individuale şi colective cu ajutorul metodelor sociologice şi ale psihologiei sociale etc; e) metaetica, fundamentarea gnoseologică şi analiza logică a judecăţilor şi normelor etice. Preocupări de etică au avut în ţara noastră C. Dimitrescu Iaşi, D. Guşti, P.P. Negulescu, M. Dju-vara, P. Andrei, C. Rădulescu-Motru, M. Ralea ş.a. În anii de după eliberare în ţara noastră au apărut lucrări ca: EI. Gulian, „Introducere în etica nouă” (1946); I. Grigoraş, „Datoria etică” (1968); Gh. Berescu, „Etica muncii şi modul de viaţă” (1969); Liubomira Miros, „Etica neotomistă” (1968); V. Popescu, „Atitudinea morală şi stimulentele materiale” (1969); St. Stoica, „Etica durkheimistă” (1969); Colectiv (N. Bellu, V. Popescu, Liubomira Miros, V. Dem. Zamfirescu), „Tineretul şi idealul moral” (1969); I. Grigoraş, „Binele şi răul” (1971); Colectiv (N. Bellucoord. –, V. Dem. Zamfirescu, Liubomira Miros, St. Stoica, V. Popescu), „Etos şi contemporaneitate” (1971); Gh. Vlăduţescu, „Etica lui Epicur” (1972); Liubomira Miros, „Intuiţionismul etic. G.E. Moore” (1973); N. Bellu, „Etica lui Kant” (1974); Al. Boboc, „Etică şi axiologie în opera lui Max Scheler” (1974); I. Grigoraş, „Principii de etică socialistă” (1974); V. Popescu, „Morala şi cunoaşterea ştiinţifică „(1974), „Morala, socialistă a muncii” (1975); E. Stere, „Din istoria doctrinelor morale”, vol. I (1975), vol. II (1977).

ETNOGRAFIE, ştiinţă descriptivă care studiază cultura materială şi spirituală a popoarelor. În antichitate, cercetările etnografice formau un capitol al ştiinţei istoriei şi al geografiei (Herodot, Pliniu cel Bătrân), fiind dominate de concepţii *antropocentrice* şi etnocentrice.

Reforma religioasă, revoluţia copernicană şi descoperirile geografice au fost cadrul material şi spiritual care a stimulat strângerea sistematică a unor date despre omul exotic, iar sec. 17 şi 18 au marcat trecerea, de la exotism la umanism în abordarea fenomenelor culturale. În sec. 19 se constituie, şi-şi dispută sferele, trei noţiuni cu privire la studiul genezei şi structurii culturilor umane: e., *etnologia* şi *antropologia*, cercetările în acest domeniu conectându-se cu cele de lingvistică comparată şi istorică (Bopp, Humboldt, Renan) şi cu cele de arheologie preistorică (Boucher de Perthes, Lubbock). O viziune declarat şi consecvent materialistă în e. a fost pregătită de lucrările lui Bachofen asupra *matriarhatului* şi ale lui Lewis Morgan asupra evoluţiei *familiei* (privită în legătură cu evoluţia culturii materiale). La noi în ţară, în prima jumătate a sec. 20, e. a înscris realizări muzeografice deosebite prin efortul lui Romulus Vuia, iar S. Mehedinţi i-a dat o importanţă deosebită în cadrul concepţiei sale antropogeografice. În România, contribuţii merituoase în e. au adus Tancred Bănăţeanu, I. Chelcea, N. Dunăre, Gh. Focşa (organizator al Muzeului Satului), M. Pop, Ion Vlăduţiu, Romulus Vulcănescu etc. V. şi *etnologie*; antropologie *socială şi culturală*.

ETNOLOGIE, ştiinţă ce studiază viaţa materială, socială şi culturală a diferitelor etnii [*triburi*, *popoare*, *naţiuni*), reprezentând, după unii autori, *etnografia* ajunsă la maturitate metodologică, la stabilire de principii şi de tipologii culturale, la interpretări explicative şi la specializare (diversificare), în acest sens se vorbeşte azi de e. economică, e. juridică, etno-muzicologie, etnobotanică, etnomineralogie etc. Principiile e. au fost ridicate la rangul de principii fundamentale sau unice de către diferite curente sau doctrine ca: evoluţionismul (MacLennan), difuzionismul (Ratzel, Frobenius, Montandon, Elliot Smith), *morfologismul* (Boas), *funcţionalismul* (Malinowski) etc. Dezvoltarea e. a implicat cercetări tot mai numeroase de teren, mai ales la popoarele considerate exotice. În felul acesta, e. contemporană se deosebeşte net de e. de „cabinet” sau de „fotoliu”, practicată de exemplu de Levy Brühl sau de Frazer, la începutul secolului, în accepţia generoasă de la mijlocul şi sfârşitul sec. 19 (Bastiat, Quatrefages, Broca etc), e. trebuia să cuprindă toate

aspectele semnificative ale vieţii popoarelor, începând cu antropologia fizică, raseologia, demografia şi terminând cu cercetaren creaţiei populare, a suprastructurii religioase ş.a. În perioada antebelică şi interbelică s-au stabilit numeroase contacte şi interinfluenţe cu sociologia (Durkheim, Mauss), cu *psihologia* şi *psihanaliza* (Freud, Jung, Roheim, Kardiner), cu lingvistica, cu geografia, cu *istoria*. O atenţie specială a căpătat-o (încă de la Lewis Morgan) cercetarea legăturilor de rudenie. Această cercetare are un rol important şi în structuralismul lui C. Lévi-Strauss, concepţie de inspiraţie lingvistică şi matematică (teoria grupurilor de transformare), vizând o examinare în primul rând *sincronică* a *naturii umane*. O influenţă însemnată asupra constituirii e. moderne au avut-o orientările culturaliste (R. Benedict, Kluckohn, M. Mead, R. Linton). Relaţiile e. cu *antropologia socială şi culturală* sunt importante, după unii autori e. constituind o etapă preliminară a acesteia (C. Lévi-Strauss, de ex., se consideră totodată etnolog, prin cercetările sale asupra unor grupuri umane şi antropolog, prin generalizările pe care le propune). La noi în ţară, D. Guşti a preconizat o „ştiinţă a poporului român”. Academia R.S.R. reuneşte azi competenţele într-o Comisie Naţională de Antropologie şi Etnologie, condusă de Şt. Milcu. V. şi *antropologie socială şi culturală*; *etnografie*.

ETOLOGIE, ramură a biologiei care studiază, cu mijloace obiective, în condiţii cât mai apropiate de cele naturale (sau chiar în condiţii naturale), comportamentul animalelor, ţinându-se seama de coordonatele conceptuale de bază ale gândirii biologice moderne: variabilitate, adaptare, ereditate, selecţie, evoluţie etc. Domeniul cel mai cercetat al e. este comportamentul intraspecific, interacţiunea dintre indivizi în cadrul aceleiaşi populaţii; atenţia este concentrată mai ales asupra comportamentului determinat ereditar, care se manifestă relativ uniform în cadrul speciei. E. se deosebeşte, prin metodologie, de fiziologia activităţii nervoase, iar prin concepte şi modele, de psihologia animală. Un loc însemnat în e. îl ocupă problema biocomunicaţiei: semnalele ca mijloc de declanşare a unor reacţii stereotipe şi ca mijloc de comunicare intraspecifică. În înţelesul de azi al termenului, e. este o realizare a ultimelor decenii, la afirmarea ei contribuind, între alţii, J. Huxley, von Fritsch, Tinbergen, K. Lorenz,

Eibl-Eibesfeld, Tembrock. Una din tendinţele actuale în dezvoltarea e. este colaborarea strânsă cu neurofiziologia şi neuroendocrinologia şi asimilarea, în acelaşi timp, a modelelor *ciberneticii*, ştiinţei *informaţiei* şi *semioticii*. E. prezintă un interes real pentru psihologia umană şi psihosociologie, deoarece la baza *comportamentului* uman se găsesc structuri şi reacţii arhaice. În această problemă dispunem, deocamdată, de puţine lucrări pe material concret şi de multe interpretări speculative. Printre acestea citām cele referitoare la agresivitate (Lorenz, Ardrey), la autodomesticire (D. Morris), la dragoste şi ură (Eibl-Eibesfeld), la rămăşiţele comportamentului de vânător al omului epocii paleolitice (Tiger) etc. în ultima vreme devine tot mai clar faptul că trăsătura etologică principală a lui *Homo* este extraordinara sa capacitate de învăţare (G. Kurth) şi transferul multor reacţii sau iniţiative de interes vital, din domeniul automatismelor instinctive, în cel al actelor însuşite prin educaţie, conforme, ca atare, unui model cultural anumit.

ETOS (gr. *ethos* „morav", „obicei", „caracter") 1. Ansamblu al trăsăturilor morale specifice omului, unui grup social sau unei epoci; moralitate. 2. (în antropologie sau etnologie) Ansamblu al temelor, modelelor şi valorilor culturale (nu numai etice) proprii unei colectivităţi.

EUCKEN, Rudolf (1846 – 1926), filosof german neoromantic, din şcoala *„filosofiei vieţii"*, cunoscut ca istoric al filosofiei şi al culturii. Concepţia de ansamblu a lui E., denumită „neo-idealism", are sensul unui activism idealist-spiritualist influenţat de Fichte, dar şi de *creştinism*. După E., filosofia în calitatea ei de „concepţie despre lume" şi „concepţie despre viaţă" trebuie să conducă la o lume suprasubiectivă, spirituală, la „Absolutul divin". E. s-a opus naturalismului şi materialismului şi, pe urmele lui Niet-zsche şi Simmel, a analizat „caracteristicile dezechilibrului spiritualităţii moderne", „criza vieţii spirituale moderne", surprinzând mărginirea mercantilă, superficialitatea şi duplicitatea lumii burgheze. Prin critica făcută *intelectualismului*, *psihologismului* şi biologismului, precum şi prin teoria „planurilor vieţii", E. sugerează ideea ierarhiei sferelor existenţei şi valorilor pe care o va dezvolta Scheler. E. a criticat

creştinismul, punând accentul pe valoarea spiritului uman şi a faptei, dezvoltând totodată o filosofie a religiei şi o filosofie a *acţiunii*. *Op*. pr.: „Unitatea vieţii spirituale în conştiinţa şi în acţiunea umanităţii" (1888), „Sensul şi valoarea vieţii" (1908), „Introducere într-o filosofie a vieţii" (1908), „Cunoaştere şi viaţă" (1912), „Omul şi lumea" (1918).

EUCLID din Megara (c. 450 – 374 î.e.n.), filosof grec, elev al lui Socrate, întemeietor al Şcolii din Megara. V. *megaricii*.

EUDEMONISM (gr. *eudaimonia* „fericire"), concepţie etică care pune la baza moralei năzuinţa omului spre *fericire*. E. se distinge de *hedonism* care concepe fericirea doar ca plăcere imediată. E. a fost promovat îndeosebi de filosofii materialişti premarxişti (Epicur, Helvetius, Diderot, Feuer-bach ş.a.), fiind opus *ascetismului* moralei religioase sau concepţiilor etice id caliste, care înlocuiau năzuinţa spre fericire cu îndeplinirea datoriei (de ex., *rigorismul* kantian). E. nu a luat însă în considerare condiţiile sociale şi istorice concrete de care depind atât conţinutul concepţiei despre fericire cât şi posibilitatea înfăptuirii ei practice.

EUFENIE, termen alcătuit prin simetrie cu cel de *eugenie*, şi care denumeşte totalitatea măsurilor ştiinţifice ce se adresează organismului viu („fenotip"), şi nu zestrei sale ereditare, pentru a realiza o viaţă echilibrată, sănătoasă şi cu performanţele dorite.

EUFUNCŢIE, v. FUNCŢIE.

EUGENIE (gr. *eu* „bine", „bun", şi *genea* „naştere", „generaţie"), teorie care susţine că populaţiile umane pot fi ameliorate în primul rând prin măsuri biologice de inspiraţie genetică. Deşi creatorul ei (F. Galton, către 1870) nu a formulat-o cu intenţii politice, e. a fost repede anexată biopoliticii, neomalthusianismului, uneori darvinismului *social*, ideologiilor politice reacţionare, mai ales rasiste, colonialiste, fasciste. E. reacţionară preconizează metode inumane, apropiate de cele zootehnin; în alegerea genitorilor, sterilizarea forţată, interzicerea căsătoriilor între oameni de rase diferite eţo. Ştiinţa a infirmat ideea inegalităţii între rase, ca şi ideea inferiorităţii metişilor rezultaţi din încrucişările dintre rase. În schimb, ea a arătat că există boli transmisibile ereditar care nu pot fi evitate decât prin abţinerea de la procreare. Combaterea e. de nuanţă rasistă nu trebuie să ducă deci la

minimalizarea problemelor de genetică umană, foarte importante pentru sănătatea publică. V. şi *bioso-ciologie*; *rasism*.

EUL, noţiune care desemnează reflectarea conştientă, de către individ, a propriei *existenţe*, exprimând unicitatea persoanei în relaţiile cu ceilalţi oameni. *Conştiinţa de sine* a omului reflectă atât existenţa propriului corp (e. corporal), cât şi a propriei vieţi psihice interioare (e. *psihic*). E. nu este un fenomen pur subiectiv, opus în mod absolut realităţii obiective şi fără legătură cu aceasta. Unicitatea persoanei umane este rezultatul interiorizării unui ansamblu de relaţii sociale, iar reflectarea propriei existenţe în conştiinţa individuală a omului se produce pe baza reflectării lumii obiective, a existenţei şi activităţii sociale a celorlalţi oameni, ca şi a confruntării individului cu ele.

EURISTIC (gr. *heuriskein* „a afla”), termen care se aplică metodelor şi regulilor descoperirii şi ale *invenţiei*. Ca *ars înveniendi*, euristica a fost întemeiată prin lucrările lui Pascal, Descartes, Leibniz, Bolzano ş.a. În perioada actuală, prin efortul comun al logicienilor, matematicienilor, psihologilor, sociologilor şi filosofilor, se dezvoltă metodologia e., o ramură specială a metodologiei ştiinţei, având ca obiect metodele şi tehnicile de inovaţie intelectuală.

EUTANASIE (gr. *eu* „bun” şi *thana-tos* „moarte”), termen lansat de Fr. Bacon, inspirat din „Republica” lui Platon, şi folosit astăzi mai ales pentru a desemna practica curmării vieţii unui infirm sau unui suferind incurabil, printr-un act medical. În acest sens, e. este proscrisă de majoritatea codurilor de etică medicală iar, legal, este considerată o crimă de omucidere.

EVIDENŢĂ, calitate a *înţelegerii* sau a cunoaşterii de a exclude posibilitatea dubiului şi a erorii, de a fi clară şi completă. Cerinţa e. a cunoscut un apogeu în *raţionalismul* clasic (Descartea considera e. intelectuală drept criteriul adevărului) şi o reconsiderare critică în filosofia lui Kant. În filosofia contemporană, o tendinţă extremă(*neopozitivismul*, *formalismul*, *structuralismul*) diminuează sau chiar exclude apelul la e. intuitivă; pe de altă parte, *fenomenologia* reintroduce exigenţa e. (a unei e. apodictice chiar), propunând o radicalizare şi o decantare a ei, o disociere de reziduurile ontologice şi psihologice carteziene. Pe lângă încercarea de a i se distinge sensurile

(logic, psihologic, gnoseologic), în gnoseologia contemporană se manifestă tendinţa de a considera e. nu ca o valoare cognitivă absolută (aşa cum apăruse ea în încercările de fundare categorică a cunoaşterii pe principii prime, evidente), ci ca o valoare graduală, deschisă (ea permiţând noi reformulări, revizuiri, putându-se reconstitui la diferite paliere ale cunoaşterii), elaborată, netotalitară, diferenţiată, locală şi relativă, corelată preponderent cu *relaţia*, *simbolul* şi *structura*, trezită din *simplicitatea* ei naivă. După cum arăta Bachelard, în măsura în care era considerată imediată, e. ascundea drumul care ducea la obiect; ea se voia originară, dar nu era decât rezultatul unui proces sau al unei construcţii. În gnoseologia contemporană, e. rămâne o calitate a cunoştinţelor, dar este purificată, degajată de experienţa comună, ţinând de coerenţa şi funcţionalitatea ansamblului teoretic. Reconsiderată dialectic, ea rămâne o noţiune fundamentală a analizei filosofice.

EVOLUŢIE 1. (în sens larg) Proces de dezvoltare, care cuprinde atât schimbările cantitative, cât şi pe cele calitative (de ex., e. speciilor organice, prin care se înţelege că acestea nu sunt imuabile, ci se transformă în decursul timpului). V. şi *evoluţionism*. 2. (într-un sens mai restrâns) Una dintre etapele *dezvoltării*, şi anume *schimbarea* cantitativă treptată înăuntrul aceleiaşi calităţi, spre deosebire de schimbarea calitativă, efectuată prin *salt*.

EVOLUŢIE CREATOARE, v. BERG-SON, Henri.

EVOLUŢIE EMERGENTĂ, v. EMERGENT.

EVOLUŢIE ŞI REVOLUŢIE, forme şi etape distincte, indisolubil legate ale procesului *dezvoltării* sociale. *Evoluţia* este etapa acumulărilor cantitative treptate în dezvoltarea vieţii sociale, a schimbării acelor proprietăţi, trăsături, relaţii sau structuri care nu sunt esenţiale pentru sistemul sau procesul social respectiv. *Revoluţia* reprezintă etapa transformărilor calitative profunde (orientate de la inferior la superior), a schimbării radicale, la nivelul esenţei, a relaţiilor specifice, proprietăţilor şi trăsăturilor proprii unui sistem social, determinând apariţia unui nou sistem, a unei noi epoci sociale. Evoluţia pregăteşte revoluţia, iar revoluţia desăvârşeşte evoluţia şi creează premisele unui nou proces evolutiv, pe o treaptă calitativ

superioară. Astfel, trecerea revoluţionară de la o orânduire socială la alta este pregătită de acumularea unor condiţii obiective şi subiective în sânul orânduirii vechi. Unele concepţii metafizice neagă unitatea dialectică dintre e. şi r., reducând dezvoltarea socială fie la acumulări cantitative treptate, continue, fie la transformări calitative, nepregătite de acumulările cantitative, ignorându-se unitatea dialectică necesară a schimbărilor cantitative şi a transformărilor calitative. În concepţiile social-politice, aceste variante ale metafizicii se manifestă fie sub forma *reformismului*, care absolutizează forma evolutivă a dezvoltării sociale, fie sub forma *voluntarismului* anarhic, care absolutizează forma revolutivă a acesteia.

EVOLUŢIONISM, concepţie cu privire la procesul istoric de evoluţie a Universului, a Pământului, a lumii vii etc. Principala accepţie a noţiunii s-a cristalizat în biologie. Problemele centrale ale e. în biologie constau, pe de o parte, în demonstrarea faptului evoluţiei vieţuitoarelor şi, pe de altă parte, în lămurirea cauzelor şi a mecanismelor care determină desfăşurarea acestui proces. E. s-a dezvoltat în opoziţie cu *fixismul* şi cu *creaţionismul*. Intuiţii cu privire la evoluţia naturii au apărut încă în antichitate (Heraclit, Empedocle, Democrit, Lucre-ţiu). Ideile evoluţioniste au renăscut în sec. 18 şi la începutul sec. 19. Kant şi Laplace elaborează teorii asupra evoluţiei sistemului solar, iar în biologie apar idei despre înrudirea speciilor, despre transformarea lor limitată (Buffon, K.E. Wolff, Darwin). Bazele unei concepţii evoluţioniste închegate au fost puse de J.-B. Lamarck (v. *lamarckism*), dar înfrânge-rea definitivă a *fixismului* şi fundamentarea pe deplin ştiinţifică a e. în biologie se datoresc lui Ch. Darwin. *Darvinismul* reprezintă, de fapt, e. modern. În geologie, e. s-a impus mai ales prin opera lui Ch. Lyell. Punctul de vedere evoluţionist, transformist a pătruns în fizică, chimie şi alte ştiinţe, inclusiv în ştiinţele sociale. Concepţia generală despre lume a devenit treptat evoluţionistă sub influenţa dialecticii filosofiei clasice germane şi mai ales a lui Hegel. Teorii evoluţioniste cuprinzătoare au schiţat la vremea lor H. Spencer, V. Conta („Teoria ondulaţiunii universale", 1876V E. Haeckel. Ilustrare vie a principiului *istorismului*, e. a contribuit la progresul gândirii dialectice în ştiinţele naturii. Pe de altă parte, e. a

adus o contribuţie extrem de importantă la dezvoltarea şi la fundamentarea *materialismului filosofic* în genere şi a *determinismului* în special. Alături de principiul conservării şi transformării energiei şi de teoria celulară, e. a constituit o premisă ştiinţifică a apariţiei materialismului dialectic. Ca teorie, e. a putut avea trăsături mai accentuat metafizice sau mai accentuat dialectice. Gânditorii care au adoptat sensul larg, cuprinzător al *evoluţiei*, ca *dezvoltare*, incluzând şi *saltul* calitativ, s-au situat pe poziţii dialectice. Cei care au conceput evoluţia în sensul ei îngust, exclusiv ca acumulare cantitativă, nu au putut depăşi anumite limite metafizice de gândire. Ei aparţin ca orientare e. *plat*.

EVOLUŢIONISM PLAT, concepţie care reduce procesul istoric complex al *evoluţiei*, luată în sensul ei larg, la simple acumulări cantitative. E.p. este opus dialecticii, întrucât neagă salturile calitative ca etapă necesară a procesului dezvoltării şi nu recunoaşte *contradicţiile* interne ca izvor al *automişcării* şi *autodezvoltării* fenomenelor. Un exemplu de e.p. În ştiinţele naturii îl constituie *preformismul* biologic.

EVOLUŢIONISM SOCIO-CULTURAL, curent în filosofie şi ştiinţă apărut în a d «un jumătate a sec. 19, sub influenţa *darvinismului* şi a ideii de „progres uman” care a preocupat filosofia sec. 18 – 19. Principalii săi reprezentanţi au fost L.H. Morgan şi E.B. Tylor, influenţaţi, la rândul lor de H. Spencer, întemeietorul *organicismului*, primul care a ridicat problema teoriei evoluţiei culturale şi care a lansat ideea legăturii intime dintre bioevoluţie şi evoluţia culturală. E.s. – o. s-a întemeiat pe teoria dezvoltării istorice „unilinare” a umanităţii, pe studierea comparativă a culturii diferitelor popoare, precum şi pe ideea continuităţii şi dezvoltării culturale. Fiind criticat de antropologii difuzionişti, istoricişti, funcţionalişti şi configuraţionişti (Fr. Boas şi şcoala sa, B. Malinowski, E. Sapir), care i-au reproşat neglijarea factorilor spaţiu şi timp, liniaritatea simplistă şi negarea rolului difuziunii în cercetarea culturii, e.s. -o. a cunoscut un oarecare regres; el este însă reabilitat în ultimul timp de către neoevoluţionişti (J. Steward, G. Childe, L.A. White), şi ca o reacţie la antievoluţionismul promovat de Fr. Boas şi şcoala sa. Important

pentru interesul acordat trecutului în studierea fenomenelor sociale şi culturale, pentru principiile folosite în analiza acestora, e.s. -o. a contribuit la dezvoltarea conceptului de *cultură* şi la primele afirmări ale *antropologiei* culturale ca ştiinţă.

EXCITABILITATE, proprietate caracteristică materiei vii de a reacţiona într-un mod specific la acţiunea mediului extern şi intern. Ea stă la baza activităţii de *reflectare* a organismelor, activitate ce se dezvoltă în cursul *interacţiunii* acestora cu mediul ambiant. Procesul de declanşare a e. îl formează excitaţia.

EXEGEZĂ (gr. *exegesis* „interpretare"), interpretare, comentare, explicare (de conţinut şi filologică) a unui text literar, juridic, religios etc.

EXISTENT, gen particular al *existenţei* (obiect, fenomen, idee). La eleaţi e. constituia temeiul abstract al principiului *identităţii* şi al *noncontradicţiei*, cognoscibil numai prin raţiune, fiind unic, imuabil, continuu şi neschimbător. Concepţia *eleată* asupra e. a devenit unul din izvoarele idealismului platonician. Existentul, ca gen particular, concret al existenţei reale formează obiectul refuzului existenţialist (Heidegger), însoţit de negarea posibilităţii de a ni se dezvălui fiinţa (das Sein), pierdută în abisurile subiectivităţii. Din punctul de vedere al materialismului dialectic, e. reprezintă un domeniu de realitate exterior oricărui *subiect*.

EXISTENŢA SOCIALĂ ŞI CONŞTIINŢA SOCIALĂ, categorii fundamentale corelative ale materialismului istoric, care desemnează latura materială şi cea spirituală a vieţii sociale; raportul dintre ele constituie problema fundamentală a ştiinţei despre societate. K. Marx a distins pentru prima oară, din mulţimea multiformă a relaţiilor sociale, relaţiile de producţie, ca relaţii obiective, ca element fundamental al existenţei sociale care determină, în ultimă analiză, procesele spirituale ale vieţii sociale. „Nu conştiinţa oamenilor le determină existenţa, ci, dimpotrivă, existenţa lor socială le determină conştiinţa" (K. Marx). *Existenţa socială* este constituită din ansamblul elementelor vieţii materiale a societăţii: cadrul cosmic-geografic, densitatea populaţiei, creaţiile materiale ale oamenilor şi relaţiile materiale care se stabilesc între om şi natură şi între oamenii înşişi în procesul muncii

sociale, relaţii care au, în ansamblul vieţii materiale, un rol de prim ordin şi care sunt determinante, în ultimă analiză, în apariţia şi dezvoltarea conştiinţei sociale. *Conştiinţa socială* este constituită de totalitatea elementelor de reflectare şi apreciere a vieţii materiale: reprezentări, sentimente, mentalităţi, idei, cunoştinţe, noţiuni, convingeri, teorii ş.a. În raport cu conştiinţa individuală, conştiinţa socială este o reflectare mai multilaterală şi generalizată a existenţei sociale. Conştiinţa socială are o structură complexă, diferenţiindu-se, în plan vertical, pe nivele deosebite de profunzime în reflectarea realităţii: conştiinţa comună şi conştiinţa sistematizată, psihologia *socială* şi *ideologia*, iar în plan orizontal în mai multe *forme ale conştiinţei sociale* (politică, juridică, morală, estetică, ştiinţifică, filosofică, religioasă); aceste planuri se întrepătrund, în fiecare formă *a conştiinţei sociale*, distingându-se elemente de nivelul conştiinţei comune şi de nivelul conştiinţei sistematizate, teoretice, elemente de psihologie socială şi de ideologie. În opoziţie cu concepţiile idealiste, care explică dezvoltarea socială prin diverşi factori ideali, materialismul istoric demonstrează că viaţa materială este factorul prim, determinant, iar viaţa spirituală este factor secund, reflectarea vieţii materiale. „Conştiinţa (das Bewusstsein) nu poate fi niciodată altceva decât existenţa conştientă (das bewusste Sein), iar existenţa oamenilor este procesul real al vieţii lor” (K. Marx). Conştiinţa socială poate stimula sau frâna dezvoltarea existenţei sociale, după cum reflectă interesele claselor progresiste sau ale celor reacţionare, după cum reflectă sau nu cerinţele obiective ale dezvoltării istorice. Conştiinţa socială nu este o reflectare mecanică a existenţei sociale. În opoziţie cu materialismul „economic” vulgar, care neagă rolul ideilor în viaţa societăţii, materialismul istoric subliniază interacţiunea dintre e.s. şi c.s., rolul activ al conştiinţei sociale faţă de existenţa socială. Existenţa socială, respectiv, elementul ei fundamental – relaţiile de producţie – se dezvoltă în genere mai repede şi înaintea conştiinţei sociale, devansează transformările din conştiinţă. Dar, din legea rămânerii în urmă a conştiinţei sociale faţă de existenţa socială nu trebuie dedusă interpretarea fatalistă după care conştiinţa socială ar trebui întotdeauna şi „în chip necesar” să rămână în urma existenţei

sociale; tot astfel, existenţa acestei legi nu poate fi folosită ca justificare pentru neajunsurile muncii educative, care sunt o circumstanţă subiectivă a rămânerii în urmă a conştiinţei. Conştiinţa socială nu rămâne deci constant şi exclusiv în urma existenţei sociale. O parte a ei poate, în anumite condiţii, reflectând cerinţe noi, abia apărute, ale dezvoltării vieţii materiale a societăţii, să devanseze transformările din existenţă, preconizând altele mai adânci, revoluţionare. Formarea unui ideal social avansat, progresist, îmbrăţişarea lui de către mase largi, integrarea lui în gândirea şi sistemul de valori al maselor, ca o parte componentă a conştiinţei lor sociale şi ca ţel al acţiunii lor practice, existent doar ca reprezentare şi aspiraţie şi nu ca parte a existenţei or sociale, constituie un caz tipic în care conştiinţa socială o poate lua înaintea schimbărilor din existenţa socială. Pe de altă parte, conştiinţa socială nu se schimbă integral odată cu transformarea existenţei sociale, ea are şi o anumită stabilitate, manifestă o tendinţă conservativă; conştiinţa socială asigură totodată păstrarea şi transmiterea valorilor autentice ale culturii, cristalizate în cunoaştere, în creaţii spirituale etc, de la o orânduire la alta. Prin toate acestea se manifestă independenţa relativă a conştiinţei sociale faţă de existenţa socială. Pe fondul acestei independenţe relative, conştiinţa socială îşi exercită acţiunea ei inversă asupra existenţei sociale, evidenţiindu-şi funcţia sa critică, creatoare şi transformatoare. Materialismul istoric releva importaaţa revoluţionară a ideilor înaintate, care pătruna în conştiinţa maselor şi, stimulând acţiunea istorică a acestora, devin o forţă materială a dezvoltării societăţii. Schimbarea existenţei sociale determină schimbarea conştiinţei sociale, dar aceasta nu se produce automat, dintr-odată, ci în cursul unui proces complex, contradictoriu, îndelungat. Pin determinarea conştiinţei sociale de către existenţa socială nu rezultă că noua conştiinţă trebuie lăsată să se dezvolte de la sine, spontan, fără intervenţia factorilor educativi, suprastructurali. În condiţiile societăţii socialiste, noua conştiinţă socială, conştiinţa socialistă se dezvoltă pe temelia condiţiilor noi de existenţă şi datorită intensei munci politico-ideologice şi instructiv-educative desfăşurată, organizată şi condusă de către partidul comunist. Realizarea prevederilor Programului P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, a

hotărârilor primului Congres al educaţiei politice şi al culturii socialiste, precum şi a sarcinilftr prevăzute în Programul de măsuri în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative, elaborat de Comisia ideologică a CC. al P.C.R. sub conducerea directă a tovarăşului Nioolae Ceauşescu, secretar general al P.C.R., va duce la accelerarea procesului de dezvoltare şi maturizare a conştiinţei socialiste, la învingerea mai rapidă a rămăşiţelor vechiului din gândirea şi comportamentul oamenilor, la apropierea conştiinţei sociale de ritmul transformărilor din existenţa socială, la sporirea capacităţii de creaţie istorică conştientă a maselor.

EXISTENŢĂ, tot ceea ce există, respectiv, *lumea*, universul luat în ansamblul lui. În această accepţie, e. constituie cea mai cuprinzătoare noţiune a filosofiei şi a gândirii umane în general. Aşa o găsim, de ex., la începutul lucrării lui Hegel „Ştiinţa logicii". Adeseori, însă, termenul e. este folosit pentru a indica numai ceea ce există efectiv, spre deosebire de ceea ce nu este decât imagine subiectivă (gândire, reprezentare), adică, un mod de a fi derivat şi atenuat, lipsit de plenitudinea şi consistenţa e. corporale, a lucrurilor materiale. În sensul acesta apare termenul de e. la Feuerbach, în expresiile „*existenţa* este subiect, iar *gândirea* este predicat" sau „*existenţa* nu poate fi dedusă din *gândire*, dar *gândirea* poate fi dedusă din *existenţă*", şi la Engels în formularea problemei fundamentale a filosofiei ca problemă a raportului dintre e. şi *gândire*. La unii filosofi (Platon, Parmenide), termenul de e. este luat în sensul de e: *absolută*, eternă şi invariabilă, spre deosebire de e. *sensibilă*, *concretă* care este considerată ca fiind doar manifestarea superficială a celei dintâi. De fapt, la majoritatea filosofilor e. a fost definită prin delimitarea *conţinutului* de *formă*, a *esenţei* de *fenomen* (aparenţa), a *universalului* de *singular* şi *particular* ş.a.m.d. Îndeosebi materialiştii au căutat să dea cuvântului e. un sens cât mai obiectiv şi mai precis. În opoziţie cu această tendinţă generală a filosofilor, se situează reprezentanţii unor variante ale filosofiei nemarxiste contemporane („*filosofia vieţii*", *fenomenologia*, *existenţialismul*), care pun noţiunea de e. în centrul gândirii lor, dar îi atribuie un înţeles subiectivist, ea semnificând în acest caz, într-o perspectivă antropologistă asupra lumii, „realitatea

trăită", „existenţă (*fiinţa*) pentru sine" etc., e. *absolută*, inaccesibilă cunoaşterii. După K. Jaspers, reprezentant al existenţialismului care opune în mod abuziv cunoaşterea filosofică celei ştiinţifice, „sensul ascuns" al cunoaşterii ştiinţifice este acesta: să ajungi, prin cercetare, la limita la care cunoaşterii celei mai lucide i se deschide spaţiul necunoaşterii. Abia atunci e. propriu-zisă se dezvăluie, nu sub forma unei imagini determinate, ci ca plenitudine a necunoaşterii, a neştiinţei. În accepţia actuală a materialismului dialectic şi istoric, care valorifică selectiv achiziţiile diferitelor ontologii nemarxiste contemporane, inclusiv pe cele existenţialiste, neopozitiviste şi îndeosebi neoraţionaliste, e., înţeleasă ca totalitate a obiectelor, fenomenelor şi proceselor care structurează Universul, lumea luată în ansamblul ei, este privită unitar şi dialectic drept o totalitate de domenii materiale naturale şi sociale, aflate în continuă mişcare şi devenire, domeniul superior de manifestare al acesteia fiind omul, la rândul său un domeniu de e. obiectivă. Entitate existenţială, omul se distinge însă şi ca subiectivitate, din a cărei activitate teoretică se structurează şi domeniul ideilor. Ideile ne apar, în această perspectivă, ca produs, derivat al e. materiale; prin om materia dobândeşte capacitatea de a se dedubla într-o lume a ideilor, acestea au, totodată, un statut existenţial; odată structurate, se supun unei logici obiective, funcţionează legic-necesar. Rezultă că noţiunea generală de e. cuprinde, ca domenii fundamentale, e. *materială* (naturală şi *socială*) şi e. *ideilor*, aceasta din urmă având un statut existenţial dar fiind produsul genetic şi reflectoriu (prin om) al e. materiale. În aceeaşi perspectivă, se poate vorbi de e. *obiectivă* şi de e. *subiectivă*, respectiv de domeniile universului material şi social şi de universul uman, prin intermediul căruia se structurează şi care cuprinde universul ideilor. Se conturează, astfel, premisele unei *ontologii dialectice* materialiste, care exclude orice viziune tradiţională, metafizică, asupra ontologiei înţeleasă ca discurs asupra „*fundamentelor11* e. E. nu este deci un fundament, pivot, *substrat* al lucrurilor, ci o lume obiectivă în mişcare şi devenire, totalitatea modalităţilor de manifestare a materiei în mişcare constituind sfera categoriei de e.

EXISTENŢIAL, ceea ce ţine de *existenţă* sau de simţământul

existenţei. Filosofiile e. Printre care cele existenţialiste înseşi), apar fie ca descrieri psihologice şi morale ale sentimentului existenţei (Jaspers) aşa cum se manifestă el în situaţii limită (supremă ignoranţă, grijă, angoasă, desperare, singurătate, moarte etc), fie ca „analiză metafizică a elementelor esenţiale care constituie existenţa" (Heidegger) cum ar fi libertatea (ca domnie a arbitrarului opţiunilor), facticitatea, dere-licţiunea, rătăcirea, contingenţa etc., învederând în acest fel atât situaţiile particulare cât şi însuşirile universale ale existenţei umane. Termenul e. păstrează în filosofiile existenţialiste, datorită tuturor acestor trăsături, o semnificaţie predominant antropologistă şi individualistă care întreţine o problematică fără ieşire.

EXISTENŢIALISM, unul dintre cele mai răspândite şi mai influente curente filosofice din sec. 20, al cărui discurs se opreşte predilect asupra *existenţei* umane. Oscilând între *idealismul subiectiv* şi *idealismul obiectiv*, e. se afirmă, în genere, pe terenul *iraţionalismului*, delimitându-se de alte interpretări ontologice prin analiza nihilistă şi pesimistă a *existenţei* umane, axată pe abolirea oricăror *criterii* valorice şi pe adoptarea următoarelor teze fundamentale: nonsensul existenţei umane şi echivalenţa actelor umane. E. se caracterizează, de asemenea, prin respingerea gândirii abstracte, impersonale, a capacităţii acesteia de a înţelege şi explica *condiţia umană*, şi prin ancorarea meditaţiei în concretul existenţei individuale; respingerea sistemelor filosofice şi a ideii de sistem, renunţarea la „filosofie" >în avantajul „filosofării"; golirea demersului filosofic de conţinutul teoretic, cognitiv şi punerea lui în slujba realizării „existenţei autentice"; o nemulţumire accentuată faţă de filosofia tradiţională, caracterizată drept superficială, dogmatică, ruptă de viaţă, incapabilă s-o exprime în plenitudinea şi complexitatea ei; respingerea schemelor reducţioniste de natură strict logică, care se substituie texturii infinit mai bogate a individualităţii; concentrarea atenţiei asupra stărilor intens şi fundamental problematice, *„situaţiile limită"* ale existenţei; exploatarea situaţiilor paradoxale şi dramatice ale conştiinţei; încercarea de acreditare a *individului* singular drept categorie filosofică; subestimarea sau chiar anihilarea încrederii în valoarea

ştiinţei; folosirea predilectă drept concepte ontologice cardinale a noţiunilor cu semnificaţie îndeobşte etică, psihologică etc. („opţiune", „*autenticitate*", „decizie", „posibilitate", „teamă", „*angoasă*", „pasiune", „*eşec*", „*moarte*" etc). Pornind de la Kierkegaard, Mâine de Biran şi Nietzsche, e. se opune (ca şi *romantismul*) mărginirii intelectualiste a filosofiei clasice moderne, părăsind însă spiritul dialectic şi *optimismul* teoretico-gnoseologic al acesteia. E. se mai defineşte prin accentul pe care-l pune pe anumite teme: „*contingenţa* existenţei umane"; aruncarea, părăsirea, *absurdul* existenţei umane; *înstrăinarea*; neputinţa raţiunii; singurătatea şi fragilitatea existenţei umane; *neantul*. Mai importantă decât aceste teme (pe care chiar romanul existenţialist le exprimă cu destulă claritate) este însă pentru a. Însăşi noţiunea de existenţă, care nu este inteligibilă fără referirea la corelatul ei – *transcendenţa*; în raport cu aceasta din urmă, „existenţa umană" apare ca o perpetuă „cădere", ca un „a fi înainte de sine" (Heidegger), ca „*proiect*" (Sartre), ca „tendinţă şi *comunicare*" (Jaspers), ca „refuz sau invocare" (G. Marcel). În funcţie de înţelegerea „transcendenţei", în e. distingem între gruparea „atee" (Heidegger, Sartre, Abbagnano) pentru care omul însuşi este transcendenţă (adică, prin însuşi faptul că există, omul e angajat în „realizarea" lumii, fără intervenţia divină), şi gruparea religioasă (K. Jaspers, G. Marcel, M. Buber), pentru care există un *transcendent* absolut, spre care omul tinde, în raport cu care el defineşte sensul acţiunilor sale. E. a apărut şi s-a dezvoltat în legătură cu *criza* societăţii şi a *culturii* burgheze, în deceniul al treilea al secolului nostru, mai întâi în Germania (Jaspers, Heidegger), extinzându-se apoi şi găsind o largă audienţă în Franţa, unde a devenit, după cel de-al doilea război mondial, o concepţie şi o atitudine faţă de viaţă în rândurile unei părţi a *intelectualităţii*. La apariţia e. a contribuit şi puternica zguduire a conştiinţelor provocată de cele două conflagraţii mondiale ale sec. 20, ca şi de celelalte calamităţi sociale din perioada interbelică, în planul teoretic, e. este o continuare a idealismului neoromantic al „*filosofiei vieţii*" şi a *fenomenologiei*, ele însele reacţii la discreditarea şi prăbuşirea dogmelor vechiului *luminism* şi *raţionalism speculativ*, la falimentul valorilor *civilizaţiei* burgheze edificate pe temelia acestor *dogme*.

Fondul general de criză pe care s-a constituit e. a determinat o anumită atitudine critică din partea unora dintre reprezentanţii săi faţă de falsele valori ale gândirii şi existenţei burgheze. M. Heidegger a criticat „de la dreapta", de pe poziţii individualiste, *democraţia burgheză*, dezaprobând în manieră romantică civilizaţia capitalistă, *tehnica*, înăbuşirea *personalităţii* umane. Reluarea temelor existenţialiste în operele lui Sartre şi Camus, în forma mai accesibilă a eseului, precum şi punerea pe primul plan a deliberării dramatice în jurul conştiinţei, a problemei *libertăţii*, au dus la transformarea orientării filosofice întemeiate de Heidegger într-o modă foarte căutată. Oglindind lupta antifascistă în genere şi mişcarea de rezistenţă în special, e. francez introduce o notă protestatară în ansamblul temelor negative şi pesimiste ale „filosofiei existenţei". Temele majore rămân însă *subiectivitatea*, solitudinea, *ambiguitatea*, desperarea, tensiunea şi neantul. Sartre şi Camus ajung la o asociere între teza „contingenţei" şi cea a *negativităţii*; spre deosebire de existenţialiştii germani, a căror metafizică şi etică individualistă şi pesimistă ducea la concluzii social-politice reacţionare, cei doi gânditori francezi încearcă să pună pe primul plan ideea luptei împotriva condiţiilor absurde, inumane ale *fiinţării* omului în perioada fascismului. După 1960, e. trece la anumite nuanţări, corectări şi chiar încearcă o depășire. Se remarcă tendinţele lui Jaspers (în ultimii patru-cinci ani ai vieţii sale) de a formula idei pacifiste, în spiritul filosofiei sale, după care menirea omului este de a comunica şi de a si1 înţelege cu semenii. Heidegger însuşi a încercat o ieşire din *subiectivismul* şi *nihilismul* ontologiei sale. Este notabilă însă noua orientare a lui Sartre spre concepţia marxistă, renunţarea sa la teza „existenţialismul este un umanism" şi formularea unui nou credo: marxismul este adevăratul *umanism* al epocii noastre, între cauzele acestei redimensionări de poziţii sunt de menţionat: eşecul încercărilor de generalizare, şi mai ales, de realizare a modelului metodologic existenţialist; creşterea influenţei marxismului pe măsură ce noul stadiu al dezvoltării ştiinţei solicită acut o integrare a cunoaşterii dintr-o perspectivă dialectică, istoristă; creşterea influenţei *structuralismului*, care opune *relativismului* existenţialist o notă de perenitate; insatisfacţia spiritualităţii contemporane care îşi

reclamă nevoia de relativă echilibrare în faţa unei filosofii ce teoretizează permanenţa dezechilibrului şi lipsa de perspectivă.

EXOGAMIE (gr. *exo* „în afară” şi *gamos* „căsătorie”), lege fundamentală a ginţii matriarhale, impusă de cutumă, conform căreia căsătoriile între membrii aceleiaşi ginţi erau interzise, în lucrarea „Structurile elementare ale rudeniei”, EI. Leyi-Strauss explică e. prin cauze de ordin material (schimbul între membrii comunităţilor primitivetriburi, sate –, inclusiv schimbul cu femei), infirmând explicarea ei prin cauze psihobiologice (teama de incest) sau pur religioase. V. şi *endogamie*.

EXOŢERIC (gr. *exoterikos* „exterior”), accesibil sau destinat tuturor, în opoziţie cu *esoteric*.

EXPANSIUNEA UNIVERSULUI, v. DEPLASAREA SPRE ROŞU.

EXPERIENŢĂ, totalitate a acţiunilor şi observaţiilor prin care oamenii obţin informaţii asupra obiectelor şi proceselor din *realitate*. Noţiunea de e. poate fi interpretată diferit; de aceea referirea la e., afirmaţia că cunoaşterea îşi are izvorul în e. nu definesc prin ele însele caracterul (materialist sau idealist) al unei concepţii. *Idealismul subiectiv* interpretează e. ca un ansamblu de trăiri ale subiectului în care nu este dat vreun obiect independent de acesta. Materialismul, dimpotrivă, consideră e. ca o *interacţiune* a subiectului cu obiectul. Totodată, spre deosebire de diferitele variante ale *apriorismului*, care admit posibilitatea unor cunoştinţe independente de orice experienţă, *materialismul* consideră că e. este baza ultimă a întregii cunoaşteri umane. Concepţia materialist-dialectică despre e. se deosebeşte de cea a materialismului premarxist sau nemarxist prin aceea că: a) potrivit acestei concepţii, *subiectul* e. nu este numai individul izolat, ci şi omul social, societatea; b) e. nu este considerată ca o receptare pasivă a acţiunii lumii exterioare asupra organelor senzoriale ale omului, ci ca o relaţie nemijlocită a omului cu realitatea, a cărei geneză se află în procesul transformării practice de către el a realităţii. În teoria actuală a cunoaşterii se face distincţia între e. *comună*, ca totalitate a observaţiilor şi acţiunilor omului asupra realităţii, şi e. ştiinţifică, sau *experimentul*, definită că e. pregătită şi structurată matematic.

EXPERIMENT, procedeu de cercetare în ştiinţa modernă, care

constă în reproducerea artificială sau în modificarea intenţionată a unui fenomen natural în scopul observării lui în *condiţii* speciale create de cercetător; e. poate fi definit pe scurt ca o observaţie provocată. Posibilitatea de a produce şi de a repeta după dorinţă fenomenul cercetat, de a-i varia artificial condiţiile şi mai ales de a-l desprinde din ansamblul complex al interdependenţelor sale, reproducându-l în formă „pură", determină superioritatea e. faţă de observaţia obişnuită, explicând rolul deosebit pe care îl are e. pentru dezvăluirea legilor, a mecanismului mişcării şi fjez-voltării diferitelor procese din natură şi societate. Din punct de vedere epistemologic, e. are o natură complexă: pe de o parte, el reprezintă o modificare nemijlocită, materială, a obiectului şi, în acest sens, este o formă a *practicii*; pe de altă parte, nu urmăreşte satisfacerea nevoilor practice ale omului, ci cunoaşterea, fiind modelat potrivit nevoilor acesteia. E. este conceput pe baza unui *model* sau a unei *ipoteze* teoretice prealabile pe care urmează să le verifice, reprezentând din acest punct de vedere o întruchipare a gândirii abstracte. În

Inocesul dezvoltării ştiinţei se stabi-eşte o interacţiune continuă între e. şi *teorie*, e. constituind mijlocul de confirmare sau de infirmare a ipotezelor, de transformare a acestora în teorii. O formă aparte de e. este e. *crucial*, adică e. care trebuie să decidă alegerea uneia dintre două ipoteze sau teorii opuse, infirmând una dintre ele şi confirmând-o pe cealaltă. Cu toată importanţa sa în ştiinţă, e. crucial nu are în general un caracter absolut, datorită solidarităţii reciproce a ipotezelor ştiinţifice, ca şi a dependenţei e. de cadrul conceptual general. Verificarea unei ipoteze sau a unei teorii este un proces complex care nu poate fi redus la efectuarea unui singur e., hotărâtor. De aceea, în cunoaştere, are valoare operaţională e. *continuu*, permanenta confruntare între e. şi *teorie*.

EXPERIMENT IDEAL, metodă de cercetare ştiinţifică constând în imaginarea, pe baza unor ipoteze teoretice, a unor situaţii experimentale posibile doar, din care sunt excluşi factorii perturbatori şi reţinuţi doar parametrii relevanţi, în formă „pură". De aceea, e.i. nu este nicio simplă operaţie logică, lipsită de semnificaţie fizică, nicio experienţă reală, ci, mai degrabă, „un raţionament teoretic căruia i se

dă forma experimentului”. Rolul şi valoarea e.i. constau în aceea că el contribuie la introducerea elementelor (concepte, legi etc.) unei noi imagini asupra lumii (cadru conceptual general), creându-se prin aceasta posibilităţi pentru construirea unor teorii noi; în acelaşi timp, e.i. intervine în momentele de construcţie a semnificaţiei fizice a unor *formalisme* matematice, în dezvăluirea corelaţiei dintre nivelul teoretic şi cel empiric al cunoaşterii, sau în elucidarea unor probleme şi dificultăţi conceptuale. În asemenea situaţii au apărut e.i. În opera lui Galilei, Garnot, Maxwell, Einstein, Bohr, Heisenberg ş.a.

EXPLICAŢIE 1. Act discursiv sau operaţie prin care se dezvăluie *cauza*, temeiul sau *scopul* unei acţiuni, unui fenomen sau eveniment. 2. Rezultatul acestei operaţii, propoziţiile sau expresiile prin care se realizează actul explicativ. 8. Funcţie esenţială a oricărei teorii ştiinţifice sau filosofice. Sub raport logic orice e. este alcătuită dintr-o propoziţie ce descrie fenomenul explicat (*explicându-mi*) şi o clasă de propoziţii pe baza cărora se efectuează e. – explicant (*explicans*). Condiţiile unei e. corecte, conform modelului deductiv-nomologic al e., elaborat de C.G. Hempel, sunt: explicantul să conţină propoziţii cu *cuantificator* universal care descriu legi şi propoziţii cu cuantificator existenţial ce descriu stări de fapt; toate propoziţiile explicantului să fie adevărate; propoziţia explicativă sau explicându-l să fie o *consecinţă logică* a propoziţiilor explicatoare sau explicatului. Implicând în mod necesar o componentă logică, e. este totodată un act gnoseologic care presupune trecerea alternativă de la planul ontologic (domeniul evenimentelor) la cel logic (domeniul propoziţiilor). Procesul explicativ apare structurat la nivele diferite, fiind de fiecare dată condiţionat de profunzimea elaborărilor teoretice şi rigoarea conceptelor implicate. Principalele tipuri de e. sunt: *nomologice*, *probabiliste*, cauzale şi *teleologice*.

ext

EXTAZ (gr. *ekstasis* „acţiunea de a fi în afară, de sine”, „încântare”), stare de spirit intens afectivă, caracterizată prin sentimente inexprimabile de bucurie şi fericire, amestecate, totodată, cu o angoasă ce produce o imobilitate aproape completă a subiectului. Filosofic, termenul este întâlnit la unii gânditori spiritualişti care

consideră starea de e. proprie comuniunii mistice a sufletului uman cu existenţa infinită, cu perfecţiunea divină. În unele religii, mai ales orientale, starea de e. se obţine prin ritualuri şi alte practici *esoterice*.

EXTENSIUNE, v. INTENSIUNE-EX-TENSIUNE.

EXTERN, v. INTERN-EXTERN.

EXTRAPOLARE, extindere ipotetică (legitimă sau ilegitimă), pe baza unui raţionament prin analogie, a unei noţiuni (legi, teorii, propoziţii) de la un domeniu la altul (de ex. e. acţiunii legilor terestre la corpurile cereşti); trecere de la o idee la alta, mai complexă, cu o sferă mai largă etc. *Mecanicismul* şi *organicismul* constituie exemple de e. ilicită a legilor mecanicii, respectiv ale biologiei, asupra domeniului societăţii, ale cărei legi specifice nu pot fi reduse la legile unor forme inferioare de mişcare.

F

fac

FACTICITATE, termen introdus de Fichte şi preluat, pe rând, de Heide-gger şi de Sartre, care desemnează *contingenţa* existenţei, imposibilitatea de a o fundamenta pe principiul raţiunii suficiente, de a-i găsi o justificare raţională. După existenţialişti, existenţa noastră este un fapt constatabil, dar nu şi explicabil. Suntem liberi pentru orice *proiect* şi nu există niciunul care să fie mai raţional sau mai necesar decât celălalt. Conceptul face parte din aparatul conceptual al *existenţialismului* şi, împreună cu altele (*finitudine*, *dere-licţiune* etc.) vine în sprijinul viziunii sale pesimiste şi sentimentale asupra omului.

FACTOR (lat. *factor* „cel care face” sau „ceea ce face”), componentă a *realităţii* obiective, a unui *sistem* real sau ideal, care contribuie, într-o formă nespecificată, la producerea unui rezultat (eveniment, proces, dezvoltare etc). *Condiţia*, *cauza* sunt şi ele f.

FACTORI (*teoria factorilor*), teorie apărută în sociologia burgheză la sfârşitul sec 19, după care dezvoltarea societăţii este rezultatul *interacţiunii* mecanice a o sumă de laturi, procese, condiţii (creşterea populaţiei, mediul geografic, psihologia oamenilor, economia, tehnica, politica, morala, religia etc), concepute ca existând în mod izolat, independent şi având o importanţă egală. În sociologia burgheză contemporană, *teoria*! se manifestă sub forma *pluralismului*

sociologic, opus, de regulă, materialismului istoric, considerat în chip tendenţios o doctrină unilaterală. Sub multilateralitatea aparentă a *teoriei t*. se ascunde o concepţie eclectică, care nu depăşeşte limitele idealismului istoric. Rămânând inevitabil la nivelul constatării interacţiunii diferiţilor factori, fără a putea să precizeze care dintre ei este primordial, *teoria* f. nu dezvăluie cauzele cele mai profunde ale dezvoltării istorice. V. şi *eclectism*.

FALSĂ CONŞTIINŢĂ, (în concepţia lui Marx şi Engels) conştiinţă mistificată, proprie unor clase dominante (ca şi indivizilor aparţinând altor clase aflate sub influenţa ideologiei dominante) în care *reflectarea*, reproducerea ideală a realităţii obiective este denaturată, înstrăinată sub înrâurirea intereselor de clasă (şi de grup) opuse (total sau parţial) cerinţelor progresului social.

FAMILIE, formă primară de comunitate umană care cuprinde un grup de oameni legaţi prin consanguinitate şi înrudire. F. nucleară este forma universală cea mai elementară de f., cuprinzând părinţii şi copiii lor necăsătoriţi, şi având de îndeplinit mai multe funcţiuni necesare atât pentru indivizii ce o alcătuiesc cât şi pentru societate. Dintre acestea cele mai importante sunt: funcţia economică, funcţia de reproducere, funcţia de instrucţie, educaţie, funcţia de socializare. Istoria omenirii cunoaşte felurite forme de rezolvare a acestor funcţiuni de bază potrivit regimului social-economic considerat. În diversele etape de dezvoltare a comunei primitive, „sistemele de rudenie" aveau o însemnătate deosebită pentru modul de organizare şi funcţionare a vieţii sociale, întreg sistemul relaţiilor sociale fiind reglementat prin norme care stabileau modalităţile de formare a grupelor matrimoniale prin prohibirea treptată a incestului şi impunerea *exogamiei*. Sancţionarea prin norme (la început morale, iar mai târziu şi juridice) a raporturilor între membrii f. dă acesteia caracterul de *instituţie socială*. Grupul! se vădeşte a fi fost mai larg sau mai restrâns, în paralel cu rosturile lui economice, I. fiind dublată de un „atelier familial" care avea rosturi economice precise. Pe măsură ce baza economică a atelierului de producţie familial se schimba, variind de la o orânduire la alta şi de la o clasă socială la alta, normele de organizare a relaţiilor sociale dintre părinţi şi copii se schimbau şi ele.

Istoria cunoaşte „familii mari”, cuprinzând grupe de perechi căsătorite, trăind laolaltă în sânul aceleiaşi gospodării (de pildă, f. zadrugale ale slavilor de sud), „familii lărgite”, cuprinzând o pereche cu rudele ei imediate din 1 – 2 generaţii ascendente sau descendente, iar în societatea modernă „familii conjugale” sau „nucleare”. Pe măsură ce producţia nu mai este asigurată prin ateliere familiale, ci capătă un caracter mai socializat, grupul familial se transformă sub raport economic doar într-un grup de gestiune şi consum în comun al unor bunuri produse în afara „atelierului” familial. În orânduirile bazate pe exploatare şi asuprire, iubirea, căsătoria, f. sunt grevate de condiţiile precare create de inegalităţile sociale, de relaţiile şi interesele băneşti, de conflictele rezultate din acestea, în măsura în care societatea socialistă eliberează f. de servituţile economice specifice societăţilor exploatatoare, asigurând existenţa, egalitatea şi independenţa materială a membrilor ei, f. Îşi consolidează bazele ei afective şi morale, se „purifică” de condiţiile care o înstrăinează, îndeplinindu-şi cu mai multă eficacitate şi la un mai înalt nivel uman, rosturile ei sociale şi educative. „Familia trebuie să fie cea dintâi şcoală în care copiii să înveţe, odată cu regulile de comportare în viaţă şi societate, preţuirea muncii, devotamentul faţă de patrie şi popor, faţă de partid şi cauza socialismului” („*Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor*, ale *eticii şi* echităţii *socialiste*”).

FANTEZIE, însuşirea psihică a evocării sau creării imaginii unui obiect în absenţa obiectului real respectiv şi chiar a imaginii unui obiect inexistent în *realitate*, pe baza asocierii inedite a unor acte de percepţie precedente. F. este, de fapt, sinonim cu *imaginaţia* creatoare care face posibilă *arta*, progresul ştiinţei şi tehnicii. Termenul provine de la vechii greci, e reluat de scolastica medievală, de romanticii sec. 19 şi definit, prin delimitare de simpla imaginaţie, de K.W.F. Solger, astăzi fiind folosit tot mai rar. V. şi *creaţie*; *creativitate*; *invenţie*.

FAPT (de la lat. *factum* „faptic”), tot ceea ce este sau ceea ce se petrece în concret sau în planul unei realităţi singulare, atâta timp cât este luat drept un *dat* real al *experienţei*, la care gândirea se poate referi. F. se opune imaginarului, conceptului, dedusului, ca şi oricărui dat care nu este obiect al experienţei. F. „este şi nu se discută”.

Distingem însă între! *brut* sau preştiin-ţific (care constă în datul imediat al observaţiei) şi f. *ştiinţific*, care constă din aceleaşi date, dar precizate prin măsurare, şi care este interpretat cu ajutorul cunoaşterii, integrat într-o reprezentare generală a clasei de fenomene căreia îi aparţine sau cuprins într-o teorie. F. *ştiinţific* poate fi sinonim cu fenomenul, atunci când face corp comun cu interpretarea sa. Prin extensie, putem vorbi de: î. de conştiinţă; f. psihologic; f. logico-matematic (dat al experienţei mentale); f. de cunoaştere; f. moral; f. social etc. în toate aceste cazuri, f. are esenţialmente o valoare apreciativă, realizată într-o judecată afirmativă asupra a ceea ce este, într-un anumit fel, real sau reprezintă „f. pur", care, în existenţa sa dată, este totdeauna configurat de trăirea subiectului. Analiza f., îndeosebi a f. *ştiinţific*, conduce la argumentarea materialismului în confruntarea sa cu idealismul (mai ales cu *pozitivismul*), iar pe plan ştiinţific este un criteriu hotărâtor al constituirii şi validării adevărurilor.

FABBER, Marvin (n. 1901), filosof american, conducătorul Centrului de *fenomenologie* de la Buffalo (S.U.A.), preşedintele Societăţii internaţionale de fenomenologie, autor a numeroase studii asupra lui Husserl şi asupra problematicii fenomenologice. Poziţia sa proprie se caracterizează prin încercarea de a reelabora metoda fenomenologică ca pe una dintre metodele particulare de cercetare. În urma criticii subiectivismului *reducţiei fenomenologice*, F. a propus o deschidere spre *naturalism* şi, într-o anumită măsură, spre *materialism*. *Op*. pr.: „Fundamentarea fenomenologiei" (1943, ed. III-a, 1967), „Experienţă şi transcendenţă" (1952), „Naturalism şi subiectivism" (1959), „Fenomenologie şi existenţă" (1967), „Fenomenologia şi problemele subiectivismului" (1969).

FASCISM 1. (în sens restrâns) Doctrină şi mişcare politică din Italia, legată de numele lui B. Mussolini. 2. (în sens larg) Regim politic a cărui esenţă constă în *dictatura* teroristă a celor mai reacţionare, mai şovine şi mai agresive elemente ale marii burghezii monopoliste; mişcare politică de extremă dreaptă, ce urmăreşte instaurarea dictaturii militariste, fasciste; ideologie ultrareacţionară care îmbină eclectic, pe un fond antimuncitoresc, anticomunist, antidemocratic şi

antipopular, elemente antiştiinţifice de naţionalism extremist, mistic, demagogic, de rasism (în cazul naţional-socialismului din Germania şi legionarismului din România, îndeosebi antisemitismului), darvinism social, corporatism, geopolitică, elitism (în unire cu mitul „şefului" harismatic), „realism politic", terorism şi o deşănţată demagogie socială. Sub raport filosofic, iraţionalismul obscurantist, voluntarismul şi „filosofia vieţii" au fost folosite şi prelucrate de către ideologii fascişti într-un amalgam sui-generis, pentru a-şi fundamenta doctrina politică şi practica aventurieră, războinică, genocidă, corespunzătoare ei. În domeniul culturii, f. duce o campanie nihilistă de nimicire a valori lor reale, umaniste şi democratice. După zdrobirea principalelor forţe ale! în cursul celui de-al doilea război mondial, într-o serie de ţări capitaliste, au reapărut grupări şi organizaţii neofasciste, care încearcă să-şi adapteze arsenalul ideologic noilor condiţii, prezentând într-o formă mai voalată, vechile elemente ale doctrinei şi care promovează aceleaşi ţeluri şi metode anticomuniste, antidemocratice şi antipopulare ca şi vechiul f. V. şi *dictatură fascistă*.

FATALISM (lat. *fatum* „destin"), doctrină filosofică sau religioasă, după care *dezvoltarea* naturii, a societăţii şi, în general, toate evenimentele din viaţa oamenilor sunt dinainte determinate de o forţă implacabilă, pe care omul nu o înţelege şi în faţa căreia el este cu totul neputincios („*destinul*", „soarta", „*providenţa* divină", „legile oarbe ale naturii" etc). La f. ajunge şi materialismul metafizic din cauza soluţiilor mecaniciste preconizate în problema *cauzalităţii*, în problema raportului dintre *necesitate* şi *întâmplare*, dintre *necesitate şi libertate*. F. istoric neagă rolul activităţii conştiente transformatoare, creatoare a maselor, a claselor, partidelor şi personalităţilor în istorie; considerând omul ca o unealtă în mâinile necesităţii istorice, î. generează, pe plan cognitiv şi acţionai, pasivitate, resemnare.

FATUM, noţiune a antichităţii romane care desemna: a) voinţa zeilor (*fatum* înseamnă literal „lucru spus", „ceea ce a fost spus"); b) *destinul*, soarta, forţa supremă, misterioasă, căreia i se supun chiar zeii. La *stoici*, forţă care guvernează lumea, identificată adesea cu divinitatea.

FAŢIA (chin„Legişti"), şcoală în gândirea politică din vechea

China, apărută la mijlocul sec. 4 î.e.n., în perioada constituirii pe teritoriul ţării a unor mari formaţiuni statale despotice în locul numeroaselor mici oraşe – state disparate, pentru a căror conducere clasele şi păturile dominante aveau nevoie de un aparat administrativ eficace şi disciplinat. Ca expresie ideologică a acestor interese, f. declară drept principiu suprem binele statului, al domnitorului, a cărui voinţă este lege pentru supuşi. În acest context, legea (*fa*) este concepută ca mijloc de guvernare, fără legătură cu legalitatea, ordinea legală, sau cu *normele* morale, având ca sarcină definirea clară, precisă şi autoritară a cazurilor şi condiţiilor aplicării recompenselor şi pedepselor. Acestea din urmă, denumite „manete de guvernământ", erau considerate de valoare inegală în acţiunea politică, rolul principal fiind atribuit măsurilor represive. Astfel, afirmând necesitatea folosirii puterii represive şi constructive a legii şi pedepselor, precum şi a subjugării totale a individului, prin nesocotirea oricăror interese şi nevoi individuale, f. urmărea fundamentarea şi legitimarea ideologică a tendinţelor de transformare a maselor într-o unealtă docilă, ignorantă şi incultă, uşor manevrabilă în realizarea scopurilor militare ale statului unitar centralizat şi pe cale de apariţie.

FECH5ER, Gusta v Theodor (1801 – 1887), fizician, psiholog şi filosof german. Alături de Lotze, Ed. von Hartmann şi W. Wundt, F. a reprezentat idealismul neoromantic al „metafizicii inductive" (încercare de a aclimatiza spiritul speculativ la rigorile noului stadiu al dezvoltării ştiinţei). A avut un rol important în apariţia şi dezvoltarea *psihologiei* experimentale; a căutat să dea o expresie matematică raportului dintre intensitatea *senzaţiei* şi intensitatea stimulului fizic care o provoacă („legea lui F". sau „legea lui Weber-Fechner"). În problema raporturilor dintre psihic şi fizic a promovat teoria *paralelismului psihofiziologic*. F. este iniţiatorul unei estetici „de jos", experimentale, opusă esteticii „de sus" (speculative), fiind printre primii gânditori care au argumentat posibilitatea abordării cantitativiste, matematice a problemei plăcerii estetice. *Op*. pr.: „Zend-Ayesta sau despre lucrurile cerului şi de dincolo" (1881), „Elemente de psihofizică" (1860), „Şcoală pregătitoare a esteticii" (1876).

FEDOSEEy, Piotr Nicolaievici (n. 1908), filosof sovietic, membru al Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. Se ocupă de problemele materialismului istoric şi ale comunismului ştiinţific, ale filosofiei ştiinţei, ateismului ştiinţific, de critica filosofiei burgheze contemporane şi în special de legitaţiile trecerii de la socialism la comunism. *Op.*: „Forţele de producţie şi relaţiile de producţie în societatea socialistă” (1955), „Socialism şi umanism” (1958), „Comunismul şi filosofia” (1962), „Dialectica epocii contemporane” (1966), „Marxism şi voluntarism” (1968), „V.I. Lenin şi problemele teoriei artei” (1968), „Marxismul în sec. 20” (1972).

FEED-BACK (engl. „A hrăni invers”), relaţie fundamentală aflată la baza funcţionării sistemelor cibernetice. Acţiunea relaţiilor f. – b. mediază unor astfel de sisteme (de natură tehnică, organică, socială etc.) un comportament orientat prin încorporarea continuă a *informaţiilor* despre rezultatele acţiunilor lor anterioare şi adaptarea permanentă a acţiunii lor prezente, în funcţie de aceste rezultate. F. – b. mai poartă şi denumirea de *acţiune inversă*, *retroacliune*, *reacţiune*, *conexiune reciprocă* (*inversă*), *aferentaţie inversă* etc. Se disting f. – b. *pozitiv* şi f. – b. *negativ*. În primul caz, creşterea acţiunii determină întărirea sistemului ce acţionează şi prin aceasta (corelativ) creşterea şi mai mare a acţiunii, producându-se, astfel, un efect în spirală, ceea ce asigură dezvoltarea permanentă, nelimitată a sistemului, deci şi anumite perturbări ale lui în condiţiile depăşirii cadrului oferit de contextul domeniului de organizare căruia îi este subordonat (progres necontrolat). În cazul f. – b. *negativ*, o creştere a acţiunii peste o anumită valoare determinată dă naştere la o slăbire a factorului ce acţionează (şi invers: întărirea lui prin diminuarea acţiunii sub o anumită limită), acţiunea revenind astfel la normele sale fixate (progres autocon-trolat). Echilibrul unui sistem este stabil în cazul f. – b. *negativ* (*homeosta-zie*) şi labil în cazul f. – b. *pozitiv*. După unii autori (Ducrocq, Lange), f. – b.

este un principiu universal al funcţionării tuturor sistemelor evolutive, iar după alţii, acest principiu trebuie rezervat doar legăturilor informaţionale (prin *semne* şi *semnale*). De asemenea, unii autori consideră că f. – b. negativ este principiul cauzal concret al

tuturor sistemelor evolutive reale, inclusiv al celor care se dezvoltă prin f. – b. pozitiv, deoarece, fie evoluează „spre neant” şi deci dispar în condiţiile în care sunt ameninţate stările de echilibru ale contextului supraordonat (asigurându-se astfel intervenţia f. – b. negativ de la nivelul unui sistem de referinţă superior în cazul în care sistemul considerat nu-şi poate autoguverna stabilitatea), fie îşi menţin în cele din urmă fiinţarea prin constituirea unui f. – b. negativ propriu. F. – b. oferă modelul unui tip nou de înlănţuire cauzală, respectiv al „circuitului cauzal” (*cauzalitatea inelară*). Conceptul de conexiune inversă este esenţial pentru înţelegerea fenomenelor biologice, psihologice, economice şi sociale, ca şi pentru construirea sistemelor tehnice automate.

FENOMEN (gr. *phainomenon* „ceea ce apare”) 1. Categorie a dialecticii materialiste, corelativă cu *esenţa*, desemnând manifestarea exterioară a esenţei, acea latură a lucrurilor şi a proceselor din natură şi din societate care este constatabilă *empiric*. V. *esenţă şi fenomen*. 2. (în sens curent) Noţiune desemnând orice proces din natură şi din societate (de ex. f. fizice, chimice, meteorologice, biologice, psihice, economice etc). *Epifenomen*, fenomen secundar, însoţitor (v. *epifenomenalism*).

FENOMENALISM (FENOMENISM), concepţie filosofică conform căreia nu există sau nu pot fi cunoscute decât *fenomenele*, nu şi *esenţele*, „lucrurile în sine”. F. se manifestă în două forme principale: a) identificarea subiectivistă a obiectelor cu *senzaţiile* şi *percepţiile* subiectului cunoscător (ex., humeismul, machismul); b) susţinerea incognoscibilităţii esenţei fenomenelor (de ex., I. Kant, A. Comte, J.S. Mill, H. Spencer ş.a.). F. reuneşte astfel *criticismul* kantian cu *pozitivismul* şi *neokantianismul* cu *neopozitivismul*, reducând sarcina şi capacităţile ştiinţei la simpla organizare, sistematizare şi descriere a fenomenelor, restrângând la minimum funcţia ei reflectorie, cognitivă, explicativă, desconsiderând rolul experimentului, al practicii, raţionamentului inductiv şi analogic, al *teoriei* în general. F. neopozitivist, în special, îi este proprie postularea dogmatică a relaţiilor formale, convenţionale şi non-reflectorii ale simbolurilor logice, cu care operează de altfel riguros, dar al căror conţinut obiectiv

este declarat de *pozitivismul logic* ca „lipsit de sens”. Astfel în lista poziţiilor fenomenaliste ar mai trebui adăugate şi cele ale lui B. Russell, A.N. Whitehead, L. Wit-tgenstein, R. Carnap, Moritz Schlick etc). V, şi *esenţă şi fenomen*: *esenţialism*.

FENOMENALITATE, v. ESENŢIALITATE.

FENOMENOLOGIE 1. (La Fichte şi la Hegel) Descrierea istoriei spirituale a conştiinţei, care se ridică de la certitudinea senzorială la „ştiinţa absolută”. Deşi pe terenul idealismului, „Fenomenologia spiritului” a lui Hegel priveşte conştiinţa în procesul dezvoltării ei şi intuieşte raporturile dialectice dintre *subiect* şi *obiect* în procesul *obiectivării*. 2. Mişcare filosofică idealistă, iniţiată de E. Husserl, bazată pe teoria „conştiinţei intenţionale” (adică a conştiinţei orientate spre ceva). Husserl definea f. ca pe o metodă filosofică care întruneşte următoarele două condiţii pentru ajungerea la „fenomen” (prin care Husserl înţelege esenţa dată *apriori* într-un domeniu independent şi de subiect şi de obiect): a) „reducţia *fenomenologică*” sau „punerea în paranteză” a lumii sensibilo şi a tuturor cunoştinţelor ştiinţifice şi filosofice (*epoche*); prin aceasta lumea încetează de a mai fi obiect de cunoaştere; b) „intuirea esenţei” (Wesensschau), prin care, independent de procesul abstracţiei logice, se sesizează nemijlocit „esenţele pure”. Ruptura, dintre *existenţă* şi *esenţă*, privarea existenţei de sensul ei (prin constituirea unei „lumi a sensurilor”) au pregătit doctrina existenţialistă despre absurditatea şi lipsa de sens a „existenţei umane” (Dasein), f. devenind la Heidegger, Sartre ş.a. structura metodologică a ontologiilor existenţialiste. F. a avut însă un rol pozitiv în depăşirea ap*riorismului ş*i a fo*rmalismului d*e factură kantiană şi a em*pirismului pozitivist.* Reprezentanţii f. au adus contribuţii remarcabile în domeniul logicii (Husserl), al teoriei valorilor şi al antropologiei filosofice (M. Scheler), în domeniul esteticii (R. Ingarden, M. Dufrenne), al filosofiei dreptului, filosofiei religiei etc. Printre aceştia se distinge şi Eugen Fink, care face trecerea la concepţia filosofică a lui M. Heidegger. Ideea de*scrierii fenomenologice (*ca modalitate de prezentare intuitivă a ceea ce este ireductibil şi esenţial într-un domeniu al cunoaşterii) poate fi valorificată în legătură cu discutarea specificului cunoaşterii ştiinţifice contemporane şi a

fenomenului diferenţierii şi integrării ştiinţelor moderne; descrierea ca atare, valorificată critic, nealterată de interpretări idealiste, poate fi integrată în cunoaşterea filosofică, psihologică, estetică, etică etc. în ciuda implicaţiilor ei subiectiviste, teoria in*tenţionalităţii a* contribuit la depăşirea viziunii mecaniciste a conştiinţei ca sferă închisă, entitate abstractă, şi la definirea ei ca deschidere, ca proces de adecvare continuă la obiect. În evoluţia f. din ultimele două decenii se observă o anumită tendinţă de receptare a sferei istoriei, chiar o deschidere spre dialectică (L. Landgrebe şi Ce*rcul d*e la *Köln)* şi materialism (M. Farber şi Ce*rcul d*e la *Buffalo).* Unii fenomenologi participă chiar la editarea unor reviste de studii marxiste din ţările apusene, dialogul marxism-i. caracterizându-se, în ansamblu, prin nuanţare şi deschidere spre ceea ce este nou şi creaţie autentică în gândirea contemporană şi fiind mediat de accepţiunea hegeliană a unor concepte comune cum sunt cel de „istorie”, „acţiune”, „practică” etc. în viziune fenomenologică istoria rămâne, însă în esenţă, istoria gândirii, o istorie a „f. transcendentale”, iar filosofia istoriei, o teorie a istoriei culturii. Absenţa subiectului istoric propriu-zis („indivizii umani vii” inter-acţionând în procesul practicii sociale) şi înlocuirea acestui subiect cu conştiinţa lui, oricât de deschisă şi „intenţională”, menţin f. În limitele idealismului istoric.

FENOMENOLOGISM, principiu filosofic al *fenomenologiei* lui E. Husserl potrivit căreia *fenomenul* este privit ca „esenţă” (*eidos*) care se dezvăluie şi care pretinde să elimine astfel dualismul fenomen-noumen atât al lumii fenomenale cât şi al lumii lucrurilor în sine. P. acordă o semnificaţie universală metodei *reducţiei fenomenologice* (concentrarea asupra analizei posibilităţilor intenţionale ale conştiinţei pure, *transcendentale*), extinzând-o de la activitatea cognitivă şi asupra domeniilor estetic, moral, religios şi juridic. V. şi *descriere fenomenologică*; *fenomenologie*.

FERICIBE, noţiune a conştiinţei morale desemnând situaţia în care se realizează satisfacerea tuturor trebuinţelor şi aspiraţiilor omului, atât în extensiune, cât şi în intensiune. F. implică efortul personal de fructificare a condiţiilor sociale în vederea realizării unei corespondenţe între ordinea valorilor asumate de o persoană şi ordinea lumii. Nefiind doar expresia unei situaţii obiective sau a unei

stări subiective a omului, f. include ideea despre esenţa şi căile de realizare a supremei satisfacţii în viaţă, având astfel un caracter normativ-axiologic. Continuând şi dezvoltând concepţiile despre! ale gânditorilor materialişti premarxişti (v. *eudemonism*), respingând caracterul neştiinţific al concepţiilor religioase şi jdea-liste despre f., socialismul ştiinţific realizează o unitate organică între 1. ca cel mai înalt scop al existenţei umane şi indicarea căilor şi mijloacelor în vederea realizării sale efective pentru masele largi. Pe plan social, f. poate fi dobândită numai prin lupta pentru înlăturarea oricărei exploatări, pentru făurirea socialismului şi comunismului, condiţie de bază a dezvoltării multilaterale a personalităţii. F. presupune nu numai satisfacerea trebuinţelor materiale şi spirituale, ci şi integrarea socială a individului, realizarea personalităţii prin activitatea creatoare pusă în slujba ţelurilor colective.

FETIŞISM 1. Ansamblu de practici religioase constând în adorarea ca divinităţi a unor obiecte (fetişuri) cărora li se atribuie puteri supranaturale. La început, fetişul a fost prin el însuşi un obiect de veneraţie. Apoi, la popoarele mai evoluate, s-a ajuns să se facă deosebirea între obiectul material şi presupusul spirit care sălăşluieşte în el. F. se prezintă sub diferite forme, în afară de venerarea fetişului, se întâlneşte şi tendinţa de a-l obliga să îndeplinească anumite lucruri, de a-l pedepsi pentru neîndeplinirea unei rugăminţi, de a-l schimba cu un alt fetiş etc. Ca formă rudimentară a religiei, f. a fost practicat de triburile primitive şi s-a dezvoltat îndeosebi la triburile din Africa de Vest. El s-a perpetuat în cadrul marilor religii actuale: *creştinismul* (venerarea moaştelor, a icoanelor, a sfinţilor etc), *mahomedanismul* (venerarea „pietrei negre”, Kaaba, din Meca) sau *budismul* (cultul relicvelor şi al „sfintelor stupe”, monumente funerare con ţinând relicve), 3. Reprezentare denaturată a unor raporturi sociale, transformarea inconştientă a acestora în raporturi între lucruri, cărora le sunt atribuite însuşiri naturale sau supranaturale inerente. Specifică mai ales orânduirilor bazate pe relaţii sociale antagonice, fetişizarea unor realităţi sociale este generată de inegalitatea socială, de neînţelegerea legităţilor obiective. K. Marx, în „Capitalul”, a analizat şi a demistificat f. *mărfii*, *i. capitalului* şi f. *banilor*. În orânduirile

presocialiste, clasele exploatatoare au transformat în fetişuri *statul* sau monarhia justificate, un timp, prin „dreptul divin” sau printr-o investitură suprasocială. Unele concepţii conservatoare ale ideologiei burgheze contemporane consideră, în spirit fetişist, societatea capitalistă drept singura „posibilă” şi „raţională”, negând orice mişcare istorică ce tinde să o depăşească. Trecerea revoluţionară de la capitalism la socialism presupune dobândirea de către masele muncitoare a conştiinţei misiunii lor istorice reale, înlăturarea tuturor mistificărilor generate de fetişizarea relaţiilor sociale proprii vechii orânduiri. În planul cunoaşterii, f. Îşi găseşte expresia în *idealism*, în postularea autonomiei absolute a ideii, spiritului, raţiunii, voinţei, psihicului etc. faţă de existenţa socială. V. şi *înstrăinare*; *reificare*, *falsă conştiinţă*.

FETIŞISMUL MĂRFII (sau CARACTERUL DE FETIŞ AL MĂRFII), obiectualizare (reificare) înşelătoare a relaţiilor sociale (a relaţiilor dintre oameni), respectiv a caracterului social al activităţilor omeneşti, proprie producţiei de mărfuri bazate pe proprietatea privată. F.m. a fost descoperit de Marx şi analizat de el în „Capitalul”, în condiţiile diviziunii sociale a muncii şi ale independenţei producătorilor privaţi unii faţă de alţii, caracterul social al activităţii, al muncii omeneşti iese la iveală numai la piaţă, în procesul schimbului de produse. Din această cauză, relaţiile dintre oameni apar ca relaţii obiectuale, ca relaţii între lucruri, iar caracterul social al muncii omeneşti apare ca însuşire a lucrurilor, a produselor muncii omeneşti, şi anume ca o însuşire naturală şi în acelaşi timp normaturală, suprasenzorială, misterioasă a acestora (de unde compararea de către Marx a acestor lucruri, în care sunt mascate relaţiile sociale, cu fetişurile primitivilor, obiecte cărora li se atribuie însuşiri supranaturale). De ex., valoarea, fiind în realitate un raport social (ea exprimă identitatea tuturor muncilor omeneşti în calitatea lor de muncă omenească în genere, reducerea lor la o măsură socială comună, raportul cantitativ dintre diferite munci etc), apare ca o însuşire a obiectului-marfă. Descoperirea f.m. de către Marx a avut o importanţă metodologică principială în economia politică şi în ştiinţele sociale în genere, deschizând calea pătrunderii analizei de la fenomenele de suprafaţă ale societăţii capitaliste la relaţiile esenţiale

ale acesteia.

FEUDALISM, orânduire socială care a succedat *sclavagismului* şi în care baza relaţiilor de producţie a constituit-o proprietatea feudală asupra pământului şi dependenţa personală a ţăranilor faţă de stăpânii feudali. Clasele fundamentale ale societăţii feudale au fost ţăranii dependenţi (iobagi) şi stăpânii feudali. Cu toate deosebirile dintre căile şi formele prin care diferitele popoare au ajuns la *t*., orândui-rea feudală a existat aproape în toate ţările: în Europa apuseană de la căderea Imperiului roman de apus (sec. 5) până la revoluţiile burgheze din Anglia (sec 17) şi din Franţa (sec. 18), în Rusia din sec. 9 până la reforma agrară din 1861 etc. în ţările române, limitele cronologice ale stadiilor de dezvoltare ale f. au fost: a) î. *timpuriu* (sec. 10 – 14); b) I. *dezvoltat* (sfârşitul sec. 14 – ultimele decenii ale sec. 18) şi c) I. *târziu* (sfârşitul sec. 18 – 1848). Principala ramură a economiei *t*. era agricultura, practicată cu mijloace de producţie rudimentare. Societatea feudală a fost arena unor puternice ciocniri de clasă dintre ţăranii iobagi şi stăpânii feudali, respectiv dintre feudali şi burghezia în dezvoltare.

Primele etape ale f. s-au caracterizat prin absenţa unei puteri politice centrale şi prin fărâmiţare politică, dar în urma dezvoltării activităţilor şi relaţiilor economice, ca şi a intensificării luptei de clasă a ţăranilor şi orăşenilor în sec. 13 – 14, a apărut în multe ţări din Europa (iar în unele ţări din Asia chiar mai înainte) tendinţa de unire politică, de centralizare a statelor feudale în forme monarhice. Forma ideologică dominantă în f. a fost teologia, ideologia religioasă, care şi-a subordonat arta, morala, filosofia, dreptul; filosofia a fost redusă la justificarea dogmelor religiei şi credinţei, favorizându-se dezvoltarea *scolasticii*, în f., biserica, „chintesenţă şi consfinţire a dominaţiei feudale existente” (F. Engels), a exercitat o mare influenţă asupra întregii vieţi sociale, datorită faptului că era cel mai mare proprietar feudal şi dispunea de o organizaţie puternic centralizată, în contrast cu fărâmiţarea organizării de stat feudale, precum şi datorită monopolului ei asupra culturii scrise şi învăţământului. Cu toate prejudiciile aduse de dominaţia înăbuşitoare a ideologiei religioase, cultura feudală a constituit în ansamblul ei un important pas înainte,

îmbogăţind omenirea cu noi valori spirituale. Odată cu dezvoltarea, în sânul orânduirii feudale, a relaţiilor de producţie capitaliste, a început în Apusul Europei, în sec. 14, şi o nouă fa, ză în dezvoltarea culturii, *Renaşterea*, în cadrul căreia s-a afirmat *umanismul*, îndreptat împotriva ideologiei feudale-religioase. Lichidarea orânduirii feudale a avut loc în urma revoluţiilor burgheze şi burghezo-democratice. Burghezia românească, insuficient dezvoltată din punct de vedere economic şi inconsecventă din punct de vedere revoluţionar, nu a reuşit să lichideze pe deplin, prin Revoluţia de la 1848, relaţiile economico-sociale feudale, în special în agricultură, rămăşiţele acestora fiind desfiinţate abia de revoluţia democrat-populară în anii 1944 – 1947.

FEUERBACH, Ludwig (1804 – 1872), filosof materialist german, unul dintre precursorii nemijlociţi ai marxismului. F. are meritul istoric de a fi criticat idealismul hegelian, dominant în acea vreme în Germania, arătând că Hegel răstoarnă raportul real dintre „subiect” şi „predicat”, dintre existenţă şi gândire, dintre natură şi conştiinţă. F. a restaurat materialismul, afirmând că natura e primordială în raport cu gândirea, că gândirea este un *predicat* (atribut) al omului şi nu omul un predicat al gândirii (spiritului), în locul *spiritului* absolut, F. a pus, astfel, în centrul filosofiei natura şi omul, conceput ca o parte a *naturii*. Materialismul antropologic, concepţia despre om a lui F. au avut însă un caracter abstract şi *contemplativ*, întrucât F. nu a putut înţelege esenţa socială a omului, precum şi însemnătatea *practicii*, a activităţii materiale prin care omul transformă natura, transformându-se pe sine însuşi. Un loc deosebit în filosofia lui F. îl ocupă critica *religiei*. El interpretează religia (în speţă religia creştină) ca o *înstrăinare* a omului de el însuşi, ca o înstrăinare de către om a caracterelor sale esenţiale (bunătatea, puterea, iubirea etc), atribuite unei fiinţe *transcendente* imaginare (Dumnezeu). Risipirea acestei iluzii, instaurarea adevărului despre om, coborârea „iubirii” din planul transcendent al religiei în planul real al vieţii ar constitui, dacă F., condiţia eliberării omului. Dezvăluind „misterul” idealismului hegelian şi al religiei, F. a deschis calea pentru dezvăluirea „misterului” lumii reale, cu alte cuvinte, pentru dezvăluirea contradicţiilor sociale reale

care generează înstrăinarea ideologică şi religioasă, problemă pe care, însă, el însuşi nu a putut s-o rezolve. Marx şi Engels au dat o înaltă apreciere materialismului lui F.; depăşirea critică a umanismului său abstract şi contemplativ a condiţionat însă geneza concepţiei lui Marx. *Op*. *or*.: „Esenţa creştinismului” (1841), „Teze preliminare pentru reforma filosofiei” (1842).

„Principiile filosofiei viitorului” (1843), „Esenţa religiei” (1845).

FICHTE, Johann Gottlieb (1762 – 1814), filosof idealist german, reprezentant al filosofiei clasice germane. A susţinut înainte de 1800 un program burghezo-democraţie cu caracter luminist. Mai târziu, a renunţat parţial la entuziasmul pentru ideile revoluţiei franceze, preconizând o monarhie corporatistă, în perioada ocupaţiei napo-leoniene, F. s-a manifestat ca un ideolog de seamă al mişcării de eliberare naţională. Criticând „de la dreapta” *dualismul* kantian, F. a elaborat un sistem filosofic idealist-subiectiv, conform căruia lumea este produsul interacţiunii dintre „*eul* absolut ” şi „*non-eu*” (natura), astfel încât obiectul este creat de subiect şi nu poate exista fără el. „Eul absolut” al lui F. (distinct de eul empiric, individual) reprezintă de fapt ipostazierea conştiinţei de sine a întregii omeniri, pe care gânditorul nu o consideră ca ceva dat nemijlocit, ci ca o forţă care se dezvoltă, creându-se, formându-se şi cunoscându-se pe sine şi întreaga lume înconjurătoare. În legătură cu aceasta, F. a căutat să dezvăluie dialectica *subiect-obiect*, rolul practicii în cunoaştere, unitatea dintre *teorie şi practică*, dintre individual şi social (eul empiric şi cel absolut). F. a considerat *contradic* (*ia* ca izvor al dezvoltării cunoaşterii şi activităţii omeneşti, deducând categoriile din interacţiunea dialectică dintre eu şi non-eu. Filosofia fichteană constituie unul dintre izvoarele teoretice ale concepţiei în «. Marx despre *praxis* (practică). *Op*. pr.: „Bazele teoriei ştiinţei” (1794), „Despre menirea omului” (1800), „Cuvântări către naţiunea germană” (1807 – 1808).

FICINO, Marsilio (1433 – 1499), umanist italian, iniţiatorul aşa-numitei Academii platonice din Florenţa (1459), autor al unor traduceri valoroase în limba latină ale operelor lui Platon şi ale neoplatonicienilor.

FICŢIONALISM, concepţie idealist-subiectivă, întemeiată de

filosoful german Hans Vaihinger în lucrarea „Filosofia lui *ca* şi *cum*” (Die Philosophie des Als Ob”, 1911). Negând conţinutul obiectiv al noţiunilor abstracte, al categoriilor şi legilor ştiinţei, al legilor juridice, al normelor etice, caracterul lor reflectoriu, Vaihinger a susţinut că acestea ar reprezenta „ficţiuni”, adică simple convenţii, stabilite arbitrar, instrumente, potrivite pentru stăpânirea realităţii. Potrivit f. oamenii operează cu categoriile „ca şi cum” ar fi adevărate, deoarece ele se dovedesc utile în activitatea lor practică. F. este înrudit cu *pozitivismul*, *pragmatismul* şi *convenţionalismul* şi a croit drum curentului *„filosofiei vieţii”*. F. a pus totuşi în evidenţă valoarea instrumentală a aparatului conceptual al ştiinţei moderne, precum şi semnificaţia activităţii autonome a spiritului, manifestată în capacitatea de a crea ficţiuni valabile şi operatorii, *ipoteze de lucru*.

FIDEISM (lat. *fides* „credinţă”), orientare iraţionalistă a unor concepţii filosofice de tip spiritualist care fie că acordă prioritate credinţei faţă de raţiune şi ştiinţă, atât pe plan teoretic cât şi pe plan practic, fie că pun credinţa pe acelaşi plan cu raţiunea şi ştiinţa.

FIGURĂ SILOGISTICĂ, structură a *silogismului*, în funcţie de poziţia termenilor în premise. Analiza silogismului pune în evidenţă existenţa a patru f. s., a căror alcătuire este redată de schemele:

Fisura I *Figura II* M-ţi P-M

S-M S-*M*

S-ţi S-ţi

Figura III *Figura IV* M-ţi P-M

M-S M-S

S p S-ţi

În care P simbolizează termenul major, S termenul minor şi M termenul mediu. V. şi *mod silogistic*.

fii

FIINŢARE, termen folosit pentru a sublinia perpetuitatea *fiinţei*, *durata* ei.

FIINŢĂ, termen propriu, mai întâi, filosofiei greceşti şi, apoi, întregii filosofii europene până în sec. 17, desemnând *realitatea absolută* sau ceea ce rămâne neschimbat dincolo de schimbările aparente, manifeste; ceea ce trebuie descoperit dincolo de realitatea

sensibilă. F. este obiectul de cercetare al filosofiei şi, îndeosebi, al *ontologiei* filosofice. Concepută de filosofii idealişti ca o realitate doar *inteligibilă* şi deci inaccesibilă cunoaşterii experimentale, şi ca o sursă a tuturor existenţelor particulare, f. era confundată adesea cu Dumnezeu. Datorită criticii kantiene a ontologiei, interesul filosofilor se deplasează de la problema raportului dintre aparenţă şi existenţă, la aceea a raportului dintre un moment al devenirii şi această *devenire* însăşi, luată în totalitatea ei (Hegel). Filosofiile contemporane au trecut, în bună măsură, de la problema f. la aceea a *semnificaţiei*. În sensul său vechi, termenul de f. (Sein) îl putem întâlni, de ex., la Heidegger, care înţelege prin el ceea ce se manifestă şi se dezvăluie prin „fundurile" particulare (Seiendes), considerate în diferenţa, particularitatea lor *ontică*, ceea ce se dezvăluie, dar rămâne, în acelaşi timp, esenţialmente retras în sine. În filosofia lui Marx f. semnifică *existenţă*.

FILISTIN, denumire dispreţuitoare prin care studenţii germani îi desemnau, în preajma anului 1700, pe târgo-veţi. Termenul s-a generalizat ulterior cu accepţia de mic-burghez mulţumit de sine, mărginit în vederi, lipsit de spirit, de personalitate, de *stil* de viaţă. Modul de viaţă al f. şi concepţia care poartă amprenta eclectismului său vulgar poartă denumirea de filistinism.

FILOGENEZĂ (gr. *filon* „gen", „specie" şi *genesis* „origine"), termen introdus de E. Haeckel, în 1866 şi care desemnează evoluţia istorică a lumii organice. În noţiunea de f. sunt reflectate acele schimbări sau transformări ale sistemelor biologice, de diverse nivele, care reprezintă produsul evoluţiei şi care, în virtutea desfăşurării îndelungate şi lente a proceselor evolutive, nu pot fi supuse observaţiei directe. După formularea legii biogenetice, f. este studiată în strânsă interdependenţă cu *ontogeneza*. Noţiunea de 1. este utilizată uneori şi în psihologie pentru a desemna acele modificări, schimbări ale psihicului, a căror geneză şi apariţie este determinată de evoluţia generală a omului şi a culturii umane.

FILON din Alexandria (Filon Iudeul) (c. 25 î.e.n. – c. 40 e.n.), filosof mistic, principal reprezentant al filosofiei iudeoalexandrine. A încercat să combine religia iudaică cu *platonismul*, *pitagor*ismul şi

stoicismul, recurgând în acest scop la interpretări alegorice ale dogmelor religioase tradiţionale în spiritul acestor concepţii filosofice. Concepţiile sale au avut un rol important în formarea *teologiei* creştine.

FILOSOFEMĂ 1. (La Aristotel] Raţionament ştiinţific, demonstrativ (silogismul apodictic), opus raţionamentului retoric (sau dialectic), raţionamentului christic (sau sofistic) şi „aporemei", raţionament dialectic care conduce la o contradicţie. 2. (La plural) Studii filosofice.

FILOSOFIA ALEXANDRINĂ, v. ALEXANDRINĂ.

FILOSOFIA ANALITICĂ, v. ANALITICĂ.

FILOSOFIA ARABĂ, v. ARABĂ.

FILOSOFIA BIZANTINĂ, v. BIZANTINĂ.

FILOSOFIA CHINEZĂ, v. CHINEZĂ.

FILOSOFIA CLASICĂ GERMANĂ, perioadă de înflorire a filosofiei germane, cuprinzând sfârşitul sec. 18 şi primele decenii ale sec. 19 şi reprezentată de I. Kant, J.G. Fichte, G.W.F. Hegel, F.W. Schelling şi L. Feuer-bach. F. c. g. a elaborat pe baze idealiste dialectica modernă, a adus contribuţii hotărâtoare la constituirea teoriei cunoaşterii ca disciplină autonomă (Kant), subliniind caracterul activ al cunoaşterii, supunând unei analize sistematice formele şi categoriile logice şi gnoseologice, a integrat omul în natură (Feuerbach). F. e. g. a reflectat marile transformări sociale ale epocii (mai cu seamă revoluţia franceză din 1789) şi descoperirile ştiinţelor naturii, constituindu-se îndeosebi pe terenul cercetării formelor vieţii spirituale şi a formelor culturii. Ca „*teorie germană* a revoluţiei franceze" (Marx), I. c. g. a oglindit năzuinţele progresiste, dar şi slăbiciunea burghe – ziei germane: ea a avut un caracter contradictoriu, în cadrul ei întâlnindu-se tendinţele luministe şi umaniste cu conservatismul. Dialectica f. c. g., ca şi materialismul şi ateismul feuer-bachian, au constituit izvoare teoretice ale gândirii lui Marx.

FILOSOFIA CULTURII, disciplină teoretică relativ autonomă care cercetează legile genezei şi dezvoltării culturii, structura şi funcţionalitatea valorilor culturale, raportul dintre dimensiunile axiologică, comunicaţională şi acţională ale culturii, relaţiile dintre

cultură şi civilizaţie, dintre activitatea practică materială şi activitatea creatoare de valori, în dinamica de ansamblu a vieţii sociale. B. c. se preocupă de definirea genetică, structurală şi funcţională a fenomenuluicultural, desluşind şi răspunzând unor probleme cum ar fi: ce este cultura sub raport genetic, unitatea de esenţă a culturii, momentele constitutive şi componentele sale fundamentale, relaţia internă a culturii cu propriile sale determinaţii constitutive, relaţia externă a culturii cu realităţi conexe şi interpenetrante cum ar fi societatea, omul, civilizaţia, personalitatea, conştiinţa. Obiectul f. c. este deci cultura în integralitatea corelaţiilor sale constitutive interne (auto-rapofturile sale) şi a conexiunilor în care este înglobată (heteroraporturile sale). Gânduri despre cultură s-au cristalizat şi au evoluat paralel cu reflecţiile despre originea, esenţa şi destinul omului. În antichitate a fost răspândită ideea despre „decăderea culturii" după sfârşitul unei aşa-zise „vârste de aur" a omenirii (Hesiod) proiectată într-un trecut nebulos. În antichitatea târzie, în evul mediu, la unii gânditori arabi ca Ibn Haldun, în Renaşterea târzie, la Giambattista Vico şi în epoca modernă, una dintre ideile dominante în reflecţiile filosofice despre cultură era aceea a caracterului *ciclic* al dezvoltării culturii. Un prim moment constitutiv al f. c. ca disciplină autonomă îl reprezintă concepţiile raţionaliste şi luministe despre cultură din sec. 17 – 18 (Boileau, Fontenelle, Du-bos, Montesquieu, Shaftesbury, enci-clopediştii francezi, Condorcet, Leib-niz, Lessing, Herder, Goethe, Schiller), corespunzătoare perioadei de ascensiune a burgheziei şi caracterizate prin *optimism* istoric, prin credinţa în progres etc. în planul cercetării sistematice a faptelor de cultură, una dintre primele încercări de a opera o clasificare în corpusul cultural, după criteriul formativităţii, în corelaţie cu formele şi treptele educaţiei, o găsim în „Lexiconul „lui Krug, care distinge între cultura intelectuală (educarea raţiunii), cultura morală (educarea inimii) şi cultura estetică (educarea gustului). F. c. s-a constituit propriu-zis în sec. 19, care a adus o mare diversitate a concepţiilor despre cultură: raţionalismul dialectic istorist hegelian, şcoala istorică romantică germană (Fichte, fraţii Schlegel, Schelling, Novalis), care a îmbinat unele idei dialectice despre cultură cu concepţii iraţionaliste şi a absolutizat specificul naţional al

culturii; teoria evoluţionistă a mediului (Buckle, Spencer), care a pus accentul pe factorii materiali ai culturii, exagerând rolul mediului natural; şcoala neokantiană de la *Baden* (Windelband şi Rickert) care a elaborat ol. a c. strâns legată de filosofia istoriei, preconizând autonomia culturii şi a valorilor; şcoala neokantiană de la *Marburg* (Cassirer) care a susţinut caracterul simbolic al formelor culturii; teoria culturii a reprezentanţilor *„filosofiei vieţii"* (Dilthey, Simmel, Spranger); teoria rasistă a culturii (Gobineau, Chamberlain), preluată mai târziu de ideologii fascişti. Filosofia modernă a culturii a fost preocupată, între altele, de dialectica complexă şi atât de atractivă a unităţii şi multiplicităţii culturilor. S-au încercat diverse explicaţii (idealiste, materialist-mecaniciste, pozitiviste, scientiste, psihologiste, sociologiste, spiritualiste etc.) cu privire la unitatea esenţială a faptelor de cultură, dincolo de tabloul atât de complex şi derutant al diversităţii lor tipologice. Aspecte importante privind specificul naţional al culturii, raportul cultură-civilizaţie şi criteriile civilizaţiei au fost elaborate la noi de G. Bariţiu, M. Kogălniceanu, Titu Maiorescu, Mihai Eminescu, B.P. Haşdeu, C. Dobrogeanu-Gherea, A.D. Xenopol. O altă problemă dominantă în orientările moderne şi contemporane de f.c. este aceea a *crizei* culturii moderne şi relaţia cultură-civilizaţie, problemă prezentă, adesea într-o manieră dramatică la Kant, Humboldt, Nietzsche, Spengler, Jas-pers, Toynbee, H. Massis, G. Du-hamel ş.a. Dezbaterile de f. c. În sec 20 sunt dominate de problema raportului cultură-civilizaţie şi de implicaţiile sale profunde privind destinul civilizaţiei contemporane, condiţia şi demnitatea omului în contextul unor uriaşe restructurări social-istorice. Dintre orientările cele mai influente de 1. c. fac parte: teoria morfologică a culturii (O. Spengler), care propagă ideea autonomiei şi discontinuităţii absolute a culturilor; concepţia fenomenologică (Max Scheler), care stabileşte o opoziţie tranşantă între lumea lucrurilor şi lumea valorilor; concepţia existenţialistă, care pune accent pe libertatea şi subiectivitatea actului cultural; şcoala antropologică funcţionalistă (Malinowski, M. Mead, R. Linton, P. Sorokin), care promovează explicarea culturii prin natura duală a fiinţei umane, prin manifestările sale comportamentale şi prin funcţiile sociale şi psihice pe care le îndeplineşte. Preocupaţi

precumpănitor de analiza economică şi sociologică a societăţii. Marx şi Engels nu au elaborat o teorie specială a culturii, dar vasta lor operă cuprinde numeroase teze pentru edificarea unei filosofii ştiinţifice a culturii: caracterul social-istoric de clasă al culturii, principiul determinismului obiectiv în geneza şi dezvoltarea formelor culturii, principiul autonomiei relative şi diferenţiate a culturii, dialectica *naţional-universal* în domeniul culturii etc. în ţara noastră, E. Lovinescu a analizat în spirit democrat-burghez istoria şi perspectivele civilizaţiei române moderne, L. Blaga a privit cultura ca mod existenţial specific uman, iar T. Vianu a dezvoltat concepţia unui umanism culturalist. Contribuţii la clarificarea unor probleme de teoria culturii au adus, în perioada interbelică, G. Ibrăileanu, P.P. Negulescu, M. Ralea, P. Andrei, V. Bărbat, N. Bagdasar, Şt. Bârsănescu. În anii de după Eliberare au apărut lucrări ca: C.I. Gulian, „Mit şi cultură” (1968); Al. Tănase, „Introducere în filosofia culturii” (1968); E. Gâll, „Idealul prometeic” (1970); Pavel Apostol, „Trei meditaţii asupra culturii” (1970); D. Ghişe, „Contrapunct” (1972); Colectiv (C. I. Gulian – sub red. –, Al Tănase, Al. Boboc, O. Cheţan, N. Tertulian, Gh. Vlăduţescu), „Confruntări despre om. şi cultură” (1972); Al. Tănase, „Cultură şi umanism” (1974); Colectiv (Al. Tănase, Adela Becleanu Iancu – coord. –, I. Goliat, Oltea Mişcol, N. Balotă, Amelia Pavel, Elena Zottoviceanu, Ana Maria Popescu, Manuela Gheorghiu), „Cultura socialistă în România” (1974); C.I. Gulian, „Bazele istoriei şi teoriei culturii” (1975); Colectiv (Al. Tănasecoord. –, E. Stere, I. Pascadi, M. Drăgănescu, St. Beldescu, Maria Larionescu, Oltea Mişcol, Elena Puha, F. Mah-ler, FI. Druţă, N. Bellu, Klena Gheorghe, Ştefană Steriade, P. Câmpeanu), „Civilizaţia socialistă şi valorile ei” (1975); Al. Tănase, „Culturii şi civilizaţie” (1977). V. şi *cultură*; *cultură şi civilizaţie*; *civilizaţie*; *antropologie socială şi culturală*; *culturologie*.

FILOSOFIA ELENISTICĂ, v. ELENISTICĂ.

FILOSOFIA GREACĂ, v. GREACĂ.

FILOSOFIA IMANENTĂ, v. IMANENTĂ.

FILOSOFIA INDIANĂ, v. INDIANĂ.

FILOSOFIA ISTORIEI, domeniu al cunoaşterii filosofice, care abordează problema sensului istoriei, a legilor generale şi a unităţii

procesului istoric, problemele metodologice ale cunoaşterii istorice etc. F. i. Îşi află începuturile încă în antichitate, deşi termenul ca atare a fost introdus de Voltaire. Fondatorul f. i. a fost filosoful italian G. Vico, care a fost continuat apoi de Voltaire, Herder, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel. Ei au respins explicaţia teologică a istoriei, subliniind importanţa factorilor naturali în viaţa umană (Montesquieu, Herder), au formulat ideea progresului (Herder, Kant, Hegel) ca şi pe aceea a unităţii procesului istoric (Hegel). Materialismul istoric a extins pentru prima oară conceptele fundamentale ale materialismului asupra studiului istoriei societăţii (îndeosebi conceptul de existenţă obiectivă, materială), înlăturând principial idealismul din domeniul I. i. Deşi Marx şi Engels au criticat „filosofia istoriei" în ipostaza ei tradiţională de concepţie sau construcţie speculativă, arbitrară, care „înlocuia legăturile reale cu legături imaginare" (Engels), se poate spune însă că marxismul conţine pentru prima oară o filosofie a istoriei (concepţia materialistă a istoriei) nespeculativă, întemeiată pe studiul faptelor, pe generalizarea istoriei reale care se instituie în primul rând ca o istorie a vieţii materiale a oamenilor, ca un produs al activităţii nemijlocite a maselor populare. În filosofia idealistă contemporană a istoriei s-a manifestat la mulţi autori (Windelband, Rickert, Dilthey, Spengler. Cassirer, Toynbee, Jaspersete.) tendinţa de a renunţa la unele idei pozitive ale filosofiei clasice a istoriei, în special la teza *progresului*, a *legităţii* în istorie şi a posibilităţii cunoaşterii istorice. Totuşi, unii filosofi idealişti contemporani au căutat să desprindă specificul cunoaşterii fenomenelor istorice, formulând procedee şi metode adecvate care au mers în unele cazuri (Wundt, Rickert, Cassirer) până la ideea valoroasă a unei logici a ştiinţelor istorice, în România, în perioada interbelică, f. i. a fost reprezentată mai ales de A.D. Xenopol, N. Iorga şi V. Pâr-van şi expusă sistematic de N. Bagdasar. Ulterior, au publicat lucrări de filosofie marxistă a istoriei: Miron Constantinescu, „Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia" (1940); Radu Florian, „Sensul istoriei" (1968); Colectiv (Al. Tănase, D. Hurezeanu – coord., I. Aluaş, H. Daicoviciu, N. Go-goneaţă, I. Florea, V. Liveanu, H. Culea, Al. Gheorghe, L. Popa, H.H. Stahl, A. Roth, A. Bodor), „Filosofia istoriei" (1969); Gh. Toma, „Xenopol despre logica istoriei" (1971); Janina Ianoşi,

„Optimism şi pesimism istoric” (1972); Marieta C. Moraru, „Valoare şi etos” (1976).

FILOSOFIA LIMBAJULUI COMUN, v. OXFORD; AUSTIN, John.

FILOSOFIA LINGVISTICĂ, v. LINGVISTICĂ.

FILOSOFIA NATURII, concepţie filosofică speculativă despre natură, întâlnită încă la filosofii din antichitate (Şcoala din Milet, Anaxagora, Empe-docle, Democrit ş.a.) şi mai târziu ca parte integrantă a unor sisteme filosofice din sec. 16 – 19, mai cu seamă din perioada *Renaşterii* (Bruno, Telesio, Paracelsus) şi din *filosofia clasică germană*. Sarcina f. n. era să contureze un tablou general al naturii; ea nu dispunea însă în acest scop de suficienţe *cunoştinţe* ştiinţifice, obţinute prin *observaţie* şi *experiment*. De aceea, lipsa acestor cunoştinţe a fost completată prin speculaţii abstracte, iar legăturilor reale dintre fenomenele naturii li s-au substituit adesea legături imaginare. Pe lângă numeroase fantezii şi naivităţi, în cadrul *t*. n. s-au formulat însă şi unele idei remarcabile, care au servit ca ipoteze de lucru fecunde (de ex., ipoteza lui Oken despre carbon ca bază a materiei vii). Ultimii reprezentanţi de seamă ai! n. au fost Schelling, Hegel şi Oken (I 779 – 1H51). Dezvoltarea ştiinţelor naturii în sec. 19 a determinat peri marea definitivă a f. n. ca teorie gem raia speculativă despre natură. Preocupările filosofiei legate de studiul fenomenelor naturale au revenit, în zilele noastre, dar dintr-o perspectivă ontologică şi epistemologică nouă, nespeculativă, filosofiei ştiinţelor naturii. Sin. *natur filozofie*.

FILOSOFIA POLITICĂ, ramură a filosofiei, al cărei obiect şi a cărei finalitate au fost şi sunt concepute într-o manieră diferită, de către filosofi, în funcţie de concepţia lor generală asupra filosofiei însăşi. În varietatea acestor interpretări se disting îndeosebi următoarele: a) descriere, proiectare şi teoretizare a republicii optime sau construire a *modelului* ideal al statului – acesta fiind sensul tradiţional impus de unele opere clasice ale gândirii politice, din antichitate până în epoca modernă; b) meditaţie care caută fundamentul ultim al puterii şi, corelaţiy, natura şi funcţia obligaţiei politice, în această ipostază! p. Încercând să fundamenteze criteriul sau criteriile legitimităţii puterii politice; c) meditaţie în vederea

determinării conceptului general de politică, definirea acestuia ca activitate „autonomă", distinctă de etica şi drept, de economie şi religie; d) (în epoca noastră şi în sens reducţionist) logică, epistemologie şi / sau metodologie a *ştiinţei politice*, concepută ca nivel metateoretic al *politologiei*. împotriva tendinţelor de „restaurare" a vechii L p. criticată de făuritorii materialismului istoric ca întreprindere prin excelenţă speculativă, predominant aprioristă, cu veleităţi autonomist-absolutiste, dar şi împotriva tendinţelor nihiliste ale *neopozitivismului*, filo – zofii marxişti consideră f «p. ca pe o ramură a *filosofiei*, care are, ca şi aceasta, o dublă natură: cognitivă şi valorizatoare, epistemică şi atitudinală, fiind chemată să realizeze o funcţie bivalentă. Sub un prim aspect, f. p. este o meditaţie asupra semnificaţiei faptului politic în raport cu omul şi condiţia acestuia, în lumina unei interpretări globale a istoriei şi presupune o reflecţie asupra valorilor, scopurilor şi opţiunilor pe care le implică şi le realizează acţiunea politică; funcţia sa este interogativă şi critică şi, totodată, sintetizatoare şi totalizatoare, iar materia sa primă o reprezintă atât experienţa directă cât şi experienţa mediată a ştiinţelor politice. Sub al doilea aspect al său, f. p. se concentrează, ca metapolitică, asupra naturii specifice, scopurilor şi limitelor puterii, asupra condiţiilor de validitate a ştiinţei (sau ştiinţelor) politice. Valorile care o inspiră şi o angajează au, inevitabil, un caracter de clasă.

FILOSOFIA RENAŞTERII v. RENAŞTEREA.

FILOSOFIA ROMANĂ, v. ROMANĂ.

FILOSOFIA ROMÂNEASCĂ, parte integrantă a spiritualităţii poporului român care şi-a afirmat conştiinţa de sine şi personalitatea înfruntând vreme îndelungată vicisitudinile unei dramatice istorii, şi care cunoaşte puternice tradiţii progresiste. În sec. 15 – 16, în cadrul gândirii medievale, predominant religioasă, s-au manifestat concepţii diferite despre om, despre conduita sa în viaţă, unele apărând ca rezultat al ciocnirii dintre ideologia clasei dominan te-a feudalilor şi ideologia inspirată de aspiraţiile maselor de ţărani asupriţi, în producţiile folclorice şi în platformele ideologice ale răscoalelor ţărăneşti se întâlnesc idei înaintate despre egalitatea originară a

tuturor oamenilor şi demnitatea fiinţei omeneşti. Concepţiile maselor îmbrăcau, în general, o haină religioasă, căutând o justificare prin diversele erezii ale epocii (bogomilism, husitism, unitarianism). În gândirea filosofică românească s-a făcut simţită şi influenţa filosofiei *bizantine*. Un început de laicizare a gândirii se observă în scrierea „învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie", în care *raţiunea* este considerată drept călăuză a conduitei umane. Un moment important în dezvoltarea gândirii româneşti o constituie epoca *umanismului*, cuprinzând sec. 16 – 17 în Transilvania, şi sec. 17 şi primele decenii ale sec. 18 în Ţara Românească şi Moldova. În scrierile lui Nicolae Olahus, Ioan Honterus, Ioan Sommerus, ale cronicarilor Grigore Ureche, Miron Costin, ale lui Constantin Cantacuzino-Stolnicul, ale lui Nicolae Milescu şi mai ales în opera marelui cărturar Dimitrie Cantemir începe să se afirme o viziune laică asupra lumii, exprimându-se încredere în om, în posibilităţile sale de a cunoaşte realitatea şi de a-şi făuri o viaţă fericită în această lume. Alături de concepţia religioasă, încă dominantă, se conturează un ideal de viaţă care acordă preţuire personalităţii umane şi culturii laice, diversificată în preocupări ştiinţifice variate (filosofie, etică, logică, istorie, geografie, filologie etc). Începe să se facă distincţia între cunoştinţele dobândite pe calea cercetării faptelor cu ajutorul raţiunii şi al simţurilor şi convingerile izvorâte din *credinţă*. Tendinţe raţionaliste, carteziene, în ştiinţă şi în filosofie s-au manifestat la gânditorul transilvănean Apâczai Csere János. În a doua jumătate a sec. 18 şi în primele decenii ale sec. 19, în perioada de destrămare a orânduirii feudale şi de formare a relaţiilor de producţie capitaliste, se afirmă *luminismul* şi *raţionalismul*. Este momentul redeşteptării naţionale", când cărturarii luminişti – Samuil Micu, Gh. Şincai, Petru Maior, I. Budai-Deleanu, Gh. Asachi, Gh. Lazăr, Eufrosin Poteca, Ion Heliade-Rădulescu ş.a. – caută ca, prin răspândirea cunoştinţelor în limba naţională, prin cultivarea istoriei patriei, prin difuzarea filosofiei raţionaliste (predominant kantiană), a principiilor *dreptului natural*, a ideilor de libertate şi egalitate, prin critica instituţiilor feudale, să realizeze eliberarea socială şi naţională a poporului (aflat sub dominaţia turcească şi habsburgică) şi modernizarea societăţii

românești, „europenizarea” ei. Tot acum se dezvoltă concepții socialist-utopice (Teodor Diamant, Cezar Bolliac, Bolyai János) și apar societăți științifice ai căror membri propagă cunoștințele științifice și promovează idei materialist-spontane. Momentul culminant al acestei etape îl constituie ideologia conducătorilor revoluției burghezo-democrațire de la 1848. Cerințele dezvoltării sociale impun gânditorilor să abordeze probleme de filosofia dreptului, filosofia culturii, filosofia istoriei. Simion liărnuțiu, Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, August Treboniu Laurian, ca Rosetti, George Barițiu ș.a. se inspiră din principiile filosofiei raționaliste ale dreptului natural și din fondul de idei al curentului romantic pentru a fundamenta teoretic aspirația de eliberare socială și națională a poporului român și a pregăti căile dezvoltării ulterioare a societății, unii dintre ei situându-se pe pozițiile *democratismului-revoluționar*. După formarea statului național român (1859) și în urma reformelor care au făcut ca relațiile capitaliste să devină predominante și România să cunoască o puternică dezvoltare capitalistă, filosofia cunoaște o diversitate de preocupări și de poziții. Crearea universităților din Iași (1860) și București (1864), a Academiei Române (1866), înființarea a numeroase societăți științifice, în cadrul general al dezvoltării societății moderne românești, au favorizat apariția unui curent de gândire materialistă printre oamenii de știință. Grigore Ștefănescu, Ștefan Mihăilescu, Mentovich Ferenc și alți oameni de știință înaintați au luat apărarea *dar-vinismului*, au tras concluzii materialiste din descoperirile științifice în domeniul fizicii, biologiei, medicinii etc. *Materialismul* acestei perioade a fost ridicat pe o treaptă superioară de filosofia lui Vasile Conta, cel mai de seamă gânditor materialist dinaintea răspândirii marxismului în România, creatorul unui sistem filosofic original, de răsunet european. Unele tendințe materialiste în filosofie și estetică se întâlnesc și în concepția lui Titu Maiorescu, personalitate marcantă a culturii românești în a doua jumătate a sec. 19, adept, în ansamblu, al unor teorii filosofice idealiste. Formarea și dezvoltarea mișcării muncitorești a determinat răspândirea filosofiei marxiste în România, proces care a avut semnificația unei cotituri revoluționare în istoria gândirii sociale și filosofice românești.

Socialismul ştiinţific a găsit, chiar de la întemeierea sa, un ecou profund în mişcarea revoluţionară din România. Răspândirea ideilor marxiste a cunoscut un nou impuls în deceniul al optulea al sec. 19, odată cu apariţia cercurilor socialiste, a primilor socialişti (N. Zubcu-Codreanu, dr. Russel). Filosofia lui Marx se răspândeşte intens în deceniul al nouălea, prin traducerea unora dintre operele fundamentale ale lui Marx şi Engels, prin activitatea presei socialiste („Contemporanul", „Revista socială", „Viitorul social"), a unor militanţi socialişti (C. Dobrogeanu-Gherea, Ion Nădejde, Raicu Ionescu-Rion, Ştefan Stâncă, Panait Muşoiu ş.a.), care au avut legături directe cu întemeietorii *socialismului ştiinţific*. Militanţii socialişti au arătat că socialismul răspunde nevoilor dezvoltării societăţii româneşti şi au aplicat materialismul istoric la studiul realităţilor româneşti, la probleme de critică literară, pedagogie, medicină socială etc. Ei au apărat concepţia lui Marx împotriva atacurilor economiştilor şi istoricilor burghezi şi au combătut teoriile sociologice reacţionare, în special *mallhusianismul*, *darvinismul social* etc. La sfârşitul sec. 19 – începutul sec. 20, *materialismul ştiinţific-naturalist* este susţinut de oameni de ştiinţă progresişti ca: I. Istraţi, Victor Babeş, N. Leon, I. Athanasiu, I. Cantacuzino, D. Voinov ş.a. În domeniul filosofiei istoriei, A.D. Xenopol, deşi acordă un rol primordial ideilor în dezvoltarea socială, a dezvoltat o teorie originală a: seriilor istorice", bazată pe principiul *cauzalităţii*, iar în sociologie, Spiru Haret a încercat să fundamenteze o „mecanică socială", aplicând matematica la studiul vieţii sociale. În aceeaşi perioadă, C. Rădulescu-Motru s-a orientat spre o psihologie experimentală, dar în filosofie a încercat să îmbine *personalismul* cu *energetismul*. După primul război mondial, când se desăvârşeşte statul naţional unitar, gânditorii au căutat soluţii la marile probleme ridicate de cuceririle cunoaşterii şi uriaşele transformări sociale ale epocii. În perioada dintre cele două războaie mondiale se înregistrează o mare varietate de sisteme şi concepţii filosofice şi o intensificare a confruntărilor de idei în jurul problemei „*crizei* culturii", a valorii raţiunii şi a rezultatelor cunoaşterii ştiinţifice. Unii gânditori au căutat ieşirea din criza prin care, în concepţia lor, trecea *civilizaţia* umană, promovând teorii spiritualiste (deşi în

anumite domenii ale filosofiei au avut poziţii mai realiste). Aşa au fost Ion Petrovici (cu contribuţii în *logică*), Lucian Blaga (cu unele contribuţii originale în *filosofia culturii*). Alţii au propagat *iraţionalismul*, *misticismul* ortodoxist, etnicismul, corporatismul (Nichifor Crainic, Nae Ionescu), făcându-se exponenţii ideologiei fasciste. Unele aspecte ale ideologiei fasciste au fost criticate de pe poziţii raţionaliste şi democrat-burgheze de Petre P. Negulescu şi Mircea Florian, care au militat pentru o filosofie legată de ştiinţă, ca şi de către

Petre Andrei, Mihai Ralea, Tudor Vianu, D.D. Roşca ş.a. Forţa socială care a luptat consecvent împotriva ideologiei fasciste şi a criticat curentele idealiste din filosofie şi sociologie şi care a putut să le opună o doctrină ştiinţifică – materialismul dialectic şi materialismul istoric – a fost Partidul Comunist din România. Crearea P.C.R. (8 mai 1921) a marcat triumful forţelor revoluţionare şi al concepţiei marxiste în mişcarea muncitorească din România. În publicaţiile sale legale şi ilegale, precum şi în coloanele presei democratice, P.C.R. a demascat şi a combătut cu argumente ştiinţifice filosofia mistică, curentele de largă circulaţie ale filosofiei burgheze occidentale, teoriile idealiste din domeniul ştiinţelor naturii şi, în special, ideologia fascistă (rasismul, corporatismul etc). Totodată P.C.R. a continuat acţiunea de editare a operelor clasicilor socialismului ştiinţific. Partidul a dat o rezolvare marxist-leninistă problemei caracterului şi perspectivelor revoluţiei în România. După 23 August 1944, ieşind din ilegalitate, partidul clasei muncitoare a desfăşurat o vastă activitate de răspândire a socialismului ştiinţific. Partidul a supus unei critici necruţătoare teoria „crizei culturii", a destinului „eminamente agrar" al României şi alte teorii promovate de ideologii claselor exploatatoare în primii ani de după Eliberare (*naţionalismul*, șovinismul). Ideile lui Marx, însușite de mase tot mai largi, au repurtat victoria hotărâtoare împotriva ideologiei burgheze şi au devenit ideologie dominantă. Dezvoltarea gândirii filosofice şi social-politice a lui Marx în anii revoluţiei populare şi ai construxrţiei socialismului şi-a găsit o expresie profundă în documentele elaborate de P.C.R., în lucrările secretarului general al partidului, tovarăşul Nicolae Ceauşescu. Prin aplicarea creatoare a

teoriei socialist-ştiinţifice, a rezoluţiilor şi hotărârilor congreselor P.C.R. şi ale plenarelor CC. au putut fi soluţionate problemele privind caracterul şi forţele motrice ale procesului revoluţionar în România, alianţele clasei muncitoare, şi în primul rând alianţa muncitorească-ţărănească, crearea bazei tehnice-materiale şi a bazei economice a socialismului la oraşe şi sate, construirea societăţii socialiste multilateral dezvoltate, schimbările în structura de clasă a societăţii, construirea noii suprastructuri, rolul conducător al partidului, făurirea statului socialist şi evoluţia funcţiilor sale, socialismul şi naţiunea, formarea conştiinţei socialiste a maselor, dezvoltarea ştiinţei şi culturii socialiste. Congresul al XI-lea al P.C.R. (1974) a adoptat *Programul Partidului Comunist*, carta fundamentală ideologică, teoretică şi politică a partidului, care trasează linia strategică generală şi orientările teoretice pentru făurirea *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* şi înaintarea României spre comunism. Cercetarea filosofică, desfăşurată sub îndrumarea P.C.R., a căpătat în anii socialismului un puternic avânt, căutând să răspundă sarcinilor importante ridicate de construirea socialismului, de înfăptuirea revoluţiei culturale în ţara noastră. S-a desfăşurat o activitate intensă de editare în limba română a operelor clasicilor socialismului ştiinţific. Sub îndrumarea partidului s-au format cadre filosofice noi, Numeroşi filosofi care s-au afirmat înainte de Eliberare s-au apropiat treptat de ideologia clasei muncitoare: Mircea Florian, Mihai Ralea, Tudor Vianu, Dan Bădărău, D.D. Roşca, Al. Posescu. Principala direcţie a gândirii filosofice din România o constituie abordarea problemelor fundamentale ale societăţii socialiste multilateral dezvoltate. În centrul documentelor teoretice de partid şi al cercetărilor filosofilor români se află concepţia materialistă asupra istoriei, îndeosebi problemele dialecticii *generalului* şi *particularului*, ale *contradicţiilor* sociale în condiţiile socialismului, ale rolului istoric al *naţiunii* în epoca contemporană, *statului* socialist şi *democraţiei* socialiste, ale dialecticii conştiinţei socialiste, ale umanismului socialist şi ale dezvoltării multilaterale a personalităţii ş.a. sunt tratate principalele probleme ale *materialismului dialectic*: obiectul filosofiei, materialitatea şi unitatea lumii, teoria determinismului şi dezvoltării,

teoriamaterialist-dialectică – asistemelor, teoria cunoaşterii, teoria acţiunii umane ş.a. Se cercetează problemele *materialismului istoric*, ale *eticii*, *esteticii*, *axiologiei* şi *filosofiei culturii*, *filosofiei istoriei*, ale teoriei conducerii şi organizării sociale, se studiază istoria filosofiei româneşti şi universale, probleme de filosofie a ştiinţelor, de epistemologie, de logică şi metodologie a ştiinţei. Se dezbat critic diferite concepţii filosofice şi sociologice din filosofia nemarxistă.

FILOSOFIA ŞTIINŢEI, disciplină, relativ distinctă, aflată la intersecţia filosofiei cu ştiinţa, care cercetează problemele metodologice, epistemologice şi ontologice ale ştiinţei. Istoria f.ş. poate fi tratată diferit, în funcţie de accepţia pe care o primesc natura şi obiectul ei. Ca ramură independentă, f.ş. s-a constituit relativ recent. Rădăcinile ei le putem afla însă chiar în antichitate, în special în teoria ştiinţei demonstrative a lui Aristotel. Alte etape remarcabile ale reflecţiei filosofice asupra ştiinţei sunt reprezentate de „momentul metodologic” al ştiinţei moderne (Bacon, Galilei, Descartes), de epistemologia lui Kant, de polemica Mill-Whewell asupra principiilor ştiinţei, de Bolzano etc. Începutul f.ş. ca ramură autonomă a cercetărilor asupra ştiinţei este legat de problematizarea ştiinţei în perioada ultimelor decenii ale sec. 19 şi a primelor decenii ale sec. 20, când ea dobândeşte un contur bine definit în operele lui H.L. Helm-holtz, E. Mach, E. Boutroux, H.R. Herz, L. Boltzmann, H. Poincaré, Ch. S. Peirce, P. Duhem, W. Ostwald, E. Meyerson, E. Cassirer, F. Enri-ques, L. Brunschwicg ş.a. În perioada contemporană, î.ş. s-a dezvoltat şi se dezvoltă prin contribuţiile comune ale unor oameni de ştiinţă şi filosofi ca: Einstein, Bohr, Heisenberg, L. de Broglie, Max Born, Hilbert, Godel, Carnap, Hempel, Reichenbach, Popper, Bunge, Gonseth, L. van Bertalanffy ş.a. F.ş. este o disciplină complexă, cu un domeniu larg. Ea include, la o extremă, probleme conceptuale atât de speciale, de intim legate cu cercetarea ştiinţifică şi, ca urmare, atât de puternic elaborate teoretic şi instrumental, încât soluţionarea lor este adesea considerată o contribuţie directă la dezvoltarea ştiinţei, iar la altă extremă, probleme extrem de generale, cu un caracter mai ales filosofic. Domeniul de probleme actuale ale f. ş. este determinat de: 1) apariţia unor discipline ştiinţifice grupate în jurul *ciberneticii* (*teoria*

generală a sistemelor, *teoria informaţiei*, *teoria deciziei*, *teoria jocurilor*, *teoria automatelor* etc.) cu specific metateoretic, instrumente puternice de analiză a ştiinţei, care impun o serie de principii, concepte şi modele noi ale cunoaşterii; 2) apariţia în fizică a unor teorii care au revoluţionat cadrul ei conceptual, reprezentările despre *spaţiu*, *timp* şi *cauzalitate*, propunând un nou concept al „realităţii fizice" şi o nouă viziune epistemologică asupra relaţiei dintre subiect şi obiect în cunoaştere; 3) realizările remarcabile în logică şi matematică: afirmarea perspectivelor structura l-axiomatice şi constructive, precizarea metodelor de deducţie, demonstrarea unor teoreme având implicaţii epistemologice şi filosofice deosebite (Gddel, Church, Lowenheim-Skolem, Cohen);

4) rolul tot mai important pe care îl dobândesc în ştiinţa actuală mijloacele de expresie, *limbajul* ştiinţific, conducând la edificarea unor discipline speciale de analiză a *semnificaţiei*;

5) dezvoltarea cercetărilor interdisci-plinare în ultima vreme, îndeosebi cele care studiază zonele de contact dintre ştiinţele naturii şi ştiinţele sociale ş.a. Dintre problemele actuale mai importante ale f.ş. amintim: structura şi funcţiile teoriilor, valoarea inducţiei şi a deducţiei în cunoaşterea ştiinţifică, funcţiile şi criteriile de verificare a ipotezelor, adevărul şi valoarea ştiinţifică, măsurarea şi experimentul, structura limbajului ştiinţific, existenţa materială şi infinitatea lumii, cauzalitatea şi probabilitatea, determinismul şi finalitatea etc. Principalele variante ale f.ş. contemporane sunt: *pozitivismul logic*, *fenomenologia*, *raţionalismul critic*, *raţionalismul dialectic*. Materialismul dialectic, prin generalizarea filosofică a rezultatelor ştiinţei actuale, prin efortul de selectare şi integrare a rezultatelor pozitive obţinute în cadrul curentelor actuale din I.ş., aduce o contribuţie originală creatoare în acest domeniu, o/erind un model de deschidere şi interpretare suplă a problemelor f.ş. În ţara noastră, în anh de după Eliberare au apărut lucrări pe diferite teme de f.ş., cum sunt cele din colecţiile „Materialismul dialectic şi ştiinţele moderne", 17 volume (1957 – 1977))... Teorie şi metodă în ştiinţele sociale", 10 volume (1965 – 1976); B. Stugren, „Ştiinţa evoluţiei. Probleme, dispute, perspective" (1965); Crizantema. loja, „Studii de filosofia

ştiinţei” (1968); B. Stugren, „Eyo-luţionismul în secolul 20. Certitudini, divergenţe, idealuri” (1969); 1. Peatniţchi, „Dialectica vitalităţii organismelor” (1969); O. Onicescu, „Principes de logique et de philosophie mathe-matique” (1971); V”. Săhleanu, „Ştiinţa şi filosofia informaţiei” (1972); V. Roman, „Ştiinţa şi marxismul” (1973); I. Pârvu, „Semantica şi logica ştiinţei” (1974); Colectiv (M. Flonta-coord. –, P. Botezatu, A. Dobre, M. Ţurlea, Al. Surdu, P. Bieltz, I. Pârvu, C. Grecu, T. Dima, Şt. Cel-mare, I.C. Popescu, Al. Boboc, V. Tonoiu), „Epistemologia şi analiza logică a limbajului ştiinţei” (1975).

„FILOSOFIA VIEŢII”, grupare de şcoli filosofice idealiste, neoromantice, de la sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20, care încearcă înţelegerea fenomenului cunoaşterii şi al culturii în legătură cu „viaţa” (în accepţia de viaţă psihică, spirituală în genere sau devenire cosmică), exagerând însă rolul factorului biologic şi ajungând la formula *intuiţionismului* istoric (Dilthey) sau a unui „spiritualism iraţionalist” (Berg-son). Principalele şcoli ale „f.v”. sunt: a) *neoromantismul* german (Fr. Nietzsche, W. Dilthey, G. Simmel, O. Spengler, E. Spranger, H. Keyserling), care a pus în evidenţă particularităţile şi complexitatea fenomenului culturii, a contribuit la elaborarea aparatului conceptual şi metodologic al unor discipline filosofice moderne, ca teoria valorilor, filosofia culturii, filosofia istoriei, rămânând însă pe terenul antropologiei filosofice individualiste, subiectiviste; b) *neospiritualismul* francez (A. Fouillée, M.J. Guyau, J. La-chelier, F. Ravaisson, E. Boutroux, H. Bergson), preocupat mai ales de problemele logicii, epistemologiei, teoriei evoluţiei şi esteticii, ale căror categorii centrale le-a supus unei analize minuţioase; c) orientarea reprezentată de M. de Unamuno şi J. Ortega Y Gasset în filosofia spaniolă, preocupată de estetică, sociologie, antropologie filosofică, domenii care, în ciuda unor tendinţe iraţionaliste, contradictorii, sunt abordate de ea prin prisma *umanismului*. O variantă a „f.v”. de tendinţă extremistă (iraţionalistă, subiectivistă şi mistică) din cadrul filosofiei idealiste româneşti, din perioada interbelică, a fost *trăirismul*.

FILOSOFIE (gr. *philos* „iubitor de „şi *sophia* „înţelepciune”), concepţie generală despre lume şi viaţă, formă a *conştiinţei sociale*,

constituind un sistem de categorii privitoare la *lume* (natură şi societate) sub aspectele sale cele mai generale, precum şi la locul şi rolul *omului* în univers, la modul de instituire şi perfecţionare a raporturilor dintre-oameni şi realitate. F. constituie o modalitate specifică de cunoaştere şi gândire, de apreciere şi atitudine a omului faţă de lume şi *existenţa* ei; prin structura ei teoretică specifică, t. tinde să construiască o imagine globală, o reprezentare a lumii în perspectiva *totalităţii* ei. Mai ales la nivelul contemporan al dezvoltării *cunoaşterii*, *t*. apare ca o înfăptuire teoretică precumpănitor mediată, în primul rând de cuceririle şi de generalizările *ştiinţei*. Fiind totodată şi o atitudine în faţa universului şi mai ales în faţa vieţii, f. îi este specifică dimensiunea axiologică: ea introduce clarificări în ordinea *valorilor* şi a *sensurilor*, propune ierarhii de valori şi sensuri în *conştiinţa* şi *practica* umană. Perspectiva cunoaşterii filosofice este aceea a clarificării poziţiei şi *condiţiei omului* în raport cu realitatea. Deşi se constituie ca un demers asupra lumii în totalitatea ei, f. reprezintă totuşi o proiecţie umană asupra realului, este o afirmare supremă a *conştiinţei de sine* a omului, având o funcţie prin excelenţă umanistă. Germenii! se găsesc în încercările omului primitiv de a-şi lămuri natura lumii înconjurătoare şi raporturile sale cu aceasta. Ca formă distinctă a conştiinţei sociale, structurată în sisteme de concepte şi idei generale, f. apare în societatea sclavagistă, ca urmare a lărgirii sferei influenţei active a omului asupra naturii, a dezvoltării capacităţii sale de abstractizare şi de generalizare, ca urmare a creării răgazului necesar pentru meditaţia filosofică prin separarea muncii intelectuale de cea fizică, generată de scindarea societăţii în clase antagoniste. F. constituie totdeauna o formă ideologică a conştiinţei sociale, o componentă a *suprastructurii*. Totodată f. s-a dezvoltat în strânsă interdependenţă cu procesul istoric al dezvoltării cunoaşterii ştiinţifice şi al practicii social-istorice, reflectând într-o formă generalizată acest proces, iar *categoriile* filosofice reprezentând punctele nodale ale dezvoltării istorice a cunoaşterii, în antichitate, în condiţiile unei slabe dezvoltări a cunoştinţelor concrete despre natură şi societate, f. reprezenta un sistem cognitiv unic, nediferenţiat de cunoştinţe şi atitudini axiologice; ea îngloba atât problematica filosofică

propriu-zisă, cât şi datele concrete, empirice privitoare la realitate. Dar, încă în antichitate (îndeosebi la Aristotel), a început procesul delimitării, bineînţeles relative, dintre ştiinţă şi f. În *scolastica* medievală, poziţia dominantă a *religiei* a făcut din f „Slujnica teologiei", fiind pusă deseori să servească cu deosebire la fundamentarea dogmelor religioase. Până la apariţia marxismului, f. a fost concepută adesea ca o „ştiinţă a ştiinţelor" care avea pretenţia de a cunoaşte *adevărul absolut* şi cerea subordonarea tuturor cunoştinţelor concrete faţă de sistemul său teoretic şi conceptual general, construit pe cale *speculativă*. Prin revoluţia săvârşită în f. de K. Marx şi F. Engels, aceasta a devenit o concepţie despre lume întemeiată ştiinţific, verificată şi validată de procesul dezvoltării ştiinţelor şi a practicii sociale. De aici şi rolul său teoretic şi metodologic în orientarea ştiinţelor particulare ale naturii, societăţii şi gândirii. Dezvoltarea f., ca şi a celorlalte *forme ale conştiinţei sociale*, este determinată în ultimă instanţă de schimbările din *existenţa socială*. Dar, ca şi celelalte forme ale conştiinţei sociale, f. are o independenţă relativă; asupra dezvoltării ei acţionează teoriile anterioare, materialul ideologic acumulat. Datorită specificului său, orice concepţie filosofică se constituie ca sinteză sui-generis a unor momente individuale, de clasă, naţionale şi general-umane. De aceea, î. este strâns legată de celelalte forme ale conştiinţei sociale, le înrâureşte şi suferă, la rândul ei, influenţa ştiinţei, moralei, artei, *ideologiei* juridice şi îndeosebi a ideologiei politice. Pătrunzând toate formele *spiritului* uman, f. joacă un important rol în cadrul sistemului ideologic al unei culturi: ea unifică şi structurează celelalte valori, conferind întregului sistem cultural o semnificaţie unitară sau, dimpotrivă, potenţând şi exprimând într-o formă generală contradicţiile dintre valorile şi tendinţele opuse dinlăuntrul unei culturi, impunând ca dominantă una dintre laturile acestor contradicţii. În acest sens, Marx sublinia că f. reprezintă „chintesenţa spirituală" a unei epoci. Acest rol este condiţionat însă de funcţia sa ideologică concret-istorică. F. are o funcţie socială, pe care diferitele sale orientări şi curente o concep în mod diferit; f., arăta Marx, nu trebuie să fie strict contemplativă, ci activă angajată partinic şi militantă; spre deosebire de concepţiile filosofice care îşi propun

doar să explice şi să interpreteze lumea, materialismul dialectic îşi propune şi transformarea ei revoluţionară. De aceea, f. trebuie să se raporteze permanent critic-dialectic la realitate, la lumea obiectelor şi fenomenelor care structurează universul obiectiv. În funcţie de rezolvarea dată *problemei fundamentale* a f. (a problemei raportului dintre materie şi conştiinţă, dintre lumea materială şi lumea ideală), f. se împarte în două mari orientări: *materialismul* şi *idealismul*, expresie, în ultimă analiză, a opoziţiei intereselor de clasă. Orice concepţie filosofică include ca element indispensabil, alături de o teorie (modul de interpretare a realităţii), şi o metodă generală, un anumit mod de abordare şi de cercetare a realităţii. Metodele generale ale f. sunt *dialectica* şi *metafizica*; ele constituie în acelaşi timp două concepţii generale opuse asuprii dezvoltării. În istoria f., materialismul şi idealismul au cunoscut o mare diversitate de forme. Materialismul premarxist nu a depăşit însă, în general, perspectiva metafizică, dialectica fiind elaborată mai ales de pe poziţiile idealismului. Reflectând procesul istoric real, istoria! este istoria formării şi dezvoltării principalelor orientări filosofice, materialismul şi idealismul, şi a confruntării lor creatoare; ea este în acelaşi timp istoria formării şi dezvoltării dialecticii şi metafizicii, a confruntării lor. îmbinând organic materialismul cu dialectica, materialismul dialectic a devenit o concepţie adecvată realităţii, un instrument general de cunoaştere cu valoare operaţională asupra studiului legilor generale de dezvoltare ale naturii şi societăţii, precum şi al legilor gândirii, domenii care au format lungă vreme apanajul f. idealiste. *Materialismul dialectic* şi *materialismul istoric* – concepţie prin excelenţă critică şi creatoare a partidului comunist, reprezintă fundamentul teoretic al acţiunii clasei muncitoare pentru transformarea revoluţionară şi consecvent umanistă a societăţii, pe baze socialiste şi comuniste.

FINALISM (lat. *finis* „scop”), concepţie determinist-spiritualistă, opusă *determinismului* materialist, potrivit căreia orice fenomen sau proces obiectiv, natural sau social, reprezintă realizarea unui *scop* raţional dinainte stabilit. Aplicat la scara universului în ansamblu, acest model de determinism conduce la postularea unui „scop suprem”, a unui „scop iniţial”, a unor „cauze prime” după cum le

denumea Aristotel, în raport cu care s-ar desfăşura totalitatea evenimentelor din natură şi societate. Un astfel de raţionament teleologic antrenează gândirea pe făgaşul *teologiei*, respectiv, implică postularea unei fiinţe conştiente supranaturale, preexistentă universului material, în raport cu al cărei plan prestabilit se structurează orice proces obiectiv de determinare. De aceea, concepţiile finaliste sunt legate, într-un fel sau altul, de concepţiile religioase asupra lumii, concepţii pe care le-au promovat în trecut, în diverse variante (din ce în ce mai puţin voalate), filosofi ca Platon, Toma d'Aquino, Leibniz, Wolff, iar în prezent, reprezentanţii unor curente filosofice idealiste de mare circulaţie ca *neotomismul*, *personalismul*, diverse alte interpretări neoreligioase. Categoria de scop are aplicabilitate doar la nivelul acţiunilor umane şi, de aceea, *determinismul* teleologic are o sferă de manifestare limitată numai la mecanismul de determinare a fenomenelor sociale. V. şi *finalitate*; *cauzalitate*.

FINALITATE, raport cauzal imanent care exprimă procesul de autodeterminare a fenomenelor, de autoorientare (autodirijare) a sensului lor obiectiv; este un proces de predeterminare (de „codificare genetica", după cum sugerează cercetările actuale asupra mecanismelor eredităţii) a configuraţiei structurale şi a disponibilităţilor funcţionale ale stadiilor ulterioare ale sistemelor, încă din stadii anterioare. Formulată în termenii teoriei cauzalităţii, definirea i. poate fi exprimată ca raport cauzal necesar, în care constanţa condiţiilor ce însoţesc *cauzele* determină constanţa *efectelor* prefigurate în cauze. F, nu exprimă deci un plan prestabilit, nu este o desfăşurare conform unor *scopuri* iniţiale (cum au susţinut dintotdeauna orientările finalist-teleologice, inclusiv *neotomismul* contemporan), ci un proces obiectiv de auto-devenire a fenomenelor, în care schema şirului efectelor se structurează anterior acţiunii cauzelor ce le determină, potrivit unor *modele* de codificare informaţională înglobate structural în cauze. Deosebirea radicală dintre accepţia finalistă a conceptului de f. (concepută ca expresie a unui determinism teleologic universal) şi accepţia sa materialist-dialectică, rezidă în faptul că sistemul de *codificare*

genetică a stărilor viitoare ale unui *sistem*, în cadrul stărilor lui iniţiale, nu are nimic comun cu obiectivarea vreunui scop sau plan raţional dinainte stabilit, ci este produsul autodinamismului şi interacţiunii reciproce, în plan *diacronic*, a sistemelor materiale, proces care (la scara biologicului îndeosebi) poate (3 fi verificat şi dirijat experimental. Codificarea genetică este o specie a categoriei de *informaţie*, iar aceasta, la rândul ei, este o formă fundamentală de *reflectare* – proprietate generală a materiei. În această accepţie, este exclusă astfel orice determinare teleologică din interpretarea categoriei de f. Biologia a operat de mai multă vreme cu o accepţie materialistă asupra conceptului de f., dar nu a putut impune totuşi generalizarea ei, datorită faptului, între altele, ca acest concept purta o încărcătură de sensuri teleologice şi teologice pe care *finalismul*, îndeosebi cel ţomist, le-a înrădăcinat adânc în conştiinţa filosofică. Din această cauză, până în ultimul timp termenul de f. era opus celui de *determinism*. La impunerea interpretării materialist-dialectice a conceptului de f. a contribuit hotărâtor *cibernetica* care, prin analiza sistemelor cu *conexiune inversă* (*retroacţiune*), a oferit modelul logic al cauzei finale, respectiv, a dovedit existenţa obiectivă a unor condiţii în care efectul corectează propria sa cauză, astfel încât aceasta să-i fie favorabilă, să-i conserve calitativ propria natură. Deşi deocamdată sunt dificultăţi în generalizarea servo-mecanismelor (mecanisme cu autoreglare), mai ales în lumea fizică şi chimică, după unii autori (Jacques Guillaumaud) se poate vorbi de legea universală a retroacţiunii (manifestată la nivel elementar cel puţin sub forma principiului acţiunii şi reacţiunii), ceea ce echivalează cu o lărgire considerabilă a aplicabilităţii conceptului de I., dincolo de limitele biologiei. Chiar dacă universalizarea conceptului de f. este deocamdată discutabilă, progresele actuale ale cunoaşterii au certificat extensiunea lui nu numai asupra universului biologic (în domeniul sistemelor din natura vie şi în mediul ecologic), ci şi asupra universului social şi uman, inclusiv asupra domeniilor de ipostaziere a acestuia (tehnic, economic şi logic). În perspectiva deschiderii pe care cibernetica o oferă explicării semnificaţiilor conceptului de!, s-ar putea reţine, în concluzie, interpretarea ei ca raport „cauzal *inelar*”, un proces de

„determinare cauzală biunivocă”.

FINIT ŞI INFINIT, categorii ale materialismului dialectic, care desemnează însuşiri fundamentale ale existenţei. *Finitul* exprimă caracterul limitat *structural* şi *spaţio-temporal* al entităţilor şi fenomenelor, exprimă proprietatea acestora de a fi *relative*.

momente şi modalităţi concrete de manifestare ale existenţei infinite. *Infinitul* exprimă natura *absolută* a existenţei, proprietatea universului de a fi nelimitat în *spaţiu şi timp* şi inepuizabil structural atât la scara macro-cosmosului, cât şi la nivelul microcosmosului. *Infinitul* reprezintă una din cele mai generale caracteristici ale materiei; el include nu numai *nemărginirea* cantitativă a universului ci şi *diversitatea* calitativă nesfârşită a formelor concrete în care se manifestă materia în mişcare. Spre deosebire de „infinitul rău”, exclusiv cantitativ, înţeles doar ca nemărginire (spaţio-temporală), ca repetare veşnică (infinită) a unuia şi aceluiaşi lucru, infinitatea autentică este infinitul *calitativ* şi constă în procesualitatea universului, în proprietatea *dezvoltării* pe care o posedă domeniile naturale şi sociale de manifestare a *existenţei*. În această perspectivă, materialismul dialectic propune o interpretare unitară, *cantitativ-calitativă* a ideii de infinit. F. şi 1. se află într-o unitate dialectică. Dacă *infinitul* este o proprietate a universului şi se structurează din domenii particulare, este format din mărimi, intervale, calităţi finite, *finitul* este o proprietate a individualului şi particularului şi, la rândul său, conţine în sine elementele infinitului, se instituie ca modalitate de manifestare a acest aia. Abordarea! şi i. comportă particularităţi în cadrul diferitelor domenii explicative, sinteza acestora o realizează însă discursul filosofic, care coroborează celelalte modele explicative şi oferăo interpretare conceptuală de ansamblu asupra acestor determinaţii de maximă generalitate ale existenţei. V. şi *categorematic*; *sincalego-rematic*; *Cantor*.

FINITISM, abordare a fundamentelor matematicii, specifică Şcolii lui Hil-bert, care recurge la operaţii efective cu *forme* ale obiectelor spaţio-temporale, aşa-ntimitele „metode finitare”. Programul lui Hilbert presupune formalizarea matematicii clasice şi cercetarea configuraţiilor de simboluri şi formule, abstracţie făcând de

sensul simbolurilor. Deşi aşteptările lui Hil-bert au fost răsturnate de teorema de incompletitudine a lui Godel, cercetarea în domeniul interpretării finitiste a continuat, conducând la concepte şi rezultate valoroase.

FINITUDINE, concept existenţialist care semnifică însuşirea de a fi finit, conştiinţa limitelor noastre biologice, gnoseologice, lingvistice, a celor ale voinţei şi acţiunii, precum şi conştiinţa libertăţii arbitrare de a alege între posibilităţile echivalente ce ni se oferă. Conceptul de f., introdus şi supralicitat de Heidegger, Jaspers, Gabriel Marcel ş.a., în comentarea sau descrierea aşa-ziselor *„situaţii limită"*, atestă o viziune antropologistă şi totodată pesimistă despre lume şi om care ignoră adevărul elementar că omul aparţine infinitului nu numai ca parte a acestuia, ci şi ca posibilitate, realizată continuu, progresiv, de conştientizare a lui.

FINK, Eugen (1905 – 1975), filosof german, istoric al fenomenologiei şi autor de lucrări sistematice, reprezentând contribuţii valoroase la abordare a unor probleme majore ale ontologiei umanului şi creaţiei umane! într-o lumină ce îl situează între Hus-serl şi Heidegger, *Op* pr.: „Filosofia fenomenologică a lui Husserl în critica contemporană" (1934), „Lumea existenţei şi adevărului" (1958), „Jocul ca simbol ai lumii" (1960), „Filosofia lui Nietzsche" (1960), „Metafizică şi moarte" (1969).

l'ISCHER, Ernst (1899 – 1972). scriitor şi estetician austriac. A scris drame cu caracter mi-l tânt socialist („Lenin", 1930), lucrări de estetică marxistă („Poezie şi interpretare", 1953; „Necesitatea artei", 1960), în care, pe bâza unei informaţii erudite, încearcă o interpretare nuanţată a fenomenului artistic contemporan. *Alte op*.: „Spiritul epocii şi literatura" (1964).

FISCHER, Kuno (1824 – 1907), istoric germane al filosofiei moderne, format în climatul „dreptei hegeliene". Din punct de vedere sistematic, P. se află sub influenţa lui Hegel, căutând însă o aplicare a metodei la dezvoltarea genetică a categoriilor şi la elaborarea unei logici în care esenţa este fundamentul existenţei, iar conceptul scopul ei. A elaborat monografii monumentale asupra lui Bacon, Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, Fichte, Schel-ling, Hegel, Schopenhauer.

Monografia asupra lui Kant a determinat o intensificare a preocupărilor pentru studiul criticismului, marcând începutul „mişcării kantiene” contemporane. *Op*. pr.: „Ideea de frumos” (1849), „Sistemul logicii şi metafizicii sau doctrina ştiinţei” (1852), „Istoria filosofiei moderne” (10 vol., 1852 – 1897).

FIXISM, concepţie care consideră că speciile de plante şi de animale sunt invariabile. Reprezentanţii săi cei mai de seamă din biologia moaernă au fost C. Linne şi G. Cuvier. F. este o concepţie idealistă şi metafizică, strâns înrudită cu *creaţionismul*. Ea a fost depăşită de *evoluţionism*.

FIZICALISM, concepţie neopozitivistă formulată de Neurath, R. Car nap ş.a., potrivit căreia *limbajul* fizicii ar fi limbajul tuturor ştiinţelor. E. porneşte de la teza că ar exista o unitate a limbajului ştiinţific şi că conceptele diferitelor ştiinţe ar aparţine unui sistem general coerent. Variantă modernă a principiului mecanicist al reductibilităţii, f „Ortodox” a fost abandonat de numeroşi adepţi iniţiali ai săi. V. şi *reducţionism*.

FIZIOĢNOMONIE (gr. *physis* „natură” şi *gnomon*, ycare cunoaşte”), concepţie care caută să determine caracterul şi tipul oamenilor după înfăţişarea lor fizică, în special după trăsăturile feţei. Principalul popularizator al f. a fost scriitorul elveţian J.K. Lavater (1741 – 1801). Încercări de a da f. un fundament ştiinţific au fost făcute de medicul german F.J. Gali (1758 – 1828), de somatologul Ernst Kretschmer ş.a.

FLEWELLING, Ralph Tyler (1871 – 1960), reprezentant al filosofiei personaliste în S.U.A., cunoscut, îndeosebi, pentru fondarea şi conducerea revistei „The Personalist” (1920) şi pentru lucrările de popularizare a unei variante a *personali inului* pluralist, în care inspiraţia umanistă originară şi critica pertinentă a *tehnocratismului* sunt umbrite de o viziune spiritualistă, teistă. *Op*.: „Christşi dramele îndoielii” (1913), „Personalismul şi problemele filosofiei” (1915), „Filosofia şi războiul” (1918), „Bergson şi realismul personalist” (1920), „Raţiunea în credinţă” (1924), „Supravieţuirea culturii occidentale” (1943).

FLORIAN, Mircea (1888 – 1960), filosof român. A fost profesor

la Universitatea din Bucureşti. A militat pentru o *ontologie* realistă, cerând filosofiei să pornească de la obiect, de la „*dat*”, ca şi ştiinţa, şi nu de la *subiect*. *A* considerat *lumea* externă ca *reală* şi independentă de conştiinţă. În gnoseologie, admiţând posibilitatea cunoaşterii, F. a postulat existenţa unui strat ontologic, primordial, şi a altuia, psihologic, dar a identificat percepţia cu obiectul real. A criticat idealismul, iar ca apărător al raţiunii şi ştiinţei a combătut în mod deosebit curentele iraţionaliste, mistice. A elaborat studii erudite de istoria filosofiei universale. În anii regimului democrat-popular s-a apropiat de filosofia marxistă, elaborând noi studii valoroase, consacrate gândirii filosofilor clasici premarxişti şi moştenirii unor gânditori înaintaţi din ţara noastră, precum şi combaterii filosofiei idealiste contemporane. *Op*. pr.: „Ştiinţă şi raţionalism” (1926), „Metafizica şi problematica ei” (1932), „Antinomiile credinţei. Religie şi filosofie” (1936), „Cunoaştere şi existenţă” (1939), „Reforma logicii” (1942), „Reconstrucţia filosofică” (1945), „Misticism şi credinţă”.

(1946), „Ce este cunoştinţa” (1947), „Dialectica – Sistem şi metodă –, de la Platon la Lenin” (1947), „Misologia sau filosofia absurdului” (1958), „Elemente viabile în filosofia lui Kant” (postum, 1968).

FOGARASI, Bela (1891 – 1959), filosof marxist şi om politic ungur. A desfăşurat o rodnică activitate teoretică în domeniul istoriei filosofiei, gnoseologiei, filosofiei şi politicii ştiinţei, precum şi al interpretării materialist-dialectice a unor probleme de logică. *Op*. pr.: „Teoria voluntaristă a judecăţii” (1913), „Introducere în filosofia marxistă” (1921), „Dialectică şi social-democraţie” (1931), „Ştiinţă şi democraţie” (1948), „Unitatea contrariilor” (1949), „Logica” (1952), „Ştiinţă şi socialism” (1956).

FORMAL-INFORMAL (NEFORMAL), pereche de concepte folosită în logică, în filosofia logicii, în semantica teoretică şi sociologie, cu sensuri diferite. 1. (În logică şi în filosofia logicii) *Formal* este un atribut specific logicii, şi anume acela de a studia *formele logice* ca independente de conţinutul lor concret determinat. De aici logica este deseori numită „logică formală”. Această independenţă este însă relativă, ea fiind mai accentuată la nivelul *calculului logic*. Tratarea

formelor logice ca relativ separate de conţinutul lor concret determinat este impusă de cerinţa studierii validităţii inferenţelor, în sensul că validitatea este o proprietate exclusiv a formelor logice (în speţă a inferenţelor) şi că nu se poate ajunge în mod sigur la cunoştinţe adevărate decât pe calea unor inferenţe valide. La rândul său, validitatea se realizează ca demers necesar de la premise adevărate la concluzii adevărate şi, ca atare, dependenţa sa de alegoria de adevăr impune o strânsă corelare între forma logică şi conţinut, şi tocmai această corelare face ca în interiorul teoriei logice să fie discutate multe probleme *informale* (*neformale*), iar altele să fie rezolvate cu mijloace informale. *Definiţia* este un exemplu de procedură logică unde se îmbină mijloace neformale cu altele de natură formală. În comparaţie eu i-i. este ceea ce ţine de conţinut sau, mai general, ceea ce ţine de altceva decât de forma logică în sens strict. 2. (în semantica teoretică) *Formalul*, calitate a unor concepte de a nu avea *referinţă* externă (de ex., conceptul de *echivalenţă*). *Neformalul*, calitate a unor concepte (din disciplinele experimentale) de a avea ca referinţă externă imediată un obiect sau un proces fizic bine determinat. Conceptele teoretice (din disciplinele teoretice) pot fi neformale întrucât pot avea un referent imediat (un *model* teoretic) şi un referent mediat (un obiect presupus real). V. şi *formalism*. 3. (în sociologie) Termeni care exprimă modalităţile organizaţionale ale *grupurilor sociale*. *Relaţiile formale* sunt raporturile dintre membrii unui grup *omogen*, organizat şi relativ stabil, a cărui coeziune este determinată de existenţa unor scopuri fundamentale şi de durată; ele sunt codificate în sisteme relativ riguroase de norme (care cuprind reguli de comportare ale membrilor grupului, unii faţă de alţii, şi prescripţii acţionale în care ei cooperează împărţindu-şi *statusurile* şi *rolurile*, competenţele şi răspunderile) şi dispun de mijloace instituţionale pentru a fi obiectivate. Relaţiile *informale* sunt raporturile dintre indivizii unui grup adesea *eterogen*, constituit după împrejurări şi scopuri de moment, care nu dispune de organizare stabilă; ele nu sunt codificate normativ şi nu dispun de mijloace instituţionale, singurul lor mod de *obiectivare* fiind criteriul opiniei colective a membrilor grupului. Se poate vorbi în acest sens de *grupuri*

formale şi *grupuri informale*, primele dispunând de relaţii instituţionalizate şi schematizate, acţiunile membrilor săi fiind reglementate prin norme de control formalizat, iar ultimele nedispunând de relaţii schematizate şi instituţionalizate şi nici de control formalizat. Între relaţiile *formale* şi cele *informate*, respectiv, între grupurile *formale* şi cele *informale* există raporturi reciproce. Înăuntrul unui grup *formal* pot exista subgrupuri *informale*, *grupuri de opinie* a căror acţiune poate influenţa relaţiile *formale* ale grupului din care acestea fac parte, ceea ce conduce adesea la perfecţionarea sistemului de *norme* codificat *formal*. La rândul lui, acest sistem *formal* de norme poate exercita o influenţă reglatoare şi de control asupra relaţiilor *informale*, influenţând prin educaţie şi coerciţie grupurile de opinie din sânul grupului organizat.

FORMALISM 1. (în filosofia matematicii) Orientare de ordin metodologic în filosofia contemporană a matematicii, iniţiată de D. Hilbert, care susţine că această disciplină îşi găseşte deplina ei justificare în construcţia formală, perfect închisă şi izolată de orice adaos exterior. Adevărul construcţiei formale este justificat de formalişti exclusiv prin caracterul necontradictoriu al construcţiei. Cristalizat în lupta cu *intuiţionismul*, f. şi-a relevat singur propriile limite prin aceea că, aşa cum a arătat K. Godel, în 1931, necontradicţia nu poate fi demonstrată cu mijloace proprii nici măcar pentru a-ritmetica numerelor naturale. Rezultatele pozitive obţinute în teoria demonstraţiei, ale cărei baze au fost puse de Hilbert însuşi, au dezminţit de altfel practic ruperea formei de conţinut, tezele idealiste ale f. 2. (în logică) Interpretare idealistă a *formalizării logice* prin negarea caracterului reflectoriu al formelor logice, prin ruperea lor de conţinut. F. este o trăsătură esenţială a abordării scolastice a logicii şi caracterizează în acest sens şi *pozitivismul logic* contemporan. Unii logicieni folosesc termenul de f. În sensul de *sistem formal*. 3. Utilizare a modelelor formale în diferite ştiinţe, inclusiv în cele sociale şi politice. 4. (în teoria şi în creaţia artistică) Orientare care supraapreciază importanţa *formei* în dauna *conţinutului*. Această supraapreciere poate avea, în diferite curente formaliste, variante şi grade diverse, mergând de la detaşarea unuia dintre procedeele

artistice sau mijloacele de expresie din ansamblul compoziţional şi absolutizarea lui (de ex. a culorii în pictură, a combinaţiilor armonice în muzică, a metaforei în poezie etc.) până la neglijarea sau la negarea totală a conţinutului ideologic-emoţional al operei de artă, la căutarea unor „forme, pure”, la transformarea formei într-un scop în sine, în conţinut propriu-zis. F. se manifestă uneori prin căutarea cu orice preţ, artificială a unor inovaţii formale, care nu izvorăsc din necesitatea exprimării unui conţinut nou, alteori prin imitarea impersonală, convenţională, exterioară şi servilă a tiparelor clasice (academism) sau, în genere, a unor curente şi maeştri din trecut (epigonism, eclectism, manierism). Conceperea creaţiei artistice în spirit subiectivist, jocul gratuit al imaginilor, experimentele arbitrare în domeniul formei, reproducerea stereotipă a canoanelor şi mimetismul, caracteristice f., duc la dezagregarea atât a conţinutului, cât şi a formei, la stagnare şi, în cele. din urmă, la o *criză* a creaţiei artistice însăşi. Reducând sfera preocupărilor artistului exclusiv la aceea a mijloacelor tehnice, de meşteşug artistic, f. poate contribui pe acest plan, deci parţial, la obţinerea unor rezultate înnoitoare, dar încurajează totodată o artă inaccesibilă, în ultimă instanţă, dezumanizată. Respingerea consecinţelor excesive ale! nu trebuie confundată cu minimalizarea vulgarizatoare a însemnătăţii formei operei de artă, nu trebuie să ducă la negarea necesităţii ridicării continue a nivelului măiestrieiartistice, a cultivării unei mari diversităţi de forme, stiluri şi genuri în domeniul creaţiei artistice, în artă, *forma* şi *conţinutul*, cele două condiţii ale operei, sunt indisolubil legate, există numai una prin cealaltă. Opera de artă se constituie ca o existenţă autentic artistică şi autonomă integrându-se vieţii formelor. Ea nu poate deveni însă o astfel de existenţă fără a fi expresia unui conţinut ideo-afectiv, inspirat de relaţia artistului cu viaţa, cu semenii săi, cu societatea. Aşadar, opera de artă semnifică ceva, este un *semn* al unei realităţi şi al unor aspiraţii. V. *conţinut* şi *formă în artă*.

FORMALIZARE LOGICĂ, metodă logică fundamentală, alături de standardizare şi simbolizare, constând dintr-un procedeu prin care se dau regulile de formare a *enunţurilor* şi regulile potrivit cărora enunţurile pot fi derivate unele din altele F. 1. se caracterizează prin

faptul că în formarea şi derivarea enunţurilor se face abstracţie de *semnificaţia* lor, procedându-se strict sintactic (v. *sintaxă logică*). Un sistem formalizat este apoi interpretat, procedându-se la asocierea unei anumite semnificaţii fiecărui *simbol*. Algebra lui G. Boole, de ex. ca *sistem formalizat*, poate primi, printre altele, o interpretare matematică şi una logică, după cum „0" şi „1" sunt interpretate ca *semne* pentru numere sau ca nume pentru adevăr şi fals. V. şi *logică*.

FORMAŢIUNE SOCIALĂ, categorie a materialismului istoric care desemnează o treaptă distinctă a societăţii în evoluţia ei istorică ascendenta; *t.s*. alcătuieşte un sistem dinamic de relaţii şi procese materiale şi spirituale, în cadrul căruia locul central, determinant îl ocupă *relaţiile de producţie*, generate de un anumit nivel al *forţelor de producţie* şi determinând, la rândul lor, o anumită *suprastructură*. Istoria cunoaşte diverse î.s., ca de pildă: comuna primitivă, sclavagismul, modul de producţie asiatic (tributal), feudalismul, capitalismul şi comunismul. Trecerea progresivă de la o f.s. la alta se face în virtutea legii generale obiective a *concordanţei relaţiilor de producţie cu caracterul forţelor de producţie*. În cadrul fiecărei f.s. acţionează, alături de legile comune tuturor formaţiunilor, legi specifice, care exprimă particularităţile relaţiilor de producţie dominante în societatea dată. În societăţile bazate pe clase antagoniste, înlocuirea unei f.s. cu alta nouă, superioară se înfăptuieşte prin *revoluţie socială*. Sin. *orânduire economico-socială*. V. şi *bază şi suprastructură*; *mod de producţie*.

FORMĂ (sensul aristotelician), v. ARISTOTEL.

FORMĂ (sensul materialist dialectic), v. CONŢINUT ŞI FORMĂ.

FORMĂ LOGICĂ, structură mentală alcătuită în conformitate cu principiile gândirii şi având drept funcţie organizarea conţinutului gândirii. El. reprezintă reflectarea celor mai generale şi mai elementare aspecte ale ordinii şi ale conexiunilor existente între obiectele şi procesele lumii materiale. *Noţiunea*, *judecata* şi *raţionamentul* sunt, în acest sens, exemple de f.l., constituite ca forme de reflectare a realităţii sub aspectul generalităţii şi esenţialităţii acesteia. Studiul lor corespunde celor trei mari capitole ale logicii clasice. El. se obţine prin înlocuirea elementelor concrete dintr-un

enunţ cu *variabile* şi *constante*.

— *Formă normală*, expresie-tip în *calculul logic* la care se poate reduce orice formulă şi care, prin alcătuirea ei, ne permite să decidem valoarea de adevăr a formulei iniţiale, pe care o putem astfel include sau nu în sistem. Din structura formei normale fac parte propoziţii elementare şi *operatori logici* specifici sistemului considerat, în cazul în care printre aceşti operatori se află şi *negaţia*, ea afectează exclusiv propoziţii elementare.

— *Formă normală perfectă*, formă normală care conţine în fiecare constituent toate propoziţiile elementare din expresia iniţială, fiecare din acestea o singură dată, nu cuprinde niciun constituent mai mult decât o singură dată şi nu cuprinde niciun constituent în a cărui alcătuire să intre o propoziţie elementară împreună cu negaţia ei.

FORMELE CONŞTIINŢEI SOCIALE, termen care denumeşte generic diferite formaţiuni spirituale, diverse domenii care alcătuiesc *conştiinţa socială*, respectiv: *conştiinţa politică*, *conştiinţa juridică*, *conştiinţa morală*, *arta*, *ştiinţa*, *religia*, *filosofia*. F.c.s. sunt ansambluri relativ distincte de reprezentări, idei, concepţii care se deosebesc între ele mai ales prin obiectul specific reflectat cu precădere de ele (adică prin faptul că reflectă în mod direct zone sau domenii relativ diferite din ansamblul realităţii). Totodată, unele din f. c.s. se deosebesc între ele nu atât prin obiectul reflectat, adesea parţial comun, cât prin modalitatea specifică, mai mult sau mai puţin diferită, în care se realizează şi prin care se cristalizează reflectarea (concepte ştiinţifice, programe şi norme politice, imagini artistice şi opere de artă, principii şi dogme religioase, norme morale, de drept, reprezentări ale simţului comun etc). Prin urmare, concomitent cu caracterul relativ distinct al f. c.s., trebuie să ţinem seama şi de comunitatea lor mai mare sau mai restrânsă de obiect şi de mijloace ale reflectării, de întrepătrunderea lor în ansamblul *conştiinţei sociale*. Deşi conştiinţa socială „se mişcă în cadrul anumitor forme comune, forme de *conştiinţă*” (Marx) care sunt componente comune ale conştiinţei unor clase sau grupuri sociale diferite, ea se disociază în conţinuturi ideologice opuse. Aceeaşi problematică solicită în mod general conştiinţa socială într-o epocă istorică dată, dar răspunsurile pe care aceasta le dă poartă amprenta

intereselor şi năzuinţelor unor clase sau grupuri sociale diferite. În cadrul fiecăreia dintre f. c.s. se disting cele două nivele: al conştiinţei *comune* şi al conştiinţei *sistematizate*, al *psihologiei* colective şi al *ideologiei*. Constituirea f. c.s. se datorează dezvoltării şi diversificării crescânde a *existenţei sociale*, complicării *diviziunii sociale a muncii*, a nevoilor sociale şi, în mod corespunzător, a formelor activităţii social-istorice a oamenilor. Existenţa socială determină, în ultimă instanţă, prin *relaţiile de producţie* dominante, caracterul, structura, dezvoltarea şi funcţionalitatea conştiinţei sociale. Afirmând primordialitatea existenţei sociale în raport cu conştiinţa socială, materialismul istoric subliniază, de asemenea, independenţa relativă a conştiinţei sociale faţă de existenţa socială şi existenţa unor modalităţi specifice de dezvoltare şi schimbare, proprii diferitelor forme ale conştiinţei sociale. Totodată, alături de *discontinuitatea* provocată de schimbările din existenţa socială, în dezvoltarea diferitelor forme ale conştiinţei sociale există o *continuitate*, fiecare dintre ele folosind şi prelucrând un material ideatic şi un sistem de valori moştenit din trecut. În opoziţie cu *materialismul „economic"*, *materialismul istoric* subliniază rolul activ al f.ce. În dezvoltarea societăţii, rol realizat prin intermediul diferitelor laturi ale *practicii sociale* de care sunt condiţionate şi prin care se obiectivează diversele forme de conştiinţă. Existenţa f.c.8.

ca formaţiuni spirituale relativ distincte şi înţelegerea deosebirilor de conţinut şi de formă între ele constituie un punct esenţial de plecare în aprofundarea cercetărilor din domeniile ştiinţelor sociale, în diversificarea muncii educative pentru cultivarea şi dezvoltarea conştiinţei. V. şi *bază şi suprastructură*.

FORŢE DE PRODUCŢIE, totalitate a mijloacelor de muncă, a obiectelor muncii atrase în procesul de producţie şi a forţei de muncă umane, privite în unitatea şi în interacţiunea lor dialectică. F. de p. exprimă relaţiile oamenilor faţă de obiectele şi de forţele naturii, pe care le folosesc pentru producerea bunurilor materiale, iar nivelul dezvoltării lor exprimă gradul de supunere a naturii de către om. F. de p. se află în continuă dezvoltare şi schimbare, ele constituind elementul cel mai mobil, revoluţionar al *modului de producţie*.

Dezvoltarea lor face obiectiv necesară schimbarea *relaţiilor de producţie*, şi odată cu aceasta, schimbarea întregii orânduiri sociale. Dintre elementele materiale ale f. de p., mijloacele de muncă, şi în primul rând uneltele de muncă, se dezvoltă şi se perfecţionează cel mai rapid. În cadrul f. de p., rolul hotărâtor îl au oamenii, producătorii bunurilor materiale. În procesul de producţie, oamenii perfecţionează uneltele de muncă, inventează maşini, valorifică bogăţiile naturii, supun natura înconjurătoare în vederea producerii bunurilor materiale. Odată cu aceasta se îmbogăţeşte şi experienţa de producţie a oamenilor, au loc schimbări importante în structura forţelor de muncă în sensul creşterii gradului lor de calificare şi specializare, al lărgirii cunoştinţelor ştiinţifice, ceea ce contribuie la dezvoltarea mai departe a f. de p. În epoca contemporană, revoluţia *ştiinţifică şi tehnică* exercită o puternică influenţă asupra dezvoltării f. de p. *Ştiinţa* aplicată devine tot mai mult o componentă nemijlocită a f. de p., contribuind la perfecţionarea mijloacelor de muncă, la crearea de noi obiecte ale muncii, la perfecţionarea forţei de muncă umane. O cauză fundamentală a dezvoltării f. de p. constă în contradicţiile interne dintre elementele lor structurale, în special dintre elementele personale şi cele obiectuale ale producţiei, întreaga istorie a dezvoltării f. de p. este, de fapt, istoria transmiterii treptate a funcţiilor forţei de muncă – fizice şi intelectuale – asupra mecanismelor tehnice, asupra elementelor obiectuale ale producţiei. Ritmul de dezvoltare al f. de p. este influenţat în mare măsură de caracterul relaţiilor de producţie dintr-o orânduire socială, ca şi de suprastructura întemeiată pe ele, acestea putând să-l frâneze sau să-l accelereze. În socialism, concordanţa dintre f. de p. şi relaţiile de producţie creează posibilitatea obiectivă a dezvoltării planificate, multilaterale şi rapide a f. de p. Partidului marxist-leninist şi statului socialist le revine sarcina de a sesiza din timp şi de a rezolva, cu sprijinul maselor de oameni ai muncii, contradicţiile ce se pot ivi între f. de p. şi anumite laturi ale relaţiilor de producţie, în vederea perfecţionării continue a relaţiilor de producţie şi a dezvoltării nelimitate a f. de p. Definind direcţiile de acţiune ale făuririi *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* în ţara noastră, Programul Partidului Comunist Român,

adoptat la Congresul al XI-lea, situează în primul plan creşterea puternică a f. de p., pe baza cuceririlor revoluţiei în ştiinţă şi tehnică, drept condiţie esenţială pentru sporirea continuă a producţiei de bunuri materiale şi satisfacerea tot mai deplină a necesităţilor de consum ale întregului popor, pentru progresul general al societăţii, „în întreaga sa activitate, partidul nostru porneşte de la concepţia materialismului dialectic şi istoric, de la adevărul, confirmat de însăşi evoluţia istorică a omenirii, conform căruia dezvoltarea forţelor de producţie, condiţiile existenţei materiale determină atât caracterul relaţiilor de producţie, al muncii, întregul mod de producţie, cât şi concepţiile politice şi filosofice, nivelul gândirii şi conştiinţei oamenilor, activitatea lor creatoare, progresul general al societăţii umane. În acelaşi timp, ne călăuzim după teza potrivit căreia concordanţa între relaţiile de producţie şi sociale şi forţele de producţie, lărgirea continuă a orizontului cunoaşterii, înţelegerea legităţilor dezvoltării sociale, ridicarea nivelului politic şi cultural al oamenilor exercită, la rândul lor, o puternică influenţă dinamizatoare asupra progresului forţelor de producţie, asupra creşterii bunăstării materiale a oamenilor. Ideile, nivelul de cunoaştere şi cultură, gradul de dezvoltare a conştiinţei se manifestă astfel ca o puternică forţă materială în transformarea revoluţionară a societăţii, în asigurarea progresului general al umanităţii. Unitatea dialectică şi condiţionarea reciprocă a acestor două laturi ale activităţii umane determină întregul proces al dezvoltării economico-sociale. Pe această bază putem înţelege în mod just evoluţia de perspectivă a societăţii, putem elabora strategia şi tactica luptei revoluţionare, a întregii opere de construcţie a socialismului şi comunismului” (Nicolae Ceauşescu). V. şi formaţiune *socială*.

FOUCAULT, Michel (n. 1926), filosof francez, reprezentant al *structuralismului*. Concluziile cercetărilor întreprinse în domeniul istoriei culturii sunt cuprinse în concepţia sa despre „arheologia ştiinţei”, menită să dezvăluie schemele (configuraţiile) inconştiente ce stau la temelia cunoaşterii. Aceste scheme, veritabile structuri sincronice orizontale, alcătuiesc stratul profund al *„câmpului epistemologic”*, *„episteme”* unice şi unitare, solul comun al

cunoştinţelor dintr-o perioadă istorică dată. În raport cu ele, ideile, teoriile şi concepţiile ştiinţifice şi filosofice, de o mare diversitate, formează un strat superficial dependent, un *epifenomen*. F. distinge trei episteme ce s-au succedat începând din sec. 16: 1) a *Renaşterii* (sec. 16); 2) clasică (sec. 17 – 18); 3) modernă (sec. 19 – 20). În prezent, suntem martorii dispariţiei epistemei moderne, o nouă epistemă, cu alte baze de organizare, configuraţie şi unitate a culturii fiind pe cale să ia naştere. Noua epistemă, datorită caracterului ei riguros scientist, anulează însă dimensiunea istorică şi umanistă („omul dispare"). În ciuda tendinţelor de *apriorism* şi *transcendentalism*, de *absolutizare* a planului *sincronic* şi a caracterului său speculativ, concepţia lui F., datorită argumentării unităţii organice a culturii în diferite epoci şi a aplicării metodei structural-sincronice, aduce o contribuţie importantă în cercetarea istoriei culturii. *Op*. pr.: „Boală mintală şi personalitate" (1954, reeditată sub titlul „Boală mintală şi psihologie"), „Naşterea clinicii, o arheologie a privirii" (1963), „Cuvintele şi lucrurile" (1966), „Arheologia ştiinţei" (1969), „Voinţa ştiinţei (Istoria sexualităţii)" (1976).

FOUILLfi, Alfred Jules Emile (1836 – 1912), reprezentant al *neospiritualismului* francez. F. Încearcă, în contextul filosofiei franceze, o „metafizică inductivă" (construirea filosofiei pornind de la datele ştiinţelor exacte), respin-gând *speculativismul* şi, în opoziţie cu *pozitivismul*, subliniind valoarea *teoriei* generale filosofice. Pornind de la doctrina platoniciană a ideilor şi de la filosofia kantiană a libertăţii, F. elaborează teoria idealistă a „ideilor-forţe", după care psihicul constituie adevărata esenţă a lucrurilor, factorul esenţial al dezvoltării naturii, istoriei şi culturii. Dincolo de idealismul „ideilor-forţe", F. Încearcă o viziune dialectică, unitară, asupra naturii şi istoriei, în opoziţie cu *mecanicismul*, dar şi cu *materialismul* timpului. Prin analizele asupra psihologiei popoarelor europene, F. Înscrie contribuţii remarcabile la dezvoltarea psihologiei sociale. F. s-a impus totodată ca istoric al filosofiei, influenţând cercetarea contemporană în acest domeniu. Ca şi *neospiritualismul* francez în genere, doctrina lui F. a exercitat o anumită înrâurire asupra filosofiei româneşti interbelice (mai ales asupra lui I. Petrovici). *Op*. pr.: „Istoria filosofiei" (1878),

„Ştiinţa socială contemporană” (1884), „Proprietatea socială şi democraţia” (1884), „Viitorul metafizicii fundată pe experienţă” (1889), „Evoluţionismul ideilor-forţe” (1890), „Psihologia ideilor-forţe” (1893), „Mişcarea pozitivistă şi concepţia sociologică a lumii” (1896), „Psihologia poporului francez” (1898), „Schiţă psihologică a popoarelor europene” (1902), „Morala ideilor-forţe” (1908).

FOUBAST – lfi, Jean (n. 1907), economist şi sociolog francez. Ideolog al aşa-numitului „neocapitalism”, unul dintre teoreticienii de frunte ai planificării naţionale şi prognozei sociale în Franţa. Preocupările sale vizează problematica legităţii şi dezvoltării sociale, a structurilor societăţii industriale contemporane, a consecinţelor sociale ale progresului tehnic. În cercetarea acestuia, F. manifestă o atitudine critică faţă de metodele abstracte şi un scepticism epistemologic, justificat de el prin argumentul imperfecţiunii raţiunii omeneşti şi prin cel al caracterului complex şi rapid schimbător al proceselor sociale. F. este autorul unei concepţii de natură *tehnocratică*, „teoria optimistă a progresului”, potrivit căreia dezvoltarea *tehnicii*, proces imanent şi autonom, independent de sistemul *relaţiilor sociale* şi de regimul politic, constituie factorul fundamental al schimbărilor sociale, determinând creşterea productivităţii muncii – forţă motrice variabilă a evoluţiei economice contemporane. Cauza principală a progresului tehnic este, după F., progresul ştiinţific, considerat, în plan psihologic, ca năzuinţă către adevăr, ca produs al geniului creator al savanţilor. În concepţia lui F. tehnocraţia îndeplineşte rolul asigurării triumfului „civilizaţiei terţiare” (corespunzătoare poziţiei dominante a sferei deservirilor în societate), stadiu în care se va înfăptui trecerea de la munca de sclav la activitatea spiritului, tehnica devenind mijlocul autentic al dezvăluirii a ceea ce este mai omenesc în om. În lucrări mai recente, F. formulează ideea unei *civilizaţii* „cuaternare”, afirmând că, în viitor, sferei producţiei şi consumului spiritual (ştiinţă, instrucţie, loisir ş.a.) îi va reveni un rol conducător. Ea va asigura în ţările occidentale o dezvoltare economică, politică şi socială treptată, realizarea *idealurilor* omenirii fără ciocniri sociale violente. *Op*. pr.: „Note despre filosofia

ştiinţei" (1948), „Maşinismul şi bunăstarea" (1951), „Marea speranţă a secolului 20" (1964), „Cele 40.000 de ore" (1965), „Idei majore" (1965), „Condiţiile spiritului ştiinţific" (1966), „Scrisoare deschisă către patru miliarde de oameni" (1970).

FOURIER, Charles (1772 – 1837), socialist utopic francez, unul dintre marii precursori ai socialismului ştiinţific. A făcut o critică pătrunzătoare societăţii capitaliste, dezvăluind racilele şi contradicţiile ei: existenţa *crizelor* economice, acumularea avuţiei la un pol al societăţii şi al mizeriei la celălalt, pol, *opoziţia dintre oraş şi sat*, *opoziţia dintre munca fizică şi cea intelectuală*, schilodirea *personalităţii* ca urmare a diviziunii capitaliste a muncii, situaţia de robie a femeii etc. F. a elaborat, într-o formă încă speculativă, ideea unei succesiuni legice a treptelor dezvoltării sociale. În concepţia sa, contradicţiile sociale apar în forma fantastică a contradicţiilor dintre pasiuni. F. consideră că societatea viitoare va trebui să corespundă „*naturii umane*", să permită satisfacerea „pasiunilor" inerente acesteia. El a prevăzut în mod just unele trăsături ale viitoarei societăţi comuniste:

absenţa antagonismelor sociale, transformarea *muncii* într-o necesitate vitală, dezvoltarea multilaterală a personalităţii umane, concordanţa dintre interesele individuale şi cele colective. Celula de bază a noii societăţi era considerată de el a fi „falanga", grup de 1.500 – 2000 de persoane împărţit în „serii" şi „grupe" potrivit înclinaţiilor acestora spre anumite genuri de activităţi. Membrii falangei urmau să locuiască într-un edificiu central, numit „falanster". Datorită dezvoltării incomplete a antagonismelor capitalismului, F. nu a putut prevedea rolul istoric al *proletariatului* şi necesitatea *revoluţiei sociale*, închipuindu-şi în mod utopic că trecerea la *socialism* se va realiza prin propagarea paşnică a ideilor sale, prin generozitatea celor avuţi. Ideile lui F. au pătruns şi în România, în special datorită lui f. Diamant şi I. Heliade-Rădulescu. *Op*. pr.: „Teoria celor patru mişcări şi a destinelor generale" (1808), „Tratat despre asociaţia domestică şi agricolă" (1822), „Noua lume industrială şi societară" (1829).

FRANK. Philipp (1884 – 1966), fizician şi filosof al ştiinţei austriac, membru fondator al *Cercului vienez*, F. a fost un reprezentant

al filosofiei *pozitivismului logic* şi unul dintre criticii materialismului dialectic. Influenţată de A.N. Whitehead, H. Reichen-bach şi E. Mach, concepţia lui F. conţine, alături de tezele de bază ale pozitivismului logic, şi o serie de observări şi analize mai realiste ale ştiinţei, în special, ale fizicii, cu privire la'raportul dintre *experiment* şi matematică, dintre *inducţie* şi *deducţie*, la problema *determinismului*, la *criteriile* de verificare şi selecţie a *teoriilor* ştiinţifice. *Op*. pr.: „Legea cauzală şi limitele ei" (1932), „Sfârşitul filosofiei mecaniciste" (1935), „Ştiinţa modernă şi filosofia ei" (1949), „Filosofia ştiinţei" (1957).

FRATRIE, denumire dată iniţial în Grecia antică uniunii gentilice mai mici decât *tribul*. Începând de la L.H. Morgan şi F. Engels, termenul a căpătat în ştiinţă un sens general, denumind una dintre principalele verigi ale organizării tribale. F. era alcătuită din mai multe *ginţi*, iar mai multe f. înrudite alcătuiau un trib. F. era condusă de un consiliu al bătrânilor şi avea un conducător militar. Ea îndeplinea anumite funcţii sociale şi religioase. La romani, f. se numea

FRAZER, James George (1854 – 1941), etnograf englez şi istoric al *religiilor*. A adunat un vast şi important material documentar, căutând să demonstreze că religiile societăţilor primitive derivă din *magie*, deşi ar fi esenţial deosebite de aceasta. Preocupat de descrierea culturilor, analizele sale nu se referă însă atât la contextul social al acestora, cât la aspectele lor psihologice. *Op*. pr.: „Creanga de aur" (12 vol., 1890 – 1915), „Totemism şi exogamie" (4 vol., 1910).

FREGE, Gottlob (1848 – 1925), matematician şi logician german. Pe baza elaborării unui nou *calcul logic* (1879), după modelul celui proiectat de Leib-niz, F. a realizat definirea numărului natural prin concepte exclusiv logice şi, pe această bază, deducerea aritmeticii din logică, iniţiind astfel *logicismul*. Elaborând primul *sistem axiomatic* al calculului propoziţional, F. a dat o analiză strictă a *funcţiilor* propoziţionale, a problematicii *calculului cu predicate* şi a definit precis conceptele fundamentale ale *logicii simbolice*. Totodată, el a dezvoltat o teorie sistematică a *semnificaţiei*. *Op*. pr.: „Teoria conceptului, un limbaj formalizat al gândirii pure după modelul aritmeticii" (1879), „Fundamentele aritmeticii „(1884), „Concept şi obiect" (1892), „Sens şi semnificaţie" (1892). În lb. rom. au apărut

„Scrieri logico-filozofice”, vol. I (1976).

FRENKIAN, Aram M. (1898 – 1964), filosof şi filolog român. A fost profesor la Universitatea din Bucureşti. Preocupat îndeosebi de studiul şi valorificarea culturilor vechi (greacă şi orientale), fără să absolutizeze, F. ia în seamă raportul limbă-filozofie şi propune considerarea celei dintâi ca o interpretare a lumii, care mijloceşte relaţia dintre *realitate* şi filosofie, ca determinantă faţă de aceasta din urmă. Totodată, pentru o mai bună înţelegere a genezei filosofiei, consideră necesară valorificarea antecedentelor ideologice care alcătuiesc protofilozofia. Gânditor raţionalist, cunoscător al filosofiilor vechi, F. a întreprins o interesantă cercetare comparativistă, considerând că numai astfel putem ajunge la conceptul de „universalitate în filosofie”. *Op*. pr.: „Mimesis şi muzica” (1932), „Lumea homerică” (1934), „Studii de filosofie presocratică I – ÎI” (1934, 1937), „Orientul şi originile idealismului subiectiv în gândirea europeană” (1945), „Scepticismul grec şi filosofia indiană” (1957), „înţelesul suferinţei umane la Eschil, Sofocle şi Euripide” (postum, 1965).

FREUD, Sigmund (1856 – 1939), neurolog şi psiholog vienez, întemeietor al *psihanalizei*. Nemulţumit, atât de interpretările mecaniciste, cât şi de cele idealist-speculative ale vieţii psihice, F. a început, în jurul anului 1900, o „reconstrucţie” a psihologiei (*metapsihologie*), pornind de la o originală explorare şi interpretare a vieţii inconştiente (în opere ca „Interpretarea viselor” – 1900, „Psihopatologia vieţii cotidiene” – 1904). Efortul său teoretic a mers mână în mână cu introducerea unei noi tehnici de tratament a nevrozelor, psihanaliza propriu-zisă. Concepţia lui F. a suferit remanieri pe parcursul celor aproape patru decenii de muncă ştiinţifică şi medicală asiduă ale autorului ei: de la o viziune energetistă care atribuia *libido-ului* instinctual tendinţa greu stăpânită de a se descărca, generând plăcere („libido”-ul fiind concretizat mai ales în pulsiunea sexuală), până la teza „metafizică” a înfruntării *W* a doua principii fundamentale: *Eros* şi „Thanatos” (corespunzând lui „libido” şi „mortido”). În acest răstimp F. a introdus circa o sută de concepte noi, printre care cele mai cunoscute sunt cele de *refulare*, *ego*,

id şi *super-ego*; a făcut tentative nereuşite de a explica unele comportamente culturale prin analogie cu comportamentul nevrotic („Totem şi Tabu" – 1913) etc. Astăzi este încă dificil de caracterizat succint o operă atât de abundentă şi atât de variat interpretată; în gândirea lui F. se întâlnesc note materialist-mecaniciste (strict deterministe) şi note idealist-romantice; note de umanism autentic şi tendinţe biologizante. Doctrina sa a fost preluată şi amendată de numeroşi psihanalişti „neortodocşi", „reformişti", „revizionişti" şi „dizidenţi" (ca Adler, Jung), de *freudomarxism* etc.

FREUDISM, v. PSIHANALIZĂ; FREUD, Sigmund.

FREUDOMARXISM, încercare de a reuni, într-o teorie comună, elemente de *psihanaliză* şi elemente de marxism, pentru constituirea unei *antropologii* cuprinzătoare. În principiu, marxismul nu respinge contribuţiile ştiinţifice ale psihologiei şi psihiatriei, dar nu poate accepta extrapolările lor nejustificate, speculative în domeniul social, care nu ţin seama de rolul determinant al factorilor materiali şi de condiţionarea social-istorică a gândirii şi problematicii umane. Tocmai pentru că s-a lansat în amendarea marxismului de pe poziţii freudist-psihologiste, în loc ca – pornind de la materialismul dialectic şi materialismul istoric – să epureze psihanaliza de notele sale metafizice, inconsistente şi caduce, f. nu a reuşit să prezinte o imagine veridică a omului epocii noastre, să propună soluţiile corespunzătoare problematicii complexe a acestuia. Acolo însă unde f. a recurs la marxism pentru a explica şi descrie cauzele dezorientării spirituale din lumea capitalistă, a *crizei* sociale şi psihologice a acestei lumi, el a ridicat probleme de un real interes filosofic (E. Fromm, H. Marcuse). Unele variante de f. (W. Reich) au sfârşit prin a considera că această criză poate fi depăşită prin legalizarea de măsuri terapeutice sau printr-un program de igienă mintală şi nu prin revoluţie socială.

FRIES, Jakob Friederich (1773 – 1843), filosof german postkantian, ale cărui idei liberale au fost atacate de cercurile conservatoare şi chiar de Hegel. Iniţiator al unei direcţii psihologiste-antropologiste în interpretarea „Criticii raţiunii pure" a lui Kant şi a problematicii teoriei cunoaşterii în genere, P. a asimilat, totodată, influenţe franceze, în special *eclectismul* lui Victor Cousin. F.

şi-a întemeiat filosofia pe ideile lui Kant, Ja-cobi, Schleiermacher şi pe psihologia lui E. Platner, susţinând un *realism* bazat pe următoarele teze: lumea sensibilă, dominată de legile naturii, este un „*fenomen*" care are la bază existenţa „*lucrului în sine*"; lumea naturii şi istoria sa se înfăţişează ca un „organism" supus legilor mecanice exprimabile matematic. Sub influenţa lui F.H. Jacobi, F. considera că religia s-ar întemeia pe „presimţirea" suprasensibilului şi a formulat o filosofie morală în centrul căreia a situat, ca valoare supremă, omul individual. Totodată, studiile sale psihologice sunt importante pentru fundamentarea psihiatriei moderne. Moştenirea sa teoretică a stat la baza orientării psihologiste în *neokantianism*, prin L. Nelson întemeindu-se o „şcoală neofriesiană" cu tendinţe realiste, opuse idealismului constructivist al Şcolii de la *Marburg*. *Op*. pr.; „Sistemul filosofiei ca ştiinţă evidentă" (1804), „Ştiinţă, credinţă, presentiment" (1805), „Noua critică a raţiunii" (1807), „Sistem de logică" (1811), „Manual de filosofie practică" (1818 – 1832), „Manual de antropologie psihologică" (1820 – 1821).

FROBENIUS, Leo (1873 – 1938), etnolog german, filosof al culturii, fondatorul Institutului de cercetări ale morfologiei culturii de la Frankfurt am Main. F. a elaborat conceptul de „cerc cultural" (Kulturkreis), după care diferitele forme ale culturii sunt caracteristice pentru segmente determinate ale vieţii cărora le corespund şi se limitează la ele; fiecare cultură, cu forţa ei de acţiune (*Paideuma*), este un organism, o esenţialitate independentă care parcurge anumite trepte ale vieţii ca şi planta, animalul şi omul. F. este astfel, ca şi Spengler, adeptul unei „morfologii a culturii", de inspiraţie biologistă. *Op*. pr.: „Concepţia despre lume a popoarelor naturii" (1898), „Originea culturii" (1898), „Problema culturii" (1900), „Paideuma. Schiţă a unei doctrine a culturii şi a sufletului" (1921), „De la studiul popoarelor la filosofie" (1925), „Prezenţa destinului în sensul devenirii culturii" (1932).

FROMM, Erich (n. 1900), psiholog şi sociolog german. După 1933 a emigrat în S.U.A. Reprezentant al *Şcolii de la Frankfurt*. Cercetător al problemelor *psihologiei sociale*, recunoscând determinarea socială a *naturii umane*, F. este preocupat de elaborarea

unei concepţii integrale asupra omului, care să îmbine modul de abordare sociologic cu cel individual-psihologic. F. Încearcă astfel o revizuire a concepţiilor lui S. Freud şi Marx şi o sinteză a lor pe calea „sociologizării” freudismului şi „umanizării” (antropomorfizării) marxismului. După F., în om există tendinţe inconştiente puternice spre *raţionalitate*, *creativitate* şi *iubire*; contrariate, ele generează drame, nevroze, dezechilibre sufleteşti. Capitalismul contemporan – „societate a *alienării* totale” a omului –, este tocmai formaţiunea socială care are darul de a genera situaţiile nevrotice. Influenţa marxismului asupra concepţiei sale se vădeşte mai ales în critica pe care o face societăţii burgheze contemporane cu un adânc şi fin simţ de observaţie. După el, tehnologizarea întregii vieţi, dominaţia aparatului birocratic, exercită o acţiune traumatizantă, reprimantă asupra personalităţii, dezorientează individul, îl lipsesc de sentimentul clar al existenţei, ÎI reduc la situaţia de lucru, îl transformă într-o simplă marfă. În faţa pericolului dezumanizării, F. propune reformarea structurilor şi instituţiilor sociale, făurirea unei „societăţi sănătoase” capabile să asigure participarea activă şi conştientă a tuturor membrilor ei la rezolvarea problemelor obşteşti. Subestimând rolul schimbării revoluţionare a structurii sociale, F. oferă pseudosoluţii la criza social-spirituală occidentală. Idealul preconizat de el se dovedeşte a fi un socialism umanitarist utopic, întemeiat pe *iubire* (înţeleasă altfel decât în perspectiva „sexualistă” a lui Freud), în care un rol important revine *auto-perfecţionării* morale şi „religiei iubirii”, apte să constituie axul unei „revoluţii a speranţei”. *Op.pr.*: „Fuga de libertate” (1941), „Psihanaliză şi religie” (1950), „Societatea sănătoasă” (1955), „Arta iubirii” (1956), „Conceptul de om la Marx” (1961), „Revoluţia speranţei” (1968), „Criza psihanalizei” (1970), „Anatomia distructivismului uman” (1973), „Limbajul uitat” (1975).

FRUMOS, categorie a esteticii, considerată fundamentală în doctrinele estetice mai vechi, astăzi înlocuită însă, în această poziţie, de *estetic*. Idealismul subiectiv (Kant, neokan-tienii ş.a.) consideră f. ca rezultat exclusiv al unei reacţii a *subiectului*, independentă de însuşirile obiective ale realităţii. Idealismul obiectiv (Platon, Hegel, Schopenhauer) susţine că f. ar exista ca *idee* înainte de realizarea sa

concretă în natură sau în artă. Materialismul vulgar consideră ca pe o însuşire naturală analoagă cu celelalte însuşiri materiale ale obiectelor, existentă în afara istoriei societăţii umane. În realitate, f. se constituie în relaţia dintre *subiect*? *i obiect* în cadrul vieţii sociale, având un caracter social-istoric şi nu natural.

Capacitatea de a crea şi de a percepe f. ia naştere în procesul *practicii* sociale, în primul rând în procesul *muncii*, în care omul învaţă să dea obiectelor „măsura care le este inerentă" (K. Marx); această capacitate se dezvoltă ulterior mai cu seamă pe baza *artei*, ca formă specifică a conştiinţei sociale şi a activităţii umane. F. este reprezentarea în conştiinţa omului a proprietăţilor obiectelor apreciate ca armonioase din punct de vedere estetic; aceste proprietăţi, care reprezintă numai premisele obiective ale î., se constituie ca atare numai prin *valorizarea* lor de către conştiinţa umană. *Criteriile* de apreciere estetică, concepţiile despre f. se constituie în cursul vieţii sociale, în contextul axiologic al epocii, fiind determinate în ultimă analiză de aspiraţiile şi de tendinţele de dezvoltare ale societăţii; la nivel istoric, ele depăşesc, prin urmare, aprecierea subiectivă arbitrară a individului, având un caracter social, şi (în societatea împărţită în clase) ele dobândesc într-o serie de cazuri un caracter de clasă, mai mult sau mai puţin manifest. Aceasta nu exclude recunoaşterea I. peren al capodoperelor artei, în care oamenii diferitelor epoci istorice, la nivelul exigenţelor specifice ale epocii respective, înţeleg frumuseţea generală a realităţii naturale, sociale, umane, artistice.

FRUSTRARE, privare inechitabilă a unei persoane, a unui grup social? de un bun sau de un drept care i se cuvine. F., fenomen tipic societăţii împărţite în clase antagoniste, constituie una dintre formele de manifestare ale *înstrăinării* şi a început odată cu aceasta, în primul rând, odată cu înstrăinarea *muncii*. Contrar opiniilor religios-existenţialiste, individualiste şi, în general, celor lipsite de perspectivă social-politică în explicarea vieţii şi devenirii comunităţilor umane, f. nu este o fatalitate veşnică, ereditar legată de destinul speciei, ci un fenomen istoric al cărui început se pierde în negura perioadei de descompunere a comunei primitive, agravat în

„societatea de consum” contemporană şi al cărei sfârşit se va produce după dispariţia claselor, în comunism. În psihologie şi în special în psihanaliză, I. este denumirea sentimentului de privare a unei persoane de o satisfacţie la care aceasta crede a fi fost îndreptăţită, înăbuşirea (*refularea*) agresivităţii determinate de f. poate da naştere unor tulburări psihice denumite „complex de î”.

FUNCTOR (lat. *functus*, de la *fungi* „a îndeplini un rol”), *conector* interpro-poziţional care joacă în *calculul logic* rolul de *operator*, analog rolului jucat de operatorii aritmetici plus, minus etc. în calculul matematic. F. logici apar în limba naturală sub forma unor expresii, ca „sau... sau...” (disjuncţia), „şi „(conjuncţia), „dacă... atunci...” (implicaţia) etc. în calculul logic, f. se definesc cu ajutorul unor tabele, numite „*matrice* de adevăr”. Valoarea de adevăr a expresiilor alcătuite din propoziţii legate între ele prin intermediul f. logici depinde de valoarea de adevăr a propoziţiilor componente şi de proprietăţile formale ale respectivilor! Sin. operator *logic*, *conector*.

FUNCŢIE, consecinţă pe care un anumit element, o anumită activitate (*comportament*) o are pentru un *sistem* dat, satisfăcând necesităţile sau cerinţele sale structurale; î. unui element dintr-un sistem dat este contribuţia sa specifică la realizarea (sau împiedicarea realizării) *finalităţilor* sistemului din care face parte. F. este astfel determinabilă structural prin locul şi rolul elementului respectiv în structura dată. Conceptul de f. folosit şi în matematică sau logică (*funcţie logică*), a fost preluat, în sociologie şi antropologia socială, din biologie şi a căpătat, în cursul evoluţiei teoriilor sociologice, diferite accepţii. Unii autori îl consideră, în prezent, un concept fundamental, în vreme ce alţii propun să fie înlăturat. Conceptul de! aplicat societăţilor umane se bazează pe analogia dintre viaţa socială şi viaţa organică, analogie prezentă încă în filosofia antică; acest concept a dobândit cea mai largă dezvoltare şi utilizare în cadrul şcolii sociologice structuralist-funcţionaliste, îndeosebi datorită lui Robert K. Merton. În ultima vreme se manifestă o tendinţă tot mai accentuată de emancipare a *analizei funcţionale* de concepţia structuralistă. În cadrul analizei funcţionale, termenul de „*cufuncţie*”, desemnează acea f. care menţine sau sporeşte adaptarea unei unităţi date la contextul ei soci

&], în vreme ce termenul de „*disfuncţie*” desemnează acţiunea a cărei consecinţă este reducerea integrării sau adaptării unei unităţi date la contextul social respectiv. În jurul conceptului primar de f. s-a dezvoltat o întreagă constelaţie de concepte (cerinţă funcţională, f. latentă, f. manifestă, î. finală, î. laterală ş.a.) care au sporit capacitatea explicativă a analizei funcţionale. Analiza funcţională ca metodă de cercetare este validă din punct de vedere ştiinţific şi trebuie diferenţiată de suprastructura ce îi este frecvent adăugată şi care îi impune nu o dată deformări: ideologia funcţionalistă cu caracter conservator şi apologetic. Ideologia *funcţionalismului* tinde să absolutizeze legătura funcţională obiectivă între elementele unei structuri date. ipostaziind-o într-o teorie (necesitatea funcţională) care susţine unilateral stabilitatea necesară a structurii date şi contestă ideea posibilităţii de a fi transformată. Postulatul necesităţii funcţionale implică ideea medialectică a untlegături imuabile între o f. şi structura care o îndeplineşte, ca şi ideea caracterului de neînlocuit al structurii date. Critica materialist-dialectică a ideologiei funcţionaliste conservatoare a demonstrat caracterul necesar al unor disfuncţii din punctul de vedere al procesului dezvoltării, faptul că orice t. poate fi satisfăcută prin structuri interşanjabile, subminând astfel interpretarea funcţionalistă fixistă, statică a structurilor, ceea ce se pare să se recunoască şi în corecţiile recente pe care curentul funoţionalist însuşi şi le aduce.

FUNCŢIE LOGICĂ, relaţie de corespondenţă între două mulţimi de entităţi logice, X şi Y, astfel încât fiecărui element x care aparţine lui X îi corespunde un element y şi numai unul în mulţimea Y. El. ia naştere prin aplicarea unui *operator* logic asupra unui *argument*, care dă o anumită valoare corespunzătoare respectivului argument. Totalitatea obiectelor la care se aplică operaţia formează „domeniul funcţiei” sau „domeniul argumentelor” funcţiei (mulţimea X), iar mulţimea valorilor funcţiei se numeşte „codomeniul funcţiei” sau „domeniul de valori” al funcţiei (mulţimea Y). El. este analoagă funcţiei matematice, fiind constituită printr-o generalizare a acesteia şi caracterizându-se prin aceea că domeniul şi codomeniul ei se constituie din obiecte, respectiv valori logice, de exemplu din valorile

de adevăr admise într-o anumită teorie logică. Când domeniul şi codomeniul sunt formate din valori de adevăr, f.l. se numeşte funcţie de adevăr.

FUNCŢIONALISM, curent de gândire de tip integralist, răspândit în filosofia, sociologia, antropologia socială şi culturală contemporane, promovat în special de A. Radcliffe Brown („Conceptul de funcţie în ştiinţele sociale”) şi de B. Malinowski („Teoria funcţională”). Faptele sociale şi de cultură sunt studiate de f. În totalitatea lor şi în interrelaţiile părţilor acestora, urmărindu-se aspectele funcţionale în întreaga lor complexitate. Din acest punct de vedere! poate fi socotit drept un model *structuralist* de interpretare a vieţii sociale. În concepţia f. structura instituţională, având la bază funcţia, este universală. Cultura apare astfel ca un „aparat funcţional”, ca un „sistem integral în care diferitele elemente sunt interdependente”, iar activitatea umană reprezintă „un sistem de activităţi organizate şi coordonate” (Malinowski). F. pledează pentru cercetarea riguros ştiinţifică a omului, societăţii şi culturii, metoda comparativă trebuind să ofere temeiul generalizărilor şi al principiilor teoretice cu privire la acestea. Alţi teoreticieni ai f. sunt R. Merton, T. Parsons ş.a. Materialismul dialectic preia critic metoda de cercetare funcţională precum şi unele puncte de vedere funcţionaliste, avertizând împotriva pericolului interpretării fie eclectice, fie fixiste a interrelaţiilor *factorilor* şi *funcţiilor*. V. *dependenţă funcţională*.

FUNDAMENT 1. (în filosofiile ontologiste) Cauză, raţiune sau esenţă a *existenţei* (*fiinţei*), *principiu* primordial din care derivă multiplicitatea fenomenelor lumii. După Thales, principiul prim era considerat a fi apa, după Democrit, atomul, după Platon, ideea, iar după Hegel, ideea absolută, în cadrul concepţiilor materialiste premarxiste, f., principiul sau cauza, era conceput a fi de natură materială, necreat, existent prin el însuşi; în filosofiile idealiste, principiul a fost conceput ca unul de natură spirituală (conştiinţa individuală, conştiinţa generală, voinţa, supraconştiinţa transcendentă lumii ş.a.). 2. (în teoria cunoaşterii) Raţiune explicativă a totului sau principiu explicativ (în opera lui Leibniz raţiunea explicativă este identică cu principiul raţiunii suficiente) al totului şi al acţiunii. 3. (în

sens filosofic general) Temei, bază, element prim în ordinea existenţei sau a explicaţiei. Lupta dintre materialism şi idealism s-a desfăşurat în special cu privire la natura (materială sau ideală) a f., iar lupta dintre metafizică şi dialectică, cu privire la imobilitatea sau plasticitatea acestuia. F. a fost înţeles când ca o necesitate (materialismul, Platon, Leibniz, Spinoza, Hegel), când ca o cauză nonnecesară (Heidegger). Negarea unui I. (cauză, raţiune) al lumii defineşte esenţa *neopozitivismului*; *scepticismul* se îndoieşte şi el de posibilitatea cunoaşterii *l*., iar *agnosticismul* (de tip kantian) neagă posibilitatea cunoaşterii exhaustive, fundamentale (incognoscibilitatea *„lucrului în sine”*). În filosofia românească, o analiză a conceptului de f. a încercat-o Mircea Florian care aprecia că filosofia nu a ajuns multă vreme la un *t*. veridic întrucât a propus mereu, în mod unilateral şi exclusivist, un I. fie material, fie spiritual. În materialismul dialectic, noţiunea de f. este identică cu aceea a *materiei* în continuă devenire şi transformare, cu sensul atotcuprinzător de *realitate obiectivă* şi a cărei formă superioară de organizare o constituie societatea umană, oamenii înzestraţi cu conştiinţă, capabili să acţioneze asupra realităţii materiale, pe temeiul cunoaşterii legilor ei.

FUNKE, Gerhardt (n. 1914), filosof german, preşedintele „Societăţii kantiene” şi redactor-şef al revistei „Studii kantiene”, militant pentru păstrarea şi cultivarea ideilor umaniste ale culturii moderne. Participant activ la „Kantforschung”, F. a promovat orientarea ontologică a *fenomenologiei*, legând-o de tradiţiile filosofiei clasice germane, în special kantiene, cu vizibile deschideri spre istoria culturii, ale cărei momente cruciale le-a analizat din unghiul de vedere al temei „Sein und Haben” („A fi şi a avea”). *Op*. pr.: „Mâine de Biran” (1947), „Asupra fenomenologiei transcendentale” (1957), „Luminismul” (1963), „Fenomenologia – metafizică sau metodă?” (1966), „Disciplinare, cultivare, civilizare, moralizare” (1974).

G

gaa

GA ÎL, Gábor (1891 – 1954), publicist, estetician şi critic literar maghiar din România; a fost membru al Academiei R.S.R., profesor la Universitatea din Cluj, redactorul-şef şi animatorul revistei progresiste

„Korunk” din Cluj (între 1931 şi 1940), care a avut un rol de seamă, în deceniul al patrulea, în răspândirea ideilor lui Marx, în combaterea fascismului şi a reacţiunii, în general, şi a militat pentru frăţia dintre poporul român şi populaţia maghiară din România. În articolele sale, *G*. a abordat problemele *realismului* şi ale valorificării moştenirii culturale, a criticat *estetismul* şi unele curente ale sociologiei şi filosofiei idealiste contemporane. *Op*. pr.: „Realitate şi literatură” (1950), „Opere alese” (postum, 2 vol., 1958).

GALILEI, Galileo (1564 – 1642), fizician şi filosof italian, unul dintre întemeietorii mecanicii clasice. Numele său este legat de „momentul metodologic” al ştiinţei şi filosofiei moderne (Galilei, Descartes, Bacon), de revoluţia filosofică şi ştiinţifică a sec. 16, care a condus la constituirea cadrului conceptual al ştiinţei clasice, numită şi „ştiinţă de tip galileo-newtonian”. Această transformare radicală care a deschis orizontul *ştiinţei* moderne poate fi descrisă prin două caracteristici: a) distrugerea „cosmosului”, a imaginii cosmologice proprii lumii antice şi medievale, şi ca urmare, dispariţia din ştiinţă a tuturor consideraţiilor bazate pe această imagine; b) geometrizarea *spaţiului*, adică substituirea spaţiului calitativ diferenţiat şi concret, propriu fizicii pregătileene cu spaţiul omogen, abstract al geometriei euclidiene. Această nouă viziune a permis matematizarea naturii şi, drept consecinţă, matematizarea ştiinţei. G. a demonstrat practic unitatea dintre *experimentul* modern şi spiritul matematic. Pe baza acestei transformări din filosofie şi ştiinţă, s-a dezvoltat o nouă abordare a *existenţei*, un nou concept al cunoaşterii şi un nou ideal al ştiinţei. G. ilustrează atitudinea necontemplativă a noii mentalităţi ştiinţifice, caracterul activ, operatoriu al ştiinţei moderne. El a precizat conceptul modern de *lege* ştiinţifică, formulând şi prima lege a ştiinţei moderne, principiul inerţiei. *Op*. pr.: „Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii, ptolomeic şi copernician” (trad. rom. 1962).

GANOVSKI, Sava Ţolovici (n. 1897), filosof şi om politic bulgar, membru al Academiei de ştiinţe bulgare, membru corespondent al Academiei R.S.R. A elaborat studii în domeniul istoriei filosofiei, oprindu-se în mod special asupra raţionalismului francez al sec. 17 (R. Descartes), asupra unor idei, curente şi orientări fundamentale în

filosofie. În lucrările sale G. abordează, de asemenea, diferite aspecte teoretice ale culturii socialiste, ale educaţiei comuniste, precum şi probleme de materialism dialectic şi istoric, de pedagogie etc. *Op*. pr.: „Curente fundamentale în filosofie" (1934), „Scurtă istorie a filosofiei din antichitate până în zilele noastre" (ed. II, 1945), „Formaţiunea social-economică şi coexistenţa paşnică" (1962).

GARAUDY, Roger (n. 1913), filosof francez influenţat de gândirea lui Marx. În lucrările din perioada 1955 – 1968 s-a preocupat în mod deosebit de aspectele contemporane ale umanismului marxist, purtând un dialog cu *existenţialismul* şi cu gândirea catolică. *Op*. pr.: „Libertatea" (1955, trad. rom. 1958), „Umanismul marxist" (1957), „Perspectivele omului" (1959), „Dumnezeu a murit" (1962), „Despre un realism neţărmurit" (1963, trad. rom. 1969), „Karl Marx" (1964, trad. rom. 1967), „Marxismul secolului al XX-lea" (1966, trad. rom. 1969), „De la anatemă la dialog" (1965), „Pentru un model francez al socialismului" (1968), „Pentru un realism al sec. 20" (1968), „Marea cotitură a socialismului" (1969), „Proiectul speranţa" (1976), „Pentru un dialog al civilizaţiilor" (1977).

GARBIGOU-LAGRANGE, Reginald (1877 – 1964), filosof şi teolog francez, promotor al *neotomismului*. Adversar al „filosofiilor devenirii", în care include hegelianismul, materialismul marxist şi bergsonismul, pentru că ele ar identifica *fiinţa* cu devenirea, G.-L. afirmă primatul „fiinţei", de fapt, al fiinţei divine creatoare şi determinante, în sens finalist. Materialismul (marxist) spunea el (atribuindu-i marxismului o racilă pe care nu o are), neagă *finalitatea*, deşi totul ar proba existenţa şi valoarea absolută a principiului după care orice agent se mişcă spre un anumit *scop*. *Op*. pr.: „Cele trei vârste ale vieţii interioare" (1938), „De revelatione" (ed. V, 1950), „Dumnezeu, existenţa sa şi natura sa" (ed. XI, 1951), „Simţul comun", „Realismul principiului finalităţii".

GASSENDI, Pierre (1592 – 1655), filosof materialist francez, matematician, fizician şi astronom. A reluat *atomismul* lui Epicur şi etica epicuriană, criticând *scolastica*, morala *ascetismului* religios, precum şi idealismul gnoseologic cartezian. A încercat totuşi „să concilieze conştiinţa lui catolică cu ştiinţa lui păgână" (Marx), prin afirmaţia că atomii au fost creaţi de divinitate şi prin ideea numărului

finit al atomilor. Ideile sale i-au influenţat pe *enciclopedişti*.

GEN, clasă de obiecte având aceleaşi *note* esenţiale şi cuprinzând cel puţin două specii. G. *proxim*, genul cel mai apropiat de noţiunea de definit (de ex., g. proxim al noţiunii „mamifer" este noţiunea „vertebrat").

GENERALIZARE 1. (în psihologie) Operaţie a gândirii, strâns legată de abstractizare, prin care însuşirile comune unui grup de obiecte sau de fenomene sunt extinse mintal asupra tuturor obiectelor şi fenomenelor din categoria respectivă. 2. (în logică) Operaţie inversă *determinării*, care constă în trecerea de la noţiuni cu o sferă restrânsă şi cu un conţinut bogat la noţiuni cu o sferă mai largă şi cu un conţinut mai sărac. Limita g. O constituie *categoria*.

GENERAL, PARTICULAR, SINGULAR, categorii filosofice aflate într-o strânsă corelaţie. *Singularul* (individualul) reprezintă natura unui obiect sau proces în totalitatea trăsăturilor proprii lui, care-l deosebesc de toate celelalte obiecte sau procese, constituind *determinarea* sa calitativă, individualitatea sa. *Generalul* reprezintă: a) o proprietate comună, repetabilă pentru toate fenomenele dintr-o anumită clasă (*generalul abstract*); b) ceea ce este esenţial lucrurilor reale, unitatea proprietăţilor, *notelor*, trăsăturilor fundamentale ale unei clase de obiecte, care se manifestă ca *lege* a existenţei şi dezvoltării lor (*generalul concret*). El este reflectat în conştiinţă prin intermediul formelor logice (noţiunea, judecata, raţionamentul). Există grade diferite de generalitate; de aceea generalul apare ca atare în raport cu singularul, dar faţă de o treaptă mai înaltă de generalitate el este particular. *Particularul* apare astfel ca o verigă intermediară între singular şi general. Separarea metafizică a generalului de singular duce fie la reprezentarea mistică a generalului, care ar preexista singularului şi l-ar crea pe acesta (idealismul obiectiv), fie la concepţia idealist-subiectivă care consideră generalul (deci şi categoriile şi legile ştiinţei) drept o simplă creaţie a conştiinţei umane (de ex. În *fenomenalism*, *pozitivism* şi alte concepţii idealist-subiective). Materialismul dialectic subliniază caracterul obiectiv şi unitatea dialectică a generalului şi singularului (respectiv a generalului şi particularului), ele existând în realitate numai într-o legătură

reciprocă indisolubilă. Generalul nu există decât în particular şi prin particular. Particularul cuprinde, încorporează generalul, dar într-o formă specifică, împreună cu ceea ce este particular, singular, individual şi întruchipat în acestea. Legătura dialectică dintre g., p. şi-s. oglindeşte trecerile reciproce dintr-unul într-altul în procesul dezvoltării. Legile obiective ale revoluţiei şi construcţiei socialiste sunt legi generale, dar cerinţele lor se realizează şi se întruchipează în forme concret-istorice particulare, variate, în funcţie de condiţiile sociale şi istorice dintr-o ţară sau alta. „De aceea, succesul liniei politice generale a partidului comunist depinde într-o măsură importantă de înţelegerea particularului, de luarea în considerare a împrejurărilor concrete în care se aplică linia politică generală” (Nicolae Ceauşescu). *Generalul* este cunoscut, de regulă, pe baza studierii. şi comparării unui mare număr de fenomene individuale. Cunoaşterea este ridicarea de la *singular* prin *particular* la *general* şi înţelegerea singularului în lumina generalului şi a particularului.

GENERAŢIE SPONTANEE, teorie după care organisme vii ar putea să apară (rapid şi pe cale naturală) din materie nnvie, anorganică (mâl) sau organică în descompunere. Teoria, bazată pe observaţii macroscopice grosolane, are un sâmbure materialist naiv; ea a fost susţinută de Aristotel, Paracelsus, Van Helmont etc. Progresele biologiei au infirmat rând pe rând gf.s. a animalelor superioare, a viermilor (Spallazani, sec. 18) şi a monocelularelor (Pasteur, sec. 19) prin experimentare şi prin observaţii microscopice corespunzătoare. Prin g.s. se înţelege azi, mai ales, apariţia primelor forme de viaţă pe pământ din materia ajunsă lent la o anumită treaptă de evoluţie (arhegonie).

gen

GENETICĂ, ramură a biologiei generale care studiază legile *eredităţii* (g. *formală*), „mecanismele” ei celulare (citogenetică) sau moleculare (g. *moleculară*). G. s-a constituit, experimental şi prin rezultate formulate matematic, odată cu lucrările lui G. Mendel (1865), rămase fără ecou în sec. 19, redescoperite în 1900 şi completate ulterior, mai ales prin contribuţiile lui T.H. Morgan. Explicaţiile moleculare se leagă de modelul dublu-elicoidal al acizilor

dezoxiribonucleici (Watson şi Crick, 1955) şi de introducerea raţionamentelor ce folosesc concepte şi modele din ştiinţele *informaţiei* (de ex., noţiunile de „cod genetic" de „informaţie ereditară" etc). Un concept fundamentai, propriu g., este cel de „genă" (Johannsen), prin acesta înţelegându-se unitatea funcţională de bază, materială, a eredităţii (şi nu, neapărat, un corpuscul). Citogenetică, evidenţiind rolul cromozomilor în ereditate şi, mai ales, *g*. biochimică (moleculară) au adus un sprijin puternic concepţiei materialiste în biologie. Interpretările filosofice materialist-dialectice ale materialului faptic al g. au întâmpinat dificultăţi datorită, în principal, poziţieidominante a şcolii lui T.D. Lîsenko care, în numele dialecticii materialiste, a promovat şi teze lipsite de temei ştiinţific, a frânat dezbaterile teoretice, schimbul de opinii în problemele g. G. *populaţiilor* oferă premisele interpretării evoluţiei ca o schimbare lentă a fondului genetic. G. are numeroase aplicaţii practice, în medicină, agronomie, zootehnie, bioinginerie (industria antibioticelor sau industria alimentară); câmpul acestora s-a lărgit prin contribuţiile *radiogeneticii*, care foloseşte radiaţiile ionizante pentru a produce „mutaţii", adică modificări ale genelor. O problemă teoretică centrală a G. este împletirea *necesităţii* cu *întâmplarea*, concretizată, de exemplu, în cercetarea răsunetului evenimentelor submoleculare cuantice la nivelul structurii şi funcţiei organismului viu.

GENIU, treaptă superioară a dezvoltării şi exercitării creatoare a facultăţilor intelectuale ale omului. Sunt considerate g. acele personalităţi ale căror opere şi a căror activitate marchează un progres hotărâtor, un *salt calitativ* în domeniile ştiinţei, artei, filosofiei, politicii etc. Cu această accepţie, de înzestrare spirituală şi putere de creaţie excepţională, dar cu încărcătură mistică, semnificaţia noţiunii de g. apare încă la Platon, pentru care creaţia artistică este o „nebunie divină" (inspirată de zei). În filosofia modernă, I. Kant a văzut tot în creaţia artistică manifestarea tipică a g., întruchipat în opera de artă ca produs al *creaţiei* libere şi autonome a spiritului. Prin g., afirma Kant, spiritul concurează natura. Această semnificaţie este preluată şi accentuată la extrem de către reprezentanţii *romantismului*, care fetişizează g. Psihologia contemporană a contribuit la demitizarea

noţiunii de g., corelată de ea activităţilor creatoare de mare valoare şi semnificaţie social-culturală. Cercetările recente în domeniul *creativităţii* au pus în evidenţă, pe lângă factorii ce ţin de înzestrarea naturală, şi alte caracteristici ale personalităţii creatoare: continuitatea preocupărilor, sensibilitatea deosebită pentru anumite probleme, fluiditate ideaţională, flexibilitatea adaptării, spiritul de analiză şi sinteză, aptitudinea de a reorganiza şi redefini, asimilarea de date complexe, facultatea de evaluare etc.

GENTILE, Giovanni (1875 – 1944), filosof italian, reprezentant al *neohege-lianismului*. A fost demnitar fascist. Concepţia sa, „actualismul", reprezintă o revizuire idealist-subiectivă şi voluntaristă a filosofiei lui Hegel, reducând realitatea la „gândirea actuală", adică la gândirea subiectului ca proces în curs de desfăşurare. Arta apare ca moment subiectiv al realităţii, ştiinţa ca moment obiectiv, iar filosofia ca moment absolut. Istoria ar fi, după

G., însăşi „forma reală şi concretă de activitate spirituală", materia şi natura constituind simple abstracţii moarte, produse ale gândirii trecute. *Op.pr.*: „Teoria spiritului ca act pur" (1916), „Filosofia artei" (1931).

GEOCENTRISM, (gr. *ge* „pământ", lat. *centrum* „centru"), concepţie cu notorii implicaţii antropocentrice şi fideiste, potrivit căreia Pământul se află în centrul universului, iar Soarele şi celelalte planete se învârt în jurul lui. Această concepţie datează din/ timpuri imemoriale, făcând parte integrantă din aproape toate reprezentările populare tradiţionale despre structura universului. Sistematizată, în antichitate, de Aristotel şi Ptolemeu concepţia geocentrică s-a bucurat de o autoritate necontestată până la Copernic (1543), care a demonstrat netemeinicia el, şi a pus bazele *heliocen-trismului*, înfruntând din această cauză persecuţiile bisericii care făcuse din geocentrism o dogmă.

GEOMETRIE NEEUCLIDIANĂ, ramură a geometriei care diferă de geometria euclidiană printr-o altă axiomă de paralelism. În g.n. *hiperbolică*, numită de obicei geometria lui Lobacevski (unul dintre creatorii g.n.), printr-un punct dat, exterior unei drepte, în acelaşi plan, putem să ducem două sau mai multe paralele la o dreaptă dată; în g.n.

eliptică nu există drepte paralele. S-a demonstrat că g.n. stat necontradictorii şi s-au construit şi modele în spaţiul euclidian pe care ele le verifică. Crearea acestor g.n. a dovedit faptul că în mod logic sunt posibile mai multe sisteme geometrice formale, a pus problema generală a naturii geometriei ca ştiinţă, a dezvăluit limitele tezei asupra caracterului *a priori* al geometriei. G.n. este folosită pentru formularea teoriei moderne a gravitaţiei (teoria generalizată a *relativităţii*).

geş

GEOPOLITICĂ, teorie care, exagerând o serie de teze ale *determinismului* geografic şi ale *antropogeografiei* privitoare la istorie şi la filosofia culturii, a pretins că politica unui stat ar fi determinată de situaţia sa geografică. G. justifică politica de expansiune şi agresiune şi propagă deschis militarismul şi colonialismul în numele aşa-zisei teorii a „spaţiului vital" care ar ar fi necesar unui stat cu o mare densitate a populaţiei. A apărut la sfârşitul sec. 19, exprimând interesele cercurilor imperialiste şi devenind ulterior un apanaj al ideologiei fasciste şi al *rasismului*. Reprezentanţi principali: geograful Fr. Ratzel (1844 – 1904, Germania), amiralul A. Mahan (S.U.A.), H. Mackinder (Anglia), generalul german Karl Haushofer (1869 – 1946). Termenul g. a fost creat, în 1916, de sociologul pangermanist suedez Rudolf Kjellen. După al doilea război mondial, g. este utilizată de unele cercuri politice şi ideologice reacţionare pentru justificarea practicilor imperialiste, rasiste, discriminatorii, a legitimării colonialismului şi neocolonialismului.

GESTALTISM (germ. *Gestalt* „structură", „configuraţie"), concepţie psihologică, elaborată de M. Wertheimer, W. KOhler, K. Koffka, K. Lewiri, care consideră că fenomenele psihice reprezintă *structuri*, *configuraţii* integrale, structurile fiind realităţi primordiale, ireductibile la părţile sau la procesele parţiale subordonate întregului. Astfel, percepţia unei melodii are un caracter integral, care nu este o sumă a sunetelor din care-i conjpusă („nesumabilitatea"), melodia respectivă putând fi recunoscută chiar dacă lipsesc câteva sunete („tendinţa spre întreg") sau dacă e cântată la instrumente diferite, deci chiar atunci când e compusă din alte sunete, dar se păstrează aceleaşi

raporturi între ele, aceeaşi structură („transponibilitatea”). Pornind de la studiul experimental al percepţiei (Wertheimer), g. s-a extins şi la celelalte domenii ale psihologiei, la intelect şi inteligenţă (Kohler), la procesele voliţionale, psihologia persoanei şi psihologia socială (Lewin). Unii adepţi ai g. consideră că există un paralelism între structurile psihice şi cele fizice şi că configuraţiile nu se formează prin experienţă, ci au un caracter *aprioric*. G. a apărut în sec. 20 ca o reacţie faţă de *asociaţionism* şi chiar faţă de *behaviorism*. G. mai este denumit şi *structuralism*, *configuraţionism sau „psihologia formei”*. G. constituie una din sursele metodei structurale şi a *teoriei generale a sistemelor*. Prin conceptele de „totalităţi dinamice” şi „câmp social”, introduse în sociologie şi psihologie de către K. Lewin, g. a contribuit la o înţelegere mai adecvată a semnificaţiei şi poziţiei unei persoane într-un grup, în funcţie de sistemul interdependenţelor dintre membrii grupului şi de ansamblul raporturilor acestuia cu mediul în care este situat (ecologia grupului). O limită a g. O constituie unilateralitatea: subaprecierea analizei în avantajul exclusiv al sintezei şi o anumită tendinţă de ipostaziere aprioristă şi *sincronică* a structurilor.

GHEREA (DOBROGEANU-GHEREA).

Constantin (1855 – 1920), sociolog şi critic literar român, unul dintre pionierii răspândirii ideilor lui Marx în România, teoretician al mişcării socialiste române la sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20. Născut în Ucraina, a studiat la Harkov, unde a participat la activitatea conspirativă a cercurilor studenţeşti narodnice. Urmărit de poliţia ţaristă, s-a stabilit în 1875 în România. A publicat lucrări de popularizare a marxismului, de critică a filosofiei şi sociologiei idealiste burgheze, de estetică şi critică literară, de interpretare a realităţilor sociale româneşti în lumina materialismului istoric. A contribuit la întemeierea presei socialiste din România („Contemporanul”, „Revista socială”, „Critica socială”, „Literatură şi ştiinţă”, „Lumea nouă” etc). Subliniind valoarea ştiinţifică a liiozofiei lui Marx, îndeosebi a concepţiei materialiste a istoriei, G. a explicat trecerea de la feudalism la capitalism şi de la capitalism la socialism ca o necesitate obiectivă şi a definit criteriile *progresului* social. În acest spirit a militat pentru industrializarea ţării, ca o condiţie esenţială a

progresului social-economic. El a supus criticii *evoluţionismul spencerian*, *subiectivismul* voluntarist şi metafizic al *anarhismului* şi a evidenţiat deosebirile dintre *socialismul utopic* şi *socialismul ştiinţific*. În lucrările „Ce vor socialiştii români” (1881) – primul program revoluţionar marxist din ţara noastră –, „Neoiobăgia” (1910), „Socialismul în ţările înapoiate” (1911), ca şi în alte scrieri ale sale, a căutat să aplice marxismul la analiza dezvoltării economice, şi social-politice din România, pentru a defini sarcinile care revin *proletariatului* în transformarea societăţii. Prin activitatea sa teoretică, G. a aprofundat cunoaşterea procesului istoric din ţara noastră, explicându-l unitar, deşi cu unele limite (mai ales în „Neoiobăgia”, în care a subestimat întrucâtva gradul dezvoltării relaţiilor capitaliste în economia agrară). G. este iniţiatorul esteticii şi criticii literare marxiste în ţara noastră şi unul dintre primii esteticieni şi critici literari marxişti din lume. Lucrările sale din acest domeniu, reunite în „Studii critice” (3 vol. – 1890, 1891 şi 1897 şi 2 vol. postume – 1925, 1927), subliniază judicios raportul dintre *artă* şi *realitate* („mijlocul social”), susţin că forţa operei de artă depinde de măsura în care aceasta sugerează expresiv adevărul vieţii în esenţa lui, că între *conţinutul şi forma* unei opere de artă se stabileşte o unitate indisolubilă. Demonstrând că „arta e produsul unui mediu social” („Arta pentru artă şi arta cu tendinţă”.

1894), el a arătat că artistul exprimă prin opera sa, într-un fel sau altul, „tendinţele epocii în care trăieşte, ale societăţii în care trăieşte” („Tendenţionismul şi tezismul în artă”, 1890). De pe aceste poziţii, G. a criticat teoria idealistă a *autonomismului* estetic, susţinută de gruparea junimistă, demonstrând raportul de compatibilitate între estetic şi factorii consubstanţiali (social-istoric, etic, politic). În ciuda unor tendinţe sociologizante, operei sale critice cuprinzând analize estetice pătrunzătoare, i s-a recunoscut statutul de fundament al criticii moderne, analitice în ţara noastră. Ideile lui G. au avut un rol important în dezvoltarea literaturii române pe drumul *realismului* şi în statornicirea unei orientări ştiinţifice a criticii şi esteticii literare. *Alte op.*: „Karl Marx şi economiştii noştri” (1884), „Robia şi socialismul” (1884 – 1887), „Concepţia materialistă a istoriei” (1892), „Anarhia cugetării (1892), „Materialismul economic şi literatura” (1895),

„Deosebirea dintre socialism şi anarhism" (1901), „Din ideile fundamentale ale socialismului ştiinţific" (1906), „Post-scriptum sau cuvinte uitate" (1907), „Judecata posterităţii şi judecata contemporanilor" (1907), „Război sau neutralitate" (1914). Din anul 1976 a început editarea „Operelor complete", din care au apărut 5 vol. (1976 – 1977).

GILSON, Étienne (n. 1884), filosof şi istoric francez al filosofiei (medievale îndeosebi, cu preocupări însă şi pentru cea modernă: Descartes, A. Comte, Bergson) de orientare neotomistă. Adept al „realismului (tomist) ca evidenţă", G. identifică în acesta modelul „cunoaşterii perfecte" pentru că el ar fi singurul care ar deduce proprietăţile unui obiect, luându-i esenţa ca principiu al demonstraţiei. Mai mult interes prezintă opera de istoriograf a lui G., de remarcat fiind simţit istoric, *raţionalismul*, respectul, deşi inconsecvent, pentru valori, *neotomismul* deviind adevărul judecăţilor către propria sa justificare sistematică.

gin

Op. pr.: „Filosofia în evul mediu" (1922), „Spiritul filosofiei medievale" (1932), „Filosofia şi teologia" (1960), „Spiritul tomismului" (1964), „De la Aristotel la Darwin şi înapoi" (1971).

GINTĂ, formă de organizare a *societăţii* omeneşti, proprie orânduirii *comunei primitive*. A apărut în perioada de trecere la paleoliticul superior, când dezvoltarea forţelor de producţie a impus înlocuirea cetei primitive, nestabile, cu un colectiv unitar, solidar, realizat pe baza înrudirii naturale. După rolul pe care femeia şi bărbatul l-au avut în producţie în epoci diferite, g. era constituită din toţi urmaşii recunoscuţi ai aceluiaşi strămoş, feminin (*matriarhat*) sau masculin (*patriarhat*). Ea constituia un colectiv independent din punct de vedere economic şi dependent de un alt asemenea colectiv doar prin *exogamie*. În perioada destrămării comunei primitive, baza g. devine în primul rând comunitatea de teritoriu.

GÂNDIRE, proces psihic cognitiv de *generalizare* şi de *abstractizare*, de reflectare mijlocită a obiectelor şi fenomenelor, a relaţiilor dintre ele. În vreme ce cunoaşterea senzorială reflectă însuşirile individuale, particulare şi întâmplătoare, care ţin de latura

fenomenală a concretului obiectiv, g. reflectă însuşirile generale şi necesare care ţin de domeniul esenţei acestuia, dezvăluie *legitatea* structurii şi dinamicii obiectelor şi fenomenelor lumii reale şi posibile. G. este o funcţie a *materiei* superior organizate, a creierului omenesc, apărută în condiţiile procesului social al *muncii*, odată cu trecerea de la activitatea instinctuală la folosirea conştientă a uneltelor de muncă în activitatea de producţie a bunurilor necesare satisfacerii nevoilor individuale şi sociale ale oamenilor, activitate a cărei eficienţă depinde de gradul de cunoaştere prealabilă a esenţei, a însuşirilor generale ale obiectelor şi fenomenelor care urmează a fi supuse transformării în procesul de muncă. G. s-a dezvoltat în unitate indisolubilă cu *limba*, apărută şi ea în procesul muncii, care necesită comunicarea între oameni. *Practica social-istorică* este izvorul şi totodată mijlocul de verificare a cunoştinţelor dobândite de oameni prin intermediul *g*. Desfăşurarea proceselor de g. are loc sub forma *noţiunilor*, *judecăţilor* şi *raţionamentelor*. Elaborarea judecăţilor şi a raţionamentelor, formarea noţiunilor se realizează prin diferite operaţii ale g.: *determinarea*, *comparaţia*, *analiza şi sinteza*, *sistematizarea*, *abstractizarea* şi *concretizarea*, *analogia* etc. G. se exercită atât prin *integrarea* unor elaborări raţionale anterioare în activitatea teoretică actuală, în sropul creşterii gradului de eficienţă al activităţii practice pe care o mijloceşte demersul teoretic, cât şi prin elaborarea unor *idei*, *ipoteze* şi *teorii* noi, ceea ce reprezintă g. creatoare.

GÂNDIRISM, curent ideologic din România interbelică, constituit în jurul revistei „Gândirea" (1921 – 1944). Doctrinarul său principal a fost Nichifor Crainic, secondat de D. Stăniloae, G.M. Ivanov, Radu Dragnea, Vasile Băncilă, Nicolae Roşu etc. Se pot distinge două perioade în evoluţia curentului. O primă perioadă, până prin 1930, se impune ca un continuator („spiritualizat") al *semănătorismului* când reia şi dezvoltă motivele ideologice ale curentului condus odinioară de N. Iorga, conferindu-le o mai substanţială încărcătură filosofică şi estetică. Cea de-a doua perioadă, până în 1944, se remarcă prin orientarea sa declarat retrogradă, fascistă în planul ideologic şi politic. Pe plan filosofic, ideologic şi politic, g. s-a situat la extrema dreaptă a climatului spiritual românesc. Eclectic prin structură, adoptând

postulatele unor filosofi ca Spengler, Berdiaef, Şestov, Bulgakof sau teologi ca Dionisie Areo-pagitul, *g*. a dezvoltat o filosofie spiritualist mistică cu puternice accente iraţionaliste, operând partizan cu asemenea concepte ideologice (interpretate antinomic) precum: cultură-civilizaţie, sat-oraş, Orient-Occident, contractualism parlamentar-totalitarism. Spiritualitatea românească era astfel prezentată deformat, redusă fiind la o unidimensionată expresie a ortodoxismului militant – neomedieyal, a tradiţionalismului închistat, a iraţionalismului primar, a negării elementelor-latine din structurile noastre etno-genetice, a inadecvării formelor moderne specifice civilizaţiei de tip industrial (industria, normele politice democratice parlamentare etc). G. a conceput o „estetică teologală", după care frumosul apare ca o ipostază a divinităţii, iar arta ca o aspiraţie a omului către dumnezeire. Punând valorile sub semnul idealului teologic, g. a combătut însă, sub raport axiologic, *autonomismul* formalist şi a preconizat corelaţia valorilor spirituale. Ca exponent al idealismului obiectiv, g. s-a opus diferitelor variante ale filosofiei subiectiviste din epocă. În literatură normativele estetice ale g. nu au operat cu aceeaşi rigoare dogmatică. „Gândirea" (care nu trebuie confundată cu g.) a publicat scriitori de valoare a căror operă se detaşează de direcţia ideologica a curentului. Remarcabile sunt în acest sens creaţiile lui Cezar Petrescu, Gib Mihăescu, Adrian Maniu, Mateiu I. Caragiale, Lucian Blaga, Ion Pillat, Vasile Voiculescu, Victor Papilian, Em. Bucuţa, Aron Cotruş. Alte publicaţii din constelaţia g.: „Ramuri" (1934 – 1945), „Gând românesc" (1933 – 1940), „Linia dreaptă" (1935 – 1938), „Rânduiala" (1935, 1937 – 1938), „Sfarmă-piatră" (1935 – 1942).

GLOCKNER, Hermann (n. 1896), filosof neohegelian german, editor al operei complete a lui Hegel şi cunoscut istoric al filosofiei. G. a elaborat o interpretare a dialecticii hegeliene în direcţia *iraţionalismului*, extinzând această atitudine într-o viziune pantragistă, pesimistă asupra culturii. Ideile sale politico-sociale au, în genere, un caracter conservator. Lucrările lui G. ridică însă unele probleme ale specificului culturii şi ale *umanismului* modern, militând pentru menţinerea legăturii cu tradiţiile clasice ale gândirii filosofice. *Op*. pr.:

„Hegel” (1929, 1940), „Aventura spiritului” (1938), „Schiller ca filosof” (1942), „Filosofia europeană” (1958), „Obiectualitate şi libertate. Filosofia fundamentală” (1963), „Antropologrfilozofică” (1964), „Contribuţii la înţelegerea şi critica lui Hegel” (1964), „Perspectivele filosofiei culturii” (1968).

GNOSEOLOGIE, v. TEORIA CU-NOAŞTERII.

GNOSTICISM (gr. *gnostikos* „care cunoaşte”), ansamblu de doctrine filozofico-religioase, cu caracter mistic şi heteroclit, influente în sec. 1 şi 2 e.n. Plecând de la o anumită opoziţie între *gnosis* („cunoaştere”) şi *pistis* („credinţă”), g. a încercat o completare a credinţei religioase printr-o „cunoaştere” de natură mistică. Se distinge de obicei între un g. creştin şi un g. păgân sau eretic care a cultivat o doctrină eclectică, prin îmbinarea unor elemente ale religiilor orientale cu idei ale filosofiei platonice, stoice şi pitagoreice. G. se sprijină pe *dualismul* Dumnezeu (demiurg) – materie, pe ideea „*emanaţiei*” şi pe credinţa în „mântuire”. G. a fost respins ca eretic de către biserica creştină oficială. Reprezentanţi principali: Valentin din Egipt şi Vasilide din Siria.

GOBINEAU, Joseph Arthur (1816 – 1882), sociolog şi scriitor francez, unul dintre întemeietorii orientării antropologice în sociologie şi ai *rasismului*, în lucrarea sa „Eseu asupra inegalităţii raselor umane” (4 vol., 1853 – 1855), a susţinut ideea existenţei unor „rase superioare” şi a unor „rase inferioare” şi a pretins că lupta dintre acestea ar fi forţa motrice a dezvoltării istorice.

goe

GRDEL, Kurt (n. 1906), logician şi matematician austriac, stabilit din 1940 în S.U.A.G. are cercetări fundamentale în matematică şi logică: teorema completitudinii calculului cu predicate, metoda aritmetizării metamatematicii, teorema incompletitudinii sistemelor formale, teorema imposibilităţii demonstrării necontradicţiei sistemelor formale cu mijloacele sistemului însuşi, prima definiţie a funcţiei recursive generale, stabilirea necontradicţiei unor ipoteze ale teoriei mulţimilor etc. Teoremele de incompletitudine ale lui G. au o mare semnificaţie logică şi filosofică; ele pun în evidenţă caracterul deschis al cunoaşterii matematice, ireductibilitatea ei la o serie de

sisteme formale închise, în prima perioadă a activităţii sale G. a făcut parte din *Cercul vienez*. Mai târziu a criticat *subiectivismul* lui Russel şi al altora în problemele filosofice ale logicii moderne de pe poziţiile *„realismului”* (cu puternice note de *platonism*) şi ale recunoaşterii caracterului obiectiv al abstracţiilor logico-matematice. *Op.pr.*: „Asupra propoziţiilor formal nedecidabile ale *Principia Mathematica* şi ale sistemelor înrudite” (1931), „Ce este problema continuului a lui Cantor?” (1947).

GOETHE, Johann Wolfgang (1749 – 1832), cel mai mare poet german, filosof şi om de ştiinţă, personalitate reprezentativă pentru literatura şi cultura universală modernă. Opera sa ştiinţifică şi gândirea sa etică şi estetică deţin un loc de seamă în istoria gândirii progresiste. Criticând *agnosticismul*, G. a afirmat un punct de vedere empirist materialist şi a apărat totodată ideea panteist-materialistă spinoziană a unităţii naturii. Lucrările sale, „Introducere în teoria culorilor”, „Metamorfoza plantelor”, „Introducere în anatomia comparată”, schiţează o adevărată dialectică a naturii, punând în evidenţă raporturile dialectice dintre *dezvoltare* şi contradicţie, *parte* şi *întreg*, interior şi exterior, *esenţă* şi *fenomen* etc, fără a depăşi însă limitele experimentului simplu de tradiţie aristotelică. O altă idee dialectică, fecundă în consecinţe filosofice, etice şi estetice, o constituie aceea a *contradicţiei* eterne şi creatoare dintre negativ şi pozitiv (întruchipată poetic în lupta dintre spiritul *răului* şi *binelui*). Dialectica naturii se împleteşte la G. cu elogiul faptei, al acţiunii şi al valorii omului, care constituie teme centrale ale operei sale artistice şi baza unei concepţii activiste despre cultură. „Faust” şi „Wilhelm Meister” sunt considerate miturile poetice principale ale lumii moderne, ele exprimând cu mare intensitate spiritul ce diferenţiază şi defineşte stilistic cultura vremurilor noi. Bogată în intuiţii dialectice este şi gândirea estetică a lui G., concepţia sa despre artă, care, deşi „imitare” a naturii, ca activitate creatoare, se ridică totuşi deasupra naturii, dezvăluind „sensul” acesteia. Alături de Schiller, G. a formulat concepţia umanistă despre rolul artei în realizarea unei personalităţi integrale, armonioase.

GOLDIŞ, Vasile (1862 – 1934), gânditor democrat român,

personalitate a vieţii politice şi culturale din Transilvania şi Banat, unul dintre autorii documentelor programatice ale Adunării Naţionale de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, preşedinte al „Astrei”. Preocupat de filosofia istoriei, filosofia culturii, istorie şi sociologie, a dezbătut problema determinismului şi a cauzalităţii sociale, probleme ale civilizaţiei şi ale progresului istoric, principiile libertăţii, egalităţii şi independenţei naţionale, ale democraţiei. A acordat o atenţie deosebită statului, naţiunii, conştiinţei naţionale, denunţând politica de asuprire naţională şi şovinismul. Deşi s-a apropiat de concepţia materialist-istorică, G. n-a depăşit limitele raţionalismului în filosofie, iar în problemele politice, deşi ataşat de mişcarea muncitorească, s-a situat pe poziţii reformiste. *Op.pr.*: „Manual de istorie universală” (3 vol., 1892 – 1897), „Despre problema naţionalităţilor” (1912, lb. maghiară, integral în lb. rom., 1976), „Discursuri” (1928), „Scrieri social-politice şi literare” (postum, 1976).

GOLDMANN, Lucien (1913 – 1970), filosof şi sociolog francez, originar din România. S-a preocupat de probleme ale istoriei filosofiei, filosofiei culturii, precum şi de domeniul predilect – sociologia literaturii. Pornind de la categoria marxistă a *totalităţii*, considerată ca esenţială pentru orice gândire dialectică, G. introduce în studiul „culturii” (operele filosofice, literare, de artă) conceptul de „structură semnificativă”, asimilat epistemologic celei dintâi, ca îndreptar metodologic în explicarea specificului intrinsec şi a valorii operelor autentice. În acest sens, „structura semnificativă” dă seama despre *coerenţa* internă a elementelor ansamblului dat care le determină natura şi semnificaţia obiectivă, permite înţelegerea necesităţii lor în raport cu structura semnificată globală şi exprimă atitudini globale, „viziuni asupra lumii” ale oamenilor (grupurilor, claselor) în faţa problemelor fundamentale ale vieţii. Domeniul „umanului” (societatea şi istoria) apare ca o înlănţuire a diferitelor nivele existenţiale aliate în interrelaţie şi comunicare; fiecare reprezintă o structură semnificativă, o totalitate relativă, care o înglobează pe cea inferioară şi este, la rândul ei, integrată de cea superioară, succesivă, mai vastă, capabilă să o explice totodată. Prin ponderea acordată relaţiilor sociale, economice şi politice, în această structurare genetică şi în înţelegerea

ei, gândirea lui G.se apropie mult d «dialectica lui Mane. Delimitându-se de viziunea statică, atemporală şi speculativă a *structuralismului*, G. preconizează studierea *structurilor* în devenirea şi funcţionarea lor, deci a procesului dialectic de structurare şi destructurare dinamică, complementară. El subliniază că analiza structurală nu este o cheie universală, ci o metodă de lucru care pretinde cercetări empirice îndelungate şi o continuă perfecţionare. *Op.pr.*: „Introducere în filosofia lui Kant" (1948), „Ştiinţele umane şi filosofia" (1952), „Dumnezeul ascuns" (1955), „Cercetări dialectice" (1959), „Pentru o sociologie a romanului" (1964), „Structurile mentale şi creaţia culturală" (1970), „Sociologia literaturii" (1970, trad. rom. 1972), „Marxismul şi ştiinţele umane" (1970).

GOMPERZ, Theodor (1832 – 1912), filolog şi filosof austriac, istoric al filosofiei antice, pe care a analizat-o şi a interpretat-o în strânsă legătură cu dezvoltarea istorico-culturală a polisurilor greceşti. *Op.pr.*: „Cronologia scrierilor platonice" (1887), „Apologia artei sfinte" (1889), „Gânditorii greci" (3 voi:, 1893 – 1909).

GONSETH, Ferdinand (1890 – 1975), matematician şi filosof elveţian. Promovează o filosofie dialectică raţionalistă (pe care o numeşte „deschisă" sau „idoneistă"). El consideră că în epistemologie nu trebuie acceptate principii fundamentale *apriorice*; principiile trebuie să fie alese astfel încât filosofia să rămână mereu deschisă *experienţei*, în cadrul unui proces dialectic neîncheiat de confruntare a planului teoretic cu cel experimental. S-a delimitat de *empirism* şi *pozitivism*, dând interpretări epistemologice remarcabile *axiomatiz & râi* şi *formalizării*. G. Încearcă integrarea coerentă a contribuţiei *subiectului* în cunoaştere într-o sinteză filosofică bazată pe admiterea *realităţii obiective*. În concepţia sa idoneistă, între *ştiinţă* şi *ideologie* există o interacţiune continuă. A întemeiat şi a condus revista „Dialectica", în jurul căreia s-au grupat o serie de personalităţi din ştiinţă şi filosofie, reprezentative pentru curentul de gândire denumit *neoraţionalism*, cu scopul sesizării şi elaborării dialecticii procesului de *cunoaştere* specific ştiinţei moderne. V. şi *idoneism*. *Op*. pr.: „Fundamentele matematicii" (1926), „Ce este logica?" (1937), „Geometria şi problema spaţiului" (1945 – 1955), „Metafizica şi

deschiderea la experienţă” (1960), „Referenţialul, univers obligat la mediatizare” (1975).

GOODMAN, Nelson (n. 1906), filosof american. Are contribuţii importante în logică, filosofia ştiinţei, teorialimbii, epistemologie, fiind preocupat mai ales de: logica *inducţiei* şi a confirmării, *simplicitatea* structurală şi logică a teoriilor ştiinţifice, legile ştiinţifice şi *cauzalitatea*, fundamentele nominaliste ale logicii şi matematicii, reprezentare şi simbol în limbajul artistic ş.a. Deşi multe dintre analizele sale au avut ca obiect problemele legate de sistemele fenomena-liste, G. nu acceptă *fenomenalismul* ca poziţie filosofică, neacordându-i prioritate epistemologică inA reconstrucţia teoriilor ştiinţifice. În înţelegerea fundamentelor logicii şi matematicii, G. pleacă de la poziţii nominaliste (respingând orice metodă filosofică sau logică care ar presupune existenţa unor entităţi „neindividuale”) şi extensionaliste. Cu privire la vechea problemă filosofică a inducţiei, G. crede că important este nu să găsim o justificare a inducţiei, ci o *codificare* logică adecvată a ei, prin formularea unei mulţimi de reguli, de care să ne putem servi în validarea acceptării sau respingerii ipotezelor teoriilor ştiinţifice. *Op*. pr.: „Paşi spre un nominalism constructiv” (împreună cu W.V.O. Qui-ne, 1947), „Structura aparenţei” (1951), „Fapt, ficţiune şi previziune” (1954).

GOBGIAS (c. 483-o. 375 î.e.n.), retor şi filosof grec, unul dintre cei mai renumiţi *sofişti*. G. este cunoscut mai ales printr-un triptic de enunţuri: „nu există nimic; dacă ar exista ceva, nu ar putea fi cunoscut; dacă ar putea fi cunoscut, n-ar putea fi comunicat” – triptic despre care nu se ştie dacă exprima viziunea sa filosofică sau o critică, prin *reducere la absurd*, a *eleatismului*.

GORSKI, Dimitrii Pavlovici (n. 1920), filosof şi logician sovietic, profesor la Universitatea din Moscova. A întreprins cercetări în problemele teoriei noţiunii, rolului abstracţiilor şi al idealizării în procesul cunoaşterii. Totodată, a obţinut rezultate remarcabile în domeniile *semioticii* şi *semanticii* logice, acordând o atenţie deosebită teoriei *definiţiei* şi analizei actului înţelegerii. Este autorul unor cunoscute manuale şi tratate de logică, dintre care unele traduse în limba română. *Op.pr*.: „Problema abstracţiilor şi formarea noţiunilor”

(1961), „Despre procesul idealizării" (1963), „Logica" (1963), „Problemele metodologiei generale a ştiinţelor şi logica dialectică" (1966), „Definiţia" (1974).

GRAMSCI, Antonio (1891 – 1937), eminent filosof marxist, militant de seamă al mişcării muncitoreşti italiene şi internaţionale, unul dintre întemeietorii Partidului Comunist Italian, membru al Comitetului Executiv al Internaţionalei a III-a. Din iniţiativa lui, din 1924 apare „L'Unità", cotidianul Partidului Comunist Italian. Condamnat, în 1920, la 20 de ani închisoare, a scris în condiţiile detenţiunii lucrări de mare importanţă teoretică şi politică. G. este unul dintre reprezentanţii remarcabili ai dezvoltării creatoare a teoriei lui Marx în secolul nostru. 8-a ocupat de probleme de filosofie, estetică, istoria literaturii, istorie, economie, sociologie. În centrul atenţiei cercetărilor lui filosofice s-au situat problemele materialismului istoric. După G., filosofia lui Marx reprezintă o fază superioară în dezvoltarea gândirii mondiale. Originalitatea concepţiei lui Marx rezidă, după G., în primul rând în „concepţia istoricistă a realităţii", în „perspectiva *praxisului*", a unităţii indisolubile a cunoaşterii şi acţiunii, în caracterul ei deschis, critic, în *umanismul* său de tip nou. În *teoria cunoaşterii* G. a accentuat latura activă, constructivă a gândirii, caracterul deschis şi procesual al obiectivităţii cunoaşterii. G. a subliniat valoarea dialecticii în rezolvarea problemelor socialismului ştiinţific; opera sa este considerată prima încercare de a defini o cale italiană a socialismului, ca soluţie proprie izvorâtă din tendinţele istorice şi din structura societăţii italiene, II. a introdus în limbajul teoretic al materialismului istoric conceptele de „hegemonie", de *bloc istoric*, de „partid politic" înţeles ca „intelectul colectiv". G. este un critic al curentelor idealiste din filosofia contemporană (*neokantianismul*, *neopozitivismul*, *neo-hegelianismul*). Opera sa, scrisă aproape în întregime în închisoare, este cuprinsă în 33 de caiete („Caiete din închisoare"), a fost tipărită postum, după eliberare, începând cu anul 1947, în 8 volume: I, „Scrisori din închisoare" (trad. rom., 1955), II, „Materialismul istoric şi filosofia lui Benedetto Croce", III, „Intelectualii şi organizarea culturii", IV, „Reînălţarea" (II Risorgimente), V, „Note asupra lui Machiavelli, asupra politicii şi a

statului modern”.

VI, „Literatura şi arta naţională”.

VII, „Trecut şi prezent”, VIII, „Ordine nouă”. În lb. rom. au mai apărut „Opere alese” (1969), „Scrieri alese” (1973).

GREACĂ (*filosofia* g.) Legată de o veche cugetare autohtonă prefilozofică, de reversurile raţionale ale unora din mituri, receptivă şi faţă de unele influenţe orientale, ea se constituie ca un fenomen profund original, şi apare la răspântia sec. 7 şi 6 î.e.n., în epoca formării orânduirii sclavagiste în Grecia. Nemijlocit, apariţia ei a fost stimulată de sporirea cunoştinţelor, în care un rol de seamă l-a avut şi lărgirea orizontului geografic, dar mai ales de efervescenţa spirituală determinată de succesele democraţiei în cetăţile greceşti ale Asiei Mici. împotriva conservatorismului aristocratic susţinut de credinţele religioase străvechi, democratismul a încurajat tendinţele materialiste şi laice. La începuturile ei, *filosofia g*. a constituit un tot nediferenţiat cu primele cunoştinţe ştiinţifice, embrionare, despre natură. Filosofii materialişti ionieni (sec. 7 – 6 î.e.n.) au fost primii care au opus reprezentărilor mitologice explicarea fenomenelor prin cauze naturale, punând la baza lor un principiu material unic în veşnică mişcare şi transformare: apa (Tales din Milet), *apeiron*, adică, potrivit unei opinii larg răspândite, materia nedeterminată (Ana-xjmandru), aerul (Anaximene), focul (Heraclit). Dialectica elementară şi-a găsit cea mai adâncă şi multilaterală expresie în filosofia lui Heraclit din Efes (c. 540-o. 470 î.e.n.) care a sesizat îndeosebi ideea dedublării unitarului şi a opoziţiei contrariilor ca izvor al dezvoltării. împotriva materialismului se manifestă idealismul şcolii lui Pitagora (sec. 6. î.e.n.), iar împotriva dialecticii, tezele şcolii eleate (care apare la sfârşitul sec. 6). Pe linia materialismului se înscriu şi concepţiile lui Empedocle şi Anaxagora (ambii în sec. 5 î.e.n.), la care, pentru prima oară, ideile materialiste sunt legate de unele începuturi, izolate, de aplicare a *experimentului* ca metodă de cercetare. Primii materialişti promovează şi teze ateiste, care constau îndeosebi în negarea pretinselor atribuţii ale zeilor şi a intervenţiei lor în desfăşurarea fenomenelor naturii. Pe la jumătatea sec. 5 î.e.n., odată cu dezvoltarea economiei şi a sistemului democraţiei sclavagiste, la Atena, şi în alte

cetăţi greceşti, filosofia trece într-o etapă nouă, superioară, denumită clasică. Problemele social-politice se bucufă acum de egală atenţie cu cele referitoare la natură. Democrit, discipol al lui Leucip, este cel mai de seamă filosof materialist şi observator al naturii din această epocă. împreună cu maestrul său, el este întemeietorul teoriei atomiste, punct de plecare al *atomismului* modern. La atomişti, ideea structurii atomice a lucrurilor e legată de *determinism*, de o gnoseologie elementară materialistă, precum şi de o concepţie ateistă, credinţa în zei fiind, după Democrit, expresia ignoranţei oamenilor. Democrit a fost adeptul formei democratice a statului sclavagist şi a enunţat teze etice şi pedagogice remarcabile cu privire la educabilitatea oamenilor, unite cu observaţii referitoare la *progresul* societăţii sub influenţa nevoilor materiale ale oamenilor. Aşa-numiţii *sofişti* s-au ocupat de problemele omului, ale limbajului, deschizând calea constituirii antropologiei filosofice; au enunţat unele idei dialectice, umbrite însă adesea de *relativism*. Materialismul s-a dezvoltat în legătură şi cu progresele ştiinţei, printre reprezentanţii căreia un rol de frunte l-au avut medicul filosof Hippocrat (sec. 5 – 4 î.e.n.) şi discipolii săi. În această etapă, exponenţii principali ai ideologiei aristocraţiei sclavagiste au ftrst Socrate (sec. 5 î.e.n.) şi mai cu seamă Platon (sec. 5 – 4 î.e.n.). Socrate a pus în primul plan al cugetării filosofice cunoaşterea de sine a omului. Platon, de pe poziţii idealist-obiective, a formulat teoria numită „a ideilor", care şi-a pus amprenta asupra întregii istorii a idealismului de mai târziu. A avut o însemnată contribuţie în dezvoltarea dialecticii şi a raţionalismului matematic. Un loc de frunte în gândirea antică îl ocupă Aristotel (sec. 4 î.e.n.), care a sistematizat, în opera sa, ansamblul cunoştinţelor filosofice şi ştiinţifice din timpul său, abordând aproape toate domeniile de cercetare existente pe atunci. Aristotel a criticat *idealismul* lui Platon, al cărui discipol a fost, şi a ocupat de asemenea un rol în isteria dialecticii. El este întemeietorul logicii formale ca ştiinţă. Spre sfârşitul sec. 4. î.e.n. Începe a treia etapă în istoria *filosofiei g*., cea *elenistă*. În această etapă, *materialismul* ateu s-a afirmat viguros în şcoala lui Epicur. S-au înfruntat etica *hedonismului*, a *Epicur ianismului* cu cea fatalistă a stoicilor. Şcoala sceptică a marcat regresul capacităţii teoretice în etapa elenistă şi totodată declinul întregii

filosofii greceşti. Prin confruntarea unei mari varietăţi de curente, istoria *filosofiei g*. a adus contribuţii de seamă în elaborarea principalelor probleme filosofice, în ea găsindu-se în germen „aproape toate tipurile de concepţii de mai târziu” (Engels); de aceea, cercetarea ei este indispensabilă pentru înţelegerea istoriei filosofiei în ansamblul ei. *Filosofia* g. este totodată o înaltă şcoală a gândirii teoretice.

GRIJA, v. HEIDEGGER, Martin.

GROSS, Karl (1861 – 1946), filosof, psiholog şi estetician german, reprezentant al *realismului critic* neokantian, în spiritul căruia a respins teoria *paralelismului psihofizic* şi a evidenţiat valoarea cognitivă a gândirii. G. a fost adept al psihologiei experimentale, studiind procesele de cunoaştere, psihologia animală şi psihologia copilului. Principalele contribuţii ale lui G. se află în elaborarea unei estetici pe baze psihologice, opusă teoriilor esteticii speculative şi cu rezultate remarcabile în analiza rolului senzaţiilor organice în declanşarea emoţiei estetice. Promotor al teoriei artei ca *joc*, G. punea în lumină complexitatea interacţiunii dintre contemplare şi *creaţie*, subliniind puternic rolul libertăţii personalităţii creatoare în alegerea modelului de expresie. G. a elaborat totodată valoroase studii de psihologie a literaturii şi de analiză a criteriilor de valorizare a operelor literare, exercitând influenţe multiple în estetica sec. 20, consemnate la noi de T. Vianu. *Op*. pr.: „Introducere în estetică” (1892), „Jocurile animalelor” (1896), „Jocurile omului” (1899), „Plăcerea estetică” (1902), „Construcţia sistemelor filosofice” (1924), „Contribuţii în estetică” (1924).

GBOTIUS, Hugo (numele latinizat al lui Hugo de Groot) (1583 – 1645), gânditor social-politic olandez, unul dintre fondatorii teoriei *dreptului natural* în varianta sa modernă, burgheză, potrivit căreia dreptul nu se întemeiază pe voinţa divinităţii, ci pe natura omului şi pe principiile raţiunii. Este unul dintre întemeietorii moderni ai dreptului internaţional. *Op*. pr.: „Despre dreptul războiului şi al păcii” (1625, trad. rom. 1968).

GRUP FORMAL, v. FORMAL-IN-FORMAL.

GRUP INFORMAI, v. FORMAL-IN-FORMAI.

GRUP SOCIAL, ansamblu de indivizi între care există relaţii

interpersonale, 1 care respectă şi practică aceleaşi norme de comportament şi urmăresc un ţel comun. G. 8. pot rezulta uneori spon1 tan, din faptul simplei convieţuiri, al J asocierii întâmplătoare şi de moment, alteori din urmărirea deliberată a asocierii dictată de necesitate şi de interese comune constante. Ele pot avea o durată variabilă, unele fiind efemere şi nedispunând de structuri instituţionale (grupuri informate) altele [persistând timp îndelungat şi dispu1 nând de structuri instituţionale care să i le reglementeze raporturile intragrupale şi intergrupale şi să le apere sau promoveze interesele (grupuri formale). Studiul g. s. a început în sociologie prin analiza *familiei*, dar s-a extins apoi la toată seria de grupuri denumite „micro –, sociale", prin analizarea lor din puncte I de vedere complexe: volumul demografie, forme de organizare, scopuri urmărite, durată în timp, natura relaţiilor interne şi a celor externe, cu societatea în ansamblu. Studiul „grupurilor mici" reprezintă o orientare distinctă în cadrul cercetărilor sociologice, fără să existe o delimitare cantitativă riguroasă şi constantă a numărului de membri care îl alcătuiesc. În sens larg, J denumirea de g. 8. se poate folosi şi pentru grupuri mari sociale (*clase* şi *categorii* sociale) sau chiar pentru comunităţi umane (*triburi*; *naţiuni*). V. şi *microsociologie*.

GULIAN, Constantin I. (n. 1914), filosof român, membru al Academiei R.S.R.G. a abordat problemele formării noii *morale* socialiste şi problema valorificării tradiţiilor etice înaintate din folclorul românesc vechi şi nou. A criticat teoria fenomenologică a valorilor, opunându-i o interpretare marxistă privind condiţionarea social-politică a *valorilor* etice şi a valorilor culturii. A elaborat studii de *antropologie filosofică* şi de *filosofie a culturii*. Totodată G. s-a preocupat de valorificarea tradiţiilor progresiste din gândirea românească şi universală, precum şi de analiza critică a concepţiilor unor gânditori idealişti. Sub redacţia sa au apărut mai multe lucrări de istorie a filosofiei. *Op*. pr.: „Introducere în etica nouă" (1946), „Introducere în sociologia culturii" (1947), „Sensul vieţii în folclorul românesc" (1957), „Metodă şi sistem la Hegel" (2 vol., 1957 – 1963), „Problematica omului" (1966), „Omul în folclorul african" (1967), „Originile umanismului şi ale culturii" (1967), „Mit şi cultură" (1968),

„Hegel sau filosofia crizei" (1970), „Istoria, omul, cultura" (1970), „Antropologie filosofică" (1972), „Introducere în istoria filosofiei moderne" (1974), „Bazele istoriei şi teoriei culturii" (1975), „Marxism şi structuralism" (1976), dintre care, unele, traduse în mai multe limbi străine.

GURYITCH, Georges (1849 – 1965), sociolog francez, preocupat îndeosebi de teoria societăţii globale şi de problemele structurii sociale. A criticat exagerările empirist-pozitiviste în cercetarea sociologică, dar de pe poziţiile unei teorii generale speculative, denumită de el „hiperempirism dialectic" sau „dialectică empiricorealistă". A militat pentru introducerea dialecticii în sociologia occidentală, concepând însă dialectica în mod idealist şi excesiv relativist. G. neagă legile generale obiective ale dezvoltării sociale şi orientează sociologia spre studiul de tip microsociologic al relaţiilor psihice dintre membrii diferitelor grupuri sociale, relaţii care ar condiţiona desfăşurarea întregii vieţi sociale. A preconizat o sinteză între marxism şi prou-dhonism. G. a adus contribuţii ştiinţifice valoroase la analiza sociologică a influenţei factorilor sociali în procesul cunoaşterii şi al formării reprezentărilor colective. *Op*. pr.: „Menirea actuală a sociologiei" (1950), „Determinismele sociale şi libertatea umană" (1955), „Dialectică şi sociologie" (1962).

GUST, (în estetică) capacitate de a sesiza şi aprecia spontan, cvasireflex, *esteticul* şi inesteticul din artă şi realitate, printr-o reacţie exprimând un sentiment de satisfacţie sau, respectiv, insatisfacţie faţă de acestea. G. a apărut în procesul *muncii* şi este determinat de *practica social-istorică*; el depinde de felul de trai, de nivelul de cultură, de gradul de răspândire a artei, precum şi de conţinutul şi de nivelul educaţiei estetice, şi se află în strânsă legătură cu *idealul* estetic predominant într-o epocă istorică. Varietatea g. este legată de varietatea *stilurilor* sau a formulelor artistice, pe de o parte, şi de structura intimă a personalităţii, pe de alta. Element al *psihologiei sociale*, determinat, în ultima analiză, de viaţa materială a societăţii, g. poate cunoaşte în acelaşi timp, în cadrul uneia şi aceleiaşi epoci istorice sau clase sociale şi de la individ la individ, de la vârstă la vârstă, o mare diversitate de nuanţe. Manifestarea g. poate constitui

uneori o premisă a *judecăţii* estetice de valoare, dar nu singura. Nefiind un criteriu suficient al *valorizării* ttsletice, manifestarea g. este totuşi o condiţii *sine-qua-non* a acesteia.

GUŞTI, Dimitrie (1880 – 1955), sociolog, filosof, şi etician român. A fost profesor la Universităţile din Iaşi şi Bucureşti, ministru al învăţământului (1932 – 1933), membru al Academiei Române din 1919 şi apoi preşedinte al ei (1944 – 1946), membru al mai multor academii, societăţi şi institute de sociologie de peste hotare. Este fondatorul *Şcolii sociologice (monografice) de la Bucureşti*. În cadrul sistemului său sociologic idealist şi de factură eclectică, G. concepea realitatea socială ca un tot de „manifestări” (economice, spirituale, juridice şi politice) înăuntrul unor „unităţi sociale” concrete (ex. satul, oraşul, familia etc). Încercând să se situeze între materialism şi idealism el sfârşeşte prin a atribui, în spirit voluntarist, „voinţei sociale” un rol determinant în dezvoltarea socială. Manifestările sunt condiţionate, după G., de acţiunea simultană a mai multor factori („cadrul cosmologic”, „biologic”, „psihologic” şi „istoric”) şi guvernate de „legea paralelismului sociologic”, ca principală lege a dezvoltării sociale. G. considera că tendinţa finală în evoluţia societăţii ar fi realizarea unui *echilibru* social. Pe baza sistemului său sociologic, el a fundamentat metoda de cercetare denumită „metoda monografică”, care comporta abordarea simultană multi-disciplinară a subiectului pe „cadre” şi „manifestări”, folosind specialişti din domeniul ştiinţelor sociale, medici, ingineri, agronomi, învăţători etc. G. a iniţiat şi îndrumat acţiunea de cercetare monografică a satelor din România (1925 – 1948), care a dezvăluit, printre altele, situaţia grea a ţărănimii române în perioada dintre cele două războaie mondiale, contribuind în acelaşi timp la lărgirea cunoştinţelor despre obiceiurile şi cultura mediului rural al epocii. Prin obţinerea legiferării serviciului social (1939), G. a reuşit să instituţionalizeze, pentru prima oară în lume, cercetarea sociologică, îmbinată cu acţiunea socială practică şi cu pedagogia socială. El a fundat şi a condus Asociaţia pentru ştiinţa şi reforma socială (1919 – 1921), Institutul social-român (1921 – 1939, 1944 – 1948), Institutul de ştiinţe sociale al României (1939 – 1944), Consiliul naţional de cercetări ştiinţifice (1947 – 1948). A creat,

împreună cu Victor Ion Popa, H.H. Stahl şi G. Focşa, Muzeul Satului (1936). A înfiinţat şi a condus revistele „Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială” (1919 – 1943), „Sociologie românească” (1936 – 1944) ş.a. *Op*. pr.: „Egoismus und Altruismus” (1904), „Die soziologischen Betrehungen in der neuen Ethik” (1908), „Cosmologia elenă” (1929), „Sociologia militans” (vol. I, 1935; yol. I şi II, 1946), „Cunoaştere şi acţiune în serviciul naţiunii (2 vol., 1939), „Problema sociologiei” (1940), „La science de la râalite sociale” (1941).

GUYAU, Marie Jean (1854 – 1888), filosof, estetician şi etician francez neo-spiritualist. Autor al unor remarcabile lucrări de etică şi de sociologie a religiei, G. a introdus conceptul de *anomie* şi o reconstrucţie în domeniul moralei dincolo de forma ei religioasă şi burgheză, vizând o morală „fără obligaţie, fără sancţiune”. În lucrările sale de estetică, „Problemele esteticii con –, temporane” (1884) şi „Arta din punct \ de vedere sociologic” (postum, 1889*),* „G. a criticat teoria „artei pentru artă”, precum şi teoria artei ca *joc*, şi a căutat să releve rolul social al artei. El s-a situat însă pe poziţii naturaliste, potrivit cărora socialul în genere, creaţia artistică şi actele morale sunt expresii ale armoniei lăuntrice vitale a omului, care s-ar manifesta chiar şi în planul conştiinţei. *Alte op*.: „Schiţa unei morale fără obligaţie, fără sancţiune” (1885), „Ireligiozitatea viitorului” (1887).

H

hab

HABERMAS, Jürgen (n. 1929), reprezentant al Şcolii de la Frankfurt; tinde să remedieze viciile metodologice ale „teoriei critice” a lui Adorno şi Horkheimer prin articularea acesteia cu epistemologia contemporană. În cartea sa „Tehnica şi ştiinţa ca ideologie” (1968) şi în cartea „Teorie şi practică” (1963) H. separa în mod pozitivist *teoria* de *practică*; pe de o parte analizează empiric noul raport între ştiinţă şi politică (în cadrul căruia ştiinţa şi tehnica sunt prezentate ca principala forţă productivă şi ca având, totodată, rolul unei forme de „ideologie”), iar pe de altă parte, operează la nivel transcendental şi formulează teza potrivit căreia contextul obiectiv (singurul permiţând înţelegerea activităţii sociale) este constituit din limbaj, muncă şi dominaţie. Orice practică socială, susţine H., presupune *comunicare*

lingvistică.

HAECKEL, Binst (1834 – 1919), biolog german, care a contribuit la îmbogăţirea şi la popularizarea *darvinismului*. A formulat legea biogenetică fundamentală (după care *ontogenia* repetă *filogenia*) şi teoria apariţiei metazoarelor din monocelulare coloniale. Ca reprezentant al *materialismului ştiinţific-naturalist*, a propagat un *„monism”* ateist, *optimist* în ceea ce priveşte cognoscibilitatea naturii. Conceptele fundamentale ale filosofiei sale sunt *substanţa* (ca *materie*, substanţă extinsă, şi ca *energie*, substanţă capabilă de simţire şi gândire) şi *evoluţia* (proces cosmic, nu numai biologic). Ştiinţa trebuie să înlocuiască *religia* în rolul de călăuză a vieţii. H. a susţinut originea animală a omului înaintea lui Darwin, dar a acceptat concepţia greşită a *darvinismului social*. *Op*. pr.: „Enigmele universului” (1899).

HAMANN, Johann Georg (1730 – 1788), filosof german, reprezentant al unei „filosofii a credinţei şi a sentimentului”, parţial analoagă *panteismului* neoplatonic. Supranumit „Magul Nordului” (şi din cauza neclarităţii scrierilor sale aforistice), H. a fost un gânditor mistic în plin secol al „luminilor”, opunându-se *raţionalismului* şi chiar *criticismului* kantian. Prin concepţia sa despre puterea creatoare a sentimentului şi a sufletului, a cărei realitate o vedea în limbajul operei de artă, mai ales în poezie (numită de el „limba maternă a neamului omenesc”), H. premerge *romantismului* şi filosofiei moderne a *limbajului*. Prin tezele sale privind „atotputernicia credinţei” şi fundamentarea adevărului în *subiectivitate*, H. l-a pregătit ca urmaş pe Kierkegaard. *Op*. pr.: „Jurnalul unui creştin „(1758), „Evenimente socratice memorabile” (1759), „Cruciadele unui filolog” (1762), „Metacritica purismului raţiunii pure” (1784).

HAMELIN, Octave (1856 – 1907), filosof francez, reprezentant principal al *neocriticismului* în Franţa. H. a încercat să elaboreze, pe cale pur raţională, un sistem de *categorii* („elemente principale ale reprezentării”) care să acopere integral domeniul cunoaşterii. În acest scop, el porneşte de la postularea unei legi fundamentale a gândirii şi anume: corelaţia necesară a noţiunilor opuse în cadrul *intelectului*. Două noţiuni sunt conceptibile numai în *opoziţia* lor. Această opoziţie implică o a treia noţiune, care le include pe primele, în opoziţia şi

complementaritatea lor. Amintind de *triada* hegeliană, H. afirmă că orice „*teză*" implică o „*antiteză*" care o exclude şi o completează în acelaşi timp; „*sinteza*" este cea care exprimă această complementaritate în distincţie. Această structură triadică e denumită de H. „relaţie" – cea mai simplă şi primară lege a gândirii şi realităţii şi, totodată, prima dintre categoriile ce urmau a fi elaborate. Pornind de la „relaţie" ca „teză", H. construieşte în manieră *speculativă* un sistem de categorii în care intră: numărul, timpul, spaţiul, mişcarea, calitatea, modificarea, specificarea, cauzalitatea, intenţionalitatea şi personalitatea. *Op.pr.*: „Încercare asupra elementelor principale ale reprezentării" (1907).

HAMILTON, William (1788 – 1856), filosof şi logician englez, precursor direct al logicii simbolice („Lecţii de metafizică şi de logică" 1836). A căutat să îmbine filosofia „*simţului comun*" cu kantianismul.

HANSON, Norwood Russell (1924 – 1967), filosof şi istoric al ştiinţei american, critic al interpretării neo-pozitiviste tradiţionale a ştiinţei. Dintre cele mai cunoscute rezultate şi idei ale analizelor lui H. sunt de notat: teza „încărcăturii teoretice a datelor de observaţie"; critica doctrinei neutralităţii teoretice a limbajului observaţional; sublinierea prezenţei în cadrul structurii matematice a teoriilor fizice a unor elemente de *semnificaţie*; ideea contextualităţii şi a dependenţei semnificaţiilor conceptelor de „pattern-i" conceptuali în care acestea apar. H. a reproşat viziunii tradiţionale neopozitiviste restrângerea domeniului filosofiei ştiinţei la limbajul teoriei constituite, la „contextul justificării", „contextul descoperirii" fiind lăsat în seama psihologiei şi istoriei cunoaşterii, încercarea lui H. de a construi o „logică a descoperirii" nu a condus însă la o analiză detaliată a teoriei şi observaţiei ştiinţifice. *Op.pr.*: „Modelele descoperirii" (1958), „Conceptul de pozitron: o analiză filosofică" (1963).

HAOS, spaţiul primordial, reprezentat în mitologia elină, potrivit lui Hesiod („Theogonia"), ca nemărginit, „cufundat în beznă şi acoperit de neguri". Existent înaintea tuturor lucrurilor, h. ar fi dat naştere Pământului, Dragostei, întunericului şi Nopţii, care, la rândul lor, împreună, ar fi zămislit întreaga *existenţă*. Reprezentările despre o stare primordială, de neorganizare a materiei, care ar fi precedat

constituirea Universului armonios (a *cosmosului*) sunt proprii şi teoriilor cosmogonice ale unor filosofi greci, printre care Anaximandru, Empedocle, Ana-xagora. Ideea opoziţiei dintre starea haotică şi starea cosmotică, aceasta din urmă considerată ca proprie Universului, guvernată de ordinea raţională, apare şi la Platon, Aristotel, Leibniz şi Hegel.

HARET, Spini (1851 – 1912), matematician, sociolog, pedagog şi om politic român. A fost unul dintre cei dintâi sociologi care au întrevăzut posibilitatea aplicării matematicii la studiul societăţilor umane. El a propus, pentru acestea, un model matematic („spaţiu social") bazat pe ideea *izomorfismului* sistemelor mecanice şi al celor sociale şi pe *raţionamentul analogic*, elaborând, astfel, o teorie de mecanică socială. H. a promovat ideea *determinismului*, subliniind rolul cauzelor (forţelor) care determină starea socială, menţionându-le şi pe cele economice, fără a le acorda însă un rol determinant, a formulat legea continuităţii fenomenelor sociale şi a susţinut teoria *progresului* societăţii („civilizaţia integrală"). Deşi a semnalat ca principiu fundamental variabilitatea socială, el a insistat asupra evoluţiei paşnice a societăţii umane. Ca om politic, s-a dedicat organizării şcolilor şi cooperaţiei săteşti pe baza unor principii liberale de nuanţă poporanistă. *Op.pr.*: „Asupra invariabilităţii axelor mari a orbitelor planetare" (în lb. franceză, 1878), „Chestia ţărănească" (1905), „Mecanica socială" (în lb. franceză, 1910; reeditare în lb. română, 1969).

HARISMATIC (gr. *harisma* „dar spiritual"), calificativ frecvent utilizat în scrierile creştine pentru a desemna daruri spirituale extraordinare conferite de divinitate unor persoane sacre spre binele bisericii (de ex., în teologia catolică, darul divin al „infailibilităţii papale"). Introdus în gândirea politică de Ernst Troelsch, termenul h. a fost adoptat şi precizat de Max Weber pentru a denumi unul din cele trei tipuri ideale de dominaţie politică – alături de cea tradiţională şi cea raţional-birocratică sau legală – care sunt în acelaşi timp şi tipuri de legitimitate politică. El defineşte puterea h. ca „autoritate întemeiată pe graţia personală şi extraordinară a unui individ"; ea se caracterizează prin devotamentul cu totul personal al supuşilor faţă de

cauza unui om şi prin încrederea lor doar în persoana acestuia, în măsura în care ea se singularizează prin calităţi prodigioase, prin eroism sau alte particularităţi exemplare. Denumită uneori şi putere profetică, baza puterii h. apare a fi strict emoţională, iar motivaţia sa iraţională şi incontrolabilă. Intrată în patrimoniul doctrinelor elitiste de factură iraţionalistă, dominaţia h. a fost utilizată în legitimarea cultului conducătorilor fascişti, după cum continuă să fie folosită şi în justificarea altor regimuri politice de putere personală.

HARTMAN, Robert S. (1910 – 1973), filosof american, reputat prin cercetările de *axiologie* desfăşurate în Mexic şi în S.U.A. Întemeietor al *axiologiei formale*, pe care o consideră drept „o metodă aplicabilă situaţiilor valorice”, în concepţia lui H., un obiect sau un comportament are valoare în funcţie de gradul în care posedă setul de proprietăţi corespunzător setului de atribute prescrise în „*intensiunea*” conceptului. Pe baza identificării valorii cu sensul şi a sensului cu intensiunea conceptului său, H. a elaborat un ansamblu de procedee şi tehnici de măsurare a *valorii*. Deşi tributară *panmatematismului* şi *panlogismului*, ca şi lipsei unei perspective sociologice asupra valorii, concepţia lui H. a contribuit la conturarea unor metode, procedee şi tehnici care permit studierea mai riguroasă a unor dimensiuni ale valorii şi ale procesului de valorizare, *Op.pr.*: „Axiologia formală” (1957). „Structura valorii. Fundamentele axiologiei ştiinţifice” (1959), „Structura valorică a creativităţii” (1972).

har

HARTMANN, Eduard von (1842 – 1906), filosof german, reprezentant al *neoromantismului*, cunoscut prin lucrarea „Filosofia inconştientului” (1869), în care încearcă o reconstrucţie filosofică voluntaristă şi iraţionalistă cu aplicaţii în etică şi filosofia culturii. H. a contribuit însă la dezvoltarea axiologiei, a eticii, esteticii şi a teoriei moderne a categoriilor. În teoria cunoaşterii, H. opune *idealismului transcendental* al lui Kant un „realism transcendental”, ajungând la un idealism ce absolutizează funcţia ontologică a aparatului categorial. *Op.pr*. „Fenomenologia conştiinţei etice” (1879), „Estetica” (2 vol., 1887), „Doctrina categoriilor” (1896), „Sistemul filosofiei” (8 vol., 1906 – 1909).

HARTMANN, Nicolai (1882 – 1950), filosof german, întemeietorul „ontologiei critice” şi unul dintre fondatorii *axiologiei*. A criticat *subiectivismul* neokantian, fenomenologic şi neopozitivist, precum şi *iraţionalismul* neo-hegelian. H. concepea cunoaşterea ca pe o „prindere” a obiectului, nu ca pe o creare a lui (cum o vedeau neo-kantienii), încercând să exprime caracterul relativ al cunoaşterii în raport cu obiectul care este inepuizabil. Ontologia lui împarte existenţa în „straturi” (neorganic, organic, sufletesc, spiritual etc.) şi stabileşte categoriile specifice ale fiecăruia în parte. Cu doctrina „sferelor” existenţei, după care „sfera reală” şi cea „ideală” au acelaşi grad de obiectivitate, H. se îndepărtează considerabil de idealismul consecvent, în direcţia unui materialism medialectic, insuficient argumentat însă. Contribuţia majoră a lui H. în gândirea filosofică o constituie analiza amplă a categoriilor filosofice generale şi a celor speciale şi totodată analiza valorilor (etice, estetice etc); prin aceasta, el a contribuit la dezvoltarea filosofiei moderne a culturii. Teoria hartmanniană a „spiritului obiectivat” şi analiza „obiectului estetic” au condus la întemeierea uneia dintre cele mai elaborate estetici filosofice contemporane. *Op.pr.*: „Bazele metafizicii cunoaşterii” (1921), „Etica” (1925), „Contribuţii la întemeierea ontologiei” (1935), „Estetica” (postum, 1953, trad. rom. 1974).

HAŞDEU, Bogdan Petriceicu (1838 – 1907), filolog, istoric, scriitorşi gânditor român. În concepţia asupra istoriei – H. a evoluat de la o viziune romantică, ce situa pe primul plan personalităţile, spre una criticistă, denumită de el „pozitivism istoric”, care cerea utilizarea riguroasă a izvoarelor şi luarea în considerare atât a factorilor naturali, cât şi a celor sociali şi spirituali în explicarea procesului istoric. Adept al evoluţionismului, a stabilit o analogie între dezvoltarea omenirii şi a individului, atribuindu-le, sub influenţa lui Vico, aceleaşi faze de evoluţie: copilărie, bărbăţie, bătrâneţe; a pus însă la baza dezvoltării lumii un factor de natură spirituală („inteligenţa supremă”, „providenţa”). În problemele culturii a scos în evidenţă, în special cu ajutorul studiilor de filologie comparată, interacţiunea vechilor civilizaţii. A fost un fervent militant, unionist, antidinastic şi antijunimist. Spre sfârşitul vieţii, puternic zdruncinat de moartea fiicei

sale, Iulia, a devenit adept al spiritismului („Sic cogito”).

HAZARD, concept filosofic care desemnează lipsa totală de *ordine* necesară în structura unor *sisteme*; *h*. ar fi efectul acţiunii unor factori aleatori care nu au nicio relaţie necesară cu sistemul considerat, expresie a *„liberului arbitru”* în comportarea elementelor unei *totalităţi*. De obicei, h. este considerat ca sinonim al *întâmplării*. La o analiză mai atentă se observă, însă, că aceste concepte nu au o sferă identică. Întâmplarea este nu numai opusul *necesităţii* ci şi corelatul acesteia (mod de manifestare, condiţie a necesităţii), în timp ce h. fiind opusul necesităţii, nu este şi corelatul acesteia. Un fenomen este întâmplător numai în raport cu un anumit sistem de referinţă, dar în raport cu alt sistem de referinţă (imediat) el este necesar. Fenomenul sau procesul care se produce datorită intervenţiei h. nu are nicio *motivaţie* necesară. Deci, întâmplarea şi necesitatea se află în raporturi de unitate contradictorie (opoziţie relativă), se exclud dar se şi presupun reciproc, în timp ce h. se află într-un raport de opoziţie absolută cu necesitatea. În aceeaşi ordine de idei, întâmplarea este o categorie a *determinismului* (dialectic), iar h. este opusul acestuia, se situează în sfera categoriei de *indeterminism*. Astfel, în procesele statistice, necesitatea se manifestă ca medie a fluctuaţiilor întâmplătoare şi exclude orice fel de h., orice „liber arbitru”, în sensul propriu al cuvântului. Termenii de h. şi *liber arbitru* în comportarea particulelor elementare, cu care operau iniţial întemeietorii mecanicii cuantice (între care Heisenberg) pentru a caracteriza specificul interacţiunilor din microcosmos, se dovedesc, astfel, improprii. În realitate, mecanica *cuantică* operează cu raporturi cauzale întâmplătoare, din sinteza cărora rezultă necesitatea (exprimată statistic) şi nu cu raporturi situate în afara oricărei necesităţi, oricărui determinism. Aşa-zisul „hazard” sau „liber arbitru al comportării electronului” s-au adeverit a fi modalităţi de manifestare a determinismului statistic şi nu dovezi în favoarea indeterminismului cuantic.

HEDONISM (gr. *hedone* „plăcere”), concepţie larg răspândită în istoria eticii, care întemeiază *morala* pe înclinaţia „naturală” a omului de a urmări plăcerea şi de a evita suferinţa. H. consideră plăcerea

individuală ca adevăratul motiv, ţelul ultim şi principalul criteriu al acţiunii umane, întemeiat în antichitate de *cirenaici* şi dezvoltat într-o formă mai rafinată de Epicur, h. a fost legat mai ales de sistemele materialiste şi a avut în genere un rol pozitiv, opunându-se *ascetismului* religios şi căutând să întemeieze morala pe principii naturale. Totuşi, în măsura în care ia ca punct de plecare individul izolat, h. nu poate fundamenta ştiinţific morala, iar în măsura în care desparte năzuinţa spre plăcere (fiind vorba chiar şi de plăcerea spirituală) de setea de acţiune, rupând bucuria de binele moral şi satisfacţia de virtute, identificând, în mod eronat, *fericirea* cu plăcerea, h. tinde către *egoism* şi *amoralism*. V. *eudemonism*.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770 – 1831), filosof german, reprezentantul cel mai de seamă al *filosofiei clasice germane*. Filosofia lui H. este o variantă a *idealismului obiectiv* şi are un caracter contradictoriu, reflectând poziţia ideologiei burgheze germane, înclinată potenţial şi teoretic spre revoluţie dar practic spre compromisul politic cu aristocraţia feudală. H. are meritul excepţional de a fi deschis larg, odată cu descoperirea dialecticii categoriilor, perspectiva interpretării dialectice a realităţii însăşi. Dezvoltarea are însă ca subiect, în filosofia hegeliană, „spiritul absolut”, o raţiune universală, independentă de spiritul uman. În acest fel, H. a descoperit dialectica numai ca dialectică a abstracţiilor, în sensul că abstracţia (*conceptul*) este unica realitate din a cărei natură derivă lumea obiectivă cu întreaga ei bogăţie de determinări, aspecte şi laturi concrete. În concepţia lui H., dialectica gândirii se recunoaşte în dialectica naturii, prin care există sub formă obiectivată. Deşi are meritul incontestabil de a fi descoperit procesul de continuă dezvoltare a lumii spirituale şi materiale, H. doar „*a intuit* în mod genial dialectica lucrurilor (a fenomenelor, a lumii, a *naturii*) în dialectica conceptelor” (Lenin). În însuşi mecanismul său, actul dialectic conceput de H. începe de la o abstracţie, abstracţia nedeterminată (teza), parcurge stadiul *alterităţii* abstracţiei, adică etapa în care ideea obiectivată şi înstrăinată se află sub forma de natură (antiteza), şi sfârşeşte cu abstracţia finală (sinteza) adică etapa în care spiritul, ca unitate a ideii şi a naturii, ca temei absolut al

acestora, a depăşit contradicţia şi, odată cu ea, realitatea. Dialectica lui H. se contrazice astfel pe ea însăşi, întrucât esenţa dialecticii, contradicţia, îngrădită între abstracţii, este suprimată şi înglobată în idealitate, odată cu realitatea. În acest fel, în filosofia lui H., metoda dialectică este contrazisă de sistemul său idealist. În logica sa, H. a elaborat magistral un sistem complex al *categoriilor*, pe care le-a analizat multilateral, în corelaţia lor, expunând strict dialectica formei logice prin raportarea ei la conceptul de adevăr. Dezvăluind cu adâncă perspicacitate caracterul dialectic al cunoaşterii, H. a criticat *agnosticismul* lui Kant şi a prezentat în mod judicios cunoaşterea ca un proces continuu de apropiere progresivă a gândirii de *adevărul absolut*. H. a descoperit şi analizat de asemenea multilateral, cu o adevărată virtuozitate filosofică şi cu exemplară consecvenţă logică, principiile fundamentale ale dialecticii (*unitatea şi lupta contrariilor*, *trecerea cantităţii în calitate*, *negarea negaţiei*). Neînţelegând însă natura logicii formale aristotelice, a respins principiile logice (identitatea, noncontradicţia, terţul exclus) considerându-le drept abstracţii de natură metafizică şi, ca atare, lipsite de conţinut. H. a privit istoria universală ca un proces legic şi progresiv, dar a interpretat *progresul* istoric ca realizare de sine a spiritului. El a făcut importanta descoperire a rolului *muncii* în procesul formării omului şi a conştiinţei umane dar, în contextul sistemului său idealist-obiectiv, munca apare sub formă abstract-spirituală. Analizând fundamentat sistematic arta şi categoriile estetice, H. a enunţat, după cum arată Engels, numeroase idei pozitive. Consecvent concepţiei lui dialectice, H. Încearcă să studieze legile după care arta evoluează continuu şi deci odată cu ea creaţia artistică şi gustul. Pentru H. frumosul este întruchiparea sensibilă a Ideii, care, evoluând, trece prin stadiul religiei şi apoi al filosofiei, aşa încât arta devine „un fenomen al trecutului”. Dezvoltarea istorică a idealului se face în formele particulare ale artei, care trece prin forma simbolică, forma clasică şi forma romantică. Tot H. este cel care a descoperit caracterul legic al istoriei filosofiei, şi a demonstrat în mod strălucit unitatea dintre *istoric şi logic*. Concepţia sa idealist-obiectivă l-a făcut să înţeleagă succesiunea sistemelor filosofice drept o consecinţă a *autodez-voltării*

categoriilor logice, ajungând până acolo încât a prezentat propriul sistem ca întruchipare a adevărului absolut. Acestei „depăşiri" a contradicţiei, datorată idealismului său obiectiv, îi corespunde pe planul societăţii, în concepţia lui H., apariţia monarhiei prusace ca realizare a spiritului absolut. Astfel, procesul dezvoltării istorice se sfârşeşte în consecinţă prin împăcarea contrariilor. În operele elaborate în ultima perioadă a vieţii sale şi în genere în filosofia dreptului, a religiei etc, H. a promovat unele idei conservatoare, atacând libertăţile democratice, exprimând idei naţionaliste şi considerând războaiele ca mijloace de primenire spirituală a naţiunilor. Continuarea liniei idealiste a filosofiei lui H., realizată de *hegelienii de stânga* şi de *hegelienii de dreapta*, a culminat cu apariţia *neohegelianismului*, care a împins concepţia lui H, până la *iraţionalism* şi *misticism*. K. Marx şi F. Ergeâs au preluat critic realizarea cea mai însemnată a lui H., dialectica subiectivă şi obiectivă, reelaborând-o creator, de je poziţiile materialismului consecvent, constituind astfel dialectica materialistă. *Op.pr.*: „Fenomenologia spiritului" (1807, trad. rom. 1965), „Ştiinţa logicii" (1812 – 1816, trad. rom. 1966), „Enciclopedia ştiinţelor filosofice" (1817, trad. rom. 1962), „Principiile filosofiei dreptului sau elemente de drept natural şi de ştiinţă a statului".

(1821, trad. rom. 1969), „Prelegeri de estetică" (1817 – 1821, trad. rom., 2 vol. 1966), „Prelegeri de istorie a filosofiei" (1805 – 1830, trad. rom., 2 vol., 1963 – 1964), „Filosofia istoriei" (prelegeri ţinute între anii 1822 şi 1831, trad. rom.Prelegeri de filosofia istoriei", 1968), „Prelegeri de filosofia religiei" (1832, trad. rom. 1969).

HEGELIENII DE DEEAPTA, discipoli conservatori ai lui Hegel, care au preluat numai sistemul său idealist, respingând metoda sa dialectică. Ei au considerat filosofia drept o formă raţionalizată a *teologiei* şi s-au manifestat în genere ca ideologi ai reacţiunii politice. Un loc aparte l-au ocupat, în rândul h. de d., K.L. Michellet şi K. Rosenkranz, în jurul cărora s-a grupat „centrul" şcolii hegeliene. Sunt cunoscuţi şi sub numele de „bătrânii hegelieni".

HEGELIENII DE ST ÎN GA (sau *tinerii hegelieni*), discipoli liberali, radical-burghezi ai lui Hegel, care au sesizat unele contradicţii ale

sistemului hegelian şi s-au îndepărtat de acesta prin critica făcută *religiei* de pe poziţii ateist-luministe, prin substituirea i-dealismului obiectiv hegelian, bazat pe „ideea absolută”, printr-un idealism subiectiv, bazat pe „conştiinţa de sine”. Reprezentanţi: A. Ruge, D.F. Strauss, fraţii Edgar şi Bruno Bauer, M. Stirner ş.a. Din „stânga” hegeliană a făcut temporar parte şi L. Feuerbach, care a trecut în 1839 pe poziţiile materialismului. Marx şi Engels, care făcuseră şi ei parte la începutul activităţii lor din cercul h. de a., deosebindu-se încă din acea perioadă de ceilalţi membri ai cercului prin concepţiile lor revoluţionare, i-au criticat pe h. de 8. În lucrările lor comune „Sfânta familie” (1845) şi „Ideologia germană” (1845 – 1846).

HEIDEGGEB, Martin (1889- (976), filosof existenţialist german. A aplicat fenomenologia husserliană la analiza *fiinţei* umane (Dasein), propunând o „ontologie fundamentală”. H. consideră că existenţa omului în lume (colectivitatea) este neautentică, pradă anonimatului, banalităţii cotidiene (das Man): individul nu este el însuşi, el vorbeşte aşa cum se vorbeşte, acţionează aşa cum se acţionează, cum acţionează ceilalţi. H. lansează o chemare conştiinţei de a se ridica la o trăire autentică printr-o „gândire existenţială”. H. susţine că *autenticitatea* s-ar putea dobândi prin trăirea intensă a grijii (Sorge), a *angoasei* existenţiale (Angst) în faţa *Neantului*. Critica făcută de H. existenţei tehnicizate, stereotipe, convenţionale, şi ca atare, neautentice, ca şi apelul la afirmarea *personalităţii* împotriva acestui fel de existenţă, conţine elemente de *umanism*. Dar ontologia lui H., bazată pe o problematică reală a omului aflat în lume, ridică la rang *ontic* (la rangul de „existenţiale”) unele categorii ale trăirii psihologice: grija, angoasa, *făclicitatea*. Transformând starea de *alienare* şi depersonalizare a omului din lumea capitalistă contemporană într-o condiţie metafizică a existenţei umane în genere, interpretând dezvoltarea tehnicii ca proliferare malefică a acesteia, H. caută, ca şi ceilalţi existenţialişti, autenticitatea în abisurile *subiectivităţii*, ajungând la un *subiectivism* şi *pesimism* radical. Idealismul lui H. provine din refuzul ştiinţei, din negarea posibilităţii de a ni se dezvălui *fiinţa* (das Sein) prin „existentele” concrete. Metoda1 şi limbajul lui sunt absconse, constând într-o reîntoarcere la sensurile arhaice ale noţiunilor filosofice.

Ultimele lucrări ale lui H. denotă o orientare tot mai pronunţată spre o metafizică neoromantică a limbajului poetic, dominată de o analiză a structurii operei de artă, cu dublă semnificaţie: pentru estetică şi pentru teoria culturii. *Op*. pr.: „Fiinţă şi timp" (1927), „Scrisoare asupra umanismului" (1947), „Căi ce nu duc nicăieri" (1950), „Introducere în metafizică (1953), „Ce înseamnă a gândi?" (1954), „Ce este filosofia" (1956), „Identitate şi diferenţă" (1957), „Nietzsche" (1960), „Problema lucrului" (1962), „Tehnica şi răspântia" (1962), „Calea mea spre fenomenologie" (1965), „Heraclit" (1970).

HEISENBERG, Werner (1901 – 1976), fizician şi filosof al ştiinţei german, unul dintre creatorii mecanicii *cuantice*, în 1925 a elaborat, împreună cu M. Born, mecanica matricială, prima variantă a mecanicii cuantice. În 1927 a formulat relaţiile de *incertitudine* (*nedeterminare*) care exprimă legătura specifică dintre impulsul şi coordonatele spaţiale (respectiv energie şi timp) ale microobiectului. H. a făcut de asemenea cercetări fundamentale cu privire la atomul de heliu, la spinul feromagnetic, la forţele nucleare; în ultimii ani cercetările sale au fost îndreptate spre construcţia unei teorii unitare a câmpului. În filosofia fizicii, H. a dezvoltat, alături de N. Bohr, interpretarea numită a Şcolii de la *Copenhaga*. H. a explicat rolul fizicii moderne în constituirea unei noi epistemologii şi influenţa ei asupra filosofiei în general. O atenţie deosebită a acordat H. studierii rolului matematicii în construcţia teoriilor fizice, formulând condiţiile ipotezei logico-matematice în fizică, a cercetat noile forme ale abstracţiei constructive, idealizante, proprii ştiinţei actuale, particularităţile şi criteriile constituirii obiectivităţii cunoaşterii. H. a analizat structura logică şi natura limbajului fizicii moderne, modalităţile în exigenţele noi ale experimentului în fizică, cauzalitatea în condiţiile fenomenelor microcosmice, „conceptul cuantic al realităţii" (înţeles ca „o lume de potenţialităţi" sau de posibilităţi mai degrabă decât ca o lume de „lucruri şi de fapte"). H. a abordat problematica fizicii moderne în contextul filosofic şi social-istoric al secolului nostru, militând pentru folosirea raţională, umanistă a cuceririlor ştiinţifice. *Op*. pr.: „Principiile fizice ale teoriei cuantice" (1930, trad. rom. 1969), „Fizica nucleului atomic" (1943), „Imaginea naturii în fizica actuală" (1955),

„Fizică şi filosofie” (1958), „Partea şi întregul” (1969), „Paşi peste graniţe” (1971, trad. rom. 1977).

HELIADE RĂDULESCU, Ion (1802 – 1872), scriitor luminist român, om politic şi gânditor de ţinută enciclopedică. Figură dominantă a perioadei prepaşoptiste în Ţara Românească, a avut un rol excepţional în edificarea culturii noastre moderne în totalitatea sectoarelor ei. În 1848, ca membrul cel mai influent al guvernului provizoriu şi al locotenenţei domneşti, s-a străduit să imprime revoluţiei un curs moderat şi a împiedicat abolirea relaţiilor de clacă. Divergenţele cu ceilalţi conducători revoluţionari au determinat, în timpul emigraţiei, fixarea sa definitivă pe poziţiile unui liberalism moderat cu elemente conservatoare, încă în anii premergători revoluţiei, H.R. a început elaborarea concepţiei sale filosofice trinitariste, îmbinată strâns cu teoria *echilibrului* între antiteze, care constituie aspectul ei metodologic. Sistemul său trini-tarist, inspirat de dogma creştină a sfintei treimi, de dualismul maniheist al binelui şi răului şi de numeroase surse franceze (Saint-Simon, Fourier, P. Leroux, Comte, H. Lecouturier ş.a.), are la bază triada: spirit-materie-creaţiune, subordonată schemei generale activ-pasiv-rezultat. Din postulatul fundamental: „Între spirit şi materie nu încape luptă ci nuntă” (armonie), H.R. derivă, pe de o parte, caracterul antiascetic al moralei sale, iar pe de altă parte, tactica sa conciliatoristă, rezumată în sentinţa: „Binele stă în echilibrul antitezelor, răul în ruperea echilibrului lor”, al cărei corelat politic este „aruncarea între focurile convergente” de partea celui mai slab, în vederea restabilirii echilibrului. Sub misticismul lui H.R. se ascunde o filosofie raţionalistă a măsurii, un umanism de tip renascentist, caracterizat prin emulaţia dintre om şi divinitate, o concepţie evoluţionistă despre natură şi societate, o dialectică a dezvoltării infinite în formă de spirală. H.R. este autorul unei variante interesante a dialecticii idealiste non-hegeliene. Filosofia lui H.R. prezintă numeroase analogii cu filosofia lui P.J. Proudhon şi cu a lui V. Conta. Atras de timpuriu de saint-simonism şi fourierism H.R. este şi autorul unei variante ortodoxe a socialismului creş-un *Op*. pr.: „Câteva cugetări asupra educaţiei publice” (1839), „Pentru opinie” (1841), „Filosofie. Încheiere

la cele zise" (1842), „Santa cetate" (1856), „Biblicele" (1858), „Echilibru între antiteze" (1859 – 1869), „Ana-tolida, sau omul şi forţele" (1870), „Historia critică universală", 2 vol., postum (1892 – 1893).

HELIOCENTRISM, concepţie după care Soarele (gr. *Helios*) se află în centrul Universului. H. se opune *geocentrismului* şi a fost formulat pentru prima dată de N. Copernic, în lucrarea „Despre mişcarea de revoluţie a sferelor cereşti", apărută în anul 1543. Întrucât Biserica creştină a făcut din geocentrism o *dogmă*, h. a influenţat puternic progresul cercetării ştiinţifice a naturii şi lupta împotriva religiei. De aceea, Engels a caracterizat lucrarea lui Coopernic drept „actul revoluţionar" prin care ştiinţa şi-a proclamat independenţa şi a declarat război autorităţii bisericeşti în problemele naturii. Printre oamenii de ştiinţă care au contribuit la triumful h., în ciuda persecuţiilor Bisericii, se numără şi Gali-leo Galilei. Concepţia heliocentristă nu reprezintă, desigur, un adevăr ştiinţific; Universul fiind infinit, ideea de centru al universului este un non sens.

HELMHOLTZ, Hermann von (1821 – 1894), fizician şi fiziolog german, unul dintre cei care au fundamentat principiul conservării şi transformării energiei. Aplicând acest principiu în domeniul biologiei, el a contribuit la înfrângerea *vitalismului*; totodată, ca unul dintre întemeietorii biofizicii şi psihometriei, lucrările sale au sprijinit în mod obiectiv dezvoltarea *materialismului* filosofic. Concepţia sa filosofică a fost eclectică şi oscilantă: a acceptat unele teze kantiene, a elaborat teoria agnostică a *hieroglifelor* şi a admis ideea limitării cunoaşterii de către însuşirile aparatelor senzoriale. H. aparţine şcolii neokantiene timpurii a *idealismului fiziologic*, bazată pe o interpretare genetică, psihologizantă, subiectivistă a formelor *a priori* kantiene. *Op*. pr.: „Despre vederea omului" (1855), „Faptele de percepţie" (1879), „Scrieri de teoria cunoaşterii" (postum, 1921).

HELVETIUS, Claude Adrien (1715 – 1771), filosof materialist şi ateist francez. Materialist-mecanicist în ontologie, senzualist în gnoseologie, H. a fost cel mai de seamă reprezentant al „enciclo-pediştilor" în domeniul filosofiei sociale. După H. omul este produsul „mediului social", fizionomia lui morală şi spirituală nefiind

înnăscute, ci determinate de condiţiile mediului. Reprezentările morale îşi au izvorul în experienţă, iar baza moralei o constituie interesul personal. Just înţeles", adică îmbinat cu cel social. Pentru a asigura triumful moralităţii, spunea H., societatea trebuie reorganizată pe baze raţionale, asigurându-se armonia dintre interesele individuale şi cele generale. Concepţia lui H. după care oamenii sunt produsul „împrejurărilor", al „mediului", reprezintă un pas important în căutarea unui materialism sociologic, dar, neputând ajunge până la o analiză concretă a activităţii obiective prin care oamenii creează şi schimbă „mediul", „împrejurările", modificându-se astfel pe ei înşişi. H. nu a putut evita în cele din urmă concepţia idealistă după care rolul hotărâtor în istorie îl au „opiniile" oamenilor (care creează, credea el, legislaţia, regimul politic şi implicit „mediul"). Ideile lui H. au contribuit la pregătirea *socialismului uiopic* din sec. 20. *Op*. pr.: „Despre spirit" (1758, trad. rom. 1959), „Despre om, facultăţile sale intelectuale şi educaţia sa" (postum,) 772).

bem

HEMPEL, Carl Georg (n. 1905), filosof al ştiinţei american, de origine germană. A făcut parte din „grupul de la Berlin", ramură a *pozitivismului logic* din anii '30. H. are contribuţii în logică, filosofia matematicii, metodologia şi filosofia ştiinţelor naturii şi societăţii. Deşi nu a părăsit tezele de bază ale pozitivismului logic, H. este unul dintre criticii săi interni. Astfel el a supus unui examen exhaustiv criteriile empiriste ale *semnificaţiei* arătând că sistemele de enunţuri ca întreg şi nu enunţurile izolate reprezintă unităţile ultime ale semnificaţiei, în privinţa deosebirii dintre teoretic şi observaţional, H. a propus, în ultima vreme, în locul criteriilor sintactico-semantice unul metodologic, pragmatic. H. a încercat să precizeze o serie de concepte şi proceduri metateoretice cum sunt confirmarea şi explicaţia, împreună cu P. Oppenheim, a întreprins o analiză riguroasă a *explicaţiei* ştiinţifice, pe baza unui model, cunoscut azi ca „modelul deductiv nomologic". Pentru explicarea ideii de „acceptare a unei ipoteze" a propus o nouă abordare, folosind *teoria deciziei* în condiţii de incertitudine şi a introdus pentru aceasta conceptul de „utilitate epistemică". *Op*. pr.: „Fundamentele formării conceptelor în ştiinţele

empirice" (1952), „Aspecte ale explicaţiei ştiinţifice" (1965), „Filosofia ştiinţelor naturii" (1966), „Elemente de epistemologie" (1972).

HEMSTERHUIŞ, Frans (1720 – 1790), filosof şi estetician olandez. A scris în limba franceză. Gândirea sa e tributară mai multor concepţii şi teorii filosofice: teoria socratică a cunoaşterii de sine, reprezentarea neoplatonică a relaţiei dintre corp şi suflet, ideea de apartenenţă shaftesburyană, a „simţului moral" natural al omului etc. Este autorul unei teorii, influenţate de H. Grotius şi de B. Spinoza, potrivit căreia omul acţionează asupra elementelor disparate ale naturii ca o forţă unificatoare, rezultatul acestei unificări fiind răsplătit cu plăcerea maximă a resimţirii simultane a frumosului, binelui şi adevărului. Concepţia lui H. se întemeiază pe reprezentarea idealistă, metafizică şi antropologistă a unei *naturi umane* abstracte, care ignoră complexitatea determinărilor reale, obiective ale adevărului, binelui şi frumosului. împărtăşită de romantici şi în special de Herder şi Goethe, ea a fost respinsă de reprezentanţii filosofiei clasice germane, în virtutea viziunii lor criticiste, luminist-ilialectice. *Op*.: „Scrisoare asupra omului şi a raporturilor sale" (1772), „Sophyle sau despre filosofie" (1778), „Arist sau despre divinitate" (1779), „Alexis sau despre vârsta de aur" (1787).

HENOTEISM (gr; *heis*, *henos* „unu" şi *theos* „zeu", „dumnezeu"), formă a religiei în care credincioşii adoră un singur Dumnezeu, fără a exclude existenţa altor divinităţi. Termenul a fost creat în 1878 de sanscritologul german Max Müller. După el, h. a fost prima formă de religie propriu-zisă, întrucât posedă o concepţie vagă despre divinitate, deosebindu-se astfel de *politeism* şi de *monoteism*. Alţi cercetători ai istoriei religiilor au susţinut că h. preconizat de Müller nu este un element primordial al religiei, ci unul tardiv şi care nu se întâlneşte decât în mod excepţional.

HERACLIT din Efes (c. 540-C.475 î.e.n.), filosof materialist grec, unul dintre întemeietorii *dialecticii*. Din opera sa s-au păstrat aproape 130 de fragmente. Materialismul naiv al lui H. îmbracă o formă mai aprofundată decât cel al filosofilor din Millet. H. consideră ca principiu al *realităţii* un element material, focul, care ar reprezenta originea, substanţa actuală şi factorul motor al tuturor lucrurilor, inclusiv al

sufletului omenesc; el afirmă că lumea nu a fost creată de niciun zeu şi este veşnică. Totul în lume, inclusiv viaţa cetăţii şi cugetarea umană, se supune unei *ordini* necesare universale, numită de H. *logos*. H. a formulat pentru prima oară în istoria filosofiei, într-o formă încă globală, principiile dialecticii. El vede lumea şi omul într-o necontenită mişcare, *devenire*, asemenea unui râu în care curg mereu alte ape. El susţine că „toate se nasc din luptă" şi îşi dă seama că izvorul mişcării îl constituie dedublarea unitarului în laturi contradictorii, unitatea şi opoziţia contrariilor. H. admite baza senzorială a cunoaşterii şi acordă o înaltă preţuire raţiunii. El face distincţie între „gândirea personală", care nu înţelege legitatea dialectică a universului, şi „gândirea comună" (universală) a adevăraţilor înţelepţi, conformă logosului obiectiv. H. s-a situat pe poziţiile aristocraţiei, dar s-a pronunţat împotriva dreptului cutu-miar gentilic şi pentru dezvoltarea regimului juridic bazat pe legi scrise.

HERBART, Johann Friedrich (1776 – 1841), filosof idealist german, psiholog şi pedagog de orientare conservatoare. După H., fenomenele constituie indiciile unei realităţi multiforme, alcătuită din esenţe calitativ diferite, eterne şi imuabile, denumite „reale". Noţiunea idealistă şi metafizică a „realelor" este o îmbinare sui-generis a „lucrurilor în sine" ale lui Kant cu „monadele" lui Leibhiz. În domeniul psihologiei, H. s-a situat pe poziţiile *asociaţionismului*, interpretând viaţa psihică ca o combinare mecanică de reprezentări. În ciuda caracterului său intelectualist, formalist şi rigorist, concepţia pedagogică a lui H. a exercitat asupra învăţământului modern o influenţă precumpănitor pozitivă, contribuind la sistematizarea lui. H. este iniţiatorul teoriei „treptelor formale" ale lecţiei, aplicată în trecut şi la noi. În estetică, el consideră că „frumuseţea liberă" a lui Kant este „forma pură", dar consideră, spre deosebire de Hegel, că forma rezultă din relaţiile elementelor „materiale" ale obiectului estetic, iar esteticii îi revine obligaţia de a stabili, prin experienţă, în ce constau aceste relaţii. Forma estetică, după H., ar permite evadarea omului din contingent. Op. pr.: „Pedagogia generală, dedusă din scopurile educaţiei" (1806).

HERDER, Johann Gottfried (1744 – 1803), filosof, critic literar şi

scriitor german, reprezentant al *luminismului* moderat. Concepţiile filosofice ale lui H. s-au format sub influenţa lui Kant (din perioada „precriticistă"), a lui Lessing, Spinoza şi Rousseau. Deşi în ansamblu idealiste, ele conţin unele elemente materialiste (critica agnosticismului, susţinerea caracterului obiectiv al timpului şi spaţiului, a izvorului empiric al cunoaşterii etc). Promotor al *istorismului*, el a privit istoria societăţii ca o continuare a istoriei naturii şi pe ambele ca fiind condiţionate de legea universală a *progresului*, precum şi de alte legi obiective. H. a considerat, în spirit luminist, progresul culturii drept principalul conţinut al istoriei. Pe această bază, el a făcut una dintre primele încercări de prezentare a dezvoltării culturii mondiale, cuprinzând limba, ştiinţa, meseriile, arta, relaţiile familiale, religia, statul. Prin critica laturii formaliste a esteticii kantiene a promovat *realismul*, iar prin valorificarea tradiţiilor folclorice naţionale şi prin exaltarea caracterului spontan al inspiraţiei artistice a deschis drum *romantismului* german de la începutul sec. 19. Ideile lui H. au exercitat o influenţă fecundă asupra lui Goethe, Hegel şi Feuerbach. *Op*. pr.: „Idei asupra filosofiei istoriei omenirii" (4 vol., 1784 – 1791), „Glasurile popoarelor în cântece" (2 vol., 1778 – 1779). În lb. română au apărut „Scrieri" (1973).

HERMENEUTICĂ, 1. Denumire tradiţională dată ansamblului metodologic de reguli necesare interpretării vechilor texte religioase, obscure, criptice, în general antice sau dificile. Prin extensiune, rezultatul însuşi al interpretării. Trebuie făcută o disociere între practica h., respectiv, aplicarea concretă, interpretarea propriu-zisă a textelor şi teoria generală a exegezei *h*. *2*. Ca disciplină, h., îndeosebi începând cu Schleiermacher, este teoria procesului de *interpretare* şi *înţelegere*, în funcţie de diversitatea obiectelor sale, care acoperă întreaga sferă spirituală, culturală, artistică. Specific acestui proces este „cercul hermeneutic" şi ansamblul relaţiilor sale reciproce: schema conceptuală a interpretului datele textului, alternanţa tot parte, analiză-sinteză, trecut-prezent, inducţie-deducţie etc.; 3. (în filosofia contemporană). Tehnică de descifrare a unui *dat*, considerat ca simbolic, frecvent folosit în *psihanaliză* şi în *analiza structurală*. În acest din urmă sens, h. apare ca teorie a *decodificării* şi interpretării

semnelor, ca *reflexie* filosofică asupra *simbolurilor* religioase, *miturilor*, emoţiilor, oricăror forme de expresie umană care semnifică ceva, considerate, prin definiţie, polivalente, şi, ca atare, ca disociere a *semnificantului* şi *semnificatului* lor. H. fenomenelor umane susceptibile de interpretare se deosebeşte de „analiza" obiectivă a fenomenelor naturale. Apelul la h. este propriu mai ales *fenomenologiei existenţialismului* (Heidegger, Jaspers, Sartre, Ricoeur), existenţa umană fiind, pentru aceasta, un „semn" care aşteaptă să fie tălmăcit de filosofie, cu mijloace specifice, în special prin *intuiţie*. Pornind de la conceptul diltheyan de „înţelegere", H. Gadammer, discipolul lui Heidegger, a teoretizat o „hermeneutică filosofică" care subliniază valoarea autonomă a discursului filosofic, contracarând mărginirea pozitivistă. În continuarea fenomenologiei, P. Ricoeur a elaborat o h. adaptată analizei fenomenelor culturii, formulă de circulaţie astăzi în gândirea franceză şi în cea anglo-saxonă.

HERZEN, Aleksandr Ivanovici (1812 – 1870), democrat-revoluţionar, filosof materialist şi scriitor rus. În scrierile sale filosofice „Diletantismul în ştiinţă" (1843) şi „Scrisori despre studiul naturii" (1845 – 1846), H. a pledat pentru legarea filosofiei de ştiinţă. El a criticat atât idealismul, în special pe cel hegelian, cât şi materialismul metafizic şi vulgar. Depăşind mărginirea materialismului contemplativ feuerbachian, H. a sesizat legătura dintre filosofie şi politică. El l-a criticat pe Hegel pentru împăcarea lui cu rânduielile conservatoare şi a arătat că dialectica trebuie înţeleasă ca o „algebră a revoluţiei" şi nu ca o „aritmetică a stagnării". „Herzen s-a apropiat nemijlocit de materialismul dialectic, oprindu-se în faţa materialismului istoric" (V.I. Lenin). Ca autor al aşa-numitei teorii a „socialismului rus", el a crezut în mod greşit că Rusia va ajunge la socialism pe calea obştilor ţărăneşti, evitând dezvoltarea capitalistă. Luând apărarea principiilor realismului critic, H. a afirmat legătura indestructibilă a artei cu viaţa şi a socotit literatura ca o tribună a ideilor înaintate. *Alte op.*: „Despre dezvoltarea ideilor revoluţionare în Rusia" (1851). În lb. rom. au apărut „Opere filosofice alese" (2 vol., 1950, 1954).

HESIOD, poet grec din a doua jumătate a sec. 8 sau începutul

sec. 7 î.e.n. H. a evocat în poemul didactic „Munci şi zile” (trad. rom., 1930, 1957), scris în hexametri, societatea greacă presclavagistă, văzută prin prisma micului agricultor, apăsat de cei avuţi şi puternici. Aici, mituri ca acela al „vârstelor” omenirii sau al Pandorei au menirea să susţină năzuinţa către dreptate a celui oprimat şi efortul său de a elibera de „rele” anevoioasa sa muncă zilnică şi de a o face mai prielnică lui. „Theogonia” (trad. rom. 1973), poemul genealogiei zeilor are în substrat sensuri cosmogonice şi etice. În opera lui H. se îmbină *realismul* cu superstiţia naivă iar remarcabila lui substanţă lirică e înnobilată de prefigurarea unora dintre conceptele filosofice de mai târziu.

HIEROFANIE, v. SUPRANATURAL.

HIEROGLIFE (teoria *hieroglifelor*), teorie agnostică conform căreia *senzaţiile* şi *reprezentările* omului n-ar fi imagini, *copii*, reproduceri ale lucrurilor şi ale proceselor reale, ci semne convenţionale, *simboluri*, h. care nu au nicio asemănare cu obiectele reprezentate de ele. Teoria b. a fost promovată în sec. 19 de unii natura-îişti germani, adepţi ai *idealismului „fiziologic”*, ca J.P. Müller şi H. Helm-holtz. *Teoria* h. implica neîncrederea în mărturiile organelor de simţ, în posibilitatea cunoaşterii lumii. Ea duce la negarea adevărului obiectiv şi la îndoială în ceea ce priveşte existenţa realităţii obiective însăşi, desch. iz. ind astfel calea *idealismului subiectiv*. V.I. Lenin a combătut teoria h. În opera sa „Materialism şi empiriocriticism”, opunându-i teoria materialist-dialectică a *reflectării*. Sin. *teoria simbolurilor*.

HDLBERT, David (1862 – 1943), matematician şi fugician german, fondatorul şcolii de matematică de la Göttingen, considerat, alături de A. Tarski, întemeietorul metamatematicii. Paralel cu dezvoltarea pe care a dat-o geometriei printr-un sistem *axiomatic* necontradictoriu, independent şi complet, H. s-a preocupat totodată şi de fundamentele logice ale matematicii, de natura *sistemelor formalizate* ale logicii şi matematicii. În legătură cu aceasta, H. perfecţionează, alături de P. Bernays, sistemul axiomatic expus de B. Russell. şi A.N. Whitehead in „Principia Mathematica”. Arătând că a 5-a *axiomă* (asociativitatea disjuncţiei) este deductibilă şi deci e de fapt o

teoremă, el creează un nou sistem axiomatic al *calculului propoziţional*, care prin extindere poate cuprinde şi *calculul predicatelor* şi care e cunoscut sub numele de sistemul Hilbert-Bernays. Concepând *logica simbolică* (matematică) drept metamatematică, H. iniţiază curentul *formalismului* în cercetarea sistemelor formalizate. El considera că un sisteni axiomatic este suficient prin el însuşi dacă este consistent, adică dacă se bucură de proprietăţile de noncontradicţie, independenţă şi completitudine. În acest fel, H. se situează pe o poziţie total opusă *intuiţionismului*, iniţiat de L.E.F. Brouwer *şi* A. Heyt. ing. A introdus noţiunea de spaţiu metric („spaţiul H.”). *Op. pe* „Fundamentele geometriei” (18 JP) ...Fundamentele logicii teoretice” (1928, în colab-cu Akermann).

HILEMORFISM (gr. *hyle* „materii „şi *morfe* „formă”), doctrină aristotelico-scolastică. preluată de către *neotomism*, care fundamentează existenţa corpurilor pe unirea a doua principii: „materia primă” şi „forma substanţială”. Primul principiu există în stare „purii”, nedeterminat, pasiv, potenţial, identic cu sine în toate corpurile; al doilea principiu este determinant, activ, actual, realizat în mod specific în fiecare dintre corpuri. Unirea celor două principii dă naştere „materiei secundare” sau substanţei corporale, cu o natură specifică, determinată. H, a servit neotomismului pentru „argumentarea” existenţei lui Dumnezeu ca „formă pură”, singura de acest fel. În rest, h. susţine că „forma” nu există ca atare decât obiectivată prin intermediul materiei, idee care reprezintă o primă intuire a raporturilor dialectic dintre *conţinutul* şi *forma* obiceitelor şi fenomenelor materiale.

HILOZOISM (gr. *hyle* „substanţă”, „materie” şi; ne „viaţă”), teorie de ordin filosofic, care, ignorând deosebirile calitative dintre sistemele materiale, consideră că *viaţa* şi capacitatea de a simţi şi a gândi ar fi proprii tuturor lucrurilor din natură, în istoria filosofiei premarxiste, h, a fost adesea o formă de exprimare a *materialismului*, fiind legat de ideea caracterului reflectonu activ, dinamic al materiei (de ex. la materialiştii greci din şcoala ioniană, la filosofii Renaşterii) sau îndreptat împotriva concepţiei idealiste despre existenţa unei substanţe spirituale (de ex., la Spinoza, la materialiştii francezi din sec.

18 etc). Termenul h. apare pentru prima oară la filosoful idealist englez R. Cud-worth (1617 – 1688).

HINDUISM, religie corespunzătoare celei de-a treia perioade din istoria religiilor indiene (primele două fiind cea vedică şi cea brahmană). În sanscrită este numită „Sanatana Dharma" (religia cea veşnică). Ca religie specifică, h. este greu de definit, deoarece nu are un *Credo* comun tuturor credincioşilor, un sistem filosofic unic şi niciun cult uniform, sau o „scriptură" echivalentă Bibliei etc. Ca sistem religios, h. apare, în linii mari, la începutul evului mediu, prin transformarea *brah-manismului*, atât sub influenţa credinţelor religioase ale noilor triburi indice care au trecut la brahmanism, cât şi prin influenţa unor religii ca *budismul*, *creştinismul* şi *islamismul*. H. moşteneşte de la brahmanism credinţa în *Brahman*, adică în Spiritul absolut şi etern, cauză originară, sursă şi sfârşit al tuturor lucrurilor. Acest Spirit este conceput ca existând sub forma unei triade de divinităţi numită „Trimurţi". Brahma (principiul masculin care a creat lumea, dar care nu se identifică cu Brahman), Vişṇu (principiul care menţine şi conservă lumea) şi Śiva (principiul care distruge lumea şi o recreează, reprezentând izvorul vieţii noi). Brahma este rareori obiectul unui cult special şi are puţine temple; în schimb, Vişṇu şi Śiva sunt divinităţi populare, fiecare dintre ei având zei subordonaţi sau înrudiţi. Zeul Vişṇu, de pildă, evoluează prin zece încarnări (avatare) succesive, luând înfăţişarea unor animale sau oameni, cu scopul de a salva omenirea de diferite catastrofe. De la aceştia din urmă sunt denumite cele două curente principale în h.: vişnuismul şi şivaismul. În afară de aceşti trei zei, există numeroase alte divinităţi, demoni, obiecte sfinte etc, b. fiind un politeism luxuriant, bazat pe ideea filosofică după care tot ce există ar fi o parte a divinităţii şi pe principiul după care lumea sensibilă ar fi doar o iluzie, „Maya" (formă efemeră de manifestare a lui Brahman), sortită dispariţiei. Prin h., cultul religiei indiene devine mai democratic, mai accesibil maselor; apar ceremoniile colective; pentru prima dată se introduc templele; ritualurile se dezvoltă şi se complică în funcţie de cultul numeroaselor divinităţi protectoare. Apărut odată cu feudalismul indian, h. a conservat şi transmis de-a lungul secolelor, într-o formă religioasă,

doctrina castelor, a grupurilor sociale închise, cu un rol esenţial în viaţa socială şi spirituală a individului. Pe linia dogmelor şi a filosofiei, h. dezvoltă moştenirea brahmanică; alături de „Vede” şi „Upanişade” apar epopeile „Mahābhārata” (ce include Bhagayad Gata, textul sacru hindus cel mai citit şi admirat) şi „Rāmāyana”, iar mai târziu „Puranas”, „Tantras” şi un mare număr de lucrări religioase aparţinând unei secte sau alteia. Caracterizat printr-un amalgam de rituri şi ceremonii, cultul hinduşit se axează pe regulile de conduită ale credincioşilor, lăsând acestora o largă libertate în ce priveşte concepţiile cu caracter filosofic. Aceasta explică, printre altele, toleranţa religioasă a h. şi capacitatea acestuia de a asimila elemente ale altor religii, dar, totodată, şi greutăţile de care s-au lovit tentativele nereuşite de unificare la scară naţională a acestei religii. Tocmai de aceea, sectele rămân o particularitate a religiei Indiei până în zilele noastre; în fruntea acestora situându-se aşa-numiţii „guru” (oameni sfinţi, învăţători). De-a lungul secolelor, dar mai ales în sec. 18 şi 19, în sânul h. s-au dezvoltat mişcări reformiste care au preconizat îndeosebi înlăturarea formalismului religios şi atenuarea consecinţelor provenite din existenţa castelor şi din doctrina filozofic-religioasă a castelor. Transformările cele mai importante din sânul h., îndeosebi în această direcţie, se produc însă în zilele noastre şi ca urmare a reformelor din afara domeniului religios, declanşate de progresul economic şi social-politic al Indiei după eliberarea sa (1949) de sub ocupaţia engleză. În India contemporană are loc un vast proces de *secularizare* a vieţii sociale, ceea ce duce la restrângerea influenţelor h., altă dată copleşitoare, asupra vieţii colective şi individuale a oamenilor. Ca filosofie, h. influenţează încă în zilele noastre unele pături de intelectuali europeni şi americani, pe fondul crizei ideologice a societăţii capitaliste contemporane. V. şi *indiană* (*filozofia U*).

HEVTIKKA, Jaakko (n. 1929), logician şi filosof finlandez. Are contribuţii valoroase în numeroase domenii ale ştiinţei şi filosofiei actuale: logica matematică (o formă originală a teoriei *cuantificării*), semantica şi pragmatica logică (construcţia unei semantici a logicii, intensionale şi modale fundată pe ideea „lumilor posibile” şi a unei pragmatici logice, întemeiată pe *teoria jocurilor*), logica inductivă,

teoria informaţiei (a dezvoltat teoria semantică a informaţiei), logica *deontică* şi epistemică, filosofia logicii şi a matematicii (a propus o interpretare complet nouă, care răstoarnă dogmele pozitiviste, privind valoarea deducţiei, analiticitatea, structura raţionamentului matematic), istoria logicii şi a filosofiei, lingvistica teoretică. Contribuţiile lui H. izvorăsc din construcţia şi aplicarea progresivă a unei metode originale de analiză logică, pe baza căreia a putut, pe lângă obţinerea unor rezultate ştiinţifice, să ajungă la o critică fundamentală şi multilaterală a viziunii epistemologice neopozitiviste. Această metodă i-a permis, în acelaşi timp, reconsiderarea unor gânditori din istoria filosofiei şi a logicii (Platon, Aristotel, Descartes, Leibniz, Kant, Frege, Wit-tgenstein, Carnap), şi reconstrucţia modernă a unor teme şi concepte principale ale filosofiei cunoaşterii (anali-ticiţate, inducţie, deducţie, cunoaştere apriori, lucrul în sine, intuiţie, constructivitate ş.a.). *Op*. pr.: „Cunoaştere şi convingere” (1962), „Modele hob pentru modalităţi” (1969), „Logica, jocurile lingvistice şi informaţia” (1973), „Timp şi modalitate în gândirea antică” (1974), „Cunoaşterea şi cunoscutul; perspective istorice în epistemologie” [1974).

HIPNOZĂ, stare asemănătoare somnului, produsă artificial prin stimuli hipnogeni şi mai ales prin sugestie, care se manifestă prin catalepsie (înţepenirea trupului şi membrelor), slăbirea spiritului de discernământ şi a controlului conştient, somnambulism provocat, amnezie după trezire. H., deosebită de starea de veghe, se deosebeşte calitativ şi de somn; în stare hipnotică pot avea loc percepţii senzoriale şi unele acţiuni sugerate de hipnotizator; de asemenea ritmurile bioelectrice corticale înregistrate (electroencefalograme) nu sunt cele specifice somnului. H. cunoaşte mai multe stadii de profunzime, de la starea de sugestibilitate crescută şi până la faza somnambulică.

HOBBES, Thomas (1588 – 1679), filosof materialist englez. Sistematizând materialismul precursorului său Fr. Bacon, H. a înlăturat inconsecvenţele teologice ale acestuia şi a dezvoltat o *ontologie* materialist-monistă consecventă. Totodată, corespunzător caracterului ştiinţelor naturii din vremea sa, H. a extins asupra tuturor sferelor cunoaşterii optica şi metodele geometriei şi mecanicii. El a negat

diversitatea calitativă a realităţii, reducând toate însuşirile senzoriale ale lucrurilor (culoarea, sunetul, mirosul, gustul etc.) la însuşirile lor spaţiale, cantitative: mărimea, forma, poziţia şi mişcarea, aceasta din urmă fiind concepută de el numai ca mişcare mecanică (deplasare în spaţiu). H. se situează în general pe poziţiile *senzualismului* materialist, fără să izbutească însă să rezolve problema trecerii de la *percepţiile* senzoriale la *noţiunile* generale, ceea ce l-a dus la o îmbinare exterioară, eclectică a *empirismului* cu *raţionalismul*. În filosofia sa socială, H. atribuie trăsăturile caracteristice ale societăţii burghezo (anarhia, concurenţa, *individualismul* etc.) omului, societăţii omeneşti în genere. După el, „omul este lup faţă de alt om” (*homo homini lupus*) şi din această cauză „starea naturală” (anterioară statului) a oamenilor este „războiul tuturor împotriva tuturor” (*bellum omnium contra omnes*). *Statul* a fost creat, după H., de oameni pe calea unei înţelegeri, a unui *contract* social cu scopul de a pune capăt acestei stări de lucruri şi de a menţine pacea în societate, întrucât, prin respectivul contract, în schimbul păcii şi securităţii, oamenii şi-au cedat statului drepturile lor naturale, H. concepea statul ca o putere totalitară, indiferent de forma pe care ar dobând-o. Concepţiile sale asupra statului şi dreptului au exercitat o mare influenţă asupra dezvoltării gândiriisocial-politice burgheze. *Op*. pr.: „Leviathan sau materia, forma şi puterea unui stat ecleziastic şi civil” (1650).

HOCKING, William Era est (1873 – 1966), reprezentant proeminent al *personalismului* din S.U.A. Discipol al lui W. James, căruia i-a succedat ca profesor de filosofie la Universitatea Harvard; a construit un sistem filosofic al personalismului absolutist, care critică *relativismul* pragmatist, considerând că principala cauză a frământărilor sociale şi a crizelor politice ar constitui-o „haosul” lăuntric al omului, transpus în viaţa socială, rezolvarea putând fi obţinută numai în „imperiul persoanei”, prin transpunerea în viaţă a preceptelor unei „metafizici teiste a persoanei” şi acceptarea „primatului metafizicii asupra politicii”. Teoria sa, cu accente critice la adresa *civilizaţiei* tehnocratice capitaliste şi a efectelor ei în planul *alienării* umane, eşuează într-o triplă *utopie*: „stingerea luptei de clasă”, „*convergenţa* capitalismului cu socialismul”, „religia universală”.

Op. pr.: „Semnificaţia lui Dumnezeu în experienţa umană" (1912), „Omul şi statul" (1926), „Civilizaţia lumii care va veni" (1956).

HOLBACH, Paul Henri, baron d (1723 – 1789), filosof materialist şi ateist francez, colaborator al „Enciclopediei", unul dintre ideologii revoluţiei franceze din 1789. A expus în modul cel mai sistematic concepţia materialist-mecanicistă a materialiştilor francezi din sec. 18 („Sistemul naturii sau despre legile lumii fizice şi ale lumii morale", 1770, trad. rom. 1957). Pentru H., *natura*, *materia* este necreată şi indestructibilă. *Mişcarea* (redusă la deplasarea în spaţiu) e considerată ca atributul ei inalienabil, iar *conştiinţa* ca o însuşire a materiei organizate într-un fel deosebit. Pornind de la noţiunea *„naturii umane"* a omului ca parte a naturii, H. a susţinut necesitatea înlocuirii societăţii feudale cu una „naturală" şi „raţională", care în realitate era însăşi societatea burgheză idealizată. Este şi autorul unor scrieri ateiste militante („Creştinismul demascat", 1767, trad. rom. 1966).

HOLISM (*gr*. *holos* „întreg"), modalitate de interpretare filosofică a fenomenelor ca *loialităţi*, ca *sisteme* în care părţile îşi pierd individualitatea şi se subordonează întregului. Potrivit concepţiilor holiste, de veche tradiţie, sistemul este determinat de relaţiile care se stabilesc între elementele, ce-i sunt subordonate şi nu de natura acestora. Interpretările holiste din antichitate evoluau adesea spre o imagine *panholistă*, sintetic totalizatoare (deci monista) asupra universului, conceput ca un mare întreg care subordonează integrativ nu numai totalitatea obiectelor şi fenomenelor naturale, ci şi omul, sub forma unei unităţi indivizibile om-natură sau om-univers. În filosofia modernă, ideea de întreg este concepută îndeosebi ca principiu de alcătuire şi ordonare a fenomenelor, ca tendinţă de integrare a elementelor în sistem, modelul unei asemenea interpretări oferindu-l pentru prima oară conceptul german de „Gestalt" (în baza căruia Christian von Ehrenfels, în 1890, concepe psihicul ca întreg cu proprietăţi ce nu pot fi obţinute prin *adiţia* părţilor sale). Un aport remarcabil la întemeierea metodologică a h. modern l-a avut Jan Christian Smuts, în lucrarea Holism şi evoluţie" (1926). Considerând h. ca principiu al tendinţei generale către *sinteză* a universului în ansamblu (al originii şi progresului întregurilor în univers) şi ca

principiu al cunoaşterii, el deduce câteva idei fundamentale pentru caracterizarea conceptului de sistem şi a dialecticii relaţiilor dintre *întreg* şi *parte*: întregul există prin părţi şi părţile prin întreg; *sinteza* întregului şi părţilor se reflectă în caracterul holistic al funcţionării părţilor, existente de asemenea ca întreguri. Pe baza relaţiilor de coordonare şi de subordonare a sistemelor, Smuts deduce o imagine dialectic-holistă asupra *diacroniei* universului în ansamblu, conceput ca un ansamblu infinit de universuri, precum şi principiul structurării progresive (de la simplu la complex) a acestuia („selecţia holistă"), al cărui rezultat este creşterea capacităţii de organizare şi de omogenizare a universului, exercitată din ce în ce mai pronunţat la nivelele sale superioare de organizare (biologic, social şi uman). Dacă prin surprinderea dialecticii relaţiei între întreg şi parte a contribuit la întemeierea metodologiei sistemicet moderne, de analiză a fenomenelor, prin schema „selecţiei holiste", Smuts evoluează teoretic pe linia unor concluzii neovitaliste care, aplicate mecanic la structura şi dinamica vieţii sociale, conduc la un integralism sociologic cu rezonanţe apologetice la adresa imperialismului şi colonialismului britanic de coloratură neofascistă. Datorită acestei orientări teoretico-ideologice reacţionare, conferite de Smuts, h. a fost multă vreme compromis în gândirea filosofică, fapt care i-a atras nenumărate critici din partea exponenţilor filosofiilor progresiste. Reconsiderarea h. şi debarasarea sa de consecinţele teoretice idealiste şi reacţionare împrumutate lui de către beneficiarii ideologici (neofascişti) ai concepţiei integraliste a lui Smuts, s-a realizat din perspectiva metodologiei ştiinţelor. În acest domeniu, o contribuţie hotărâtoare a avut-o L. von Bertalanffy care, prin intermediul conceptului de „organism", considerat ca un sistem deschis (aplicat în primul rând în biologie), a ridicat principiul h. la nivelul unei *teorii generale a sistemelor* (1945). Cercetând *izomorfismul* sistemelor şi corelaţiile dintre *structura* şi funcţiile acestora, teoria sistemelor permite o integrare a unor vaste domenii de realitate şi oferă fundamente logice pentru elaborarea unui *sistem* unitar *al ştiinţei*, precum şi premise pentru o pronunţată şi avantajoasă reducţie metodologică cu aplicabilitate nu numai la disciplinele ştiinţifice ontologice tradiţionale

(fizică, biologie, psihologie, sociologie), ci îndeosebi la disciplinele tehnologice şi acţionale, de tipul teoriei organizării, ştiinţei conducerii, teoriei educaţiei etc. Alături de Bertalanffy, reprezentanţii de seamă ai h. pe plan metodologic sunt: O. Spann, care dezvoltă un sistem holist cu aplicaţii în domeniile economiei şi sociologiei; L. Gabriel, care a oferit (1956) o sinteză metodologică a „Gestalt"-ului logic; R.G. Jones, autorul unei teorii generale a integrării cu aplicaţie la structurile educaţionale (1964); J. Gebser, care a încercat (1966) o aplicare a principiului holist în domeniul filosofiei culturii, la explicarea structurilor conştiinţei etc. Fără să fi renunţat la unele orientări panholiste, şi deci la construirea speculativă a unor imagini de ansamblu asupra universului (conceput ca un „super sistem", caracterizat printr-o „grandioasă unitate") care ar exclude orice divergenţă între părţile componente, implicit pe plan social între diverse grupuri şi clase sociale (sugerându-se în această privinţă şi ideea raţionalităţii armoniei sociale, a concilierii claselor), invocându-se în acest sens şi unele spirite neotomiste sintetizatoare ea Teilhard de Chardin şi Pietro Ubaldi, la. contemporan se defineşte tot mai mult ca o metodologie generală, ca o concepţie preocupată de relaţia dialectică dintre întreg şi parte în structura sistemelor, de tendinţa către întreg a fenomenelor, de legile mecanismului obiectiv a integrării şi omogenizării acestora! precum şi de semnificaţia sintezei în gândirea teoretică, de manifestare a principiului h. În domeniul cunoaşterii.

HOMEOMERII, termen aristotelic referitor la sistemul lui Anaxagora din Clazomene, pentru a desemna *substanţele* corporale din care ar fi constituită natura, substanţele necreate, indestructibile, imuabile, existente în număr infinit şi divizibile la infinit.

HOMEOSTAZIE (gr. *homoios* „asemănător" şi *statis*" stare", „menţinere"), proces de *autoreglare* prin care se realizează menţinerea unui *sistem* într-o relativă condiţie de stabilitate şi *echilibru* şi de reîntoarcere a lui la o astfel de condiţie ori de câte ori este supus acţiunii spontane a unor *factori* perturbatori interni sau externi. Organismele vii sunt, în condiţii normale, sisteme homeostatice. Preluată de către unii sociologi nemarxişti, ideea h., a echilibrului, a fost folosită uneori, cu referire la societatea capitalistă contemporană,

ea desemnând capacitatea acestei societăţi de a se „autoregla” şi, prin urmare, de a se menţine. Folosită în acest context, noţiunea de h. capătă o semnificaţie conservatoare, apologetică.

HOMOMORFISM, concept matematic general, a cărui definiţie precisă se obţine în algebra modernă. În termeni mai puţin precişi, h. este o corespondenţă univocă între un sistem A şi un sistem B prin care se păstrează operaţiile şi relaţiile. Ca şi conceptul mai strict de *izomorfism*, h. are o mare aplicabilitate în cadrul *raţionamentelor analogice* în studiul relaţiilor dintre teorii, în cercetările asupra structurii măsurării ş.a.

Htol GSWALD, Richard (1875 – 1947), psiholog, pedagog şi filosof german din şcoala *realismului critic* neokantian, întemeietor al unei „psihologii a gândirii” înţeleasă ca „teorie filosofică a conştiinţei şi a existenţei obiectului”, H. s-a remarcat prin studii de teoria cunoaşterii şi de epistemologie, care subliniază necesitatea analizei conceptelor psihologiei şi a aplicării matematicii în acest domeniu. H. a fost totodată un istoric al filosofiei, exercitând influenţe puternice asupra şcolii istorico-filozofice germane contemporane. Istoria filosofiei este centru H. O dezvoltare a problemelor şi conceptelor spre sistemul filosofiei, în orice fază a istoriei sale corpul sistematic al filosofiei fiind contemporan şi activ. H. a adus remarcabile contribuţii la progresul filosofiei limbajului şi în pedagogie. *Op.pr.*: „În legătură cu conflictul asupra fundamentelor matematicii” (1912), „Problemele principale ale psihologiei gândirii” (1913), „Filosofia antichităţii” (1917), „Fundamentele psihologiei gândirii” (1921); Filosofia de la Renaştere până la Kant” (1923), „Problemele fundamentele ale teoriei «cunoaşterii»” (1931), „Istoria teoriei cunoaşterii” (1933), „Filosofie şi limbaj” (1937), „Ştiinţă şi artă” (postum, 1961).

HONŢERUS, Johannes (1498 – 1549), umanist sas, reprezentant al umanismului în ţările române. Revenit în Transilvania după studii la Viena, Cracovia şi Basel, s-a afirmat printr-o concepţie înaintată şi printr-o activitate culturală multiplă (pedagog, matematician, editor, tipograf etc). A luat poziţie faţă de concepţia religioasă tradiţională, folosind argumente ştiinţifice (teoria heliocentrică copernicană, pe care o cunoscuse în timpul şederii sale la Cracovia, înainte ca aceasta

să fi fost publicată) şi cunoştinţele medicale şi de psihologie animală (fiind primul cercetător în această direcţie din sud-estul Europei) precum şi argumente politice, fiind un propagator al ideilor *Reformei*. Opera principală a lui H.Rudimenta Cosmographica" (1530), a avut un rol important în răspândirea acestor idei, fiind, timp de un secai, cel mai folosit manual de geografie şi astronomie. Ea conţine şi reflecţii ce intuiesc unitatea istorică şi geografică a celor trei ţări româneşti, idee ilustrată şi de harta intitulată „Dacia Transylvania, Valachica, Moldavia" (1532). H. a deschis noi căi învăţământului şi culturii. El a întemeiat o tipografie (1535) în care au fost tipărite cărţi didactice şi a organizat gimnaziul din Braşov (1544) pe baze umaniste.

HORKHEIMER, Max (1895 – 1973), filosof şi sociolog german, reprezentant al *Şcolii de la Frankfurt*. Preocupat mai ales de problemele filosofiei şi antropologiei sociale precum şi ale sociologiei cunoaşterii. Întemeindu-se pe critica marxistă a economiei politice şi pe dialectica hegeliană H. a adus o importanţă contribuţie la elaborarea „teoriei critice" a societăţii, opusă teoriei „tradiţionale", considerată drept contemplativă şi implicată în menţinerea relaţiilor sociale (în speţă a celor capitaliste) existente. Situându-se în afara organizării sociale date, „teoria critică" este o „critică imanentă" a societăţii capitaliste; ea ţinteşte la subminarea, şi nu la menţinerea acesteia. În opoziţie cu modul de cunoaştere specific ştiinţelor naturale, mod pe care H. îl consideră atemporal, subordonat strict discursului logic, „teoria critică" este considerată ca având sarcina de a releva conceptul de „om" în calitatea sa de creator al istoriei, capabil de a compara ceea ce este cu ceea ce trebuie să fie. Iniţial, H. concepea „teoria critică" drept un mod de demistificare a *„falsei conştiinţe"* generată de ordinea burgheză şi un mod de cunoaştere care să servească formării *conştiinţei de sine* a proletariatului. Ca şi alţi reprezentanţi ai Şcolii de la Frankfurt, H. a fost influenţat de hegelianism, de concepţia lui Marx, de scrierile timpurii ale lui G. Lukács, de freudism, de unde caracterul inconsecvent al creaţiei, ca şi al atitudinii politice. *Op.pr.*: „Studii despre autoritate şi familie" (1936), „Teorie critică şi teorie tradiţională" (1970), „începuturile filosofiei istoriei burgheze" (1971), „Studii social-filozofice" (1972).

HUIZINGA, Johan (1872 – 1945), istoric şi teoretician olandez al culturii. Lucrările lui H. se impun printr-o adâncă erudiţie şi printr-un fin spirit de sinteză, ca şi prin calităţile lor eseistice. H. s-a aplecat cu pasiune asupra culturii orientale, şi, mai ales, asupra civilizaţiei europene al căror sens *raţional* a căutat să-l releve. *Op*. pr.: „Amurgul evului mediu" (1919, trad. rom. 1970), „Erasm" (1924, trad. rom. 1974), „Explorări în istoria culturii" (1929), „Criza civilizaţiei" (1935), „Homo ludens" (1938, trad. rom. 1977), „Considerare asupra perspectivelor de vindecare ale culturii noastre" (1945).

HUMBOLDT, Alexander (1769 – 1859) naturalist şi geograf german, iniţiator al unei noi direcţii în cercetarea geografică şi în studiul naturii în general, numită de el „maniera estetică de tratare a ştiinţelor naturale", vizând o înţelegere unitară a universului, izyorâtă dintr-un simţ romantic al naturii. *Op.pr*.: „Imagini ale naturii" (2 vol., 1808), „Cosmos" (4 vol., 1845 – 1858, trad. rom. parţial, 1970).

HUMBOLDT, Wilhelm Karl von (1767 – 1835), om de stat german cu vederi liberale, filosof al istoriei, estetician, precursor al lingvisticii moderne. Ca reprezentant de frunte al *umanismului* şi al ideii de *umanitate* în perioada de înflorire a filosofiei clasice germane, H. a susţinut un ideal de cultură apropiat de cel al lui Schiller şi Goethe şi a pledat pentru valoarea şi utilitatea unui învăţământ umanist în şcoli, considerând că *statul* are menirea de a asigura şi de a apăra dezvoltarea liberă a individului şi a *naţiunii*. În sensul idealurilor sale, II. a fost un participant la întemeierea Universităţii din Berlin. Concepţia despre lume a lui H. cuprinde trei idei fundamentali; universalitate, individualitate şi totalitate (ca modelare a vieţii în opera de artă). Cercetarea istoriei, ca şi cea a *limbajului*, nu este pentru H. un travaliu rezervat intelectului abstract; ea are ca premisa acţiunea comună a totalităţii forţelor sufleteşti umane. Dacă vrea să prezinte ceva mai mult decât o enumerare eterogenă de evenimente exterioare, istoricul trebuie să se transpună în interiorul persoanelor şi epocilor cu care are de-a face. Lingvistul, la rândul lui, trebuie să conceapă *limba* ca exteriorizare şi instrument al sufletului poporului, menit să garanteze comunitatea de limbă. Generalizând o vastă experienţă în cercetarea limbilor, H. a propus metoda studiului istorico-comparativ

al acestora şi a evidenţiat *acţiunea inversă* a limbajului asupra gândirii. Prin teza despre limbă ca „instrument formativ al gândirii” („das Bildende Organ des Gedankens”) şi ca „premisă a reflecţiei”, precum şi prin conceptul de „formă interioară a limbajului” (innere Sprachform), II. sesiza rolul activ al *limbajului* în cunoaştere. II. considera limbajul ca un act primordial şi ca principiu al naşterii şi dezvoltării gândirii, singura cale prin care gândirea poate accede la adevăr. De aceea, pentru H., orice reflecţie filosofică trebuie să aibă în centrul ei limbajul, care este totodată condiţia istoriei ca ştiinţă. *Op.pr.*: „Despre limitele activităţii statului” (1792), „Despre diferenţa de structură a limbilor şi influenţa sa asupra dezvoltării intelectuale a umanităţii1 (1820), „Despre sarcinile istoricului” (1821), „Despre originea formelor gramaticale” (1822), „Despre limbile Kawi de pe insula Java” (postum, 1836 – 1839).

HUME, Dayid (1711 – 1776), filosof, economist şi istoric englez, adept al *agno Micismidui* şi al *scepticismului*.

Preluând *empirismul* lui Locke şi Berkeley, H. afirmă că toate cunoştinţele provin din experienţă. Aceasta din urmă, după H., se prezintă ca o totalitate de „impresiuni”; problema izvoarelor acestora (ale *senzaţiilor* şi ale *percepţiilor* noastre) este însă irezolvabilă întrucil cunoaşterea nu poate depăşi limitele „impresiilor”. H. a supus unei critici sceptice categoriile *cauzalităţii* şi *substanţei*. Cauzalitatea nu este, după el, un fapt obiectiv, ci are un temei pur psihologic. Experienţa ne arată numai faptul că un eveniment este urmat de altul, dar nu şi faptul că primul îl produce cu necesitate pe al doilea; succesiunea repetată a doua evenimente creează în noi o obişnuinţă, o asociaţie, în virtutea căreia ne aşteptăm ca primul eveniment să fie urmat de cel de-al doilea. Totuşi critica humeista a cauzalităţii a provocat necesitatea justificării logice a *inducţiei* ca metodă de întemeiere a principiilor ştiinţei. H. a negat şi existenţa unei substanţe materiale sau a uneia spirituale, căutând originea noţiunii de substanţă în asociaţiile psihologice. H. conchidea că legăturile stabilite de ştiinţă între fapte nu exprimă nicio necesitate, ci numai o *probabilitate* care ne permite să ne orientăm în viaţa practică. Singurul domeniu al cunoaşterii certe este pentru H. matematica; necesitatea

demonstraţiilor matematice îşi are însă temeiul în raţiunea însăşi, nu în experienţă. H. şi-a extins scepticismul şi asupra *religiei*, afirmând că existenţa lui Dumnezeu nu poate fi dovedită. Filosofia lui H. a avut o influenţă deosebită asupra lui Kant, precum şi asupra *pozitivismului*, al cărui precursor poate fi socotit. S-a afirmat ca istoric şi autor de eseuri politice. Este cunoscut şi ca părintele modern al teoriei politice a *echilibrului* şi prin consideraţiile sale asupra problemei partidelor politice. *Op.pr.*: „Tratat despre natura umană" (1739 – 1740), „Cercetarea asupra intelectului uman" (1748, trad. rom. 1936).

HUŞ, Jan (1369 – 1415), gânditor şi reformator ceh, militant împotriva autoritarismului bisericesc, ideolog al mişcării populare antifeudale a cehilor, condamnat ca eretic şi ars pe rug în 1415. Încredinţat de autenticitatea exclusivă a *creştinismului* primitiv, nu recunoaşte biserica. Denunţă iraţionalitatea ritualurilor şi *dogmelor*, în special a transsubstanţierii. Învăţătura lui a fost continuată şi radicalizată de taboriţi care visau la o lume a deplinei egalităţi între oameni, a muncii, a păcii şi suveranităţii poporului.

HUSSERL, Edmund (1859 – 1938), filosof german, întemeietorul *fenomenologiei* în filosofia contemporană. Programul teoretic al gândirii lui H. a fost transformarea filosofiei într-o „ştiinţă riguroasă" şi elaborarea logicii „pure" a cunoaşterii ştiinţifice. În acest scop, pornind de la matematici modernă, H. a analizat pe larg problema reformei logicii după modelul matematic, criticând *psihologismul* şi consecinţele lui relativiste şi subiectiviste pentru logică şi teoria cunoaşterii. H. are merite deosebite în iniţierea analizei semantice (a cercetat amplu problema *semnificaţiei*) şi în formarea aparatului conceptual al logicii moderne. Căutând să refundamenteze logica pe concepţia idealistă a „conştiinţei intenţionale", H. a ajuns la teoria „constituirii *transcendentale* a obiectului", care oscilează între idealismul subiectiv şi cel obiectiv, acordând prioritate unei poziţii idealist-subiective conform căreia unica realitate a obiectului se află în însuşi actul „intenţional" de conştiinţă (adică orientat spre ceva) care îl „constituie". Ideile lui H. au exercitat o mare influenţă asupra dezvoltării ulterioare a filosofiei idealiste moderne, asupra gândirii filosofice a lui N. Hartmann, asupra şcolilor *neorealiste* din S.U.A. şi din

Anglia şi mai mai ales asupra *existenţialismului* german (Heidegger). *Op.pr.*: „Cercetări logice” (1900 – 1901), „Idei pentru o fenomenologie pură” (1913), „Logică formală şi transcendentală” (1929), „Meditaţii carteziene” (1932), „Criza ştiinţelor europene şi fenomenologia transcendentală” (1936), „Experienţă şi judecată” (postum, 1939). V. şi *fenomenologie*.

HUXLEY, Thomas Henry (1825 – 1895), biolog englez; adept al *darvinismului*, căruia i-a pus în evidenţă bazele filosofice materialiste. A introdus în filosofie termenul de *agnosticism*.

HYPPOLITE, Jean (1907 – 1968), filosof francez, traducător al „Fenomenologiei spiritului” şi comentator subtil al operei lui Hegel, pe care a interpretat-o în parte prin prisma *existenţialismului*. A analizat amplu valoarea şi semnificaţia *fenomenologiei* hegeliene. A scris studii despre importanţa operei lui Marx. *Op.pr.*: „Geneza şi structura «fenomenologiei spiritului»” (1947), „Logică şi existenţă” (1953), „Studii asupra lui Marx şi Hegel” (1955), „Figuri ale gândirii filosofice” (2 vol., postum, 1971).

I

IAMBLIKOS (c. 275 – 330 e.n.), filosof neoplatonician, unul din principalii continuatori ai lui Plotin. Fondator al aşa-numitei Şcoli siriene, I. introduce în sistemul plotinian elemente de *pitagorism* şi îi amplifică *mistica*. Un stufos sistem de concepte, grupate în *triade*, complică schema triadică de bază a lui Plotin. A interpretat în sens alegoric dialogurile lui Platon. A scris „Viaţa lui Pythagora” şi un manifest filosofic. I s-a atribuit şi „Tratatul misteriilor”.

IAN CIU (c. 440-C.360 î.e.n.), filosof materialist chinez, reprezentant al *daoismului* materialist. A promovat o doctrină întemeiată pe critica *civilizaţiei* oraşelor, pe ideea *individualităţii* omeneşti, care trebuie să se dezvolte, după I.C., în mod liber, potrivit cerinţelor naturii.

IBN-HALDUN, Abdurrahman Abu-Zaid (1332 – 1406), istoric şi filosof arab, născut la Tunis. Autor al unei concepţii după care *istoria* este repetarea unor *cicluri* regulate şi alternante de ascensiune şi decădere ale imperiilor şi civilizaţiilor. Important teoretician politic, I.-H. a fost unul dintre precursorii *determinismului* geografic. *Op.pr.*:

„Cartea poveţelor" („Cronica").

IBN-ROŞD, Abul-Valid Mohammed ibn Ahmed ibn Mohammed (latinizat Averroes (1126 – 1198), filosof şi medic arab, cel mai important gânditor medieval din lumea arabă, născut la Córdoba (Spania). A dezvoltat tendinţele materialiste ale filosofiei lui Aristotel, contestând, de ex., primordialitatea „formei" asupra materiei. A respins teoria creaţiei lumii „din nimic", susţinând că natura, ca şi Dumnezeu, există din eternitate; a negat ideea de miracol şi pe aceea a nemuririi sufletului. I.-R. a susţinut ideea existenţei unei raţiuni universale supraindividuale a speciei umane, idee care a avut un rol important în istoria gândirii medievale. El a fost unul dintre iniţiatorii teoriei *adevărului dublu*. Doctrina lui I.-R. a fost condamnată de teologi ca eretică. *Op*. pr.: „Infirmarea infirmării". V. şi *averroism*.

IBN-SINA, Abu Ali (latinizat Avi-cenna) (c. 980 – 1037), filosof tadjic-persan, medic şi cercetător al naturii, născut lângă Buhara. A scris în limba arabă peste 300 de lucrări, în parte pierdute. A dezvoltat în mod creator unele dintre elementele viabile ale gândirii aristotelice. Concepţia sa filosofică cuprinde, în ciuda concesiilor făcute idealismului şi *teologiei*, elemente materialiste preţioase. El afirmă că lumea există dintotdeauna, ca şi Dumnezeu, din care ar proveni nu ca o *creaţie*, cum susţineau teologii islamici, ci ca o *efkanaţie*. A afirmat existenţa unei legături indisolubile între materie şi mişcare şi a unei *legităţi* naturale universale. Ideile înaintate etice-politice ale lui I.-S. şi atitudinea sa sceptică faţă de teologia oficială i-au atras ostilitatea aristocraţiei militare dominante şi a clerului, care l-a declarat eretic. I.-S. a desfăşurat o activitate rodnică şi în domeniul ştiinţelor naturii. *Op*. pr.: „Cartea cunoştinţei".

IBN-TUFAIL, Abu Bekr Mohamed ben Aici al Malic (latinizat Abubacer) (c. 1111 – 1185), medic, matematician, poet şi filosof arab de la curtea califilor din Granada. Într-o povestire filosofică „Haiy fiul lui Yakzan", L-T. descrie procesul de autodezvoltare intelectuală şi morală a lui Haiy (= cel viu), fiul lui Yakzan (= cel treaz), care trăieşte de la naştere singur pe o insulă pustie. Pentru că este fiinţă omenească, Haiy se poate umaniza, crede L-T., prin simpla *autocunoaştere* şi *autoperfecţionare*, în afara mediului social dar şi a oricărei „ştiinţe"

revelate de sus.

IBRĂILEANU, Garabet (1871 – 1936), critic şi istoric literar român, sociolog al culturii, prozator, profesor universitar la Iaşi, animator cultural. Încă de tânăr a militat în mişcarea socialistă. Adept al esteticii istoriste, continuator al ideologiei literare inaugurate de Gherea, I. a fost, în primele patru decenii ale secolului nostru, unul dintre criticii proeminenţi ai timpului. Fondator, alături de C. Stere, al „Vieţii româneşti" (1906 – 1940, serie nouă 1945), I. a practicat o critică estetică, relevând valoarea teoretică şi metodologică a unor concepte precum specificul naţional în artă, tendenţionismul implicit al operei (şi al creatorului), rolul militant al artei, necesitatea reflectării în literatură a lumii ţărăneşti, demonstrând astfel locul categorial al eticului şi politicului în sfera *esteticului*. Critica sa literară a utilizat echilibrat şi armonios metoda estetică, cea psihologică şi cea sociologică. Remarcabile au rămas studiile şi exegezele sale despre opera lui Eminescu, Caragiale, Sadoveanu, Anatole France, Proust. Ca sociolog al culturii („Spiritul critic în cultura românească", 1909), I. a analizat procesul genezei şi dezvoltării României moderne, subliniind necesitatea istorică a acestui fenomen şi evidenţiind critic cauzalitatea socială a forţelor care se opuneau acestei înnoiri (în special *junimismul*). S-a făcut de asemenea cunoscut prin critica ideologică împotriva *semănătorismului*, combătând viziunea sociologico-politică retrogradă ca şi estetica restrictiv-deformantă a acestuia. I. a fost, împreună cu C. Stere, iniţiator şi promotor al *poporanismului* („Poporanismul", 1905), contribuţia sa în acest domeniu limitându-se îndeosebi la aplicarea conceptelor poporaniste în ideologia literară. Polemist redutabil, moralist profund („Privind viaţa", 1930), I. este autorul unui roman de maturitate („Adela", 1933), de fină analiză psihologică a comportamentului uman. Alte *op*.: „Scriitori şi curente" (1909), „Opera literară a domnului Vlahuţă" (1912), „Note şi impresii" (1920), „Scriitori români şi străini" (1926), „Studii literare" (1930).

ICO

ICONIC (*semn* \.) (gr. *ei kon* „imagine"), denumire dată de teoreticieni cu preocupări semiologice (Ch. S. Peirce, Ch. W. Morris, R. Jakobson, E.C. Ballard ş.a.) *semnului* care prezintă asemănare cu

realitatea indicată de el, datorită însuşirilor sale comune cu cele ale realităţii date. Însuşirile respective permit inducerea unui *model* denumit *pattern*, comun atât semnului cât şi realităţii desemnate.

ID fin *psihanaliză*), zonă pulsională (instinctuală) a psihicului, călăuzită de „principiul plăcerii" (v. *libido*) şi, de obicei, ţinută sub tensiune (*refulată*) de către conştient. I. ar fi „rezervorul energetic" al vieţii psihice, tendinţele sale putându-se manifesta în acord cu cerinţele societăţii, în mod simbolic, sub formă *sublimată*. Concepţia despre i. nu afirmă atotputernicia inconştientului, ci caută să descopere, în unele nevroze, dominarea insuficientă a *inconştientului* de către conştient; tratamentul psihoterapeu-tic ar urmări, astfel, să aşeze instanţa – *ego* – în poziţiile vremelnic ocupate de i. Sin. *şinele* (în limba germană = *Es*; în limba franceză = *le ţa*).

IDEAL 1. Model superior de realizare umană, către care aspiră orice individ sau generaţie; cel mai înalt grad de desăvârşire concepută în plan profesional, material şi spiritual constituind ţelul fundamental care motivează acţiunea oamenilor. I. se manifestă în toate domeniile de activitate umană (de ex., i. social, i. politic, i. economic, i. juridic, i. etic, i. estetic), în plan social, i. are un caracter istoric şi de clasă. I. clasei muncitoare este făurirea socialismului şi comunismului, năzuinţă supremă a umanităţii. Spre deosebire de i. altor clase sociale, i. clasei muncitoare reflectă veridic necesitatea istorică, legile progresului societăţii, căile realizării lui fiind direcţionate de către programele de acţiune ale partidelor comuniste, pe baza cunoaşterii ştiinţifice a legilor structurii şi dinamicii vieţii sociale.

2. Ceea ce ţine de proiectul subiectiv asupra realităţii obiective, de reflectarea cu anticipaţie şi în baza unui sistem de valori a lumii exterioare în conştiinţa omului. 3. (în epistemologie) Ceea ce caracterizează produsele activităţii de *idealizare*, de construcţie teoretică a unor *abstracţii* care, deşi create de subiect, nu pot fi definite ca simple imagini subiective, mentale, ci ca domenii de realitate; deşi prin geneză sunt produse ale subiectului, ele au un statut existenţial, se constituie ca „existenţă ideală".

IDEALISM, orientare fundamentală în filosofie, care, în opoziţie cu *materialismul*, consideră conştiinţa, gândirea, ideile ca *factor*

primordial, ca esenţă a existenţei, iar materia, natura, ca factor secund, derivat, ca mod de manifestare, de fenomenalizare al acestei esenţe ideale. Totodată, i. pune, implicit sau explicit, la îndoială sau neagă, în ultimă analiză, posibilitatea cunoaşterii *lumii* materiale sau respinge radical interpretarea cunoaşterii ca proces reflectoriu, ca reflectare ideală în plan subiectiv a *realităţii* obiective. I. are două variante fundamentale: i. obiectiv şi i. subiectiv I. *obiectiv* (Platon, Hegel, *neotomismul* şi *personalismul*), care constituie, în ultimă instanţă, o încercare de a da o formă raţională *teologiei*, consideră că la baza existenţei stă o realitate spirituală de sine stătătoare (lumea ideilor, ideea absolută, spiritul suprem, raţiunea universală etc.) independentă de materie şi de subiect, de conştiinţa individuală a omului. I. *subiectiv* (Berkeley, Hume, Mach, *neopozitivismul* şi variantele sale) neagă existenţa obiectivă, independentă de subiect, a lumii exterioare; el recunoaşte ca unică realitate senzaţiile, percepţiile, reprezentările, conştiinţa individuală. Dar, în măsura în care domeniul ideilor postulat de i. obiectiv ca esenţă a existenţei nu reprezintă, de fapt, decât un produs (o *ipostaziere*) al conştiinţei oamenilor, deosebirea dintre idealismul obiectiv şi cel subiectiv este relativi. şi convenţională. I. are rădăcini gnoseologice (care ţin de natura procesului cunoaşterii) şi rădăcini sociale, de clasă. În produsul complex şi contradictoriu al reflectării realităţii este posibilă fie o dezvoltare unilaterală, exagerată a uneia dintre treptele, laturile, momentele cunoaşterii, fie ruperea ei de realitatea obiectivă pe care o reflectă sau de produsul de ansamblu al acestei reflectări. Aşa, de pildă, hi însuşi procesul formării şi folosirii *abstracţiilor* există posibilitatea ruperii *generalului de singular*, a transformării rezultatelor abstracţiei (a noţiunilor) în realităţi de sine stătătoare care ar exista separat de procesele lumii materiale. Odată cu formarea societăţii împărţite în clase antagoniste apar şi rădăcinile sociale alei., comune în mare parte cu cele ale religiei; separarea muncii intelectuale de munca fizică şi monopolizarea celei dintâi de către clasele dominante (ceea ce generează iluzia că activitatea spirituală a oamenilor ar fi cu desăvârşire independentă de activitatea lor materială şi ar domina-o), dependenţa omului de forţele spontane ale dezvoltării sociale, care generează credinţa în *entităţi* spirituale

supranaturale ce ar domina viaţa oamenilor (*fetişismul* ideologic, forma ideologică a *înstrăinării*). Legătură lăuntrică, de principiu, ai. cu *religia*, posibilitatea fundamentării teoretico-filozofice a politicii conservatoare sau reacţionare au făcut adeseori din i. O *ideologie* a claselor conservatoare, în opoziţie cu materialismul care a constituit expresia ideologică a claselor progresiste. Lupta dintre materialism şi i. caracterizează întreaga istorie a filosofiei. Această luptă nu trebuie însă înţeleasă simplist, atribuindu-se i. un rol permanent şi exclusiv negativ, de fana în dezvoltarea civilizaţiei şi culturii. Se cere a fi luat ni considerare, printre altele, faptul că, datorită caracterului contemplativ şi metafizic al vechiului materialism, latura dinamică, activă a demersului filosofic a fost dezvăluită mai ales de L; această dimensiune activă a fost înţeleasă însă numai ca activitate a *subiectului* sau a factorului Spiritual în genere, dar nu ca activitate practică sau cu finalitate practică în sfera vieţii materiale. De aceea, însăşi dialectica modernă a apărut pe terenul i. sub forma dialecticii ideilor, a spiritului (Kant, Fichte, Schel-ling, Hegel). Nu poate fi subapreciat aportul raţionalismului, al umanismului raţionalist, al luminismului, după cum sunt de remarcat contribuţiile deosebite ale unor gânditori idealişti la întemeierea unor discipline ştiinţifice şi filosofice actuale: epistemologia, axiologia, filosofia culturii, logica. Atitudinea materialismului dialectic faţă de i. se caracterizează prin respingerea de principiu a acestuia, dar şi prin sesizarea problemelor reale puse de una sau alta dintre filosofiile idealiste, prin depăşirea soluţiei eronate date acelor probleme de către L şi prin soluţionarea lor ştiinţifică, prin valorificarea elementelor pozitive, originale din ansamblul sistemelor idealiste respinse critic în ansamblu. Eliberarea gândirii filosofice şi social-politice de sub influenţelei. constituie un proces complex care se desfăşoară istoriceşte pe temeiul *practicii sociale* revoluţionare şi al progresului cunoaşterii, al înlăturării oricăror prejudecăţi subiectiviste, voluntariste, dogmatice, vulgarizatoare şi fataliste proprii existenţei înstrăinate sub aspect natural şi spiritual.

IDEALISM ABSOLUT, doctrină filosofică a lui Hegel şi a discipolilor săi. Denumirea provine de la Hegel însuşi, care şi-a caracterizat propriul Său sistem ca un La., întrucât el ar depăşi, într-o

sinteză superioară, idealismul subiectiv al lui Fichte şi idealismul obiectiv al lui Schelling. La. este o denumire generică şi pentru orientarea neohegeliană anglo-saxonă, reprezentată de Bradley, Bosonquet şi mai ales Royce, care renunţă la obiectivitatea dialecticii hegeliene, subliniind latura metafizică-sistematică a operei lui Hegel.

IDEALISM „FIZIC", formă *a idealismului subiectiv* şi a *agnosticismului*, care a apărut la sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20, în strânsă legătură cu revoluţia conceptuală şi metodologică din fizică.!". t". constă într-o interpretare idealist-subiectivă a noilor descoperiri şi procedee ale ştiinţei de către o parte a fizicienilor şi filosofilor care au interpretat răsturnarea reprezentărilor mecaniciste despre materie ca „dispariţie a materiei", iar infirmarea materialismului metafizic de către noile rezultate ale fizicii ca dezminţire a materialismului în general. Cauzele de ordin gnoseologic alei". f". sunt reprezentate de acele particularităţi noi ale cunoaşterii din fizică prin care s-a infirmat realismul epistemologic naiv şi materialismul mecanicist: matematizarea fizicii şi relativitatea cunoştinţelor ştiinţifice. Neputând rezolva problema raportului dintre adevărul relativ şi cel absolut, pusă în mod acut de progresul furtunos al ştiinţei, reprezentanţii i... f „(B. Mach, H. Poincaré, P. Duhem, K. Pearson ş.a.) au adoptat punctul de vedere gnoseologic relativist (agnostic), au negat conţinutul obiectiv al teoriilor din fizică (idealism subiectiv). I. „f". a fost supus unei analize şi critici multilaterale de Lenin în cartea sa „Materialism şi empiriocriticism". În ultimele decenii, dificultăţile teoretice legate de interpretarea mecanicii *cuantice*, a teoriei relativităţii etc. au dus la apariţia unor noi forme alei„F". Evoluţia fizicii contemporane a confirmat concluzia potrivit căreia înlăturarea oricărei forme de i„F". este posibilă numai prin înţelegerea dialecticii existente şi cunoaşterii şi prin pătrunderea ştiinţei în interiorul microcosmosului, al nivelurilor şubato-mice de organizare a materiei, precum şi prin depăşirea limitelor la care au ajuns la un moment dat diverse domenii de cunoaştere a naturii cu ajutorul mijloacelor şi metodelor adecvate ale ştiinţei contemporane.

IDEALISM „FIZIOLOGIC", variantă a *idealismului subiectiv*, iniţiată de fiziologul german J.P. Müller (1801 – 1858). Interpretând

greşit fenomenul specializării simţurilor, el a formulat teoria „energiei specifice a organelor de simţ", potrivit căreia *senzaţiile* nu ar reflecta realitatea obiectivă, fiind determinate de energia proprie a organelor de simţ. Concluziile agnostice alei„F". au fost formulate de H. Helm-holtz în teoria *hieroglifelor*. I. „f". a fost supus unei analize critice edificatoare şi definitive de către V.I. Lenin în lucrarea „Materialism şi empiriocriticism.

IDEALISM TRANSCENDENTAL (I-DEALISM CRITIC), termen folosit de Kant pentru desemnarea propriei sale concepţii filosofice, considerată ca atare întrucât cercetează critic, spre deosebire de idealismul anterior, numit de Kant „dogmatic", condiţiile şi posibilitatea cunoaşterii însăşi şi în special formele *apriorice*, *transcendentale* ale cunoaşterii.

IDEALIZARE (în epistemologie) 1. (în sens larg) Procesul de schematizare, simplificare a realităţii, întâlnit în orice proces de *abstractizare*. 2. (în sens restrâns) Procedeu cognitiv de construire a unor „obiecte" abstracte (ideale) care nu există ca atare în realitate, ci reprezintă cazurile-limită de existenţă a unor obiecte reale, respectiv existenţa lor în formă „pură", nedenaturată de existenţa unor proprietăţi sau de acţiunea unor condiţii neesenţiale din punctul de vedere dat (de ex., gaz ideal, soluţie ideală, maşina cu aburi ideală a lui N.L.S. Carnot, punct, linie dreaptă ideală, experiment ideal etc). I. reprezintă un tip superior de abstractizare, caracterizând un nivel înalt al dezvoltării teoriilor ştiinţifice.

IDEAŢIE, proces de formare a *ideilor* şi a *conceptelor*, precum şi de înlănţuire sistematică a acestora într-o concepţie despre lume şi cunoaştere.

IDEE (gr. *eidos* sau *ideea*, derivate din *idein* „aspect exterior", „formă vizibilă", lat. *ideea*) 1. (în sens larg) Tot ceea ce se constituie în mintea oamenilor ca produs al activităţii de gândire. 2. Părere sau concepţie personală, care comportă un mare grad de subiectivitate. 8. Soluţie posibilă pentru o problemă teoretică sau practică. 4. (în filosofie) Produs reflectoriu specific cunoaşterii *discursiv-raţionale*, diferit din punct de vedere cognitiv de produsele cunoaşterii perceptiv-*senzoriale*, dar constituit pe baza acestora. În acest sens, i.

este sinonimă cu *noţiunea* sau *conceptul*. I. *artistică*, concept estetic care exprimă chintesenţa unei opere de artă, reprezentând o sinteză între senzorial, afectiv şi intelectiv. A concepe arta ca fiind purtătoare de i. *artistice* înseamnă a respinge *ipso facto* acele poziţii teoretice care consideră *creaţia* şi receptarea operei ca procese exclusiv senzoriale, exclusiv afective sau exclusiv raţionale.

IDEI ÎNNĂSCUTE (*teoria* i.î.), teorie gnoseologică idealistă, medialectică, potrivit căreia în conştiinţa omului ar exista de la naştere, independent de experienţă sau transcendental, preexistente, anumite idei (de ex., ideea de număr, de mişcare, de întindere etc). *Teoria i.î*. a fost susţinută sub diferite forme de Platon, Descartes şi de alţi filosofi. Ea a fost criticată de pe poziţiile empirismului şi ale senzualismului materialist de Locke, Condillac ş.a. Sin. *inneism*. V. şi *empirism*; *raţionalism înnăscut*.

IDENTITATE, proprietate a unui obiect de a fi şi a rămâne, cel puţin un anumit timp, ceea ce este, calitatea sa de a-şi păstra un anumit timp caracterele fundamentale. I. este înţeleasă ca i. *abstractă* atunci când obiectele sunt luate în nediferenţierea lor, făcându-se abstracţie de existenţa unor laturi contrare, a unor deosebiri în structura fiecăruia dintre aceste obiecte. I. nu poate fi, însă, ruptă de *deosebire*. Identificând un lucru cu el însuşi, noi îl deosebim, totodată, de toate celelalte. I. este înţeleasă ca i. *concretă* atunci când se dezvăluie unitatea dintre i. şi deosebire, faptul că deosebirea constituie fundamentul i. La nivel existenţial, orice obiect este prin natura sa o unitate de laturi contrare, respectiv, o sinteză între i. şi deosebire. În gândire, 1. se reflectă sub forma *principiului* i., în conformitate cu care orice expresie îşi păstrează sensul pe parcursul unui anumit proces de gândire. Încălcarea principiului i. dă naştere unor *sofisme*. Studiul i., dezvoltat de logica clasică, s-a lărgit odată cu apariţia *logicii simbolice*, în cadrul căreia a apărut teoria 1., constituită sub forma unui *calcul logic*.

„IDEOLOGIA GERMANĂ”, operă scrisă de K. Marx şi F. Engels în anii 1845 – 1846; reprezintă prima operă a marxismului matur, marcând trecerea propriu-zisă a autorilor ei pe poziţiile materialismului dialectic şi istoric şi ale socialismului ştiinţific. Ea a

fost consacrată combaterii” idealismului „tinerilor hegelieni” (B. Bauer, M. Stirner ş.a.) şi a „socialismului adevărat” mic-burghez (K. Gătin), precum şi criticii materialismului antropologic, contemplativ şi inconsecvent al lui L. Feuerbach, a umanismului său abstract. Pornind de la analiza activităţii reale, materiale a oamenilor, a *practicii* social-istorice, Marx şi Engels formulează aici principalele idei ale *materialismului istoric*: *conştiinţa socială* ca reflectare a existenţei sociale; *esenţa umană* ca ansamblu al relaţiilor sociale; rolul fundamental al relaţiilor economice, categoria de *formaţiune social-economică*; *lupta de clasă* ca forţă motrice a dezvoltării societăţilor antagoniste; *statul* ca dictatură politică şi juridică a clasei dominante economiceşte; temeiurile ştiinţifice ale ideologiei comuniste a proletariatului.

În această lucrare este continuată elaborarea noţiunilor de *înstrăinare* şi de *reificare*, precum şi tezele iniţiale ale teoriei marxiste despre revoluţia socialistă şi *dictatura proletariatului*. În „I.g”. este analizată multilateral apariţia *ideologiei* înţeleasă aici de Marx şi Engels ca *falsă conştiinţă*, ca o concepţie care inversează raportul dintre existenţii socială şi conştiinţa socială, considerând că rolul principal în istorie îl au *ideile*, reprezentările oamenilor şi nu producţia materială şi relaţiile „obiective stabilite pe baza ei între oameni”. „I.g”. a fost publicată postum, în 1932.

IDEOLOGIE 1. (în accepţia curentă, consacrată de V.I. Lenin) Totalitatea ideilor şi concepţiilor care reflectă, într-o formă mai mult sau mai puţin sistematizată, interesele şi aspiraţiile membrilor unei clase sau ale unei pături sociale, determinate de condiţiile obiective ale existenţei acestora, şi cart serveşte lajustificarea, la consolidarea său la schimbarea relaţiilor sociale, în menţinerea sau crearea cărora clasa respectivă este interesată. Din i. fac parte ideile politice, juridice, morale, religioase, artistice, filosofice etc. în această ipostază, i. este o parte a *conştiinţei sociale*; în societatea împărţită în clase, ea are un caracter de clasă. Sfera i. este mai îngustă decât aceea a conştiinţei sociale, care cuprinde şi elemente fără caracter de clasă (ideile cu care operează ştiinţele naturii, diverse discipline cu caracter formal şi experimental), precum şi elemente nesistematizate (care intră în sfera

cunoaşterii comune şi a psihologiei colective a oamenilor). I. dominantă într-o societate dată este aceea a clasei dominante sau conducătoare deoarece, posedând mijloacele producţiei materiale, aceasta dispune şi de mijloacele producţiei şi difuziunii spirituale şi deci de posibilitatea de a impune celorlalte clase ideile sale. Reflectând baza economică a societăţii, i. intră în componenţa *suprastructurii*, care are o sferă mai largă, incluzând, pe lângă idei, şi instituţii. Ca parte componentă a suprastructurii, i. are o independenţă relativă faţă de baza economică de care a fost generată. I. exercită o influenţă asupra altor laturi ale vieţii sociale, printre care şi asupra bazei care a generat-o. Ea accelerează sau frânează dezvoltarea socială, în funcţie de rolul, progresist sau reacţionar pe care îl are, într-o epocă istorică dată, clasa căreia îi aparţine. Valoarea cognitivă şi eficienţa unei i. depind de reflectarea gradual adecvată a existenţei sociale; a contradicţiilor obiective ale acesteia şi de influenţa pe care ea o câştigă, datorită acestui fapt, asupra maselor. „Teoria devine o forţă materială de îndată ce cuprinde masele” (K. Marx). De altfel, orice i. este menită să servească, în ultimă instanţă, cerinţelor acţiunii sociale în general, ale acţiunii politice în special. Lupta ideologică este, alături de cea politică şi economică, una dintre formele luptei dintre clase şi grupuri sociale, exprimând opoziţiile sau deosebirile de interese ale acestora şi mai ales caracterul ireconciliabil al intereselor fundamentale ale claselor antagoniste. Prin reflectarea justă a cerinţelor obiective ale dezvoltării sociale, i. clasei muncitoare, i. socialistă, este o I. ştiinţifică şi constituie, de aceea, o puternică forţă materială, revoluţionară, călăuzind masele în lupta pentru răsturnarea orânduirii exploatatoare. şi pentru construirea socialismului şi comunismului. 2. (în accepţia iniţială dată de Marx şi Engels) *Conştiinţa falsă*, mistificată, alienată, reflectare iluzorie, „răsturnată cu capul în jos”, a raporturilor oamenilor cu natura, precum şi a raporturilor dintre oameni, condiţionată de limitele de clasă şi istorice ale unei epoci. Prin critica 1. sau critică ideologică, concepţia lui Marx pune în evidenţă elementele de cunoaştere adecvată cuprinse într-o construcţie ideologică în care acestea se împletesc cu elemente de cunoaştere inadecvată. 8. (în sociologia nemarxistă a cunoaşterii]

Termenul se foloseşte în accepţiunea 2., absolutizată în sensul ei" negativ; unii reprezentanţi ai sociologiei cunoaşterii (de ex., K. Mannheim) consideră, astfel, într-o perspectivă relativistă, că orice i. este o interpretară denaturanta (în mod conştient sau involuntar) a realităţii, datorită interesului generat de (i anumită poziţie socială – şi că, prin urmare, i n-ar putea avea o valoare cognitivă reală, în legătură cu conceptul mannheimian de „ideologie totală", D. Bell şi alţii au lansat teza „sfârşitului ideologiei", invocând un aşa-zis proces de „*dezideologizare*", determinai de progresul ştiinţei. Această concepţie a fost înfiinţată prin evidenţierea funcţiei de i lisă; i i. care nu încetează prin schimbarea proporţiei dintre elementele de cunoaştere adecvată încorporate îir., construcţie ideologică. Unii marxişti L.P. Althusser ş.a i au preluat această teză a opoziţiei dintre i. şi ştiinţă, deosebind şi în cadrul teoriei marxiste o componentă ştiinţifică (materialismul istoric, economia politică) şi una ideologică (materialismul dialectic), în realitate, teoria marxistă reprezintă o i. ştiinţifică (bazată, în ansamblu, pe ştiinţă), conformă sensului real al dezvoltării istorice progre Msw –, în care se îmbină dialectic *partinitatea*, *obiectivitatea* în valorile etice.

„IDOLI", termen folosit de F Bacon („Novum Organum", „De dignitate") pentru desemnarea celor mai generale şi mai adânc înrădăcinate în conştiinţa oamenii.:! categorii de *erori*, păreri şi idei false, împotriva cărora intelectul trebuie să se asigure şi să se apere în scopul realizării cu succes a operei de instaurare sau restaurare a ştiinţelor. Filosoful englez enumera patru specii de „I.": 1) „i". tribului, comun tuturor oamenilor, care reprezintă reflectarea denaturată a lucrurilor ca urmare a subiectivităţii percepţiilor, a simplificării şi uniformizării realităţii, a amestecării naturii umane cu aceea a lucrurilor; 2) „i". cavernei, izvorând din particularităţile individuale ale fiecărui om (temperament, educaţie, mediu etc); 3) „i". forului, erori a căror cauză rezidă în folosirea incorectă a cuvintelor, în sărăcia terminologică, în caracterul nedefinit sau echivoc al sensului unor termeni; 4) „I". teatrului, format din doctrine şi idei false care, asemenea reprezentaţiilor teatrale pompoase, îi ademenesc pe oameni. Filozofia scolastică, speculativă, cea empirică, alchimia, mentalitatea superstiţioasă etc). Calea preconizată de Bacon pentru

biruirea „i”. o constituie întoarcerea către *experienţă* şi prelucrarea ei inductivă.

IDOXEISM (lat. *idoneus* „apt”, „capabil de”), termen pus în circulaţie de către F. Gonseth, pentru a defini poziţia neoraţionalismului său, o poziţia care renunţă la perspectiva fundamentării sale autonome şi absolute, pe principii prime, în favoarea unor opţiuni cu valoare prospectivă, rămânând principial deschisă confruntării cu *experienţa* şi, în consecinţă, deschisă revizuirilor. I. are o accepţie metodologică; „idoneitatea” unei opţiuni, unei idei directoare, unei doctrine, rezidă în faptul că acestea ţin seama de condiţii, răspund unor exigenţe, sunt conforme scopurilor şi intenţiilor, se relevă eficace. Opusul „idoneităţii” ar fi închiderea în sine *speculativă*, *aprioric*ă.

ILUMINISM, v. LUMINISM.

ILUZIE 1. (în sens restrâns; în psihologie) *Percepţie* falsă sau deformată a unui obiect, care, spre deosebire de halucinaţie, are loc în prezenţa obiectului. Unele i., care sunt determinate de înseşi legile formării percepţiilor, sunt comune tuturor indivizilor sau majorităţii lor. (De ex., iluzia optică a lunii la orizont, care e percepută cu un diametru mai mare decât luna la zenit; iluzia tactilă a lui Aristotel de a percepe două bile când o singură bilă este plasată între extremităţile indexului şi degetului mijlociu încrucişate). Alte 1. apar datorită stării psihofiziologice existente la un moment dat la un anumit individ (emotivitate crescută, stare de aşteptare intensă a unui eveniment etc), precum şi datorită unor boli nervoase sau psihice. 2. (în sens larg) Cunoaştere falsă care este considerată reală.

IMAGINAŢIE, proces psihic de creare a unor reprezentări sau idei noi pe baza experienţei perceptive şi cognitive anterioare; capacitatea unui individ de a desfăşura această activitate creatoare. Produselei. Îşi au izvorul în realitate, chiar reprezentările fantastice (de ex., cele ale mitologiei) fiind elaborate pe baza unor elemente ale realităţi… I. este de două feluri: *reproductivă*, prin care, sunt reprezentate mintal obiecte sau fenomene nepercepute direct, pe baza unor descrieri (ilustraţii, scheme, descrieri verbale etc.) şi *creatoare*, prin care sunt elaborate *imagini* şi idei noi, originale. I. reprezintă un

moment esenţial al gândirii creatoare, intervenind atât în procesul creaţiei artistice, cât şi în domeniul creaţiei ştiinţifice şi al invenţiilor tehnice. V. şi *creaţie*; *creativitate*; *fantezie*; *invenţie*.

IMAGINE, reprezentare sensibilă sau tablou mental concret, rezultat al reflectării senzoriale a obiectelor şi a fenomenelor. După *analizatorul* prin care se realizează, deosebim: i. vizuale, auditive, tactile, sinestezice, gustative, olfactive etc. În opoziţie cu teoria *hieroglifelor*, propagată de *idealismul fiziologic*, care susţine că senzaţiile şi reprezentările sunt simple *simboluri* fără asemănare cu obiectele corespunzătoare lor, materialismul dialectic, caracterizând datele senzoriale ca i., subliniază faptul că ele sunt *copii* veridice, reproduceri aproximativ fidele ale obiectelor şi fenomenelor. Senzaţia este „o imagine subiectivă a lumii obiective" (V.I. Lenin). În sens larg, termenul de i.

se referă la orice formă de reflectare a realităţii obiective în conştiinţă, inclusiv la formele logice (de ex., noţiunile). I. *artistică*, obiectualizare într-un material anumit (de ex., culoare, linie, sunet, corp tridimensional) a unui elaborat al imaginaţiei artistice. I. *artistică* reprezintă deci, în limbajele specifice ale diferitelor arte, *semnificantul* central. În arta literară, 1. *artistică* este constituită din cuvinte şi fraze, dar sensul acestora trimite la reprezentarea mentală concretă a unei *semnificaţii* intenţionale. Spaţiul şi timpul în care fiinţează i. *artistică* nu sunt spaţiul şi timpul fizic, uniforme şi fără coloratură, ci un spaţiu şi un timp ideal, specifice artei, altele decât cele pe care le studiază ştiinţele naturii. I. *artistică* are o încărcătură şi o profunzime semantică specifică, altele decât ale simplei imagini senzoriale. Deşi se exprimă prin i. concret senzoriale, i. artistică realizează unitatea între individual sau particular şi general, între concret şi abstract şi are o puternică forţă generalizatoare.

IMAGOLOGIE, ramură a socio-psihologiei profilată pe cercetarea sistematică a „imaginilor", adică a diverselor *reprezentări* pe care le au, una despre alta, diferitele popoare sau clase sociale. „Imaginile" constituie structuri cognitive specifice în care sunt selectate diverse informaţii asupra mediului uman înconjurător. Comportamentul uman este în mare măsură influenţat de asemenea structuri cognitive, care

oglindesc procese de percepţie selectivă şi, uneori, denaturată, transmise prin viziunea istorică tradiţională, prin folclor, prin sistemul educativ, *mass media* şi alte canale de informaţie socializată. Imaginile înseamnă astfel reprezentarea organizată a unui fenomen (etnic sau social) într-un sistem perceptual, şi determină anumite stări mentale (intelectuale sau afective), perpetuând frecvent mesaje transmise de istorie. Studierea sistemelor de imagini (prin anchete) poate contribui la organizarea măsurilor coordonate în vederea preîntâmpinării şi evitării tensiunilor politice. Ba face şi obiectul preocupărilor UNESCO. Printre teoreticienii problematicii i. se află Hedley Cantrill şi Kenneth E. Bulding.

IMANENT (lat. În „în „şi *mânere* „a rămâne”), care există în interiorul unui obiect, care acţionează dinăuntrul obiectului (de ex., cauză i., scop i., justiţie i.), fiind accesibil experienţei şi cunoaşterii umane. *Panteismul*, în măsura în care identifică divinitatea cu natura este o filosofiei., marcând trecerea de la idealismul teist la materialism. V. şi *tranzitivitate*;

transcendent.

I>

IMANENTĂ (*filosofia* 1.), şcoală filosofică idealist-subiectivă, constituită în Germania la sfârşitul sec. 19. Pe linia criticii „de la dreapta” a filosofiei kantiene, reprezentanţii acestei şcoli (A. Leclair, W. Schuppe, R. Schubert-Soldern ş.a.) susţineau că *existenţa*, *realitatea* reprezintă exclusiv conţinutul intern al conştiinţei, este *imanentă* conştiinţei. Filosofii imanentişti au evidenţiat însă unele aspecte importante ale interacţiunii dintre forma şi conţinutul cunoaşterii şi ale dialecticii cunoaşterii în genere. Unele concepţii ale *filosofiei* i. au fost ulterior preluate de adepţii *neorealismului* şi *pozitivismului*. Printre operele reprezentative ale *filosofiei* i. se pot cita: Schuppe, „Filosofia imanentă” (1897), „Compendiu de teoria cunoaşterii şi logică” (1910).

IMEDIAT-MEDIAT, pereche de determinaţii care exprimă raportul conştiinţei noastre cu *datul* obiectiv. *Imediat* presupune acest raport ca direct, nemijlocit, fără interval. Un prim dat *imediat* este însuşi obiectul considerat înainte de a fi fost, pe deplin cunoscut,

conceptualizat, încă „proaspăt”, aşa cum se prezintă el simţurilor noastre. Astfel, se consideră ca „priză” *imediată* cu exterioritatea, senzaţia, în concepţiile empiriştilor sec. 18, percepţia, în psihologia formei (*Gestalt*) şi în *fenomenologie*. De asemenea, este apreciată ca *imediată* şi *evidenţa* carteziană. Termenul de *imediat* se aplică mai ales modurilor de cunoaştere nondiscursive, de tipul *intuiţiei*. După Bergson, datele conştiinţei, ca de pildă experienţa internă a *duratei*, a „eului profund”, sunt *imediate* şi numai ştiinţele interpun noţiunile lor abstracte în raportul dintre *eu* şi *lume*. Un asemenea rol perturbator l-ar avea, după Lachelier şi Lagneau, ideile rezultate din reflecţie, cunoaşterea discursivă, iar după alţii, *limbajul* însuşi. Punctul de vedere intuiţionist. voindu-se antidogmatic, ajunge să fie, în esenţă, iraţionalist. Urmărind reabilitarea intuiţiei, el neagă conţinutul intelectual mediator al proceselor de conştiinţă. *Mediat* semnifică elementul de cunoaştere rezultat dintr-o asemenea interpunere denumită „*mediaţie*”. Astfel, în cadrul silogismului, se demonstrează prin mediaţia premisei minore că în premisa majoră este cuprinsă concluzia. Pe plan ontologic, după Hegel, se consideră ca *mediată* reîntoarcerea la sine a Ideii absolute, prin medierea istoriei, a devenirii. Pentru Marx, comunismul este *mediat* prin *acţiunea umană* transformatoare, graţie *muncii* şi creaţiei istorice revoluţionare. În plan gnoseologic, cunoaşterea discursiv-raţională este mediată de cea perceptiv-senzorială, teoreticul este mediat de experimental. De fapt, pe plan obiectiv şi subiectiv, ontologic şi gnoseologic, i. – m. sunt complementare, indisolubil legate, se implică dialectic, reciproc. „Nu există nimic în cer, în natură, în spirit sau în altă parte care să nu implice deopotrivă imediatul şi mediatul” (Hegel).

DISPERATIV CATEGORIC, categorie a eticii lui Kant, formulată de el astfel: „acţionează numai conform acelei maxime prin care să poţi vrea totodată ca ea să devină o lege universală” („întemeierea metafizicii moravurilor”, 1785). le este, după Kant, o lege morală inerentă *raţiunii* umane, având un caracter aprioric, deoarece este independentă de orice interese *empirice* ale omului. El se numeşte *categoric*, pentru că, spre deosebire de alte imperative numite de Kant *ipotetice*, care au în vedere un scop practic şi stat subordonate acestuia

ca mijloace în vederea atingerii lui (de ex. „Dacă vrei să fii sănătos, urmează prescripţiile medicului”), realizarea i.e. ar constitui un scop în sine, el având un caracter absolut, necondiţionat. Prin noţiunea i.e., Kant a sesizat specificul formal al legii morale, forma sub care se exprimă *datoria*, dar, pe de altă parte, el a opus în mod rigid datoria intereselor şi existenţei „empirice” a omului (*rigorismul* kantian). Kant a dat şi o a doua formulare a i.e., potrivit căreia trebuie să privim pe om întotdeauna ca un *scop* şi niciodată numai ca un mijloc, formulare ce exprimă tendinţele umaniste şi luministe din morala sa.

IMPERIALISM, stadiul ultim, monopolist, al dezvoltării capitalismului, al cărui început se situează la sfârşitul secolului 19 şi începutul secolului 20. Generalizarea teoretică a fenomenelor şi proceselor specifice acestui stadiu al dezvoltării societăţii burgheze a fost făcută pentru prima dată de V.I. Lenin. rezultatele acestei opere fiind expuse, în special, în lucrarea „Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului” (1916). Lenin defineşte i. ca stadiul monopolist al capitalismului, caracterizat prin următoarele cinci trăsături esenţiale: 1) concentrarea producţiei şi a capitalului atinge o treaptă foarte înaltă şi duce la crearea marilor monopoluri, care are un rol hotărâtor în viaţa economică; 2) fuziunea capitalului bancar cu cel industrial şi formarea, pe baza acestui „capital financiar”, a unei oligarhii financiare; 3) exportul de capital ia tot mai mult locul exportului de mărfuri şi capătă o însemnătate deosebit de mare; 4) formarea unor uniuni monopoliste internaţionale ale capitaliştilor care împart între ele lumea, 5) terminarea împărţirii teritoriale a globului pământesc între cele mai mari puteri capitaliste. Observând şi analizând profund acesc. fenomene, V.I. Lenin a putut să prefigureze i. nu numai ca epocă a formării unor monopoluri gigantice, dar şi ca „epoca transformării capitalismului monopolist în *capitalism monopolist de stat*”. I. este epura ieri/. ei sistemului capitalist şi a revoluţiilor proletare. Criza sistemului capitalul im înseamnă însă o stagnare a forţelor de producţie şi nici epuizări. i rezervelor şi capacităţii acestei orânduiri de a înfăptui progrese în domeniul ştiinţei şi tehnicii şi de a realiza creşteri de producţie în unele ţări sau în nucii ramuri economice. Pe plan politic, i, se caracterizează prin tendinţa de restrângere a

democraţii – burgheze, prin promovarea în relaţiile internaţionale a unei politici de expansiune şi dictat. I. adânceşte contradicţiile dintre inleri şelmonopolurilor şi rele ale întregii naţiuni, dintre ţările imperialiste şi ţările eliberate de sub jugul colonial, precum şi contradicţiile interim-perialiste. În epoca contemporană, epoca trecerii omenirii de la capitalism la socialism, inauguraţi de Marea Revoluţie Socialist! din Octombrie din Rusia, se desfăşoară un pe... de restrângere a sferei de acţiune şi de dominaţie a 1., ca urmare a formării sistemului mondial socialist, „a prăbuşirii sistemului colonial, a creşterii luptelor sociale, a mişcărilor antiim – penaliste. I. nu şi-a schimbai caracterul agresiv, dar raportul de forţe pe plan mondial este obiectiv favorabil forţelor democratice, progresişti, confirmând ireversibilitatea procesului istoric de adâncire a *crizet* generale a capitalismului. „Situaţia lumii contemporane se caracterizează printr-o profundă ascuţire a contradicţiilor economice, sociale, naţionale şi politice la scară mondială... Se poate spune că ne aflăm la începutul unei noi faze a crizei sistemului capitalist, care cuprinde toate sferele vieţii societăţii şi afectează, într-o măsură mai mare sau mai mică, toate continentele. Această situaţie, deosebit de complexă, grăbeşte procesul revoluţionar de schimbare a raportului de forţe pe plan internaţional în favoarea progresului social, a forţelor ce se pronunţă pentru o lume mai bună şi mai dreaptă” (Nicolae Ceauşescu).

DIPLICAŢIE, *conector* logic redat în limbajul natural prin propoziţiile „dacă... atunci...” şi exprimat în logica simbolică prin semne ca „— *”, „d” aşezate între propoziţii, sau prin litera C aşezată înaintea acestora. L reflectă o succesiune între două propoziţii, prima numită *antecedent*, iar a doua, care urmează celei dintâi, numită *consecvent*. I. se defineşte din punct de vedere logic prin aceea că este adevărată în orice situaţie, cu excepţia cazului în care antecedentul ar fi adevărat şi consecventul fals. Un astfel de operator se numeşte i. materială, în cadrul calculului prepoziţional prin i. *materială*, se mai înţelege şi o expresie al cărei operator principal este i. materială şi care prin construcţia sa nu exclude posibilitatea de a fi falsă. Comparativ, prin i. *formală*, se înţelege o asemenea expresie care are ca principal operator tot i. materială, dar care este astfel alcătuită încât este

imposibil ca antecedentul ei să fie adevărat şi consecventul fals. Teoria logică ai., elaborată în liniile ei generale încă în antichitate, de Şcoala stoică, a fost redescoperită şi dezvoltată în evul mediu sub numele de teoria *consecvenţelor* şi a revenit în atenţia cercetătorilor odată cu apariţia şi dezvoltarea *logicii simbolice* (matematice), în cadrul căreia analiza ei s-a îmbogăţit simţitor. Astfel, a devenit clar că operatorul i. materială este nesatisfăcător în raport cu anumite exigenţe pe care el ar trebui să le satisfacă. De pildă, acest operator nu poate modela corespunzător i.

necesară dintre premise şi concluzie într-o *inferenţă* validă şi nici succesiunea necesară de la cauză la efect. De aceea au fost propuse, definite şi analizate alte feluri de i. sub forma unor operatori logici speciali. Prima propunere (1932) este i. strictă, datorată lui EI. Lewis, care se notează cu simbolul „3” şi care se defineşte în terminologia modurilor posibil, imposibil, necesar: oi. strictă între p şi q este adevărată dacă *nu este posibil* ca p să fie adevărat şi q fals. O altă propunere datează din 1962 şi este datorată lui A.R. Anderson şi N.D. Belnap, care au definit o i. corespunzătoare relaţiei de la premisă la concluzie într-o inferenţă validă. Acest nou tip de i. numită „relaţie de antrenare” (în engl. *entailment*) este lipsită de sens dacă antecedentul şi consecventul nu au nicio parte în comun (de ex. formula „p-* (q – p)” are sens şi este chiar validă, dacă semnul „— „reprezintă i. materială; în cazul în care el ar reprezenta „relaţia de antrenare”, singurele formule acceptabile ar fi de forma „(p & q) – p”, unde „&” reprezintă conj*uncţia şi* unde este evident că antecedentul şi consecventul au ceva în comun, respectiv propoziţia elementară „p”).

IMPULS PRIMAR, noţiune potrivit căreia *mişcarea* materiei s-ar datora unui impuls iniţial din afara ei, imprimat de divinitate. Noţiunea se întâlneşte, în diverse variante, la Aristotel, Descartes şi Newton, la deişti etc.

INCERTITUDINE, v. RELAŢII DE NEDETERMINARE; INDETERMINISM.

INCONSISTENŢĂ, proprietate a unor expresii din *calculul logic* de a fi false în orice interpretare. Expresiile inconsistente pot fi înţelese şi ca *negaţii* ale expresiilor valide. Alături de expresiile

consistente, cele inconsistente sunt excluse din alcătuirea unui *sistem axiomatic*. V. şi *consistenţă*; *validitate*.

INCONŞTIENT, (în psihologie) totalitate a fenomenelor psihice care scapă conştiinţei, care mi se conştientizează; caracterul acestor fenomene. Fenomenele psihice i. se manifestă în diferite împrejurări: la copil în primii ani de viaţă, când conştiinţa individuală nu s-a format încă; la adult în starea de somn, în cursul viselor, când se succed diferite reprezen-/ ţări, emoţii şi alte fenomene psihice fără o reflectare conştientă; în stare de veghe în cazul unor fenomene psihice care se produc în afara câmpu-lui conştiinţei, cum sunt reacţiile la acţiunea unor stimuli subsenzoriali sau *automatismele*; în unele maladii care produc abolirea conştiinţei. Se pot diferenţia fenomenele care se desfăşoară întotdeauna în afarţţ conştiinţei, reprezentând i. propriu-zis, de acele fenomene psihice care sunt la un moment dat i., iar ulterior pot deveni conştiente, reprezentând *subconştientul* (în psihanaliză *preconştientul*). Unele concepţii iraţionaliste în filosofie interpretează mistificat i. ca o forţă metafizică incognoscibilă, care se află atât la baza vieţii psihice a omului, cât şi la baza întregului cosmos (Schopenhauer, E. von Hartmann); altele exagerează rolul i., înţeles ca o forţă (energie) psihică aparte în determinarea comportamentului uman (*psihanaliza*), individual sau colectiv (Freud, Jung). După Lévi-Strauss, în timp ce subconştientul este un simplu rezervor de amintiri, un domeniu al memoriei, i. reprezintă un cadru gol care se comportă faţă de imagini asemeni stomacului faţă de alimentele care-l parcurg, impunând structuralitate elementelor nearticulate şi întâmplătoare, venite de aiurea (emoţii, reprezentări, amintiri, pulsiu-ni) şi epuizându-şi, prin aceasta, propria realitate.

INDEPENDENŢĂ, (în logică) proprietate generală a unui *sistem axiomatic* constând în aceea că niciuna din *axiomele* sale nu este deductibilă din celelalte în cadrul respectivului sistem. La nivelul sistemelor axiomatice, i. axiomelor marchează cerinţele principiului *identităţii* din logică, întrucât, pe baza însuşirii lor de a fi indemonstrabile, axiomele se identifică cu ele însele şi se diferenţiază astfel de *teoreme*.

EVDETERMINISM, concepţie filosofică idealistă, opusă

determinismului, potrivit căreia fenomenele şi procesele din natură şi din societate nu sunt determinate cauzal, nu se supun *necesităţii* şi *legităţii* obiective, fiind dominate de *hazard*, de *liber arbitru*, manifestându-se ca un haos de întâmplări. Potrivit 1., în viaţa socială, datorită inexistenţei unei *ordini* cauzale şi necesare, obiective, oamenii dispun de o *libertate* de alegere absolută, se pot crea şi desfiinţa legi după bunul plac al unor personalităţi investite de societate sau care îşi asumă abuziv răspunderi şi responsabilităţi decizionale şi de conducere. În plan gnoseologic, i. stimulează nemijlocit soluţii agnostice şi sceptice, iar în plan filosofic general, promovează poziţii voluntariste, iraţionaliste şi antiumaniste. În filosofia modernă, D. Hume a încercat să fundamenteze i., procedând la negarea caracterului obiectiv al relaţiilor cauzale pe care le considera un produs al psihicului uman, o consecinţă a nevoilor practice ale oamenilor, care, nesatisfăcute, îi fac pe aceştia nefericiţi. Asemenea concepţii au fost reluate, cu schimbări neesenţiale, de pozitiviştii contemporani, în această privinţă remarcându-se reprezentanţii *Cercului Vienez* (Carnap, Wittgenstein, Schlick), Reichenbach, care deduc relaţiile cauzale din *experienţă* sau din activitatea senzorială a oamenilor, precum şi de neokantieni, cu deosebirea că aceştia deduc ideea de *cauzalitate* din intelect, o consideră doar un instrument de cunoaştere, contestându-i, de asemenea, orice temei obiectiv.

a cunoscut o largă răspândire în filosofia contemporană şi datorită faptului că în multe dintre domeniile mai noi ale ştiinţei nu au putut fi puse în evidenţă legături cauzale mecanice şi se operează încă şi astăzi exclusiv cu *legi statistice*, cărora li se contestă caracterul obiectiv. Aceasta deoarece mulţi oameni de ştiinţă au continuat să opereze cu un concept clasic de cauzalitate şi, respectiv, cu o accepţie mecanicistă asupra *determinismului* care, după cum se ştie, nu este aplicabilă la formele complexe şi superioare de mişcare a materiei. Astfel de interpretări indeterministe în ştiinţă s-au manifestat în fizica microcosmosului (i. *cuantic*), în care comportarea duală, cuantico-ondulatorie ar/fieroparticulelor şi, respectiv, *relaţiile de nedeterminare* (incertitudine) ale acestora erau interpretate ca dovezi ale lipsei cauzalităţii, iar comportarea statistică a mi-crofenomenelor

era considerată ca expresie a *„liberului arbitru”* (Bohr, Heisenberg, Dirac, Pauli); în biologie, sub forma i. organic (Jordan), care ajunge la concluzia eşecului total al cauzalităţii şi determinismului în general, sau sub forma *finalismului* (Wendryes) care postulează reîntoarcerea la *teleologie* şi *finalism* în explicarea fenomenelor vieţii. Interpretări indeterministe se manifestă, de asemenea, în diverse concepţii sociologice burgheze contemporane, îndeosebi în cele de orientare neopozitivistă, în diverse concepţii structuraliste şi funcţionaliste din ştiinţele sociale particulare. Pentru toate acestea, conceptele de cauzalitate şi legitate sunt lipsite de valoare cognitivă, ele neavând un temei în ordinea obiectivă a fenomenelor sociale, de unde rezultă (implicit) inaccesibilitatea esenţei fenomenelor sociale, neputinţa principială a oamenilor de a accede la sensurile şi valorile universului social. V. şi *determinism social*; – *scop*; *complementaritate*.

INDIANĂ (*filosofia* i.), ansamblu de concepţii, teorii, doctrine, curente de gândire filosofică, apărute şi dezvoltate pe teritoriul Indiei din antichitate. Filosofia i. se constituie în primele şcoli în sec. 7 – 2 î.e.n. Elemente pregătitoare (protofilozofice) apar încă în *„Vede”*. Şcolile filosofice „darsana” punct de vedere) sunt împărţite, prin tradiţie, în *ortodoxe* (*Mimamsa*, *Vai-şeşika*, *Nyaya*, *Samkhya*, *Yoga* şi *Vedanta*) pentru a fi respectat învăţătura *„Vedelor”* şi *„Upanişadelor”* şi *heterodoxe* sau „nihiliste” (*budismul*, *jainismul*, *carvaka* şi *lokayata*) pentru a se fi opus acestei învăţături, contestându-i caracterul revelat. împărţirea este însă convenţională şi inexactă de vreme ce în prima clasă există filosofii (şcoli) – Vaişeşika, Nyaya, în parte Samkhya – care se apropie mai degrabă de Qarvaka, iar Vedanta, de budism. Dincolo de clasificarea tradiţională pot fi deosebite însă unele şcoli (Mimamsa, Yoga, Vedanta, buX dismul şi jainismul) care, în succesiune religioasă, cultivă *spiritualismul* şi altele) Vaişeşika, Nyaya, Samkhya, Qarvaka), deschise, în măsuri diferite, către o viziune materialistă prin realismul reflexiv al ideaticii lor. Deşi de inspiraţie religioasă, nici Mimamsa, nici Yoga etc, nici chiar budismul nu sunt reductibile la aceasta, afirmându-se ca şcoli filosofice, interesante atât prin problematică, cât şi prin originalitatea ipotezelor. Mimamsa, de pildă, este sugestivă pentru cercetările actuale de filosofie a *limbajului*; Yoga şi Vedanta se

impun ca tehnici, desigur, în multe privinţe, discutabile şi chiar inadmisibile, ale autocunoaşterii; budismul şi jainismul propun interpretări remarcabile în domeniul logicii şi al teoriei cunoaşterii; totodată, ele promovează şi o dialectică, ce-i drept, cu tendinţe relativiste. De altfel, viziunea dialectică şi intensa eticizare a discursului filosofic par să fie caracteristici generale ale tuturor şcolilor filosofice L, fie de orientare spiritualistă, fie de orientare materialistă mai decisă (Qarvaka)

sau mai puţin pronunţată (Nyaya, Vaişeşika, Samkhya). Îndreptarea lor către problemele morale atestă, de fapt, centrarea interesului explicativ în om, faţă de care toate „punctele de vedere" se constituie în tehnici cu valoare practică. În perioada feudalismului timpuriu (sec. 4 – 10) *filosofia* i. s-a dezvoltat mai ales într-o direcţie idealistă, sub forma comentariilor la vechile „sutra" (texte de bază) atribuite întemeietorilor, în parte legendări, ai şcolilor filosofice tradiţionale. Astfel glosează: Vatsyayana (sec. 5), Uddyotakara (sec. 6), Jayanta (sec. 10), texte Nyaya; Prasastapada (sec. 4), Sridhara (sec. 10), texte Vaişeşika, Saṃskāra (sec. 9), texte Vedanta etc. în secolele 11 – 16, în condiţiilefă-rimiţării feudale şi ale pătrunderii cuceritorilor străini, în *filosofia i.* s-a intensificat dominaţia spiritualismului ve-dantic sistematizat de Saṃskāra «după care, recunoaşterea ca adevărată a existenţei lui *brahman* implici inutilitatea admiterii realităţii lumii lucrurilor. Gânditorul Ramanuja (sec. 12), şi el adept al şcolii Vedanta, se opune însă „monismului pur" al lui Saṃskāra, firopunând, în schimb, un „monism imitat", în virtutea căruia poate fi admisă şi realitatea lumii. Pentru raţionalism şi pentru critica vedantismului absolut învăţătura sa este valorificată de adepţii mişcării eretice „bhakti" care-şi atinge apogeul în sec. 16 – 18. În poeţii şi gânditorii Kabir (1380 – 1418), Tulsi Das (1532 – 1624) *erezia*, cu vădit caracter antifeudal, revendicativ, concepută din perspectiva intereselor meşteşugarilor, negustorilor şi ţăranilor, şi-a avut doi dintre principalii doctrinari. La mijlocul sec. 18, Vali Ullah (1702 – 1762) schiţează planul unui stat ideal care să se întemeieze pe legile dreptăţii şi ale binelui. *Filosofia* i. modernă cuprinde două perioade: 1) *filosofia* i. nouă (sfârşitul sec. 18– începutul sec. 19) şi 2) *filosofia* i.

contemporană. În cursul primei perioade, vechile şcoli filosofice îşi continuă existenţa, impunându-se în mod deosebit Vedanta, care se afirmă tot mai mult ca temei filosofic, *al hinduismului*. Dintre celelalte filosofii poate fi remarcată, prin materialismul şi ateismul ei, resurecţia carvaka-istă. În a doua jumătate a sec. 18 şi primul pătrar al sec. 19, în perioada cuceririi Indiei de către colonialiştii englezi, adepţii lui Vali-ullah – valliulla-iştii, s-au situat în fruntea mişcării antibritanice şi antifeudale a ţăranilor şi meşteşugarilor din nordul Indiei. În jurul anului 1800, în condiţiile ascuţirii luptei de clasă în interior şi ale contactului cu ideile progresiste din Occident, s-a format un curent luminist, întemeiat de Rham Mohun Roy (1772 – 1833) şi dezvoltat de Dvarkanath (sec. 18– 19) şi Rabindranath Tagore (1861 – 1941). Militând pentru instruirea poporului, luminiştii indieni, în genere; au considerat în mod iluzoriu că societatea indiană va renaşte pe calea reformării religiei, După marea răscoală naţională din 1857 – 1859, în economia indiană s-a format un sector capitalist După această dată, *filosofia*! e dominată de reprezentanţii noului luminism, de factură burgheză, şi de ideologi ai mişcării democrat-burgheze de eliberare. În sec. 20, în India a început să se răspândească marxismul, în special sub impulsul Partidului Comunist din India, înfiinţat în 1933.

INDICATORI SOCIALI, v. CALITATEA VIEŢII.

INDIVID (lat. *indioiduum* „ceea ce e indivizibil”), fiinţă singulară (animală, vegetală) privită aparte, în raport cu specia; în plan social, omul ca unicitate în raport cu omul ca fiinţă generică; *persoana* privită în raport cu colectivitatea.

INDIVIDUAL 1. (în sens ontologic) Obiect sau corp determinat, limitat în spaţiu şi timp, privit sub aspectul unităţii proprietăţilor sale specifice, în filosofia premarxistă valoarea ontologică ai. a fost subapreciată de orientările idealist-obiective şi realiste (Platon, Aristotel, Toma d’Aquino, Hegel ş.a.), fiind considerat un produs al autodiferenţierii generalului şi supraapreciată de *nominalism* (W. Occam), *empirism* (J. Locke), *fenomenalism* (G. Berkeley) şi *materialismul senzualist* (Condillac). Filosofia materialist-dialectică recunoaşte caracterul obiectiv al L, unitatea dialectică ai. cu *generalul*, ambele reprezentând momente necesare de nedespărţit ale realităţii,

care pot trece unul în altul. Generalul se manifestă prin individual, iar individualul conţine în sine generalul, orice obiect sau fenomen fiind o sinteză a generalului şi individualului. 2. (în sens gnoseologic şi semantic) Termen (sau concept) care se referă la un *singur* obiect, opus termenului (sau conceptului) general care se referă la o *clasă* de obiecte. În semantica logică, conceptul i. este uneori întrebuinţat (Carnap, Church) pentru a desemna *intensiunea* unui termen care are ca *extensiune* un singur obiect.

INDIVIDUALISM, concepţie (ansamblu de concepţii) care ia ca punct de plecare individul (uman) izolat, privit ca ceva de sine stătător, independent de societate sau opus societăţii, în etică i. consideră *individualitatea* ca valoare supremă şi deduce celelalte valori şi norme din interesele acesteia, fie că este vorba de plăcerea sau de folosul individului (*hedonism*, *utilitarism*), fie că este vorba de realizarea de sine a *individualităţii* etc. în sens curent, prin i. se înţelege atitudinea celui preocupat exclusiv sau excesiv de interesele sale individuale, fiind indiferent sau ostil faţă de interesele colective generale; acest sens al termenului este apropiat de sensul termenului *egoism*. I. reflectă, în societatea bazată pe proprietatea privată, contradicţia dintre interesele diferiţilor indivizi, respectiv contradicţia dintre interesele individuale şi cele colective, obşteşti. El îşi găseşte expresie, într-o formă sau alta, în toate sferele ideologiei burgheze şi mic-burgheze (de ex. *subiectivismul* în filosofie, *anarhismul* în politică, teoriile din economie politică sau sociologie care iau ca punct de plecare individul izolat – „robinsonadele” de care vorbea Marx). Rolul şi sensul i. este diferit în funcţie de împrejurările istorice: progresist în epoca *Renaşterii* şi *luminismului*, când afirma drepturile *personalităţii* împotriva *ascetismului* religios, reacţionar în formele sale extreme, antidemocratice din sec. 19 – 20, protestatar-utopic în unele curente ale filosofiei şi artei moderne (curentele de avangardă, teatrul *absurd*, *existenţialismul*), în socialism, desfiinţarea proprietăţii private înlătură, în esenţă, baza obiectivă ai., creând condiţiile adevăratei eliberări şi dezvoltări a personalităţii, pe baza armoniei dintre interesele individuale şi cele obşteşti, colective. Manifestările-., opuse principial spiritului colectivist al moralei socialiste, îşi pot avea izvorul de data

aceasta în neînţelegerea concordanţei dintre interesele personale şi cele generale sau în faptul obiectiv că aceste interese nu coincid întotdeauna în mod nemijlocit. Lupta împotriva I. presupune, de aceea, atât educarea oamenilor în spiritul *colectivismului*, al principiilor *eticii* şi *echităţii* socialiste, cât şi perfecţionarea continuă a *relaţiilor sociale* socialiste.

INDIVIDUALITATE, caracteristică definitorie a vieţii, a unităţilor prin care ea se manifestă. Viaţa este concretizată în „fiinţe vii”, adică în indivizi biologici. I. Înseamnă: a) *discontinuitate* a materiei vii; b) *integralitate*-indivizibilitate a unităţilor prin care se manifestă mişcarea biologică; c) *diversitate* (unicitate, singularitate, specificitate) a indivizilor biologici. În prima accepţiune, i. este sinonimă cu existenţa concretă a organismelor; în accepţiunea a doua, i. presupune nu numai o juxtapunere mecanică a părţilor organismului, sau o legătură anatomo-funcţională, ci şi sisteme de integrare (cum sunt, la animalele evoluate, sistemele nervos şi endocrin), acestea conferindu-i specificitatea, determinarea calitativă; în accepţiunea a treia, i. este rezultatul *eredităţii* şi al influenţelor mediului ambiant, fapt care le determină variabilitatea (ereditate identică nu o au decât gemenii uniovulari). La om, i. biologică este fundamentul *personalităţii*, aceasta din urmă fiind i. socialmente cultivată. I. *umană* este o totalitate a însuşirilor care caracterizează un individ, originalitatea lui, conceptul sintetic pentru desemnarea ansamblului de proprietăţi ce caracterizează unicitatea, singularitatea individului. Admiterea caracterului obiectiv necesar al i. Întemeiază un principiu acţionai importarjt, care obligă, între altele, la *individualizarea* măsurilor pedagogice, a tratamentului medical etc.

INDIVIDUAŢIE 1. Termen scolastic desemnând realizarea ideii generale într-un individ, constituirea unui obiect real ca membru singular al unei specii; *2. Principiul* i. (lat. *princifnum individuationis*) expresie scolas-ică desemnând faptul că o fiinţă posedă nu numai un tip specific, ci şi o existenţă singulară, determinată în spaţiu şi timp, concretă, irepetabilă. În cadrul opoziţiei dintre *realism* şi *nominalism*, *principiul* i. are valoare numai pentru realism, căci acesta presupune existenţa dată, primordială a *universaliilor*, în raport cu existenţa

obiectelor singulare, individuale. Pentru nominalism, *principiul* i. era fără sens, deoarece ceea ce avea existenţă primă, autentică era tocmai *individualul*, problematică pentru el fiind justificarea universalului.

INDUCTIVISM, v. INDUCŢIE.

INDUCŢIE, termen cu semnificaţii multiple în logică, matematică, metodologie şi epistemologie; el se poate referi la: a) un tip de raţionamente (*inferenţe*) nedemonstrative sau reductive (sensul logic); b) un tip de *abstracţie*, un procedeu de formare a conceptelor şi ipotezelor (sensul epistemologic); c) un studiu iniţial al dezvoltării disciplinelor ştiinţifice; d) o parte a teoriei fizice, aşa-numita *sinteză inductivă*; e) un gen de *definiţii* (definiţii inductive şi definiţiile prin inducţie); f) un *principiu* (sau procedeu) matematic de inferenţă şi demonstraţie (v. *inducţia matematică*). Teoria i. (în sens logic şi epistemologic) s-a dezvoltat începând cu Aristotel („Analiticele secunde"), care a distins i. completă (gen de silogism) şi i. incompletă, amplificatoare, considerată de el ca una din sursele principiilor ştiinţei. Cercetarea metodologică ai. a ocupat un loc însemnat în operele lui F. Bacon, J. St. Mill ş.a. În cadrul *empirismului* s-a dezvoltat *inductivismul*, care concepea legile ştiinţei ca fiind produse şi justificate exclusiv pe cale inductivă. Critica făcută de Hume ideii cauzalităţii a făcut necesară formularea „problemei inducţiei", a justificării logice a inferenţelor inductive şi a justificării epistemologice a originii inductive a principiilor. Kant, prin distincţia între universalitatea strictă (*apriori*) şi universalitatea empirică (inductivă) a contribuit la depăşirea *inductivismului*, deschizând perspectiva cercetării tipurilor constructive ale abstracţiei şi idealizării. Cercetarea logică ai. este astăzi obiectul logicii inductive (construită într-o multitudine de forme de J. Keynes, H. Reichenbach, R. Carnap, G. von Wright, J. Hintikka, R. Jeff-reys ş.a.). În cadrul ei se reconstruiesc formal tipurile de raţionamente nedemonstrative în care concluzia nu este implicată logic de premise, acestea neputând oferi decât un grad de întemeiere concluziei, în care nu se conservă obligatoriu adevărul premiselor, în sens larg, inferenţele inductive cuprind raţionamentele analogice, statistice, inductite propriu-zise – generalizările de la o totalitate de indivizi la o proprietate generală, sau de la unii indivizi, la general.

Noţiunea centrală a logicii inductive este *probabilitatea* logică, înţeleasă ca o relaţie între enunţuri; ea este *gradul de confirmare* a ipotezei pe baza unei evidenţe date. În procesul complex al cunoaşterii, i. şi *deducţia* funcţionează în strânsă conexiune, susţinându-se şi completându-se reciproc.

INDUCŢIE MATEMATICĂ (completă sau finită), procedeu de *demonstraţie* a propoziţiilor generale în matematică şi în alte ştiinţe deductive. Principiul i.m. este următorul: fie P o anumită proprietate a numerelor naturale; 1) arătânţ, că numărul zero posedă proprietatea P; 2) presupunând că un număr oarecare arbitrar n-are proprietatea P, demonstrăm că şi *n* + 1 are proprietatea P; 3) atunci orice număr natural x va avea proprietatea P. (Simbolic: (P (o) & V" [P (n) – P (n – f 1)]} – VzP (x). Determinarea exactă a naturii i.m. reprezintă o problemă complicată a teoriei moderne a fundamentelor matematicii. Principiul i.m. a fost considerat, fie ca un principiu matematic ireductibil, fie ca o propoziţie derivabilă din *axiome* logice. I.m. este considerată uneori un procedeu deductiv (având necesitate şi certitudine), iar alteori ca o *inducţie* (amplificând cunoaşterea şi presupunând posibilitatea demonstrării fiecăruia dintre cazurile particulare [P (O), P (l) ...].

INELAR (BAPORT CAUZAL INELAR), v. FINALITATE.

INFERENŢĂ (lat. *inferre* „a duce, a introduce"), (în logică), operaţie logică de derivare a unui enunţ din altul. I. poate fi: *imediată*, când din primul enunţ (premisă) rezultă direct cel de-al doilea (concluzia); *mediată* (raţionament), când concluzia rezultă dintr-un prim enunţ, cel puţin prin intermediul unui al treilea; *necesară*, când concluzia rezultă cu necesitate; *probabilă* (plauzibilă), când concluzia nu derivă cu necesitate din premise.

INFINIT, v. FINIT ŞI INFINIT; SPAŢIU ŞI TIMP.

INFORMAL, v. FORMAL-LNFORMAL.

INFORMATICĂ, ştiinţă aplicativă care se ocupă cu prelucrarea matematică şi automată a „datelor" (a *informaţiilor*). Ea se foloseşte de *teoria informaţiei* şi de dispozitivele tehnice (electronice) apte de a efectua operaţii logico-matematice (calculatoare, ordinatoare, computere). I. a apărut ca o necesitate de a face faţă „exploziei

informaţionale” din lumea contemporană, precum şi unei vieţi sociale (economice, culturale etc.) tot mai complexe. I. studiază producerea, culegerea, transmiterea şi centralizarea datelor, prelucrarea lor, atât primară cât şi la un nivel superior, în vederea adoptării *deciziilor*; ea presupune, totodată, evidenţa informaţiilor privind deciziile adoptate, un sistem eficient de control al calităţii datelor, de depistare şi de corectare a eventualelor *erori*.

INFORMAŢIE, noţiune centrală a teoriei comunicaţiilor şi a *ciberneticii*, referitoare la structura unui mesaj şi la eficacitatea sau la semnificaţia unui semnal. În *teoria matematică* ai., elaborată de Shannon, se dă o măsură ai. legată de înlăturarea printr-un mesaj a unei incertitudini cognitive (unei nedeterminări) în privinţa realizării unui eveniment. *Cantitatea* de i. este o funcţie logaritmică a diversităţii câmpului de evenimente; unitatea de măsură care foloseşte logaritmul în baza 2 este un bit. Pentru caracterizarea diversităţii medii se foloseşte *entropia*, funcţie numai de probabilitatea evenimentelor: H = – S *pl* log pe Teoria matematică ai. poate fi aplicată şi la studiul diversităţii statistice sau al specificităţii unui obiect; se vorbeşte, de ex., de i. *ereditară*. În cibernetica actuală este tot mai pronunţată tendinţa de a da i. un sens obiectiv, în funcţie de legătura prin *semnale* între *sisteme* sau *subsisteme* (energie purtătoare de i.) şi de specificare (i. structurală), în felul acesta, i. devine o noţiune de largă aplicare filosofică, alături de cea de *substanţă* şi de *energie*; ea este folosită în caracterizarea *ordinii* şi a organizării specifice, în studiul procesului de reflectare, în termodinamică (i. ca *negentropie*) şi în *evoluţionism*. Se poate vorbi de o ştiinţă ai. şi de o filosofie ai. Ştiinţa care se ocupă cu metodele (naturale sau artificiale) de prelucrare a I. este *informatica*. V. *teoria informaţiei*.

INFRASTRUCTURĂ, *substrat* al unei *structuri*; domeniu de elemente sau de relaţii subiacente care condiţionează sau determină relaţiile la nivelul structurii unui *sistem* sau a unui domeniu de sisteme. De ex., pentru structurile atomice, relaţiile între particulele elementare care compun atomii au funcţie de relaţii infrastructurale; dacă se iau în consideraţie structurile particulelor elementare, interacţiunile subcuantice, subiacente acestor particule au de

asemenea caracter de raporturi infrastructurale. Din punctul de vedere al filosofiei sociale, în cadrul unei orânduiri, i. înseamnă relaţiile între oameni şi natură, în baza cărora se constituie şi dezvoltă *forţele de producţie* ale societăţii; ea condiţionează relaţiile de producţie ale respectivei formaţiuni sociale, relaţii care formează structura acesteia. Între i. şi structura unui sistem, a unui proces sau fenomen obiectiv se stabilesc relaţii de conexiune inversă, de determinare cauzală şi condiţională reciprocă, asemănătoare relaţiilor dintre structura şi *suprastructura* acestora. Termenul mai are şi alte accepţiuni în economia politică, politologie ş.a.

INGARDEA, Roman (1893 – 1972), filosof şi estetician polonez, reprezentantul principal al esteticii fenomenologice contemporane. Influenţat de Bergson şi Husserl, I. s-a ocupat iniţial cu probleme metodologice ale teoriei cunoaşterii, cu analize fenomenologice, aplicate mai ales la artă, precum şi cu probleme de ontologie. Paralel cu N. Hartmann şi cu Heideg-ger, I. dezvoltă *fenomenologia* într-o direcţie ontologică proprie, axând-o pe analiza operei literare, elaborând o teorie a structurii stratificate a operei, independent de viziunea estetică a lui N. Hartmann şi rămânând mai fidel metodei husserliene, bazată pe teoria *intenţionalităţii*. I. elaborează însă o variantă teoretică proprie asupra intenţionalităţii, concepe o „intenţionalitate derivată", conform căreia obiectul literar este, în acelaşi timp, „intenţional" şi „eteronom", în acest din urmă sens „obiectul reprezentat" având primat asupra „obiectului perceput". Prin aceasta, I. a respins *idealismul transcendental* hus-serlian, teza caracterului intenţional al lucrului real (opera), susţinând că lumea reală îşi păstrează autonomia, rămânând *transcendentă* conştiinţei. I. a dezvoltat totodată interesante analize ale „statutului ontologic" al valorii estetice, care nu se confundă nici cu un lucru real, nici ev o idee, nici cu trăirea estetică, având un caracter obiectiv specific. *Op.pr.*: „Intuiţie şi intelect" (1921), „Probleme esenţiale" (1924), „Despre poziţia teoriei cunoaşterii în sistemul filosofiei" (1926), „Disputa în jurul existenţei" (1947 – 1948), „Studii de estetică" (1957 – 1958), „Cercetări asupra ontologiei artei" (1961), „Cercetări asupra-filozofiei contemporane" (1963).

INNEISM, v. ÎNNĂSCUT; IDEI în NĂSCUTE.

INSTEVCT, complex de reacţii stabile şi adecvate la condiţiile mediului care sunt *înnăscute* şi comune indivizilor unei anumite specii, asigurând necesităţile vitale ale organismului:

de apărare, alimentare, de reproducere. I. este un complex de *reflexe* necondiţionate, format în cursul dezvoltării filogenetice. La animalele superioare şi în special la om, relaţiile complexe şi dinamice dintre organism şi mediu nu pot fi asigurate prin adaptarea instinctivă, dată prin *ereditate*, ci pe baza reacţiilor dobândite în cursul dezvoltării ontogenetice, a *comportamentului* însuşit prin exerciţiu şi învăţare. Biologia modernă a comportamentului (*etologia*) a arătat că, la aceste animale şi la om, i. are efectiv verigi-învăţate şi o oarecare plasticitate, putând fi „modulat" de către instanţele superioare neuro-psihice. Etologia mai distinge, în comportamentul instinctiv, o fază exploratoare preparatoare şi o activitate „consumatoare"; ultima este mai strict dependentă de mecanisme înnăscute de reacţie. Unii autori contemporani se întreabă dacă noţiunea de i. nu este depăşită, mai ales în etologia umană, şi preferă să vorbească de „pulsiuni".

INSTITUŢIE SOCIALĂ (lat. *instituţio* „formare", „întemeiere" dar şi „deprindere", „regulă de purtare", „obicei"), complex de relaţii *organizaţionale* de tip *formal* în cadrul vieţii sociale, constituite spontan sau conştient, având un caracter relativ stabil, care mediază relaţii (interindividuale, intergrupale sau intercomunitare) şi acţiuni umane şi prin intermediul cărora sunt apărate, conservate şi promovate anumite *interese* sociale şi personale ale oamenilor. Aceste interese sunt conştientizate (în grade variate) sub forma unor *idei*, *norme*, *valori* sociale, recunoscute ca atare pe diferite arii de cuprindere socială. 1.8. fac parte din suprastructura socială, ele având funcţia de a obiectiva ideile, Concepţiile şi idealurile grupurilor sociale cărora le aparţin. Fiind structuri formale, i.s. dispun de sisteme de norme, de reguli de convieţuire şi acţiune colectivă, precum şi de mijloace de exercitare (stimulativă sau coercitivă) a acestora. Unele i.s. sunt oficializate, adică consacrate în sistemul relaţiilor sociale ale unei societăţi, altele au caracter neoficial şi se impun şi durează doar prin simplă tradiţie, sau prin acceptarea liber-consimţită a membrilor

grupelor cărora le aparţin. Spre deosebire de accepţia juridică a noţiunii de i.s., care nu ţine seama decât de forma legală, legitimată juridic, a asociaţiilor umane, accepţia sociologică include, astfel, în sfera conceptului de i.s. şi structurile organizaţionale cu caracter formal care se formează, se organizează şi funcţionează pe bază de simple moravuri sau obiceiuri. În organizarea vieţii sociale, în raport cu varietatea tipurilor de acţiune socială, funcţionează diverse tipuri de i.s.: economice, politice, juridice, religioase, de cultură, învăţământ, de ocrotire a sănătăţii, administrative etc.

INSTRUMENTALISM, concepţie filosofică idealist-subiectivă, variantă a *pragmatismului*, iniţiată în S.U.A. de John Dewey. I. consideră că noţiunile, categoriile, teoriile ştiinţifice nu corespund realităţii obiective, nu au o valoare reflectorie, fiind numai instrumente (tools) pentru desăvârşirea unor acţiuni utile individuale şi transformarea *experienţei*, a condiţiilor naturale şi sociale. Negând adevărul ca valoare centrală a cunoaşterii şi recunoscându-l doar în funcţie de eficacitatea lui practică, imediată, în soluţionarea de probleme, i. respinge şi *materialitatea* lumii, *determinismul* şi *obiectivitatea* cunoaşterii. *Ca şi operaţionalismul*, i. reduce sarcina cercetării ştiinţifice la *observare*, *experiment* şi *măsurare*, definind *conceptul* ca „set de operaţii" al căror rezultat cognitiv este „probabil". Ca şi pentru *pragmatism*, adevărul este pentru i. nu o descoperire, ci o *invenţie*. Prin teoriile sale despre „continuitatea naturii şi experienţei" şi „religia supunerii", i. deschide drum *iraţionalismului* şi *fideismului*. Din critica făcută teoriei corespondenţei dintre idei şi existenţă, se poate însă reţine sublinierea caracterului operatoriu, constructiv şi inventiv al cunoaşterii, a finalităţii practice a acesteia, carenţa ei principală rămânând însă confundarea adevărului cu utilitatea însăşi, negarea valorii logice, teoretice, ştiinţifice a adevărului. Reprezentantul principal al i. actual este St. Toulmin.

INTEGRALITATE, calitate a unui *sistem* de a avea proprietăţi specifice conferite de interdependenţa şi de interacţiunea elementelor sale componente (de *structura* lui). Aceste proprietăţi ale întregului (numite, de către unii, *emergente*) sunt diferite de cele ale părţilor, nu pot fi deci reduse la proprietăţile acestora, nu rezultă din însumarea

lor. Orientarea, în ştiinţă şi filosofie, care consideră obiectele şi fenomenele ca sisteme, dotate, cu calitatea i., poartă denumirea de *integralism*. V. şi *totalitate*; *holism*; *structuralism*; *parte şi întreg*.

INTEGRARE SOCIALĂ, proces prin care indivizii unei societăţi se pregătesc şi se formează în vederea adaptării sau readaptării lor la viaţa socială. E necesar ca i.s. să se facă atât prin *instruire*, care asigură oamenilor pregătirea profesională, mijlocindu-le posibilitatea participării la procesul de producere a bunurilor sau valorilor, cât şi prin *educaţie*, care le asigură accesul la receptarea şi practicarea normelor de viaţă socială caracteristice unui anume nivel de civilizaţie şi cultură. Mobilitatea socială ridică deseori probleme de inadaptare socială şi fenomene de *anomie* socială, împotriva cărora se folosesc o serie de tehnici ale „serviciilor sociale". În societatea socialistă, i.s., funcţie esenţială a sistemului politic şi a sistemului cultural, are ca temei obiectiv *omogenizarea* socială crescândă a societăţii şi se manifestă în unitatea şi coeziunea tuturor oamenilor muncii, indiferent de naţionalitate, vârstă sau sex, în jurul forţei politice conducătoare, partidul marxist-leninist, în însuşirea organică a programului său şi în lupta pentru înfăptuirea acestuia. Făurirea societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi trecerea spre comunism presupune un nivel înalt, calitativ deosebit, de i.s. V. şi *socializare*.

INTELECT ŞI RAŢIUNE, categorii filosofice, proprii filosofiei premarxiste, care desemnează moduri sau trepte determinate ale gândirii. Distincţia dintre i. şi r., problema-raportului dintre ele au ocupat un loc central în filosofie, începând cu Aristo-tel; un loc deosebit li se acordă în concepţiile filosofice ale lui Kant şi Hegel. Dacă I. Kant subliniază *opoziţia* lor, Hegel încearcă să evidenţieze *unitatea* lor dialectică. Activitatea gândirii se realizează, după acesta, în două momente sau etape: etapa *intelectului*, în care se identifică, adică se stabilesc ideile de sine stătătoare, şi etapa *raţiunii*, în care se realizează raportarea dialectică a acestor idei. În gnoseologia materialist-dialectică nu se mai face distincţia dintre i. şi r. ca între două nivele cu structuri şi funcţii diferite, raţiunea fiind înţeleasă ca o facultate intelectuală constructivă şi activă în totalitatea ei.

INTELECTUALISM 1. Concepţie care afirmă inteligibilitatea

universului, faptul că lumea poate fi cunoscută exclusiv prin intermediul *intelectului*, *inteligenţei*, *raţiunii*, opunându-se astfel unilateral *senzualismului* şi *intuiţionismului*; termenul este apropiat de cel de *raţionalism*, fiind introdus în bună măsură, cu intenţii critice, de gânditorii iraţionalişti (de ex., de prag-matişti sau de exponenţii curentului *„filosofia vieţii”* etc), în polemica lor cu raţionalismul. 2. (în psihologie) Concepţie care reduce procesele afective, de voinţă etc. la cele intelectuale. 3. (în etică) Doctrină care reduce actul moral la *înţelegere*, la cunoaşterea *binelui* (de ex., Socrate, Plato n, Spinoza) sau, cel puţin, afirmă preeminenţa elementului intelectual în cadrul actului moral.

Int

INTELECTUALITATE, categorie socială ale cărei activităţi şi preocupări se desfăşoară îndeosebi în sfera vieţii spirituale, în cadrul diferitelor domenii ale creaţiei, difuzam şi obiectivării valorilor spirituale. I. a apărut după scindarea societăţii în clase pe baza *diviziunii sociale a muncii*, respectiv a separării muncii fizice de cea intelectuală, ca un grup de oameni specializat în activitatea intelectuală. I. nu este însă o *clasă* socială, întrucât în nicio formaţiune soiial-economică ea nu are o situaţie proprie în sistemul producţiei materiale. Activitatea ei politică este determinată de interesele în slujba cărora se află. În *capitalism* majoritatea i. este silită să se supună intereselor burgheziei şi să servească acestlia. În condiţiile *imperialismului*, o parte tot mai mare ai. este adusă în situaţia de a-şi vinde forţa de muncă întocmai ca proletariatul şi de a fi supusă exploatării capitaliste. Cu toate acestea, ca purtătoare a *culturii*, dată fiind independenţa relativă a acesteia faţă de condiţiile existenţei sociale, i. are posibilitatea unei alegeri relativ libere a poziţiei sale de clasă, a convingerilor şi atitudinilor sale politice, fapt confirmat de trecerea a numeroşi intelectuali, indiferent de originea lor socială, pe poziţiile clasei muncitoare, în condiţiile societăţii capitaliste înseşi. Datorită forţei de atracţie a ideilor socialismului, în capitalismul contemporan, un număr crescând de intelectuali proveniţi din diferite clase sociale se apropie de socialismul ştiinţific, de mişcările sociale progresiste. Revoluţia şi construcţia socialistă desfiinţează barierele

sociale care împiedicau în mare măsură pătrunderea oamenilor muncii în categoria i., lichidează exploatarea muncii intelectuale şi dependenţa ei de clasele exploatatoare, înlătură *opoziţia dintre munca intelectuală şi cea fizică*, creând treptat premise pentru ştergerea, în comunism, a deosebirilor esenţiale dintre ele. Socialismul reeducă vechea i., atrăgând-o la opera de construire a noii orânduiri, îşi făureşte în mod necesar o i. nouă, numeroasă şi credincioasă clasei muncitoare, cauzei socialismului şi comunismului. În ţara noastră, în anii socialismului, i., provenită în cea mai mare parte din rândurile clasei muncitoare şi ale ţărănimii cooperatiste, a devenit o categorie socială nouă, puternic dezvoltată, strâns legată de poporul muncitor, ataşată organic idealurilor socialismului şi comunismului, participă activ la producţia de bunuri materiale, la activitatea ştiinţifică, de învăţământ şi educaţie, la ridicarea nivelului de cultură al întregului popor, are un rol tot mai important în ansamblul vieţii sociale, în asigurarea progresului civilizaţiei şi culturii socialiste. După cum precizează Programul Partidului Comunist Român, în condiţiile *revoluţiei ştiinţifice şi tehnice*, ale transformării ştiinţei într-o puternică forţă de producţie, ale dezvoltării societăţii noastre pe baza cuceririlor celor mai înaintate ale ştiinţei şi culturii, vor creşte rolul şi ponderea i. În cadrul naţiunii, în întreaga activitate economico-socială.

INTELIGENŢĂ, capacitate a individului de a se adapta la împrejurări noi, de a sesiza relaţiile esenţiale şi de a găsi o ieşire dintr-o anumită situaţie, de a rezolva probleme noi. În psihologia genetică şi diferenţială i. este definită ca nivel mintal global, atins într-un anumit stadiu al dezvoltării individuale sau, în acelaşi stadiu, variaţiile interindividuale ale nivelului mintal. I. se opune adaptării instinctive şi *comportamentului* învăţat, mai mult sau mai puţin automatizat. Se pot distinge: i. *abstractă*, conceptuală, caracterizată prin capacitatea de a înţelege şi restructura materialul logic-lingvistic şi simbolic, de a rezolva probleme abstracte; i. *practică*, capacitatea de a face faţă unor situaţii concrete şi de a găsi soluţii în manipularea obiectelor; i. *socială*, capacitatea de a înţelege esenţa relaţiilor sociale dintre oameni şi de a rezolva probleme de organizare socială.

Int

INTELIGIBIL 1. Ceea ce poate fi cunoscut cu ajutorul gândirii. 2. (în filosofia idealistă) Esenţă ideală care ar putea fi cunoscută numai de raţiune, e gândire, şi anume independent de cunoaşterea senzorială, în opoziţie cu *sensibilul* (ceea ce poate fi cunoscut prin simţuri). V. şi *creaţie*; *creativitate*.

INTENSrUNE-EXTENSIUNE, pereche de termeni duali care, în logica generală, reprezintă elementele structurale ale noţiunilor. *Intensiunea* unui concept cuprinde totalitatea notelor sau atributelor, reprezentând proprietăţi sau calităţi ale lucrurilor, iar *extensiunea* unui concept cuprinde totalitatea, clasa de obiecte cărora le corespund aceste atribute sau care posedă aceste proprietăţi, în semantica actuală există o multitudine de încercări de construire a unor teorii ale intersiunii. R. Carnap a propus o metodă generală pentru a afla intensiunea şi extensiunea unei forme a limbajului. Extensiunea unui termen, a unei expresii etc. este clasa de echivalenţă a termenului, expresiei etc; intensiunea unui termen, a unei expresii etc. este clasa de echivalenţă logică a termenului, expresiei etc. R. Montague şi J. Hintikka au definit intensiunea ca o *funcţie* (şi nu ca o *entitate* individuală) care reprezintă o cale particulară de a individualiza un obiect, de a-l determina ca individ unic, ireductibil. Termenul „extensional” se foloseşte şi pentru a desemna acea parte a logicii care se întemeiază pe luarea în considerare exclusiv a extensiunii predicatelor.

INTENŢIONALITATE, relaţie „activă” a spiritului cu un obiect oarecare; are următoarele accepţii: (în filosofia *scolastică*) reprezentare pe care conştiinţa şi-o „face” despre obiectele ei („intenţii sensibile”, „intenţii intelectuale”); (în sens larg) aspectul voluntar, intenţionat, orientat al conştiinţei, caracterul premeditat, teleologic al acţiunilor umane (în *fenomenologie*) prezenţă a spiritului în orice „*semnificaţie*”, obiectele neavând sens decât prin proiecţia lui în ele. Astfel, conştiinţa se creează, creând sensul obiectului său. De ex., conştiinţa sau i. unui triunghi constă în faptul de a-l construi. O dreaptă trasată între două stele şi care nu există în realitate este creată de spirit şi există, astfel, datorită 1. ei. Actul intenţional este orientarea conştiinţei spre „ceva” pe care îl constituie. Realitatea obiectului se află

astfel în însuşi actul intenţional de conştiinţă care îl constituie „*transcendental*”. Conceptul de i. este folosit de fenomenologi în cadrul *descrierii fenomenologice* al cărei scop este dezvăluirea „structurilor fundamentale” ale conştiinţei. Fenomenologia implică în conceptul de „intenţie”, atât actul cognitiv, cât şi sentimentele, emoţiile, actele volitive, întrucât şi acestea „tind către un obiect”, îşi pun pecetea asupra felului în care obiectul ne apare. Încercând să depăşească impasul contradicţiei dintre realismul naiv şi idealism şi subliniind rolul activ al subiectului în cunoaştere, teoria i. nu face totuşi cuvenita distincţie între obiect ca *dat* imediat, încă nereflectat şi deci „neintenţionat” şi reflecţia lui mediată, „intenţionată”. Principiul potrivit căruia lumea există pentru noi şi prin noi, datorită i. spiritului, i se opune cel după care lumea poate exista neintenţionat, în sine, şi fără noi. Obiectele nu se confundă cu conceptele care le semnifică, oricât de intenţionale ar fi acestea. Totuşi teoria i. a contribuit la depăşirea viziunii mecaniciste a conştiinţei ca sferă închisă, ca entitate abstractă şi la definirea ei ca deschidere, ca proces de adecvare continuă la obiect.

INTERACŢIUNE, legătură a obiectelor, manifestată printr-o influenţare reciprocă. I. se include în sfera *interdependenţei* universale a fenomenelor. I. corpurilor stă la baza mişcării în genere, iar i. permanentă dintre polii contradicţiilor interne constituie izvorul automişcării şi *autodezvoltării* obiectelor şi proceselor. Materialismul dialectic concepe universul ca un sistem *complex* de i., infinit în spaţiu şi în timp (de ex. i. microparticulelor în cadrul atomului, a corpurilor cereşti în cadrul sistemelor solare, a speciilor în cadrul biocenozelor ş.a.). Sistemul natural al i. materiale din univers exclude existenţa oricărei cauze prime (finale, supranaturale, divine) a universului. Una dintre cele mai importante modalităţi ale 1. O constituie întrepătrunderea contrariilor (de ex., întrepătrunderea conţinutului şi formei, a cantităţii şi calităţii, a cauzei şi efectului, a necesarului şi întâmplătorului). Marx şi Engels au elaborat teza dialectică a *acţiunii inverse* a efectului asupra cauzei care l-a produs. Pe această bază, ei au dezvăluit rolul activ al conştiinţei sociale în raport cu existenţa socială, al suprastructurii în raport cu baza economică, al teoriei în raport cu

practica. Combătând *eclectismul*, filosofia materialist-dialectică arată că între cei doi factori ai unei i. nu există egalitate deplină, unul dintre ei având rol determinant şi anume cel care constituie cauza primă, materială, obiectivă a mişcării, într-o anumită etapă a corelaţiei raportului de i.

INTERDEPENDENŢĂ (CONEXIUNEA) UNIVERSALĂ, totalitate a legăturilor şi raporturilor dintre obiectele şi fenomenele care structurează nelimitat Universul, din domeniul naturii, societăţii şi gândirii. În virtutea i.u., lumea nu este o îngrămădire haotică, întâmplătoare, de obiecte şi procese, ci alcătuieşte un sistem de *conexiuni*, un întreg *coerent*, unitar, în sfera vastă a i.u. se includ nenumărate legături şi raporturi calitativ diferite, dintre care se desprind ca tipuri cu caracter de universalitate: contradicţia, cauzalitatea, condiţionarea, interacţiunea, necesitatea, întâmplarea, legea etc. Materialismul dialectic subliniază caracterul obiectiv al interdependenţei fenomenelor, în opoziţie cu idealismul subiectiv, care consideră interdependenţa ca un rezultat al activităţii organizatoare şi sistematizatoare a subiectului cunoscător. Totodată, în opoziţie cu idealismul obiectiv, care explică în mod denaturat caracterul obiectiv al interdependenţei fenomenelor din natură şi societate, prin acţiunea unui principiu spiritual, primar faţă de ele, materialismul dialectic demonstrează că baza reală a i.u. a fenomenelor este *unitatea materială a lumii*. Materialismul dialectic combate atât *eclectismul*, care pune pe acelaşi plan toate conexiunile fără a le ierarhiza, cât şi *sofistica*, care substituie conexiunilor esenţiale conexiuni neesenţiale şi invers. Din studiul i.u. se desprind o serie de concluzii importante pentru activitatea ştiinţifică şi practică, pentru strategia şi tactica partidelor clasei muncitoare: a) analiza multilaterală a fenomenelor; b) necesitatea descoperirii verigii principale, a legăturilor esenţiale; c) abordarea istorică-concretă a fenomenelor, în funcţie de condiţiile de loc şi de timp în care acestea apar şi se dezvoltă. Sin. *legătură universală*.

INTERDISCIPLINARITATE, proces de cooperare, unificare şi codificare unitară a disciplinelor ştiinţifice contemporane, caracteristic actualei etape de dezvoltare a cunoaşterii ştiinţifice, în care fiecare

disciplină își păstrează autonomia gnoseologică, specializarea și independența relativă și, în același timp, se integrează sistemului global de *cunoștințe*. I., ca o nouă configurare a mecanismului de dobândire a cunoștințelor, are o semnificație euristică, dirijându-se după trei criterii: 1) epistemic (structurarea, organizarea cunoștințelor); 2) metodologic (îmbinarea analiticului cu sinteticul); 3) aplicativ (promovarea cercetării și formării specialiștilor în domenii interdisciplinare, organizarea și instituționalizarea acesteia). Activitatea interdisciplinară este rezultatul unor necesități obiective ale evoluției cunoașterii. Pe această cale, cunoașterea științifică ajunge să fie reunită într-un lanț dialecție neîntrerupt și neliniar, care favorizează întrepătrunderea, în forme inepuizabile a diferitelor științe și discipline. Deosebită de viziunea mul-tidisciplinară, prin care același obiect este abordat de către diferite științe, dar, fiecare dintr-un punct de vedere specific, i. promovează această abordare dintr-un punct de vedere unitar pe baza integrării conceptelor directoare, a procedurilor și activităților de cercetare într-un ansamblu unic. Deși nu există încă definiții consacrate ale conceptului de i., în literatura științifică și filosofică termenul circulă în diferite accepțiuni: structuralistă (J. Piaget – cele patru nivele de cunoaștere); integralistă (Ke-drov); organizațională (Guy Michaud, Leo Apostel), sistemică (E. Jantsch), i. ca fază normativă și intențională trebuind să fie urmată de „transdiscipli-naritate" (un sistem special de coordonare multinivelară, în care sunt cuprinse toate disciplinele și interdis-ciplinele). V. și *știință*.

INTERES, categorie psihosociologică, care desemnează moduri determinate de raportare a indivizilor sau grupurilor față de societate, grupuri sau semeni, materializate în așteptări, cerințe, opinii, concepții, atitudini sau activități; în plan psihologic, ele apar ca *nevoi* ce acționează în calitate de stimuli fundamentali ai *comportamentului* și activității omenești. I. sunt astfel nevoi ale oamenilor, ca indivizi și ca membri ai diferitelor colectivități sociale (clase, comunități) sau moduri organizaționale ale acestora (asociații sau partide politice, organizații economice, organizații profesionale și de masă, organizații culturale, sportive etc). Sub acest raport, există I. sociale-generale, i. de

grup şi i. personale. Conţinutul i. este istoriceşte determinat de natura *relaţiilor sociale* şi în primul rând de producţie, care generează respectivele nevoi, de poziţia pe care o ocupă oamenii în sistemul acestor relaţii. I. se pot clasifica, de asemenea, în raport cu motivaţiile pe care le obiectivează în 1. materiale (economice) şi spirituale (în funcţie de aspiraţiile către diverse tipuri de valori: morale, ştiinţifice, artistice). În ce priveşte 1. politice şi juridice, trebuie menţionat că totdeauna ele înglobează atât motivaţii materiale (economice) cât şi motivaţii morale. Fiind determinate de natura relaţiilor de producţie în societăţile cu clase antagoniste, în funcţie de tipul de proprietate, 1. au caracter radical deosebit, de clasă. Conştientizate (într-o măsură mai mult sau mai puţin adecvată) sub forma *scopurilor*, năzuinţelor, *idealurilor*, i. determină *finalitatea* activităţii oamenilor, orientată spre satisfacerea lor. Astfel, proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie imprimă, în general, raporturilor obiective dintre i. sociale generale, de grup şi personale, un caracter antagonist. În socialism există însă o unitate obiectivă a acestor i., datorită faptului că purtătorii lor sunt oameni ai muncii, clase şi categorii sociale care cumulează atât calitatea de producători, cât şi pe aceea de proprietari ai mijloacelor de producţie. Deosebirile care se menţin între aceste i. au un caracter neantagonist, ceea ce nu exclude însă posibilitatea apariţiei unor manifestări, antagoniste. Apariţia antagonismului de 1. În socialism este însă evitată prin politica realistă şi ştiinţifică a partidului clasei muncitoare, sprijinită de mase, de rezolvarea echitabilă ai. diferitelor categorii şi grupuri sociale; prin orientarea consecventă spre diminuarea *deosebirilor* esenţiale de i. Între oameni pe plan economic, pe plan politic şi social-cultural, până la desfiinţarea lor treptată, în procesul trecerii la comunism.

INTERNAŢIONALISM, principiu fundamental al ideologiei revoluţionare a clasei muncitoare, care exprimă unitatea şi solidaritatea de clasă a *proletariatului* tuturor naţiunilor în lupta împotriva *capitalismului* din întreaga lume, pentru construirea *socialismului* şi *comunismului*. I. proletar decurge din unitatea intereselor fundamentale economice şi politice ale *clasei muncitoare* din toate ţările, din comunitatea ţelurilor ei. Unitatea dintre

patriotismul şi i. clasei muncitoare exprimă concordanţa *intereselor* şi sarcinilor ei fundamentale în lupta împotriva *burgheziei* din fiecare ţară şi pentru victoria revoluţiei şi construcţiei socialiste în ţara respectivă, cu interesele victoriei socialismului pe plan mondial. Pentru prima dată, ideile i. proletar şi-au găsit expresie în celebra lozincă „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!", formulată de K. Marx şi F. Engels în *„Manifestul Partidului Comunist"*. I. este principial opus oricărei forme de *cosmopolitism*, *naţionalism*, şovinism, ură de rasă, care subminează coeziunea oamenilor muncii în *lupta de clasă*. Principiilei. proletar călăuzesc, de asemenea, partidele comuniste şi muncitoreşti în soluţionarea problemei naţionale, în ţările socialiste, în care partidele comuniste şi muncitoreşti, ca partide de guvernământ, reprezintă forţa politică conducătoare a societăţii, i. călăuzeşte politica statului, ca i. *socialist*. Exprimând necesitatea obiectivă a unităţii ţărilor socialiste şi a întregii mişcări comuniste şi muncitoreşti mondiale, principiul i. stă la baza relaţiilor de tip nou dintre ţările sistemului mondial socialist, precum şi la baza relaţiilor dintre partidele comuniste şi muncitoreşti. Partidele comuniste şi muncitoreşti trebuie să se întrajutoreze în lupta şi munca lor, pentru a-şi putea îndeplini fiecare îndatoririle şi rolul istoric. atât în propria ţară, cât şi pe plan internaţional. Realizarea unei unităţi noi, mai trainice, în mişcarea comunistă şi muncitorească contemporană impune fundamentarea relaţiilor dintre partide pe principiile egalităţii depline în drepturi, neamestecului în treburile interne, pe stimă şi încredere reciprocă, pe concepţia revoluţionară a clasei muncitoare. Azi, când dezvoltarea omenirii a creat o mare diversitate de condiţii social-economice de la ţară la ţară, când mişcarea muncitorească revoluţionară a cunoscut o amplă creştere şi diversitate, se impune ca activitatea fiecărui partid să se bazeze pe studierea aprofundată, în spiritul socialismului ştiinţific, a realităţilor concrete din fiecare ţară, a particularităţilor specifice ale fiecărui popor şi etape istorice. Numai astfel se poate asigura înfăptuirea cu succes a sarcinilor revoluţiei şi a construcţiei socialiste în ţara respectivă. Aceste cerinţe obiective impun respectarea dreptului fiecărui partid de a-şi stabili de sine stătător programul politic, strategia şi tactica, metodele şi formele de luptă revoluţionare.

Anume pe această bază se poate asigura o unitate de tip nou a partidelor comuniste şi muncitoreşti, în lupta pentru înfăptuirea ţelurilor comune ale clasei muncitoare de pretutindeni, pentru transformarea revoluţionară a societăţii şi dezvoltarea liberă şi independentă a fiecărei naţiuni. Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, precizează că şi în etapa următoare a dezvoltării societăţii noastre, P.C.R., pornind de la răspunderea faţă de propriul popor şi faţă de cauza generală a socialismului, va milita pentru întărirea solidarităţii, unităţii şi coeziunii ţărilor socialiste, creşterea forţei şi prestigiului socialismului în lume. Totodată, P.C.R. va dezvolta în continuare relaţiile de solidaritate internaţională cu toate partidele comuniste şi muncitoreşti, cu mişcarea revoluţionară şi progresistă de pretutindeni, în epoca contemporană conceptul de internaţionalism a căpătat însă o sferă mai largă, un conţinut mai bogat, o semnificaţie mai complexă. Apărarea intereselor propriului popor, dezvoltarea cuceririlor sale revoluţionare, asigurarea victoriei socialismului în fiecare ţară condiţionează victoria socialismului pe plan mondial şi devin, prin aceasta, criteriul fundamental al internaţionalismului. Nu poate fi revoluţionar şi internaţionalist adevărat acela care nu luptă pentru apărarea intereselor propriei clase muncitoare, ale propriului său popor. Însăşi noţiunea de internaţionalism presupune existenţa statelor naţionale, a partidelor şi organizaţiilor revoluţionare şi democratice independente, precum şi relaţiile de colaborare şi solidaritate ale acestora ta lupta lor comună. Conceptul de i. mai implică astăzi solidaritatea tuturor forţelor progresiste şi anti-imperialiste, anticolonialiste şi antineo-colonialiste, lupta comună pentru lichidarea subdezvoltării, sprijinul acordat progresului economico-social al ţărilor rămase în urmă, participarea activă la lupta pentru făurirea noii ordini economice internaţionale, pentru dezarmare, pentru pace în întreaga lume. I. presupune, mai mult ca oricând, respectarea dreptului fiecărui popor de a fi deplin stăpân pe destinele sale, de a se dezvolta în mod liber şi independent. De aceea internaţionalismul nu poate fi redus numai la o latură, oricât de importantă ar fi aceasta. El trebuie înţeles şi aplicat în toată

complexitatea şi amploarea semnificaţiei sale. „Se poate afirma, deci, fără teamă de a greşi, că noţiunea de internaţionalism presupune participarea activă la soluţionarea democratică, corespunzător intereselor fiecărui popor, a tuturor problemelor complexe ale lumii de astăzi, precum şi întărirea solidarităţii militante cu toate forţele progresiste, antiimperialiste” (Nicolae Ceauşescu).

INTERN-EXTERN, corelaţie de categorii. Prin *intern* se înţelege ceea ce se află în interiorul unui *sistem* sau *proces*, sub aspectul structurii spaţio-temporale. *Internul* este opus *externului*, care înseamnă ceea ce se află în afara unui sistem sau proces. Distincţia între *intern* şi *extern* este relativă, atât sub aspectul structurii spaţiale cât şi al celei temporale. Uneori, termenul de *intern* este utilizat şi pentru a desemna aspecte, însuşiri, relaţii de ordinul *esenţei*, în timp ce termenul de *extern*, prin opoziţie, este folosit pentru a desemna aspectele neesenţiale, fenomenale, de suprafaţă. Această din urmă accepţiune este greu de corelat cu prima accepţiune, mai ales în cazul în care este vorba de o analiză structural-funcţională. De aceea, primul sens rămâne predominant, ultimul având circulaţie mai ales sub aspect gnoseologic. În dialectica marxistă se insistă asupra rolului decisiv al factorilor interni sub câteva aspecte: a) în raport cu materia infinită structural sau din punct de vedere spaţio-temporal, ca varietate calitativă şi dinamism, nu se poate vorbi de nimic exterior ei; b) în raport cu sistemele finite, se reliefează faptul că factorii externi acţionează întotdeauna prin intermediul celor interni; c) dezvoltarea recentă a *teoriei generale a sistemelor* a evidenţiat cu pregnanţă, în trecerea de la sistemele inferioare spre cele superioare, rolul crescând al factorilor interni, atât în conservarea calitativă a sistemelor, cât şi în modificarea acestora, în schimbarea şi dezvoltarea lor calitativă. V. şi *contradicţie*.

INTERPRETARE 1. (în teoriile formale) Modalitatea prin care se atribuie *semnificaţie* formulelor unui *sistem formal*. În general, i. unei structuri abstracte este o altă structură izomorfă cu ea. 2. (în teoriile factuale)

a) Explicarea unui *fapt* prin subsumarea lui unei ipoteze, legi sau teorii;

b) construirea semnificaţiei empirice şi teoretice a unui *simbol*, a unei formule, ecuaţii, structuri formale etc. printr-o serie de proceduri semantice, metodologice şi pragmatice (reguli de corespondenţă, definiţii operaţionale, ipoteze semantice etc). I. unei teorii factuale reprezintă un proces complex, deschis, ce se realizează în cadrul unui permanent dialog între *teorie* şi *experiment*. 3. (în filosofie) Explicarea unui eveniment, proces etc. În cadrul unei concepţii filosofice, în filosofia lui W. Dilthey, „metodă a *înţelegerii*" (opusă *explicaţiei*), caracteristică „ştiinţelor spiritului", întemeiată pe intuirea *sensului* unui fapt de cultură prin identificarea lui de către subiect ca pe propria sa trăire, experienţă. 4. (în hermeneutică) Analiză, sesizare şi dezvăluire a sensului autentic al conţinutului unei expresii verbale sau neverbale, dincolo de toate elementele conştiente şi inconştiente, voluntare şi involuntare care îl ascund. 6. (în sens negativ) *înţelegere* deformată de *prejudecăţi* şi uneori (în cazuri psihiatrice), de o structură aparte a *personalităţii*.

INTERSUBIECTTFITATE, concept al ontologiei fenomenologice şi existenţialiste, care desemnează relaţia reciprocă dintre conştiinţele individuale ca factor constitutiv al lumii şi al experienţei concrete a fiecărui individ. Conceptul de i. presupune ca determinant un factor supraindividual dar eminamente psihic, fiind de esenţă tipic idealistă. Într-o altă accepţie, de largă circulaţie astăzi, intersubiectiv e sinonim cu *interuman* sau inter-psihic. V. şi *relaţii inter personale*.

INTROPATIE, concept răspândit în filosofia germană (Herder, romanticii, F. Th. Vischer, R.H. Lotze, Th. Lipps, J. Volkelt, K. Gross, W. Worringer, W. Wundt ş.a.) şi care desemnează autoobiectivarea eului nostru în lumea externă, atribuirea de către noi a unei vieţi interne obiectelor exterioare, însufleţirea lor prin proiectarea personalităţii noastre în ele. În germană, termenul corespunzător *ÎEinfahlung*) înseamnă „a se simţi în" (Sich einfuhlen). Fenomenul i. este explicat de interpreţii lui printr-o aşa-numită „tendinţă panteistă înnăscută de a ne contopi cu universul sau de a ne recunoaşte congeneri cu el". Conceptul i. facilitează înţelegerea conţinutului şi complexităţii sentimentului estetic fără artificiile idealismului obiectiv sau subiectiv, prin corelarea obiectivă a omului şi lumii înconjurătoare, justifică

esenţa obiectivă a valorizării estetice. Una dintre variantele practice alei. este *simpatia*, tendinţa de a ne recunoaşte în alte Eersoane sau de a le „Înţelege” pe ază propriilor noastre experienţe psihice (Max Scheler). Din punctul de vedere al materialismului istoric, i. Îşi are originea în relaţia de intercondiţionare dialectică profundă, indisolubilă şi intimă a *subiectului* şi *obiectului*, atât pe plan ontologic cât şi pe plan gnoseologic; ea semnifică procesul de umanizare a naturii şi societăţii sub aspect cognitiv şi acţionai, de adecvare a obiectului pentru subiect, şi nu are nimic comun cu viziunea antropologist-animistă tradiţională. V. şi *înţelegere*; *comprehensiune*; *trăire*; *interpretare*.

INTROSPECŢIE, metodă psihologică de observare a propriilor fenomene psihice interioare. Reprezentanţii psihologiei introspecţioniste considerau că i. este unica sau principala metodă de cercetare a psihologiei, care dă posibilitatea cunoaşterii nemijlocite a psihicului. Datele furnizate de i. pot fi denaturate prin *subiectivitate*, nu pot fi relatate cu precizie celorlalţi şi se limitează numai la fenomenele psihice pe deplin conştientizate. De asemenea, însăşi autoobservaţia înrâureşte fenomenul psihic studiat, ce-rând persoanei care recurge la i. să fie în acelaşi timp şi actor şi spectator. Ca o reacţie faţă de I. a apărut aşa-numita „psihologie obiectivă”, mai ales *behaviorismul*, care reduce studiul psihologic exclusiv la *comportamentul* exterior. Experienţa psihică interioară poate constitui însă obiect al cercetării ştiinţifice, prin confruntarea datelor subiective ale autoobservaţiei, dezvăluite prin relatare verbală, cu condiţiile obiective care le-au provocat şi cu manifestările comportamentului exterior.

INTUITIV, (despre un mod de cunoaştere) care procedează prin *intuiţie* (în oricare dintre accepţiile acestui termen). Ani. *discursiv*.

Int

INTUIŢIE, termen folosit pentru a desemna diverse forme ale *cunoaşterii* nemijlocite, spre deosebire de (sau în opoziţie cu) cunoaşterea logică mijlocită, *discursivă*; a) ansamblul proceselor de reflectare senzorială, nemijlocită a obiectelor şi proceselor realităţii (1. *senzorială*); b) (la filosofi raţionalişti, ca Descartes şi Spinoza) cunoaştere raţională nemijlocită a adevărurilor care servesc drept

punct de plecare al *deducţiei*, de ex., a *axiomelor* matematice (i. *intelectuală*); c) (în filosofia şi psihologia ira-Sionalistă, de ex., la Schelling, îergson ş.a.) capacitate de cunoaştere *sui-generis*, în esenţă iraţională, opusă cunoaşterii discursive şi analitice şi considerată ca superioară acesteia şi care ne-ar permite să sesizăm esenţa lucrurilor nemijlocit şi dintr-odată, fără vreo elaborare logică prealabilă; d) descoperirea bruscă, în aparenţă nepregătită, a unui adevăr, a unei idei, de exemplu a soluţiei unei probleme matematice. Acest fel de i. (care poate fi numită şi „inspiraţie" într-una din accepţiile acestui din urmă termen) este, în realitate, pregătită de o activitate intelectuală prealabilă, de experienţa acumulată anterior şi, probabil, într-o anumită măsură de o prelucrare inconştientă a acesteia.

INTUIŢIONISM 1. (în filosofie) Curent idealist-subiectiv răspândit în filosofia burgheză contemporană, care neagă autenticitatea cunoaşterii *discursive*, opunându-i *intuiţia*, concepută ca o capacitate de a sesiza direct esenţa fenomenelor. I. critică pe drept *mecanicismul*, gândirea *speculativă*, *raţionalismul* dogmatic şi convenţional. El este însă în fapt un curent iraţionalist, care pune în discuţie valoarea cunoaşterii ştiinţifice, fie contestând-o cu totul, fie admiţând-o, dar supraordonându-i cunoaşterea intuitivă prin care s-ar atinge *absolutul*. Reprezentantul cel mai cunoscut al curentului intuiţionist este H. Bergson, ale cărui concepţii au fost susţinute în Franţa de „modernismul" catolic (E. Le Roy, M. Blondel). În Germania i. a fost cultivat de *„filosofia vieţii"* (W. Dilthey, E. Spranger, O. Spengler ş.a.) 2. Orientare metodologică în matematică şi în logică, care a apărut la sfârşitul sec. 19, pe de o parte, ca o reacţie la *teoria mulţimilor* a lui Cantor, în care şi-a găsit expresia cea mai completă ideea de infinit actual (una dintre ideile de bază ale matematicii clasice), pe de altă parte, în condiţiile crizei bazelor matematicii, provocată de descoperirea *paradoxelor*. Fondatorul i. matematic şi logic este matematicianul olandez L.E.J. Brouwer (1881– 1966). El consideră că încercările de a fundamenta matematica cu mijloacele logicii clasice duc la un cerc vicios, fiindcă logica ar fi ea însăşi o parte a matematicii. I. respinge logica clasică, formulând o logică intuiţionistă, formalizată de A. Heyting. Bazându-şi ideile exclusiv pe categoria de infinit

potenţial, 1. respinge demonstraţiile de existenţă făcute cu metoda demonstraţiei prin *reducere la absurd*. I. se plasează în general pe poziţii idealiste, fiind tributar unor exagerări unilaterale. A adus totuşi o contribuţie importantă în dezvoltarea matematicii şi a logicii, ajungând chiar spontan la elemente de dialectică. 3. (în etică) Curent idealist-subiectiv ai cărui adepţi susţin că noţiunile morale (*bine*, *datorie* etc.) nu pot fi fundamentate nici prin experienţă, nici prin raţiune şi pot fi înţelese numai în mod intuitiv, ca fiind „evidente prin sine”. I. etic a fost fondat la începutul sec. 20, cunoscând o răspândire deosebită în S.U.A., Anglia şi alte ţări sub forma orientării axiologice (G.E. Moore, H. Rashdall, J. Laird) sau a celei deontologice (H.A. Prichard, W.D. Ross, E.F. Carritt). Opunând morala ştiinţei, i. etic are un caracter subiectivist şi formalist, cu toată valoarea (limitată) pe care o au unele analize cuprinse în operele reprezentanţilor săi.

INVARIANT, ceea ce rămâne fix, neschimbat în cadrul unor anumite procese, în raport cu anumite transformări. În matematică i. desemnează ceea ce rămâne neschimbat în raport cu o anumită operaţie. De ex., lungimea unui segment de dreapta, în cadrul unei deplasări geometrice. Conceptul de 1. are un rol deosebit în matematica structurală, în fizică, logică şi teoria cunoaşterii. Pe baza ideii de i. se explică *obiectivitatea* realităţii, ideea de *lege* a naturii, obiectivitatea percepţiilor, a conceptelor şi structurilor teoretice.

INVARIANTĂ, nemişcare, stabilitate, fixitate. Pentru marea majoritate a filosofilor şi a oamenilor de ştiinţă din trecut, i. este proprietatea definitorie a *substanţei* şi ca atare ea are un caracter *absolut* (Im. Kant, „Critica raţiunii pure”). În ştiinţa şi filosofia contemporană, ca urmare a substituirii treptate a schemelor de gândire substanţialiste cu cele structuraliste, i. este corelată totdeauna cu *schimbarea*, constituind unul din „momentele” esenţiale ale oricărei *structuri*, care poate fi definită ca un sistem de transformări solidar cu anumiţi invarianţi (J. Piaget, „Structuralismul”). Noţiunea de i. este chemată să joace un rol important în determinarea *realităţii obiective* în acele domenii ale ştiinţei în care aceasta nu poate fi separată de operaţiile *subiectului*. Sarcina, masa, spinul, de exemplu, constituie un grup de i. care atestă existenţa obiectivă a particulelor elementare în

ciuda caracterului complementar al cunoaşterii în microfizică, a inseparabilităţii obiectelor observate de condiţiile observării (M. Born, „Fizica şi concepţia generaţiei mele”).

INVENŢIE 1. Proces de *creaţie* intelectuală din care rezultă un *construct* de natură materială (dispozitiv) sau spirituală (cognitivă, în cazul ştiinţei, afectiv-expresivă, în cazul artei). În ultimul timp se fac încercări de a se depăşi *opoziţia* dintre descoperire şi i., punându-se în circulaţie conceptul de „i. ştiinţifică”, deosebită de

„I. tehnică”. În ambele situaţii, I. realizează o structură nouă din elemente vechi, sau o sinteză între componente vechi şi noi. Unele din aspectele psihologice, metodologice şi tehnice alei. sunt comune cu cele ale *creativităţii*. 2. Obiect rezultat din procesul de i. (cu aplicaţie aproape exclusivă în domeniul tehnicii şi producţiei materiale). 3. Neadevăr şi minciună, considerate ca deliberate, conştiente (sens peiorativ, evocat mai ales în limbajul vulgar). 4. Decelare a argumentelor şi ideilor celor mai adecvate pentru dezvoltarea unei teme (concept utilizat în retorică).

INVOLUŢIE, ramură descendentă a schimbărilor unui *sistem*, opusă *evoluţiei* (când aceasta este înţeleasă ca ramură ascendentă a schimbărilor aceluiaşi sistem). Termenul este utilizat şi pentru a desemna sensul preponderent descendent al unei succesiuni de *schimbări* calitative. V. şi *regres*.

IONIANĂ (*filosofia* i.), cel mai vechi grup de orientări materialiste în filosofia greacă, apărute în sec. 7 – 6 î.e.n. pe ţărmul apusean al Asiei Mici, în condiţiile înfloririi comerţului şi a meşteşugurilor. *Filosofia* i. cuprinde pe reprezentanţii Şcolii din *Milet* şi pe Heraclit din Efes. Sprijinindu-se pe cunoştinţele ştiinţifice acumulate din ţările din Orient (Egipt, Fenicia, Babilon), filosofii ionieni au opus reprezentărilor mitologice tradiţionale despre lume diferite concepţii filosofice materialist-naive. Concepţiile filosofice şi primele încercări de explicare ştiinţifică a fenomenelor naturii (fizice, astronomice, meteorologice etc.) formează la ionieni un singur corp de idei, nediferenţiat. Filosofii ionieni consideră că întreaga diversitate calitativă a lumii derivă dintr-un *principiu* material unic; după Tales apa, după Anaximandru, *apeiron* (probabil materia nedeterminată şi

infinită), după Anaximene aerul, iar după Heraclit, focul. Materialismul acestor filosofi se împletea cu o dialectică naivă, care a atins treapta cea mai înaltă de dezvoltare la Heraclit.

IORGA, Nicolae (1871 – 1940), gânditor, istoric, om politic şi scriitor român. A fost profesor la Universitatea din Bucureşti, *doctor honoris causa* al mai multor universităţi străine, membru al Academiei Române şi al mai multor Academii şi societăţi ştiinţifice din străinătate. A fost unul dintre principalii doctrinari ai *semănătorismului*. Ca om politic s-a ridicat împotriva represiunilor din 1907. A creat în 19 – 10, împreună cu A.C. Cuza, partidul naţionalist-democrat din care s-a retras ulterior. Exponent al burgheziei legate de capitalul anglo-francez, s-a ridicat împotriva politicii de fascizare şi de înfeudare a ţării faţă de Germania hitleristă, intrând în conflict cu legionarii care l-au asasinat. Concepţia sa asupra istoriei a fost expusă explicit în culegerea „Generalităţi cu privire la studiile istorice. Lecţii de deschidere şi cuvântări” (1911). I. a susţinut că în evoluţia societăţii omeneşti *factorii* ideali sunt mai puternici decât cei materiali şi, în consecinţă, determinanţi. A negat existenţa luptei de clasă, dar a sesizat rolul maselor în istorie. Deşi nega existenţa unor legi istorice, admitea existenţa unor repetări, a unei regularităţi în istorie (teoria „permanenţelor istoriei”), concepând-o ca pe un proces unitar. Considerând *istoria* ca un mijloc important de cunoaştere a lumii, el şi-a manifestat încrederea în capacitatea istoriografiei de a dezvălui adevărul istoric, a sesizat interdependenţa istoriei politice şi a celei culturale, întrepătrunderea istoriei unui popor cu istoria altor popoare, cu istoria omenirii. Unul dintre fondatorii orientării pozitiviste în istoriografia românească, I. a considerat că istoricul trebuie să exercite o critică severă asupra izvoarelor, să ordoneze sistematic faptele, să le compare, să stabilească analogii, să integreze organic personalităţile şi faptele în istoria vieţii popoarelor şi să caute factorii creatori ai acesteia. A

relevat funcţia etică-socială a istoriei, susţinând că studiul acesteia îi face pe oameni „mai sociabili, mai altruişti”.

IPOSTAZĂ 1. (în concepţia neoplatonicienilor) Fiecare dintre formele pe care le-ar îmbrăca principiul divin şi care ar constitui

trepte descrescânde ale *„perfecţiunii”*. 2. (în teologia creştină) Fiecare dintre „persoanele” („Tatăl”, „Fiul” şi „Sfântul duh”) sub care s-ar înfăţişa divinitatea unică. Prin extensiune, termenul a ajuns să denumească situaţiile, stările sau înfăţişările sub care s-ar prezenta una şi aceeaşi persoană. 3. (în accepţiune dialectică generală) Modalitate de manifestare diferită a aceluiaşi obiect sau fenomen, în continua sa mişcare.

IPOSTAZIERE 1. (în sens neoplatonic şi teologic) înzestrare a abstracţiilor cu existenţă imuabilă, de sine stătătoare şi transformarea lor din reflectări în factori generatori ai realităţii obiective. 2. (în dialectica generală) Proces de manifestare în forme diferite a conţinutului aceluiaşi obiect sau fenomen.

IPOTEZĂ (gr. *hypo* „sub” şi *thesis* „poziţie”), presupunere, explicaţie provizorie, enunţată pe baza unor fapte, conexiuni şi legi cunoscute, cu privire la anumite conexiuni între fenomene, la cauza sau la mecanismul intern care le produce. În sens logic, i. reprezintă o *supoziţie*, *premisă* sau punct de plecare al unui argument, în sens epistemologic (modern), i. este o formulă referitoare în mod imediat sau în ultimă instanţă la fapte care nu au constituit sau nu pot fi obiectul unei experienţe, şi este susceptibilă de corectare pe baza unei cunoaşteri noi. Orice teorie ştiinţifică apare la început sub forma unei i. (de ex., i. structurii atomice a materiei, î. cuantelor, i. selecţiei naturale). De aceea, Engels a caracterizat i. ca formă de dezvoltare a ştiinţelor naturii în măsura în care ele gândesc (adică nu se limitează la simpla acumulare de fapte, ci urmăresc să le dea o *interpretare* teoretică). Pentru a fi ştiinţifică, orice i. trebuie să îndeplinească anumite cerinţe, care pot fi numite condiţii ale consistenţei I.: ea trebuie să concorde cu materialul faptic pentru explicarea căruia a fost formulată, să fie principial verificabilă, să explice o sferă cât mai vastă de fenomene, nu numai grupul restrâns de fenomene pe baza căruia a fost iniţial formulată. Orice 1. ştiinţifică este supusă verificării prin confruntarea consecinţelor deduse din ea cu *experienţa*; dacă o i. este confirmată experimental, ea se transformă într-o cunoştinţă certă, într-o *teorie* ştiinţifică. Verificarea 1. nu poate fi redusă, de regulă, la efectuarea unui singur *experiment*, ci reprezintă un proces empiric şi

conceptual complex. I. *de lucru*, presupunere cu caracter provizoriu, formulată pe baza datelor experimentale existente la un moment dat şi care ghidează pe omul de ştiinţă în cercetările sale ulterioare, în proiectarea unor noi experimente, permite sistematizarea materialului experimental existent şi descoperirea unor fapte noi, necunoscute (are un rol *euristic*).

IRAŢIONAL, coca ce este străin *raţiunii*, ceea ce este incomprehensibil sau inexplicabil prin raţiuni valabile; conduită lipsită de sens raţional. I. poate fi nu numai străin raţiunii, ci şi contrar ei. I. este în fond ireductibilul, care apare ca o limită în dialectica cunoaşterii, şi care, ca atare, are un statut obiectiv, nu este o creaţie, arbitrară şi nicio interdicţie. I. este ceea ce în obiectul cunoaşterii depăşeşte la un moment dat puterea şi sfera de cuprindere a gândirii umane discursive sau intră în contradicţie cu aceasta. Transformarea i. Într-o limită *absolută* a cunoaşterii, prin *raţio*, conduce la *iraţionalism*.

IRAŢIONALISM, trăsătură a unor orientări filosofice care neagă posibilitatea de a cunoaşte realitatea pe cale *raţională* şi postulează primatul *intuiţiei*, *credinţei*, *revelaţiei*, *voinţei*, *instinctului*, *trăirii*, visului etc. faţă de cunoaşterea raţională. Diferitele variante alei. neagă existenţa unei *structuri* sau *ordini inteligibile* a lumii, resping ideea unei *legităţi* istorice, a *progresului* istoric, postulează absurditatea existenţei umane. Apelului la facultăţile infraraţionale şi extraraţionale în procesul cunoaşterii, i. îi adaugă, de obicei, conceperea unor domenii principial inaccesibile raţiunii. Caracterului *mediat*, *discursiv* al gândirii raţionale, afirmării universalului, viziunii optimiste asupra vieţii, i. îi opune ceea ce este *imediat*, particular, spontan, individual, o atitudine pesimistă în faţa *existenţei*, faţă de valoarea cunoaşterii în general. Ca orientare filosofică propriu-zisă, i. a apărut în sec. 19 (Schopenhauer, Kierkegaard), devenind influent însă. mai cu seamă la sfârşitul secolului şi în sec. 20 (*intuiţionismul*, *pragmatismul*, parţial *existenţialismul*; în România, *trăirismul*). I. a apărut ca o reacţie împotriva *raţionalismului* şi *optimismului* unilateral, simplist al luminiştilor, dezminţite de natura însăşi a orânduirii burgheze şi, în genere, împotriva raţionalismului dogmatic, metafizic, mărginit. El s-a răspândit pe măsura dezvoltării societăţii capitaliste moderne, ca o

reflectare în ideologie a caracterului stihinic, orb, necontrolat, a mişcării forţelor sociale în cadrul acestei societăţi, a modului iraţional în care relaţiile sociale se manifestă, la nivelul conştiinţei cotidiene, în condiţiile *alienării* şi *reificării* (*obiectualizării*) lor. La dezvoltarea i. a contribuit şi „*criza*" intervenită în ştiinţele naturii la sfârşitul secolului trecut, odată cu incapacitatea explicării, prin intermediul modelelor perimate de gândire ale fizicii şi biologiei clasice, a fenomenelor noi descoperite în fizica şi biologia modernă.

IRENOLOGIE (gr. *eirene* „pace", *logos* „ştiinţă"), termen utilizat, mai ales de şcoala scandinavă de pe la sfârşitul deceniului 6, sec. 20, pentru a denumi cercetarea asupra păcii (*peace research*) care, într-o viziune globală, interdisciplinară, studiază toţi factorii concurenţi în organizarea socială a umanităţii şi decidenţi în problemele războiului şi păcii. Apărută la început ca o reacţie faţă de cercetarea tradiţională, inspirată de un punct de vedere filozofic-speculativ şi juridico-etic normativ, ca şi faţă de unele insuficienţe explicative ale *polemologiei*, i. a revendicat înlocuirea conceptului „negativ" de pace (absenţă a confruntării armate) printr-un concept „pozitiv", care o defineşte şi asociativ, ca o structură socială sau un ansamblu de relaţii pozitive a căror esenţă o constituie cooperarea „simetrică şi egalitară" între grupurile umane. La sfârşitul anilor '60, i. cunoaşte un progres marcant prin formularea teoriei violenţei structurale (J. Galtung). Dar asumarea de către i. a vocaţiei de întreprindere ştiinţifică cu. valenţe teoretico-explicative şi, concomitent, normativ-practice, aplicative, punându-se în slujba activităţii de promovare a condiţiilor păcii, îşi poate afla un fundament solid în concepţia marxistă despre război şi pace, după care o structură socială, internă şi/sau internaţională, inegalitară, bazată pe dominaţie şi exploatare conţine şi reproduce germenii violenţei armate. De altfel, ideile pozitive avansate de i. se întâlnesc şi se conjugă în mod fructuos cu studiile întreprinse de sociologia marxistă. Disciplină în plină afirmare, i. este pe cale de a-şi preciza frontierele, funcţiile şi strategiile euristic-explicative şi operaţionale. Sub raport metodologic se constată încă oscilarea între metodele analitico-istorice şi cele matematice moderne; stadiul actual al cercetării evidenţiază însă complementaritatea necesară a celor

două moduri de abordare. Afirmarea 1. e atestată şi de existenţa a numeroase institute (naţionale şi internaţionale) care se consacră cercetărilor asupra păcii. V. şi *polemologie*.

IREVERSIBILITATE, proprietate a unor sisteme materiale izolate de a evolua unidirecţional şi irepetabil, fiind exclusă reîntoarcerea lor la starea iniţială. Ca şi conceptul de *reversibilitate*, cel de i. a apărut mai întâi în cadrul termodinamicii. Spre deosebire de reversibilitate, care nu poate fi decât relativă, i. este însă absolută. Procesele ireversibile constituie o clasă specială a proceselor *dezvoltării*. V. şi *entropie*; *progres*; *regres*.

IRONIE ROMANTICĂ, principiu filosofic şi procedeu artistic, stabilite de estetica romantica şi teoretizate mai ales de F. Schlegel, L. Tieck, Jean-Paul Richter şi H. Heine potrivit cărora ironia ar consta în negarea continuă de către spirit a propriilor sale graniţe. I.r. este concepută ca o dinamică a spiritului, care îi îngăduie acestuia să se joace cu propriile-i creaţii, într-o stare de libertate deplină, ca o forţă ce permite creatorului să domine materia pe care o tratează. În literatură, i.r. este produsul contradicţiei dintre spiritul lucid şi fantezia avântată care se critică reciproc şi alternativ pentru inconvenientele lor specifice şi în numele avantajelor pe care fiecare le prezintă faţă de cealaltă.

IRONIE SOCRATICĂ, procedeu folosit în dialogurile platonico de către Socrate, care, prefăcându-se neştiutor, punea întrebări aparent naive, cu ajutorul cărora îl făcea pe interlocutor să ajungă în contradicţie cu sine însuşi şi să-şi recunoască astfel ignoranţa. V. şi *agnozie*.

ISLAMISM (în arabă *islam* „supunere integrală faţă de divinitate") (numit şi *mahomedanism* sau religia *musulmană*), ultima în ordinea, apariţiei, şi cea de-a treia religie cu caracter mondial. I. a luat naştere în Arabia, în sec. 7 e.n. Apariţia sa este legată de activitatea profetului Mahomed ale cărui învăţături, considerate ca provenind de la Dumnezeu (Allah), au fost adunate ulterior în „Coran", principala carte sfântă a musulmanilor (în arabă *muslims*, „credincioşi"). Alături de Coran există şi „Sunna", o literatură religioasă alcătuită din legendele sfinte („hadise") despre viaţa profetului lui Allah. Întrucât nu

toţi musulmanii cred în valabilitatea „Sunnei”, se numesc „sunniţi” numai cei care îi recunosc caracterul sfânt; aceştia reprezintă de altfel majoritatea credincioşilor mahomedani. Activitatea de propovăduitor a lui Mahomed are un caracter semilegendar. În ce priveşte doctrina i. mai ales dogmele sale timpurii, se constată în mod evident influenţa ideologică iudaico-creştină. Dar monoteismul islamic corespunde condiţiilor sociale specifice ale arabilor din perioada destrămării orânduirii patriarhal-gentilice. Pilonul dogmaticii teologice islamice este credinţa în existenţa unui singur Dumnezeu – Allah –, al cărui profet este Mahomed. Allah este asemănător, în cele mai multe din trăsăturile sale, Dumnezeului biblic. Deşi Coranul este considerat ca fiind cartea sfântă cea mai completă şi cu cea mai mare autoritate, islamul nu neagă caracterul sfânt şi al altor cărţi religioase, în primul rând Pentateuhul (Torah), Psalmii lui David şi Evangheliile creştine. De asemenea, se consideră că au mai existat şi alţi profeţi (cei biblici: Adam, Noe, Avraam, Moise ş.a.), printre care şi Iisus, căruia nu i se neagă caracterul sfânt ci doar calitatea de fiu al lui Dumnezeu. Mahomed rămâne însă cel mai presus dintre profeţi, în i. există, de asemenea, o angelologie (arhangheli, îngeri etc), iar în credinţele populare, adesea cu o existenţă premusulmană, se păstrează spiritele rele („djinn”). Una dintre dogmele islamice cele mai importante se referă la viaţa viitoare, compusă din rai şi infern şi la care sufletele credincioşilor au acces pe măsura faptelor săvârşite în viaţă. Descrierea raiului, cu deliciile sale, şi a iadului, cu caznele lui, au un pregnant caracter concret ce conferă originalitate acestei doctrine. Prescripţia religioasă principală rămâne supunerea faţă de Allah. Pe de altă parte, doctrina islamică ortodoxă propagă dogma predestinării omului, potrivit căreia tot ceea ce face omul şi tot ceea ce i se va întâmpla este hotărât de la început de către Allah. Această concepţie fatalistă a fost atenuată însă de către unele şcoli musulmane. Astfel, de pildă, curentul „mu-tazilit” (sec. 8 – 9 e.n.), preocupat de a da o interpretare mai raţionalistă dogmelor, susţine, printre altele, şi existenţa liberului *arbitru* la om ca o condiţie a responsabilităţii acestuia în faţa lui Allah. Ca şi *iudaismul*, religia islamică conţine o serie de ritualuri şi interdicţii, printre care şi aceea de a desena, picta sau

sculpta chipul lui Allah sau de a folosi orice imagine a omului sau a animalelor, condiţie ce explică specificul dezvoltării artelor în ţările musulmane, din cadrul cărora lipsesc complet pictura şi sculptura figurativă; în schimb, în cultura şi civilizaţia islamică întâlnim, la nivelul cel mai dezvoltat, arta ornamentală, geometrică şi alegorică. Una dintre preocupările islamice cele mai importante propagă războiul sfânt („djihad") în numele credinţei, o ideologie izvorâtă din condiţiile social-istorice de unificare a lumii arabe şi care a contribuit şi ea la expansiunea rapidă a noii religii. Cu timpul, însă, şi mai ales în epoca noastră, această prescripţie şi-a pierdut autoritatea. O altă trăsătură specifică ai. O constituie amestecul masiv, până la contopire, al acestei religii cu diferitele laturi ale vieţii sociale. Conform i. dreptul, cultura, şcoala, familia etc. toate trebuie să fie subordonate legilor religioase. Puterea statală şi cea religioasă sunt contopite total, iar *secularizarea* vieţii politice în ţările musulmane are loc abia în zilele noastre (în Turcia începe, de pildă, cu revoluţia lui Atatürk). În pofida caracterului său universal, i. nu a reuşit nici el să rămână o religie unitară, lipsită de divergenţe şi schisme. Dintre sectele mai importante s-au remarcat: ismailiţii, sufismul, vanhabiţii etc. Lupta forţelor sociale progresiste din ţările musulmane contribuie rapid şi hotărâtor la secularizarea vieţii social-politice şi la slăbirea influenţelor ideologiei islamice. Pe de altă parte, progresul culturii şi civilizaţiei contemporane şi larga lui răspândire în mase tot mai largi îi determină şi pe teologii musulmani să iniţieze o modernizare ai., îndeosebi prin interpretarea alegorică a dogmelor sale, prin abrogarea unor interdicţii şi ritualuri religioase, în general prin concesii făcute spiritului profan al epocii noastre, metodă pe care o practică toate teolo-giile în scopul găsirii unei ieşiri din criza religiozităţii contemporane. V. şi arabă (*filosofia* a.).

ISTORIC ŞI LOGIC, categorii filosofice perechi care reflectă corelaţia dintre dialectica obiectivă a *dezvoltării* realităţii şi dialectica subiectivă a *cunoaşterii*. Istoricul reflectă dezvoltarea fenomenelor din natură şi din societate, cu toate amănuntele concrete ale acestei dezvoltări, la toate particularităţile întâmplătoare, zigzagurile şi repetările ei. *Logicul* reflectă *esenţa* dezvoltării istorice, înlăturând

aspectele ei neesenţiale, descoperind conexiunile fundamentale, laturile generale, necesare, legice ale acestei dezvoltări. Istoricul conţine implicit relaţiile cauzale, necesare dintre fenomene, pe care logicul le explicitează. Logicul recapitulează într-o formă rezumată, concentrată, istoricul. Hegel are meritul de a fi descoperit unitatea dintre i. şi L, el considera însă, în spirit idealist, că logicul ar genera istoricul şi că *istoria*, ca desfăşurare a ideii absolute, ar fi o „logică aplicată”. Materialismul istoric arată că, în corelaţia dintre i. şi i., istoricul reprezintă factorul prim, iar logicul, ca reflectare a istoricului, factorul secund. Unitatea dialectică dintre i. şi I», interpretată materialist, este un principiu director în construirea ştiinţelor şi a sistemelor lor de categorii. Ruperea istoricului de logic implică primejdia unui descriptivism superficial, a unei factologii empiriste; ruperea logicului de istoric are drept consecinţă speculaţia abstractă, nesprijinită de fapte şi infirmată de acestea.

ISTORICISM 1. Principiu, deosebit de *istorism*, al explicării fenomenelor care fac obiectul ştiinţelor naturii sau al ştiinţelor sociale, exclusiv prin geneza şi evoluţia lor, făcând abstracţie de celelalte metode concurente la elaborarea integrală a explicaţiei, precum şi de conceptele operaţionale aferente acestora (de ex., conceptele de *structură*, *sistem*, *model* etc). Termenul are o semnificaţie negativă, întrucât implică excluderea dogmatică a unei viziuni dialectice cuprinzătoare, asupra corelaţiei dintre demersurile cercetării ştiinţifice, respectiv, dintre cel genetico-istorist şi cel *sistemic*, dintre cel *diacronic* şi cel *sincronic*. În explicarea progresului istoric şi social-cultural, i. pierde din vedere, de asemenea, unii factori nedeterminanţi ai dezvoltării sociale, dar cu acţiune permanentă sau de lungă durată cum sunt factorii naturali, o anumită influenţă directă a tehnicii în general şi a tehnicii comunicării de masă în special (Mc. Luhan). 2. *Morfologism*.

ISTORIE 1. (în sens general) Devenire, dezvoltare în natură, societate şi gândire. În acest sens, fondatorii marxismului au menţionat ca premisă. a unei filosofii consecvent dialectice ideea (relativ nouă pentru ştiinţa de la sfârşitul sec. 18 şi începutul sec. 19) că nu numai viaţa socială ci şi natura (sistemul solar sau Pământul, de

pildă) are o i. a ei; Sensul mai sus menţionat este presupus de principiul *istorismului* ca principiu fundamental al metodei dialectice. 2. (în sens restrâns) Dezvoltarea vieţii sociale (a umanităţii), respectiv succesiunea orânduirilor pe care le parcurge aceasta, în acest sens, având în vedere însemnătatea esenţială a I. vieţii sociale pentru concepţia lui Marx asupra vieţii sociale, aceasta este denumită *concepţia materialistă asupra* i. sau materialismul *istoric*. 3. *Ştiinţa* i., disciplină de cunoaştere care studiază i. societăţii, a diferitelor popoare, a unui domeniu al vieţii sociale (i. economiei, culturii, ştiinţei etc.) a unei etape istorice (i. antichităţii, a evului mediu, a epocii moderne etc), a gândirii (i. filosofiei!, logicii etc), Natura şi funcţiile acestei ştiinţe determină dezbateri cu un caracter pronunţat filosofic privind obiectul i., mijloacele de investigare ale acesteia, caracterul explicaţiei în ştiinţa L, determinismul istoric, raportul dintre general şi individual în dinamica vieţii sociale etc, probleme care intră în sfera de preocupări a unor discipline ca *filosofia* I., epistemologia I., teoria I. etc. Unele curente filosofice au încercat să opună ştiinţa i. şi ştiinţele istorice în general, ştiinţelor naturii, fie de pe pozi-Îiile *idealismului obiectiv* (Şcoala de a *Baden*, *neospiritualismul* etc) fie de pe poziţiile *idealismului subiectiv* (reprezentanţii *„filosofiei vieţii”* etc). Materialismul istoric, conţine premisele soluţionării unor asemenea probleme, evidenţiind unitatea şi, totodată, diferenţa specifică dintre ştiinţele naturii şi ştiinţele sociale. Tezele fundamentale ale *materialismului istoric* privind dialectica existenţei şi conştiinţei sociale, lupta de clasă ca forţa motrice ai. orânduirilor antagoniste, rolul maselor şi al personalităţii în i., natura şi particularităţile acţiunii legilor obiective în viaţa socială, dialectica factorilor obiectivi şi subiectivi, a generalului şi particularului în viaţa socială, raporturile dintre individ şi societate etc. constituie deopotrivă principii metodologice care, înţelese şi aplicate în mod creator, permit o tratare ştiinţifică a fenomenelor istorice, întemeiază istoria ca ştiinţă.

ISTORIOGRAFIA FILOSOFIEI, ştiinţă care are drept obiect *istoria filosofiei*, adică sistemele filosofice şi succesiunea istorică a acestora. Preocuparea de a trata separat problemele filosofice ale l.f. şi-a găsit expresia în disciplina numită „filosofia istoriei filosofiei”, sau

„istoriologia filosofiei”. Primul care s-a ocupat de i.f. a fost Aristotel, dar cel dintâi care a făcut, aceasta în mod sistematic, într-o lucrare specială, a fost discipolul său Teofrast, care apare astfel ca „părinte” al i.f. În Europa. Se disting în gândirea modernă următoarele tendinţe generale: cea idealist-obiectivă (iniţiată de Hegel), în virtutea căreia succesiunea concepţiilor filosofice prezintă continuitate necesară şi progres; tendinţa ideâlist-subiectivă, cu numeroase variante, în virtutea căreia fiecare construcţie filosofică ar urma să fie văzută ca un produs logic, având un temei psihologic şi neputând fi subordonat cu necesitate unei continuităţi. În concepţia istoriografiei materialist-dialectice a filosofiei, istoria filosofiei se înfăţişează ca un proces continuu şi totodată contradictoriu, în care, prin lupta dintre orientările opuse, se înfăptuieşte progresul cunoaşterii filosofice; totodată, fiecare etapă a procesului istorico-filozofic apare subordonată comandamentelor sociale proprii etapei istorice respective. Au scris lucrări deosebit de răspândite în domeniul istoriografiei generale a filosofiei: W. Windel-band, Oberweg-Heinze, H. Hoffding, E. Brehier, B. Russell, G.F. Alek-sandrov, V.F. Asmus, G. De Ruggiero ş.a., iar în afara Europei, S. Radha-krishnan, Go Mojo ş.a. În România, preocupările sistematice de l.f. au fost inaugurate de T. Maiorescu. În perioada interbelică s-au afirmat în domeniul i.f. P.P. Negulescu, I. Petrovici, Gr. Tăuşan, I. Brucăr, T. Vianu, Al. Claudian, N. Bagdasar, Dan Bădărău, M. Florian, A. Fren-kian, Al. Posescu, D.D. Roşca, majoritatea acestora continuându-şi activitatea şi ulterior. În anii de după Eliberare au apărut numeroase lucrări ale i.f. româneşti, cum ar fi: Colectiv (I. Verdeş, N. Bolboaşă, EI. Gulian, Şt. S. Nicolau, M. Florian, S. Ghiţă, Crizantema Joja, I. Lungu, R. Pantazi, I.S. Firu, Liubomira Miros, C. Gollner, N. Gogoneaţă), „Din istoria filosofiei în România”, 3 vol. (1955 – 1960); N. Gogoneaţă, „Filosofia lui V. Conta” (1962); R. Pantazi, „Filosofia marxistă în România” (1963), „Viaţa şi ideile lui George Bariţiu” (1964); Colectiv (EI. Gulian – sub red. –, D. Bădărău, 1.8. Firu, J. Hajbs, C. Gollner, E. Stănescu, Crizantema Joja, I. Lungu, R. Pantazi, Elena Gheran, O. Badina, M. Flonan, N. Gogoneaţă, S. Ghiţă, O. Cheţan, Florica Neagoe, P. Luca-ciu, A. Posescu, Gh. Cronţ, Al. Tănase), „Istoria gândirii sociale şi filosofice în România” (1964); N.

Gogoneaţă, Z. Ornea, „A.D. Xenopol. Gândirea socială şi filosofică" (1965); Colectiv (EI. Gulian, S. Ghiţă, N. Gogoneaţă, Crizantema Joja, R. Pantazi, Al. Posescu – red. resp. –, I.S. Firu, O. Badina, Elena Gheran, M. Ciurdariu, J. Hajos, C. Gollner), „Antologia gândirii româneşti. Secolele XV – XIX" (1967); Colectiv N. Gogoneaţă – coord. –, R. PaRtazi, R. Tomoiagă, O. Badina, S. Ghiţă, Al. Posescu, Gh. Vlăduţescu, Z. Ornea), „Curente şi orientări în istoria filosofiei româneşti" (1967); R. Pantazi „Simion să muţiu. Opera. Gândirea" (1967), „ca Rosetti, gânditorul, omul" (1969); Colectiv (N. Gogoneaţă – coord. –, S. Ghiţă, I. Pascadi, Al. Posescu, Z. Ornea, R. Pantazi, M. Măciu), „Filosofia şi sociologia românească în prima jumătate a secolului al XX-lea" (1969); S. Ghiţă, „Filosofie şi ştiinţă în România (1890 – 1920)" (1970); Gh. Al. Cazan, „Fundamentul filosofiei la Mircea Florian" (1971); R. Tomoiagă, „Ion Eliade Rădulescu. Ideologia social-politică şi filosofică" (1971); D. Ghişe, P. Theodor, „Fragmentarium iluminist" (1972); P. Theodor, „Din gândirea materialist-istorică românească (1921 – 1944)" (1972); P. Vaida, „Dimitrie Cantemir şi umanismul" (1972); Colectiv (N. Gogoneaţă – red. resp. –, R. Pantazi, S. Ghiţă, P. Vaida, R. Tomoiagă, Gh. Iepure, V. Vetişanu, Elena Gheran, I.S. Firu, Al. Duţu, I. Lungu, Florica Neagoe, C. Gollner), „Istoria filosofiei româneşti", vol. 1 (1972); S. Ghiţă, „Titu Maiorescu, filosof şi teoretician al culturii" (1974); I>. Matei, „Mihail Dragomirescu. Privire critică asupra sistemului filosofic şi estetic" (1974); R. Tomoiagă. „Personalităţi şi tendinţe în perioada paşoptistă" (1976), precum şi lucrări de i.f. universale, cum ar fi: Pavel Apostol, „Probleme de logică dialectică în filosofia lui G.W.F. Hegel" (1957); I. Banu, „Introducere în istoria filosofiei" (1957); A. Frenkian, „Scepticismul grec şi filosofia indiană" (1957); EI. Gulian, „Metodă şi sistem la Hegel" (1957); Al. Posescu, „începuturi ale materialismului modern. Ba-con şi Descartes" (1962); Clara Dan, „Intuiţionismul lui Henri Bergson în lumina contemporaneităţii" (1966); D. Ghişe, „Existenţialismul francez şi problemele eticii" (1967); Clara Dan, „Neoraţionalismul" (1968); Al. Boboc, „Kant şi neokantianismul" (1968); Florica Neagoe, „Arthur Schopenhauer, filozofia şi etica" (1970); Colectiv (AI. Posescu-sub red. –, H. Wald, Al. Boboc, EI. Gulian, N. Mariş, I. Ivanciu, M. Pişcoci, Gh. Vlăduţescu, Gh. Cazan), „Aspecte din

filosofia contemporană" (1970); Gh. Vlăduţescu, „Personalismul francez. Geneză şi împlinire" (1971); V. Tonoiu, „Idoneismul, filosofie a deschiderii" (1972); Al. Boboc, „Nicolae Hartmann şi realismul contemporan" (1973); Tr. Pop, „Marx, Engels, filosofia operei de tinereţe", vol. I (1973), vol. II (1977); Gh. Vlăduţescu, „Introducere în istoria filosofiei medievale" (1973); Colectiv (Al. Posescu – sub red. –, Elena Cobianu, C. Damian, A. Rogoz, I. Ivanciu, Maria Vornicu, H. Culea), „Filosofie modernă şi contemporană" (1973); EI. Gulian, „Introducere în istoria filosofiei moderne" (1974); V. Tonoiu, „Spiritul ştiinţific modern în viziunea lui G. Bachelard" (1974); E. Stere, „Doctrine şi curente în filosofia franceză contemporană" (1975); N. Trandafoiu, „Substanţa şi cauzalitatea în interpretarea empirismului englez" (1975).

Iub

ISTORISM, principiu al dialecticii conform căruia fenomenele *realităţii* trebuie privite în procesul apariţiei dezvoltării şi pieirii lor, în legătura lor indisolubilă cu condiţiile istorice concrete care le-au generat. Principiul i. reprezintă o importanţă deosebită atât pentru ştiinţele naturii, cât şi pentru ştiinţele sociale, aplicarea sa constituind o condiţie indispensabilă a înţelegerii veridice a proceselor naturale, a evenimentelor sociale, ca şi a fenomenelor complexe ale culturii spirituale. I. este opus *dogmatismului*, tendinţelor de substituire a studiului concret-istoric al realităţii sociale prin scheme abstracte, ca şi *istoricismului*, care supralicitează demersul genetic, diacronic în explicarea fenomenului social, neglijâno* pe cel sistemic şi sincronic, ca şi factorii neesenţiali dar cu acţiune permanentă în determinarea dezvoltării. Începuturilei. (Vico, Voltaire, Herder, Diderot ş.a.) sunt legate de lupta burgheziei în ascensiune împotriva dogmatismului scolastic. Ulterior, Hegel l-a elaborat multilateral însă pe baze idealiste şi liinitându-se numai la dezvoltarea istorică din trecut. Principiul i. a dobândit un caracter ştiinţific consecvent în cadrul materialismului dialectic şi al materialismului istoric. V. şi *orientarea istoristă în sociologie*.

ITEM, întrebare sau alternativă de răspuns, într-un chestionar de anchetă sociologică sau într-un test psihologic.

IUBIRE, termen atribuit unui sentiment moral-estetic funciar, opus *egoismului*. I. se manifestă în aspiraţia dezinteresată şi pătrunsă de abnegaţie către obiectul său: o persoană sau o colectivitate, o idee sau o valoare, o activitate profesională sau socială. Naşterea şi dezvoltarea acestui sentiment, pe plan istoric şi individual, este intim legată de formarea *personalităţii*. *1*. dintre sexe vizează persoana umană în plenitudinea sa fizică, morală şi intelectuală, în frumuseţea individualităţii sale unice şi irepetabile, fiind generatoare de *fericire* autentică numai în această calitate. Natura şi rolul îndeplinit de i. În viaţa oamenilor a primit în istoria culturii interpretări variate. Una dintre cele mai vechi interpretări este aceea mitologică-cosmologică, în care i. apare ca o forţă cosmică grandioasă, generatoare şi creatoare (de ex., *Erosul* orficilor, principiul organizator al Universului la Empedocle, *entuziasmul* eroic la G. Bruno, principiul unificator al cerescului şi teluricului, al finitului şi infinitului în *romantismul* german, forţa motrice şi diriguitoare a evoluţiei la Ch. Peirce ş.a.). Distingând genuri diferite alei. şi considerând-o pe cea spirituală (raţională) ca superioară, numeroşi gânditori i-au atribuit virtuţi cognitive fundamentale (de ex. cunoaşterea frumosului ideal ca atare, identificarea extatică ai. şi cunoaşterii la Platon, accederea către culmile lumii *inteligibile*, *beatitudinea* i. divine la M. Ficino, libertate interioară izvorâtă din cunoaşterea raţională, amor *dei* intellectualis la Spinoza, penetrarea conţinutului ideal sau absorbirea în noi a lucrului cunoscut ca o contopire erotică la F. Schlegel ş.a.). I. a fost investită cu importante sensuri şi valenţe sociale în gândirea modernă, relevându-se rolul ei ca factor de aglutinare a solidarităţii (de ex., luminismul, etica lui Shaftesbury şi a lui Helvetius în speţă, socialismul utopic, Campanella şi Fourier cu deosebire), ca factor de asigurare a comunităţii de idei a speciei umane, ca esenţă a omului (L. Feuer-bach). Reprezentanţii filosofiei religioase, gânditorii creştini mai cu seamă (de ex., *neoplatonismul*, *tomismul* şi *neotomismul*, *personalismul*, *existenţialismul religios*) au absolutizat unele aspecte ale *antropologiei* i. (*caritate-agape*), interpretându-le în chip mistic, *transcendental*, ca i. a *divinităţii*, în care acesta se identifică cu i. universală (temelia unitară a celor trei ipostaze ale lui Dumnezeu). O

poziţie aparte ocupă, printre teologi, Teilhard de Chardin, care a construit o concepţie etică bazată pe dragostea dintre oameni, pe un colectivism afectiv şi intelectual. Întărirea accentelor pesimiste şi iraţionaliste alei. caracterizează multe dintre interpretările filosofice nemarxiste în sec. 19 şi 20 (de ex. Schopenhauer, Nietzsche, M. Scheler, K. Jaspers, Sartre, G. Marcel ş.a.). Dovedind determinarea ei social-istorică, materialismul istoric a subliniat transformările profunde pe care le-a suferit sentimentul 1. de-a lungul timpului, aportul hotărâtor al culturii în formarea şi modelarea umană a acestui sentiment, pe care Marx l-a caracterizat drept un criteriu valoric *sui-generis* al gradului de umanizare a *comportamentului* natural al omului, o măsură a faptului că în însăşi fiinţa sa cea mai intim individuală el este totodată o fiinţă socială. V. şi *eros*.

IUDAISM (în lat. eclesiastică *Judais*-musreligie a evreilor”), apogeu al vechilor civilizaţii semite, *religia* iudaică reprezintă cea mai tipică formă antică de *monoteism*. Mai este denumită şi *mozaism*, adică religia lui Moise, cel mai de seamă profet legendar al acesteia. Rolul istoric al 1. a sporit şi prin faptul că a contribuit substanţial la constituirea ideologică a *creştinismului* influenţând şi *islamismul*. Cartea sfântă ai. este ceea ce creştinii denumesc „Vechiul Testament” (parte a „Bibliei”, distinctă de „Noul Testament”). Ca orice religie de importanţă istorică, i. nu a apărut nici el dintr-odată ca o religie unitară, pe deplin formată şi fără contingenţe cu alte religii anterioare sau învecinate. Cele mai vechi elemente de religie a evreilor, reprezentate de cultul tribal, datează, aproximativ, din prima jumătate a celui de-al doilea mileniu î.e.n.; Cultul lui Iahve, la început divinitate tribală, devine zeul întregului Israel odată cu procesul istoric de cucerire a Palestinei (Cana-anul) de către triburile evreieşti (începând cu sec. 15 – 14 î.e.n.). Din această perioadă, evreii trec la viaţa sedentară, se ocupă de agricultură; în viaţa lor social-economică se dezvoltă rânduielile bazate pe sclavie, se realizează centralizarea politică şi apare puterea regală. Se consideră însă că despre i. ca religie pe deplin dezvoltată – bazată pe un strict monoteism, pe canonizarea cărţilor sfinte şi cu un cult centralizat – se poate vorbi abia spre jumătatea ultimului mileniu î.e.n., după întoarcerea evreilor din

captivitatea babiloniană (în timpul regelui persan Cirus, în anul 538 î.e.n.). Doctrina iudaică se bazează pe credinţa în Iahve, zeul poporului ales, dar acest proces de monoteizare a religiei nu este lipsit de contradicţii. Cu un rol când mai însemnat, când mai periferic în viaţa socială şi spirituală israelită, tendinţele spre politeism nu au încetat niciodată, ceea ce prilejuieşte dezlănţuirile violente ale profeţilor împotriva cultelor idolatre. Ca zeu unic admis, Iahve atestă o pronunţată spiritualizare, deşi i se mai aduc jertfe ca şi celorlalţi zei antici. Reprezentarea chipului lui Iahve e interzisă şi, uneori, chiar şi pronunţarea numelui său. El este o divinitate fără chip, cu preocupări predominante în domeniul moralităţii. De viziunea ebraică asupra lui Iahve este indisolubil legat mai ales „mesianismul", proiectarea ajutorului divin în viitor, speranţa într-un viitor fericit, pus într-o legătură centrală directă cu acţiunea divină. Dar şi această concepţie mesianică a cunoscut o evoluţie, de la perioada 1. tribal, la epoca „diasporei" (a dispersării evreilor în lume, după dispariţia statului lor), când „mesia" a devenit conducătorul aşteptat să salveze poporul evreu de sub jugul străin. Doctrina mesianică a „poporului ales" – care în creştinism se spiritualizează, prin plasarea viitorului fericit într-o lume transcendentă, „de dincolo" – a avut în i. un conţinut predominant pământean, referitor la împlinirea aici, pe pământ, a promisiunilor făcute de Iahve „poporului său". O oarecare învăţătură despre lumea de apoi, învierea morţilor, răsplata „de dincolo" etc. se formează abia mult mai târziu, mai ales în literatura legată de „Talmud" (carte religioasă cu un conţinut tematic divers şi alcătuită în secolele 3 – 5 e.n. În comunităţile evreilor babilonieni şi palestinieni), ca şi în alte comentarii rabinice care dezbat în spirit scolastic Vechiul Testament. Istoria poporului evreu, cu victorii şi înfrângeri succesive – marcată mai ales de desfiinţarea statului evreu (sec. I e.n.), şi, cu timpul, de răspândirea evreilor în întreaga lume, se repercutează multilateral în evoluţia i. Într-o primă fază, religia iudaică împrumută legende, reprezentări cosmogonice, ritualuri etc. de la cananeeni, de la babilonieni, din *mazdeism* etc, iar mai târziu, în epoca „diasporei", asimilează o serie de idei din concepţiile religioase şi filosofice ale *elenismului*. Evoluţia monoteismului iudaic intră într-o nouă

contradicţie dogmatică odată cu apariţia unei noi ipostaze a lui Iahve, cea de zeu universal, dezvoltată pe deplin în 1. târziu, căci, deşi devine zeitate universală, Iahve continuă să rămână proteguitor doar al „poporului ales”, încă din prima jumătate a erei noastre Talmudul constituie codul de reglementare al vieţii comunităţilor evreieşti, atât a celei religioase cât şi a celei juridice şi sociale. Vast complex de interpretări teologice, de norme morale, reguli juridico-religioase etc, Talmudul vine să completeze Biblia şi constituie o carte de bază ai. În cursul evului mediu şi în epoca modernă, i.

este frământat de lupte interne dintre diferite curente de idei şi de apariţia sectelor. În cadrul acestor frământări ideologice s-au dezvoltat tendinţe şi curente de idei cu caracter filosofic. Astfel, s-au afirmat, de pildă, Maimonide (1135 – 1204) marcant raţionalist medieval, iar mai târziu M. Mendelsohn (1729 – 1786), reprezentant de vază al raţionalismului luminist din Germania. Odată cu formarea statului Israel, în zilele noastre, i. devine religie de stat. Ca toate celelalte religii contemporane, i. este supus tendinţelor de modernizare şi cunoaşte o profundă criză ideologică.

IZOMORFISM (gr. *isos* „egal” şi *morphe* „formă”), identitate de *structură* între două *sisteme* cu conţinut diferit; corespondenţă biunivocă între două mulţimi care au aceeaşi structură. Noţiunea de i. este direct legată de relaţiile logice de *identitate*, de *asemănare* etc; se poate spune că i. înseamnă modalitatea riguroasă a *analogiei*, ea întemeind „analogia structurală”, diferită de „analogia funcţională sau substanţială”, ce poate fi considerată mai curând un fel de *omologie* (asemănare a unor caracteristici concrete). *Cibernetica*, de ex., cercetează relaţii de i. între sisteme dinamice complexe de natură biologică, tehnică şi socială. I. sistemelor lumii materiale se reflectă în identitatea de structură a sistemelor de concepte ale diferitelor discipline ştiinţifice, asigurând unitatea lor. V. şi *model*; *homomorfism*.

ÎNCERCARE ŞI EROARE (în engl. *trial and error*), comportament al unui *sistem* orientat, înzestrat de obicei cu conştiinţă, care se desfăşoară după principiul *cutiei negre* („black box”). Expresia respectivă desemnează totodată şi principiul ce stă la baza unui astfel de comportament. Omul (sau o colectivitate umană), singurul sistem al

cărui (cărei) comportament se realizează pe baza principiului (sau metodei) î. şi e., încearcă „printr-o serie de paşi discreţi sau de schimbări continue ale unui parametru, să găsească o astfel de acţiune sau de influenţă asupra «cutiei negre», care să-i permită atingerea scopului” (Georg Klauss). Pe lângă aspectul *pragmatic*, *funcţional*, principiul î. şi e. are şi un aspect cognitiv, care se referă la achiziţionarea unor *informaţii* asupra mediului înconjurător. În acest caz, sistemul care se comportă după principiul! şi e „înzestrat cu memorie, înregistrează informaţiile rezultate atât în urma „încercărilor” încununate cu succes, cât şi a celor fără succes. Aceste informaţii, odată memorate, îi vor permite să-şi adapteze şi să-şi îmbunătăţească comportamentul ulterior. Sub aspect filosofic, cercetarea legităţilor comportamentului denumit! şi e. a contribuit la înţelegerea mai adâncă a mecanismului proceselor de *dezvoltare*. Totodată, respectivul principiu aruncă o lumină şi asupra fenomenului adaptării organismelor la mediu, fenomen pe care-l face comprehensibil prin mijloace ştiinţifice, înlăturând orice ipoteze finaliste, vitaliste etc. Desigur, faptul că prin î. şi e. unele acţiuni se bucură de succes, nu atrage nicidecum după sine postularea universalităţii acestui principiu. Dimpotrivă, slujindu-se de instrumentele tot mai eficace ale ştiinţei, omenirea substituie „încercării” acţiunea ce are la bază cunoaşterea metodicii mereu mai profunde a domeniului în care ea se desfăşoară.

ÎNDOIALĂ, nesiguranţă, incertitudine a gândirii, manifestată prin refuzul de a afirma sau nega. În istoria filosofiei se deosebesc: *îndoiala* naturală care decurge din absenţa *cunoştinţelor* certe, *îndoiala* metodică sau filosofică care constă în punerea sub semnul incertitudinii a tuturor cunoştinţelor noastre, a însăşi perceperii lumii, a căilor tradiţionale ale cunoaşterii (Platon, Descartes, Fichte), în scopul fundamentării unei filosofii noi, radicale. În funcţie de obiectul pus în discuţie, *îndoiala* poate fi o formă a *scepticismului* faţă de lumea exterioară, propriu unor filosofi ai antichităţii eline (Pyrrhon) sau *pozitivismului* (Auguste Comte), care contestă calitatea de universalitate şi generalitate a *adevărului* (a *teoriei*), considerat a fi de esenţă „metafizică”. Marx aprecia *îndoiala* ca bază de pornire necesară

în căutarea, fără prejudecăţi, a adevărurilor generale, ca şi în înţelegerea caracterului lor relativ, concret-istoric, în combaterea atât a filosofiei speculativ-dogmatice ca şi a celei sceptice, relativiste, pozitiviste sau materialist-vulgare.

ÎNNĂSCUT 1. Ceea ce aparţine cuiva din naştere, cu care se naşte cineva, nativ; congenital. 2. (în filosofia lui Descartes) Ceea ce aparţine naturii fiinţei umane şi nu e rezultatul experienţei sau percepţiilor sale de după naştere. Termenul, de origine mai veche, fusese folosit şi de Toma d'Aquino (*scientia innata* sau *connaturalis*). La Descartes, î. echivalează cu faptul de conştiinţă, de experienţă internă şi cu ceea ce s-a denumit, datorită lui Kant, lege sau formă *apriorică* a cunoaşterii. După Descartes, spiritul uman poartă în el *„seminţele adevărului"*, ideile sale! Doctrina *ideilor*! – *inneismul* (fr. *inne* „înnăscut") este o consecinţă directă a caracterului dogmatic al *raţionalismului* cartezian.

ÎN SINE (*fiinţă* î.s.), termen hegelian care desemnează etapele prime, nedesăvârşite ale dialecticii *fiinţei*. Spre deosebire de fiinţa pentru sine, *fiinţa î.s.* nu este înzestrată cu *conştiinţă de sine*. În terminologia marxistă, o clasă î.s. nu are conştiinţa intereselor sale fundamentale, a locului ei în sistemul relaţiilor sociale şi în ansamblul procesului istoric; când dobândeşte această conştiinţă, ea se transformă dintr-o clasă î.s. într-o clasă *pentru sine*. V. şi *sinele*.

ÎNSTRĂINARE, categorie a materialismului istoric, care desemnează transformarea activităţii omeneşti şi a rezultatelor (produselor) acesteia (a produselor muncii, a instituţiilor sociale şi? produselor conştiinţei sociale) în forţe străine şi ostile omului. Istoriceşte, punctul de plecare al elaborării noţiunii de î. l-a constituit concepţia hegeliană a î. La Hegel, această noţiune se integrează în sistemul său idealist obiectiv, desemnând „exteriorizarea ideii absolute în natură şi *obiectivarea* spiritului în istorie înainte ca el să ajungă la conştiinţa de sine prin filosofie. În concepţia lui Feuerbach, noţiunea de! capătă un alt sens: pierderea de către om, prin religie, a esenţei sale umane, care este atribuită unei fiinţe imaginare, lui Dumnezeu. î. apare, astfel, în general, ca îndepărtare a ceva de propria sa esenţă şi, implicit, ca transformare în contrariul său. Pentru prima

dată în istoria gândirii, noţiunea de I. este interpretată materialist de către Marx şi Engels (mai cu seamă în „Manuscrisele economico-filozofice din 1844” şi în „Ideologia germană”). Marx a arătat că forma fundamentală al., din care decurg toate celelalte forme ale ei, o constituie existenţa „muncii înstrăinate”, prin aceasta înţelegându-se starea prin care condiţiile de viaţă ale muncitorului, atât cele obiective, cât şi cele subiective, scapă de sub controlul său şi apar ca forţe străine şi ostile lui. Rădăcinile! se găsesc în apariţia economiei de mărfuri şi a diviziunii sociale a muncii, datorită cărora, în condiţiile existenţei proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, raporturile sociale dintre oameni se constituie stihinic, se *obiectualizează* (se reifică, adică îmbracă forma unor raporturi şi însuşiri ale lucrurilor) şi ajung, în această formă obiectualizată (reificată), să-i domino pe oameni în loc să fie dominate de aceştia. I. se concretizează în capitalism – orânduire în care fenomenul! dobândeşte cea mai mare amploare – prin: a) î. produsului muncii, care îşi găseşte expresia cea mai înaltă în transformarea lui în capital, instrument de înrobire şi exploatare a muncitorului; b) auto-înstrăinarea muncitorului în actul producţiei şi c)! vieţii generice a omului, în condiţiile existenţei proprietăţii private nu numai că produsul muncii este înstrăinat şi îi apare muncitorului ca o forţă străină, dar însăşi munca, care este atributul esenţial al omului, apare datorită faptului că muncitorul este forţat să muncească, nu ca o satisfacere a unei necesităţi, ci doar ca un *mijloc, o* condiţie de satisfacere a necesităţilor, ca ceva exterior fiinţei umane. Astfel munca înstrăinată îi înstrăinează omului propria sa natură umană, adică viaţa sa generică, întreaga sa existenţă, viaţa sa cotidiană, relaţiile sale sociale fiind falsificate, denaturate, dezumanizate datorită acestui fenomen care îl subjugă. î. sociale reale, îi corespunde pe plan ideologic o! spirituală, adică forme iluzorii ale conştiinţei, în care produsele spiritului omenesc apar ca entităţi independente de om sau în care, în genere, raporturile reale se oglindesc mistificat (de ex. religia, idealismul filosofic). Lupta revoluţionară pentru lichidarea proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie şi instaurarea relaţiilor de producţie bazate pe proprietatea socialistă asupra acestora, făurirea socialismului creează

premise şi condiţii obiective pentru înlăturarea I., pentru realizarea omului ca om în societatea comunistă. V. şi *alienare*; *fetişism*; *reificare*; falsă *conştiinţă*.

ÎNSUŞIRE, proprietate intrinsecă a unui obiect, care se manifestă în raporturile lui cu celelalte obiecte. Orice obiect are f. *esenţiale* şi î. *neesenţiale*. Sistemul î. esenţiale ale unui obiect constituie *calitatea* lui (de ex., biman, raţional, făuritor de unelte în caşul calităţii de om).

ÎNTÂMPLARE, v. CONTINGENŢĂ; NECESITATE ŞI ÎNTÂMPLARE.

ÎNTREG ŞI PARTE, noţiuni corelative care desemnează *structura* fenomenelor, alcătuite unitar dintr-un număr de elemente subordonate, corelate între ele. *Întregul* este ansamblul părţilor componente, integrate organic, iar *partea* este un element al întregului, care are o relativă independenţă faţă de acesta. În concepţia mecanicistă asupra structurii fenomenelor, întregul este definit ca o sumă mecanică a părţilor, acestea păstrându-şi integral proprietăţile individuale. În concepţia dialectică şi structuralistă, întregul este definit ca o sinteză a părţilor, cu o determinare calitativă diferită de specificul calitativ individual al părţilor; natura întregului depinde de specificul *interacţiunilor* care configurează alcătuirea părţilor, şi nu de specificul calitativ al acestora luate separat. Întregul se comportă, aşadar, ca un sistem integrativ, ca *totalitate omogenă*, relativ independentă de natura elementelor componente. Această, relativă independenţă a *întregului* faţă de *parte* se manifestă în două sensuri: modificarea până la anumite limite a numărului părţilor care alcătuiesc întregul nu-i alterează *calitatea*; schimbarea poziţiei părţilor în alcătuirea *întregului*, modificarea tipului de interacţiuni care le corelează, poate modifica sub aspect calitativ *întregul*, numărul *părţilor* rămânând constant. Trebuie reţinută precizarea că deşi î. şi p. manifestă, în raporturi reciproce, o relativă independenţă, ele se aflã totuşi într-o unitate dialectică: *întregul* este alcătuit din părţi (în această privinţă dialectica materialistă critică interpretările relaţioniste şi holiste extremiste care reduc întregul la relaţii, minimalizând total valoarea substratului în care se configurează relaţiile); *părţile* sunt subordonate *întregului*, în afara acestuia ele îşi

schimba radical calitatea şi funcţionalitatea (În această privinţă dialectica materialistă respinge interpretările „atomar” mecaniciste care reduc *întregul* la părţi şi minimalizează rolul relaţiilor în configurarea *întregului*, în determinarea specificului său calitativ). În ultimă instanţă, între *parte* şi *întreg* se stabilesc relaţii dialectice similare raporturilor dintre *continuu* şi *discontinuu*. De aceea, în cercetare, tratarea fenomenelor ca *întreg*, analiza structural-sistemică a acestora, se împletesc strâns cu analiza de detaliu a elementelor care structurează *întregul*. Relativitatea distincţiilor dintre parte şi întreg rezultă şi din faptul că în condiţiile inepuizabilităţii structurale a *materiei*, orice *întreg* este *parte* (în raport cu un sistem de referinţe superior), tot astfel cum orice *parte* este *întreg* (în raport cu un sistem de referinţă inferior). De ex. atomul este *întreg* în raport cu particulele elementare pe care le integrează, precum şi *parte* în raport cu molecula căreia i se subordonează. Între *parte* şi *întreg* se stabilesc, deci, raporturi similare raporturilor dintre *sistem* şi subsistem. V. şi *holism*.

ÎNŢELEGERE (lat. *intelligere* „a înţelege”) 1. Capacitate de a prinde (cuprinde) *sensul*, *semnificaţia* unei situaţii, acţiuni, a unui proces etc, precum şi rezultatul obţinut prin exercitarea acestei capacităţi; în această privinţă. î. reprezintă aspectul global şi spontan al desfăşurării *comportamentului* inteligent. 2. (Ca metodă; în germ. „Verstehen”) Sesizare metodică a unor semnificaţii psihice, respectiv spirituale sau a sensului unor manifestări umane, a motivelor şi *finalităţii* acestora, a conexiunii lor globale în funcţie de *persoană*; după W. Dilthey, B. Spranger, Th. Litt, metodă specific psihologică, „înţelegătoare” („comprehensivă”); prin extensiune, metoda *comprehensiunii*. *1*. ar fi specifică „ştiinţelor spiritului” (noologice), în opoziţie cu metoda ştiinţelor naturii, concretizată prin explicarea cauzală a evenimentelor şi a faptelor, concepute drept cazuri particulare ale unor legi generale. Metodai. Îşi propune să lămurească evenimentele umane-istorice prin particularităţile şi în unicitatea lor specifică, prin condiţionarea lor general-temporală („epocală”) şi general-culturală (să dezvăluie sensul lor axiologic, ca manifestări ale unei concepţii despre lume: „Weltanschaung”). Opoziţia dintre

„explicaţie” (în ştiinţele naturii) şi L (în ştiinţele „spiritului”) o reia, de fapt, pe cea neokantiană (ştiinţele naturii şi ale istoriei), dar în conceptul de î. demersul cognitiv este profund marcat de factori afectivi şi, în anumite privinţe, iraţionali, întrucât descoperirea semnificaţiilor umane (ale acţiunilor altora, sau ale unor etape revolute) depinde, în mod hotărâtor, de capacitatea *subiectului* epistemic de a se transpune. printr-un proces de *intropatie* sau *empatie*, de transpunere afectivă în situaţia actorilor istorici sau, în general, a „celuilalt” („Einfuhlung”), de *trăire* („Erlebnis”) de către el a situaţiei semnificative; î., trăirea şi expresia („Ausdruck”) sunt, după Dilthey, conceptele-cheie ale metodei ştiinţelor spiritului. Trăirea este concepută drept receptare de către om (subiect epistemic) a conţinutului global de sens şi valoare al unor evenimente; ea are un caracter nemijlocit şi o încărcătură afectivă puternică. Deşi asupra trăirii se aplică, ulterior, o prelucrare raţională, ea rămâne un act de comuniune, afectiv-iraţională, de bruscă iluminare. Metoda! preconizată de curentul „ştiinţelor spiritului” are presupoziţii profund înfeudate *idealismului* istoric (explicaţia istoriei şi îndeosebi a culturii prin factori spirituali), considerând instituţiile şi activităţile drept expresii ale spiritului, contestând relevanţa abordării explicative cauzale precum şi *iraţionalismului* (întregul demers explicativ fiind condiţionat de o trăire şi retrăire a unor situaţii trecute sau a unor *configuraţii* culturale cu care subiectul epistemic intră în comuniune printr-o transpunere afectivă, o intuire globală a sensurilor. Metoda i. şi, mai ales, conceptul de „trăire” au fost preluate de numeroase curente iraţionaliste: „filosofia *vieţii*”, filosofiile *existenţialiste* etc. Pe cât de pozitivă este critica adresată unor concepţii mecaniciste în explicarea culturii, relevând caracterul specific al ştiinţelor umane şi social-istorice, pe atât de eronată este opoziţia exclusivă pe care metoda! o instituie faţă de explicaţia cauzală, discursivă. V. şi *interpretare*; *comprehensiune*; *intropatie*.

ÎNŢELEPCIUNE, virtute în acelaşi timp gnoseologică şi morală, implicată în finalitatea însăşi a *filosofiei*, care reuneşte cunoaşterea teoretică şi înfăptuirea, corespunzător cu\ aceasta, a unui ideal practic. În antichitate, conceptul de! desemna „*echilibrul*” personalităţii,

cumpătarea, stăpânirea pasiunilor în avantajul cunoaşterii raţionale, împăcarea omului cu lumea, seninătatea spirituală. Stoicii şi epicureicii o defineau ca absenţă a suferinţei, a pasiunii („aponia", „apathia")

sau ca absenţă a neliniştii, emoţiei („ataraxia"), „adiforia" etc. î. a fost idealul suprem nu numai al antichităţii dar şi al oricărei filosofii prin excelenţă contemplative, întemeiate pe ideea antinomiei critice suflet-corp şi pe principiul *autoperfecţionării* individuale, ca unică modalitate a acestuia de a se depăşi pe sine. Idealul! a avut o vădită încărcătură laică întrucât preconiza realizarea fericirii şi nemuririi intelectuale a omului *aici* şi *acum* şi nu în spiritul *transcendentalismului* religios. Sensul originar al conceptului s-a perimat şi! are astăzi toi atâtea ipostaze câte filosofii există. Idealul!, în accepţiunea materialist-istorică a termenului este: îmbinarea continuă, vie şi creatoare a teoriei cu practica; înţelegerea necesităţii concret-istorice şi, pe această bază, realizarea creaţiei istorice conştiente; participarea la înfăptuirea idealului eliberării fiecărui individ prin eliberarea tuturor, şi al eliberării tuturor prin eliberarea fiecăruia; depăşirea limitelor şi condiţionărilor obiective şi subiective frenatoare de progres, prin efortul unit al colectivităţii umane şi prin efortul individual de autoperfecţionare, pentru asigurarea saltului de la preistorie la adevărata istorie, a trecerii omenirii la comunism.

J

jac

JACOBI, Friedrich Heinrich (1763 1819), filosof german modern, reprezentant al „filosofiei sentimentului şi credinţei", adversar al *raţionalismului* „luminilor" şi al *criticismului* kantian. Printr-o interpretare panteist-mistică a filosofiei lui Spinoza şi sub influenţa ideilor lui Rousseau şi Hamann, J. a – respins gândirea filosofică sistematică, pledând pentru dreptul certitudinii nemijlocite şi al *revelaţiei*. *3*. a semnalat însă, printre primii, contradicţiile *„lucrului în sine"* kantian şi a evidenţiat rolul afectivităţii, susţinând filosofic *romantismul*, odată cu *individualismul* burghez modern. În gândirea lui *3*. se află anumite premise ale *„filosofiei vieţii"* şi *existenţialimului*. *Op*. pr.: „Asupra doctrinei lui Spinoza, în scrisori către Moses Mendel-sohn" (1785), „David Hume şi credinţa sau idealismul şi

realismul” (1787), Scrisori trimise lui Fichte” (1799), „Asupra încercării criticismului de a aduce raţiunea către intelect” (1801), „Despre lucrurile divine” (1811).

JAINISM, una dintre religiile actuale ale Indiei; curent filozofic-religios ivit în sânul *brahmanismului*, ca o reacţie împotriva îngustimii şi formalismului acestuia. Termenul j. provine de la Jinna („Biruitorul”), epitet acordat ascetului Vardhamana, supranumit şi Mahāvīra („Marele erou”), întemeietorul legendar al acestei religii (sec. 6 – 5 î.e.n.). Doctrina jainistă se cuprinde în „cele trei giuvaiere” (trirantha); „dreapta credinţă”, „dreapta cunoaştere” şi „dreapta purtare”. Acestea fixează principalele căi prin care omul, după ce a străbătut un şir de existenţe succesive provocate de *karma*, principiul generator al reîncarnării, poate să ajungă la o eliberare finală de suferinţele vieţii. Mijloacele principale ale „mântuirii” sunt *autoperfecţionarea* morală şi *ascetismul*. Doctrina filosofică jainista are un caracter dualist; ea recunoaşte, alături de sufletele individuale, existenţa *materiei* ca substanţă necreată, infinită în timp şi spaţiu şi compusă din atomi (anu). Materia are două forme: cea vie („jiva”) şi cea lipsită de viaţă („pudgala”).

JAMES, William (1842 – 1910), filosof idealist-subiectiv şi psiholog american, unul dintre fondatorii *pragmatismului*. A fost influenţat de Ch. S. Peirce, Ch. Renouvier şi H. Bergson. Lumea este alcătuită, după J., dintr-o *substanţă* neutrală unitară, care nu este nici materială, nici spirituală. J. a negat însă existenţa unei realităţi obiective *coerente* în afara conştiinţei. El concepea conştiinţa ca un flux continuu nediferenţiat de *senzaţii* şi impresii, produse de stimuli externi. Pentru J. este adevărat numai ceea ce este util individului. Criticând concepţiileraţionaliste *speculative*, J. a admis numai o „metafizică a experienţei”, în conformitate cu gnoseologia sa utilitaristă, el a afirmat că „experienţa religioasă” are, aceeaşi importanţă ca şi cea ştiinţifică, deschizând astfel calea *fideismului*. J. a negat legitatea obiectivă a dezvoltării sociale. Ca ideolog al burgheziei liberale, el a condamnat militarismul S.U.A. Concepţiile sale filosofice au influenţat neorealismul şi *realismul critic*. În domeniul psihologiei, J. a criticat *asociaţionismul*, opunându-i o „structură psihică organică”; el

este un precursor nemijlocit al *behaviorismului*. *Op.pr.*: „Principiile psihologiei” (1891), „Voinţa de a crede şi alte eseuri de filosofie populară” (1897), „Pragmatismul” (1907).

JANSENISM, curent social-religios dizident din sânul bisericii catolice, apărut la mijlocul sec. 17, în Franţa, pe baza doctrinei teologului olandez Cornelius Jansen (Jansenius). J. urmărea regenerarea morală a catolicismului şi adaptarea la aspiraţiile burgheziei în ascensiune, stingherită de rigiditatea lui dogmatică, de bigotismul lui medieval, întreţinut de iezuiţi. El a făcut unele concesii calvinismului. Centrul j. În jurul căreia s-au grupat B. Pascal, A. Arnauld, P. Nicole ş.a. a fost, cu începere din 1636, mănăstirea *Port-Royal*. Şcolile întemeiate de jansenişti („petites écoles”) acordau prioritate limbii materne, aplicau principiul intuiţiei, stimulau activitatea independentă a elevilor şi dădeau o importanţă deosebită ştiinţelor naturii. Tendinţele înnoitoare, apropierea de natură, un oarecare realism liberal caracteristice j. i-au atras acestuia persecuţii din partea regimului absolutist-monarhic şi condamnarea de către Vatican. „Logica de la Port-Royal”, elaborată de A. Arnauld şi P. Nicole, ocupă o poziţie raţională, opusă atât *senzualismului*, cât şi *realismului* medieval, apropiată însă atât de ideile lui Fr. Bacon, cât şi de cele ale lui R. Descartes. Prin Pascal, j. l-a influenţat pe Racine în direcţia studiului atent al pasiunilor, aprofundării psihologice a caracterului, reprezentării mai veridice, complexe şi obiective a omului.

JASPERS, Karl (1883 – 1969), filosof idealist german, reprezentant al *existenţialismului*. J. face distincţie între „existenţa umană” şi *transcendenţă*, considerând că problema centrală a filosofiei constă în a arăta cum poate omul să ajungă la transcendenţă, aflându-şi astfel şi sensul existenţei sale. J. a sesizat unele aspecte contradictorii ale *existenţei* umane, dar a absolutizat asemenea caracteristici ale ei ca „sfâşie-rea”, „fragilitatea”, „*eşecul*”, *situaţii-limită* care ar permite dezvăluirea „cifrului” existenţei. Reducând relaţiile sociale la „*comunicare*” şi cunoaşterea autentică la cunoaşterea transcendenţei, J. a elaborat, totodată, şi o teorie idealist-iraţionalistă şi pesimistă despre originea şi sensul *istoriei*. Printre existenţialiştii germani el a evoluat spre o poziţie mai moderată, pronunţându-se

adesea în favoarea ideii comunicării şi colaborării între oamenii de diferite concepţii. *Op.pr.*: „Situaţia spirituală a timpului" (1931), „Filosofia" (3 vol., 1932), „Raţiune şi existenţă" (1935), „Filosofia existenţei" (1938), „Despre adevăr" (1947), „Despre originea şi scopul istoriei" (1949), „Marii filosofi" (3 vol., 1955 – 1957).

jou

JEFFERSON, Thomas (1743 – 1826), om de stat american, filosof luminist, ideolog al orientării burghezo-democratice în timpul războiului pentru independenţa Americii de Nord (1775 – 1783), preşedinte al S.U.A. (1801 – 1809). A propagat în America ideile lui Locke şi ale materialiştilor englezi din sec. 18; gândirea sa vădeşte totodată influenţa lui Rousseau şi Mably. A fost un promotor al *deismului* şi *ai dreptului natural*. Concepţia lui J. despre suveranitatea poporului avea în vedere interesele micilor agricultori proprie-ari (fermieri), consideraţi adevărata uază socială a republicii democratice şi purta, prin aceasta, în bună măsura, amprenta unui *utopism* mic-burghez.

În

JOC, activitate umană, naturală, fără un scop vădit util, dar prin care se realizează posibilităţi individuale nevalorificate în munca obişnuită, cotidiană. Este şi un mijloc de depistare a caracterului şi înclinaţiilor persoanei, în măsura în care personalitatea se exprimă mai liber şi deschis în j. decât în *muncă*. Unii filosofi şi esteticieni acordă j. un rol fundamental în afirmarea neîngrădită şi creatoare a potenţialităţilor umane, considerând fiinţa umană ca *homo ludens* (J. Huizinga). Printre activităţile creatoare de valori originale în j., un loc important îl ocupă *arta*. I. Kant, Fr. Schiller, H. Spencer, K. Groos au semnalat şi susţinut, în măsuri şi modalităţi diferite, analogia dintre artă şi j. Această *analogie* care are în vedere în special caracterul lor dezinteresat şi liber, necesitatea lor firească, nu justifică însă absolutizarea afinităţilor structurale respective. Potrivit unei asemenea absolutizări, j. şi arta tind să devină modelul oricărei activităţi, să înlocuiască în viitor munca însăşi, ca activitate înstrăinată şi supusă constrângerilor de tot felul. Substituirea în perspectivă a muncii creatoare prin joc este o *utopie* naivă care ignoră procesul

istoric al transformării muncii, eliberate de vechiul tip al *diviziunii sociale a muncii*, într-o necesitate vitală. Materialismul istoric consideră că la originile artei trebuie căutată în primul rând munca, iar dezalienarea muncii, pe baza revoluţiei sociale, va atrage după sine şi dezalienarea artei ca varietate spirituală a muncii eliberate şi creatoare de valori specifice.

JOJA, Athanase (1904 – 1972), filosof şi logician român. A fost membru al Academiei R.S.R., profesor universitar, membru al Academiei de ştiinţe morale şi politice a Institutului Franţei, încă din perioada interbelică J. a publicat studii de materialism dialectic şi istoric, de istorie a logicii şi istorie a filosofiei, de filosofie a culturii, filosofie socială şi politică, iar ulterior de logică, acordând o atenţie deosebită problemelor *logicii dialectice*, înţeleasă ca metateorie filosofică a logicii, şi corelaţiei acesteia cu logica clasică şi cu *logica simbolică*. Cercetând problemele legate de fundamentarea materialist-dialectică a logicii, a propus formularea identităţii concrete ca lege a logicii, capabilă, spre deosebire de principiul identităţii abstracte, să explice dinamismul gândirii dialectice. Odată cu aceasta, J. a consacrat studii critice principalelor curente idealiste contemporane din domeniul logicii (de ex., teoria tautologiei la Wittgenstein) şi al teoriei cunoaşterii. J. a publicat, de asemenea, studii despre natura *deducţiei*, despre logica şi filosofia istoriei, despre sociologia logicii şi despre logica sociologiei. *Op.pr.*: „Essai sur la nature de la deduction et de l'induction" (1956), „Studii de logică" (4 vol., 1960, 1966, 1971, 1976), „Logos şi ethos" (1967), „Logos arhitekton" (1971), „Recherches logiques" (1971).

JOUVENEL, Bertrand de (n. 1903), gânditor social-politic, economist şi politolog, prospectolog francez. După o activitate de publicist internaţional, a devenit profesor la Universitatea din Paris; a predat la numeroase universităţi din S.U.A. şi Marea Britanie; doctor honoris causa al Universităţilor din Glasgow şi Bucureşti. Este preşedinte fondator al Asociaţiei Internaţionale „Fluturi-bles" şi al Federaţiei Mondiale pentru Studierea Viitorului. J. înţelege *cercetarea viitorului* ca o „artă a conjecturii" în vederea stabiliri viitorilor posibili, prin care se desemnează „stările viitoare al căror mod de producere,

pornind de la starea prezentă, poate fi imaginat de noi şi este plauzibil". Pe baza identificării viitorilor posibili, deciziile ar trebui pregătite, după J., pe baza discuţiei publice, în cadrul unor „forumuri previzionale", spre a stabili „ce poate să se întâmple şi ce poate fi realizat". Opera lui J. se înscrie în tradiţia umanistă, cu numeroase elemente de critică a societăţii capitaliste contemporane. *Op*. pr.: „Economia dirijată" (1928), „Criza capitalismului american" (1933), „Despre \ putere" (1945), „Etica redistribuirii" (1951), „Despre suveranitate" (1955), „Teoria pură a politicii" (1963), „Arta conjecturii: fluturibles" (1964), „Arcadia – eseu despre traiul mai bun" (1968), „Civilizaţia puterii" (1976).

JUDECATĂ, formă logică fundamentală, caracterizată prin afirmarea sau negarea a ceva despre ceva şi prin însuşirea de a fi adevărată sau falsă. J. reflectă fie raporturi între obiecte diferite (j. *de relaţie*), fie raportul dintre un obiect şi o însuşire a sa (j. *de predicaţie*). Structura logică a judecăţii este redată în cazul j. de relaţie de formula „Rxy", în care *x* şi *y* reprezintă obiectele între care există relaţia R., iar în cazul j. de predicaţie, de formula „S este P", în care *S* reprezintă subiectul, *P* predicatul judecăţii, iar verbul „este" reprezintă copula (legătura dintre *S* şi *P*). Orice j. se exprimă printr-o *propoziţie*. Acele propoziţii însă care nici nu afirmă, nici nu neagă (propoziţiile interogative, imperative, optative etc.) nu constituie j. Structura logică al. nu coincide întotdeauna cu structura gramaticală a propoziţiei care o exprimă. Dată fiind unitatea gândire-limbaj, analiza j. se face prin intermediul propoziţiilor gramaticale care le exprimă şi de aici ele sunt numite deseori *propoziţii logice*. Astfel, în loc de j. de predicaţie întâlnim deseori terminologia *propoziţie categorică*. Teoria j. a fost formulată de către Aristotel. Clasificarea formală a j. de predicaţie se face după criteriile calităţii şi cantităţii. După calitate, J. se împart în: a) j. *afirmative*, care enunţă apartenenţa însuşirii exprimate de predicat la obiectul exprimat de subiect; b) j. *negative*, care enunţă lipsa, acestei apartenenţe. După cantitate, j. se împart în: a) j. *universale*, în care predicatul se enunţă despre întreaga clasă desemnată de subiectul judecăţii; b) j. *particulare*, în care predicatul se enunţă despre o pacte din obiectele ce constituie clasa desemnată de subiect; c) j. *singulare*,

în care predicatul se enunţă despre un singur obiect. Pe baza cantităţii şi calităţii, obţinem cele patru tipuri fundamentale ale propoziţiei categorice (j. de predicaţie): a) j. *universal-afirmative*, desemnate prin simbolul *A*; b) j. *universal-negative*, desemnate prin simbolul *E*; c) J. *particular-afirmative*, desemnate prin simbolul */*; d) j. *particular-negative*, desemnate prin simbolul *O*. Raporturile dintre aceste]. (de contrarietate între *A* şi *E*, de contradicţie între *A* şi *o* şi între *E* şi */*, de subalternare de la *A* la */* şi de la la *o* şi de subcontrarietate între */* şi *O*) pot fi redate intuitiv cu ajutorul pătratului *logic*. Propoziţiile categorice sunt totodată şi propoziţii simple, în sensul că ele cuprind o singură afirmaţie sau o singură negaţie. Comparativ cu ele, logica distinge aşa-numitele propoziţii compuse, care apar prin aplicarea diferiţilor *operatori* logici asupra propoziţiilor simple. Principala deosebire dintre propoziţiile simple şi cele compuse este aceea că valoarea de adevăr a propoziţiilor compuse se stabileşte în funcţie de valoarea de adevăr a propoziţiilor simple din care sunt formate şi de proprietăţile operatorului logic specific, în timp ce valoarea de adevăr a propoziţiilor simple se stabileşte direct, prin corespondenţă cu realitatea. De aceea, analiza acestor propoziţii compuse se poate face adecvat prin modelul logic al *funcţiilor de adevăr*, în cadrul *logicii simbolice* în capitolul logica propoziţiilor. Un tip aparte de propoziţii compuse îl constituie propoziţiile modale (j. modale) care sunt formate prin aplicarea unor operatori logici speciali numiţi „moduri” (posibil, imposibil, necesar, contingent) asupra propoziţiilor simple, sau a celor compuse obişnuite. În raport cu propoziţiile modale, cele categorice sunt numite propoziţii sau j. asertorice, pentru că ele reprezintă simpla constatare a \inei stări de fapt. Analiza *modurilor* şi a propoziţiilor modale a fost iniţiată de Aristotel, i-a preocupat în mare grad pe logicienii din evul mediu şi a dat naştere în zilele noas. tre’ unui important capitol al logicii moderne numit *logica modală*.

JUDECATĂ DE VALOARE, specie a *judecăţii apodictice*, prin care se afirmă legătura *subiectului* cu o valoare exprimată în *predicat* (bine, adevăr, frumos etc.): *X* este bun (adevărat, frumos, drept, valabil etc). J. de v. i se corelează judecata teleologică (de scop) şi normativă

(trebuie!) în morală. J. de v. implică aprobarea sau dezaprobarea, deci o apreciere subiectivă, şi în această măsură este evitată pe cât posibil în ştiinţele naturii, care au de-a face numai cu judecăţi constatative, de fapt. În ştiinţele sociale, cu toate încercările de a fi eliminată, j. de v. s-a impus ca inseparabilă de *judecata de fapt*; Marx, în special, a demonstrat, prin întreaga sa operă, unitatea dintre judecata de fapt şi cea de valoare.

JUDECATĂ ESTETICĂ, proces cognitiv prin intermediul căruia un obiect natural sau făurit de om este subsumat sferei categoriale a *esteticului*. Pentru Kant, j. e. este sinonimă cu judecata de *gust*, având un caracter eminamente *subiectiv*. Estetica marxistă socoteşte j. e. ca fiind o judecată în care gustul subiectiv este confruntat cu obiectul estetic, încadrabil în sfera axiologică, conform structurii lui, capabile să corespundă *criteriilor* constituite obiectiv în cadrul vieţii sociale. J. e. stă la baza criticii de artă, care elimină *subiectivismul* strict individual, pentru a valoriza în lumina exigenţelor concret-istorice ale conştiinţei sociale, ca exponentă a acestuia.

JUDECATĂ MORALĂ. 1. (în sens general) Apreciere cu privire la un fapt sau la o acţiune morală, având caracter *valoric* („cinstea este un bine”, „hoţia este un rău”), *normativ* („omul trebuie să fie cinstit”, „omul nu trebuie să fure”) sau *imperativ* („fii cinstit!”, „nu fura!”). 2. (în sens restrâns, îndeosebi în teoriile neopozitiviste) Orice operaţie logică aplicată la domeniul moralităţii.

JUNG, Carl Gustav (1875 – 1961), psihiatru şi psiholog elveţian, unul dintre marii „dizidenţi” ai *psihanalizei*. A elaborat un sistem psihologic personal („psihologia complexă”) care cuprinde, între altele: o tipologie larg răspândită (extravertit/introvertit); teoria „complexelor” psihologice; teoria inconştientului colectiv (generator de *„arhetipuri”*); J. a căutat să găsească conexiuni între fenomenele observate în nevroze şi psihoze şi trăsăturile caracteristice ale *miturilor* popoarelor. Pentru el, *libido* este o energie spirituală creatoare – şi nu instinctualitatea umană. Gândirea lui J. are, în afară de elemente pozitive, cu valoare mai ales *euristică*, note implicit sau declarat idealiste; observaţiile şi intuiţiile sale ştiinţifice se împletesc cu interpretări gratuite de tip romantic şi natur filozofic.

JUNIMISM, curent de idei complex configurat (literar-estetic, ideologic, cultural, politic) care s-a impus în cultura românească de după 1863, odată cu întemeierea, la Iaşi, a societăţii „Junimea” (fondatori: T. Maiorescu, P.P. Carp, V. Pogor, Th. Rosetti, I. Negruzzi). A avut un răsunet de autoritate în spiritul public până în ultimul deceniu al sec. 19, pentru ca după o perioadă de eclipsă, să se bucure de o posteritate considerabilă. Ideologia j., considerată ca un reflex târziu şi moderat al ideologiei restauraţiei europene, a fost tributară şcolii istorice a dreptului (Fr. K. Savigny), evoluţionismului spencerian şi buckleian şi *romantismului* filosofic de expresie schopenhaueriană. Pe aceste fundamente filozofico-ideologice, j. a postulat teze menite să demonstreze că structurile moderne româneşti au fost prea precipitat înălţate, prin împrumut din afară, pe un fond care nu le reclama utilitatea (teza „formelor fără fond”), încălcându-se astfel principiul evoluţiei organice. J. a pledat, în consecinţă, pentru o evoluţie înceată, condamnând orice iniţiativă revoluţionară şi pentru menţinerea strictă a structurilor existente. Pozitivă, în această pledoarie conservativ-criticistă, a fost tendinţa de a consolida realizările înfăptuite, mai ales în domeniile suprastructurii de-a lungul a câteva decenii din istoria României moderne. În plan politic, j. s-a constituit ca o grupare conservatoare cu statut independent care a colaborat în numeroase rânduri (mai ales în perioada 1876 – 1886) cu partidul liberal. Grupul politic junimist s-a ridicat, cu vehemenţă partizană, împotriva mişcării socialiste. În estetică şi critica literară,]. (cu deosebire T. Mă-iorescu) a militat, de pe poziţiile disocierii valorilor, pentru supremaţia criteriului estetic în actele de apreciere. Dincolo de erori (printre care şi negarea politicului din sfera esteticului) j. a contribuit hotărâtor la denunţarea imposturii literare şi la afirmarea marii pleiade de scriitori (Eminescu, Caragiale, Creangă, Slavici, Duiliu Zamfirescu) din a doua jumătate a secolului trecut. J. s-a constituit însă, supravieţuind, şi ca stare de spirit alcătuită din supunerea critică la obiect, luciditate, umor, cult pentru adevăr, ironie, respingerea grandomaniei şi a frazeologiei, gust al valorii.

K

kal

KALOKAGATHIA (gr. *kalos* „frumos”, *kai* „şi”, *agathos* „bun”, „virtuos”) (în filosofia greacă), idealul armonizării virtuţilor morale cu frumuseţea fizică.

KANT, Immanuel (1724 – 1804), întemeietorul *filosofiei clasice germane*, unul dintre cei mai mari gânditori ai epocii moderne. Lucrările perioadei denumite „precriticiste” (1746 – 1770) reflectă, prin multilateralitatea lor, problematica complexă a epocii „luminilor”, aspiraţiile spre eliberare, progres social şi ştiinţific. Ele sunt dominate de critica mărginirii *raţionalismului* dogmatic, de încercarea de a valorifica rolul *experienţei* în cunoaştere, precum şi de preocuparea de a elabora o *metodă* propice filosofiei. În lucrarea „Istoria generală a naturii şi teoria cerului” (1755), K. a formulat o ipoteză asupra formării sistemului solar, făcând „prima breşă” (Engels) în concepţia metafizică despre natură şi înlăturând teza „impulsului primar”, în perioada „criticistă” (de după 1770), K. a elaborat sistemul său idealist („idealismul transcendental”) expus îndeosebi în trei lucrări fundamentale: „Critica raţiunii pure” (1781, trad. rom. 1930, 1969), consacrată teoriei cunoaşterii, „Critica raţiunii practice” (1788, trad. rom. 1934), consacrată eticii şi „Critica puterii de judecare” (1790, trad. rom. 1927, 1940), consacrată esteticii şi teoriei *finalităţii* naturii. În „Critica raţiunii pure” Kant analizează problema posibilităţii şi valorii *ştiinţei* pe baza fizicii newtoniene, prima sinteză ştiinţifică profundă a matematicii cu experimentul, model al tuturor disciplinelor ştiinţifice ulterioare. Plecând de la existenţa reală a unor elemente apriorice în cunoaşterea fizică şi matematică, K. le absolutizează şi întemeiază *obiectivitatea* (necesitatea şi universalitatea) şi progresul cunoaşterii ştiinţifice pe funcţia sintetică a formelor *apriori* ale *sensibilităţii* (spaţiul şi timpul) şi ale *intelectului* (categoriile). Întrebarea fundamentală a „Criticii raţiunii pure” („Cum sunt posibile judecăţile sintetice apriori?”) vizează tocmai valorile de obiectivitate şi progres ale ştiinţei. Cercetând procesul cunoaşterii pentru a răspunde la această întrebare, K. evidenţiază rolul activ al *subiectului* în cunoaştere, deosebirea de esenţă dintre senzorial şi logic şi dintre analitic şi sintetic, dintre legea ştiinţifică şi regularităţile empirice (inductive). Ceea ce aduce nou K. în problema *teoriei cunoaşterii* este

ideea unor sinteze intelectuale cu caracter de universalitate şi necesitate, prin care se explică şi valabilitatea şi progresul cunoaşterii. Ca reacţie faţă de *empirismul* sceptic al lui Hume, se constituie *apriorismul* kantian, care absolutizează anterioritatea logică şi metodologică a universalului. Prin absolutizarea rolului constructiv al subiectului se constituie „*idealismul transcendental*” kantian, variantă a idealismului gnoseologic modern. Prin transformarea distincţiei între cunoştinţa umană relativă („*fenomenul*”) şi obiectul însuşi ca absolut dat („*lucrul în sine*”) într-o opoziţie radicală, K. ajunge totodată la *agnosticism*. Teoria kantiană a *antinomiilor* pune în evidenţă mişcarea dialectică a gândirii, ridicând totodată problema importanţei deosebite a unui gen de contradicţii formale care apar în mod necesar în procesul cunoaşterii. Cu tot epilogul ei agnostic, monumentala operă a lui Kant reprezintă cel mai important moment al epistemologiei clasice, influenţând întreaga dezvoltare ulterioară a teoriei cunoaşterii. Analiza kantiană a cunoaşterii refundamentează *luminismul* la un nivel superior, aprofundând înţelegerea rolului gândirii raţionale în activitatea şi creaţia istorică. Etica lui K. se impune prin ideea de facturăluministă a „autonomiei morale”, a independentei moralei faţă de religie. În „întemeierea metafizicii moravurilor” (1785, trad. rom. 1929, 1972), şi în „Critica raţiunii practice”, K. surprinde elementul de mare importanţă istorică al specificului eticului în raport cu teoreticul, juridicul şi esteticul, punând problema întemeierii eticii. K. duce însă autonomia eticului până la izolarea acestuia de ştiinţă, de cunoaştere şi de creaţia umană, ajungând la *rigorismul imperativului categoric*, expresie a aderării sale la teza caracterului absolut, etern al normelor morale. Estetica lui K. (elaborată în „Critica puterii de judecare”), analizează specificul esteticului în raport cu cunoaşterea ştiinţifico-teoretică şi cu eticul, formulând principiile esteticii filosofice, care au căpătat apoi o mare dezvoltare în cultura modernă. *Formalismul* estetic al lui K. care a preconizat, într-o primă instanţă, frumuseţea ca „finalitate fără scop”, idee absolutizată ulterior de autonomişti şi formalişti, depăşeşte în genere limitele înţelegerii pur formale a artei, opunându-se, de fapt, atât mărginirilor empiriste, cât şi exagerărilor intelectualiste ale raţionalismului. Estetica lui K.,

încercând să găsească temeiurile universalităţii şi necesităţii judecăţii de gust (cu patru „momente” ale ei), pretinde să întemeieze o *logică a frumosului*, care capătă astfel un caracter *normativ*. Estetica nu se va mulţumi doar să descrie, ci şi să *prescrie* ce trebuie să fie creaţia şi contemplarea frumosului. K. formulează şi o veritabilă teorie a *progresului*, în studiile „Ideea unei istorii universale din punct de vedere cosmopolit” (1784), „Ce este luminarea?” (1784), „Spre pacea eternă” (1795), K. pune în evidenţă caracterul legic şi contradictoriu al dezvoltării istorice, definind istoria ca un „progres în conştiinţa libertăţii”. Deşi în limitele idealismului, K. sesizează deosebirea calitativă dintre societate şi natură, criticând *naturalismul* şi relevând posibilitatea acţiunii libere a omului. Prin cercetarea critică a facultăţilor umane, K. a trasat şi principalele direcţii ale unei *filosofii a culturii*. Teza sa fundamentală rămâne aceea a activităţii creatoare, constructive a subiectului în toate sferele activităţii spirituale. În opera lui K. Îşi găseşte expresie sistematică procesul autonomizării valorilor culturii, început încă în Renaştere; filosofia sa este „expresia teoretică a culturii moderne” (Rickert). Contradicţiile din gândirea lui K. sunt un reflex al contradicţiilor social-politice şi ideologice ale vremii, care au influenţat întreaga *filosofie clasică germană*.

KARMA (în sanscrită „faptă”, „acţiune”, „răsplată”), noţiune principală a filosofiei idealiste indiene, recunoscută atât în cele şase şcoli vedice „ortodoxe”, cât şi în *budism*, *jainism*, *brahmanism* şi *hinduism*, care desemnează renaşterile şi reîncarnările succesive ale sufletelor, migraţia lor după moarte, precum şi forţa mistică generatoare şi diriguitoare a acestora. Conform doctrinei k., soarta omului, în prezentul şi în viitorul lui îndepărtat, este determinată automat de faptele sale din diferitele ipostaze ale existenţei sale. Se consideră chiar că legile k. predetermină aceste fapte înseşi.

KATHARSIS (în gr„Purificare”), noţiune a esteticii antice greceşti, introdusă de Aristotel; după el, tragedia, stârnind în spectatori milă şi groază, produce o „purificare” a pasiunilor. După majoritatea comentatorilor, în concepţia lui Aristotel, k. includea un moment psihofiziologic, senzaţia de uşurare după o puternică tensiune, şi unul etic, înnobilarea sentimentelor. Conceptul a fost

reluat în estetica Luministă (Lessing). Concepţiile estetice mai noi tind să extindă conceptul de k. asupra procesului de receptare a oricărei opere de artă şi să-l lege de interacţiunea dintre etic şi estetic în artă.

KAUTSKY, Karl (1854 – 1938), istoric, om politic şi publicist german, unul dintre teoreticienii social-democraţiei germane şi ai Internaţionalei a II-a, ideolog al „centrismului". A aderat la mişcarea socialistă în 1874, împărtăşind idei lassalleene, malthusianiste şi anarhiste. Sub influenţa lui Marx şi Engels, după 1881, s-a îndepărtat de *pozitivism*, îndreptându-se spre marxism. A publicat, în prima perioadă a activităţii sale, o serie de lucrări valoroase, ca: „Doctrina economică a lui K. Marx" (1887, trad. rom. 1945), „Problema agrară" (1899), „Etica şi interpretarea materialistă a istoriei" (1909), contribuind la popularizarea teoriei lui Marx, de la care a făcut, însă şi anumite abateri în direcţia social-darvinismului şi a teoriei factorilor. Încă în această perioadă, K. a făcut concesii *revizionismului*, care s-au accentuat după 1910, când K. înfiinţează, împreună cu R. Hilfer-ding, O. Bauer ş.a. un grup „de centru" în sânul social-democraţiei germane şi formulează teoria antimarxistă a „ul-traimperialismului". După victoria Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie, K. a negat necesitatea *dictaturii proletariatului*, opunându-i utopia democraţiei „pure", situată deasupra claselor şi ideile, parlamentarismului burghez. În plan filosofic, a susţinut compatibilitatea diferitelor variante ale pozitivismului cu marxismul, precum şi teza potrivit căreia interpretarea materialistă a istoriei nu este legată de filosofia materialistă, ci poate fi ataşată oricărei concepţii care se serveşte de dialectica materialistă, sau cel puţin nu se află în opoziţie cu ea.

KEDROV, Bonifati Mihailovici (n. 1903), filosof şi istoric al ştiinţelor sovietic. Membru al Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. A adus contribuţii importante în domeniul materialismului dialectic, al problemelor filosofice ale ştiinţelor naturii, ale istoriei şi clasificării ştiinţelor, al studiului legilor dialecticii, precum şi al logicii descoperirilor ştiinţifice. A întreprins cercetări de analiză a corelaţiei logic-istoric, cu aplicaţii la studiul dezvoltării cunoaşterii ştiinţifice, precum şi la elaborarea unor principii ale logicii dialectice (corelaţia între structură şi geneză, definirea conceptelor ştiinţifice „prin lege"

ş.a.). *Op*. pr.: „Evoluţia noţiunii de element în chimie (1956), „Negarea negaţiei” (1956), „Clasificarea ştiinţelor” (2 vol., 1961, 1965), „Repetabilitatea în procesul dezvoltării” (1961, trad. rom. 1963), „Legile logicii dialectice marxiste şi raporturile lor cu legile logicii formale” (1962), „Trei aspecte ale atomisticii” (1969), „Engels despre chimie” (1971), „Lenin şi dialectica ştiinţelor naturii din sec. 20” (1972).

KEYSERLING, Hermann (1880 – 1946), filosof german al istoriei şi culturii, fondatorul „Şcolii de înţelepciune” de la Darmstadt (R.F.G.), care dezvolta o filosofie metafizică a *sensului*. Pe baza experienţei şi reflecţiilor acumulate în cursul călătoriilor sale în Orient, K. propune o „renaştere” a Europei prin filosofiile indiană şi chineză, pe care le interpreta însă într-o viziune magico-mistică, opusă „simplei culturi a intelectului”, de fapt, înţelegerii raţionaliste a lumii. K. se solidariza astfel cu atitudinea antiintelectualistă a filosofiilor neoromantice, respectiv, a „*filosofiei vieţii*”, contrazicând chiar propria sa formaţie ştiinţifică de geolog. *Op*. pr.: „Realitatea metafizică” (1911), „Relaţiile interne între problemele Orientului şi Occidentului” (1913), „Jurnalul de călătorie al unui filosof” (1919), „Filosofia artei” (1920), „Renaşterea” (1927), „Spectrul Europa” (1928), „De la gândire la sursele vieţii” (postum, 1947).

KIERKEGAARD, Soren (1813 – 1855), gânditor religios danez, revendicat ca precursor de *existenţialismul* modern. A criticat violent sistemul hegelian de pe poziţiile *idealismului* subiectiv şi *iraţionalismului*. Adevărul este pentru K. *subiectivitatea*; sensul filosofiei constă în a trezi spiritul şi a-l aduce la realitatea existenţei umane, trăită în toată neliniştea şi tragedia ei. Una dintre ideile fundamentale ale lui K. este cea a eternei alternative; imposibilitatea omului de a alege sau de a media între contrarii. K. Îşi reprezintă existenţa umană ca progresând de la un stadiu estetic, în care omul aspiră spre plăcere şi sfârşeşte în *eşec*, la unul etic (care comportă grava decizie morală a alegerii de sine, în sobrietate şi datorie) şi, în sfârşit, la cel religios (unde se dezvăluie adevărata antropologie a lui K.), stadiu constituit de martiriul relaţiei individului singular cu un Dumnezeu absurd şi tiranic, faţă de care omul nu are niciodată

dreptate. K. explorează stări şi concepte ale trăirilor etice-religioase: *paradoxul* şi absurditatea sacrificiului, desperarea în faţa păcatului, momentul mistic al fuziunii eternităţii în clipă. În ultima perioadă a vieţii, el duce o luptă acerbă împotriva bisericii instaurate, pentru ideea regăsirii „adevărului creştin”. Gânditor social pesimist, reprezentând pe plan logic un pas înapoi faţă de sinteza hegeliană a contrariilor, K. concepe, de fapt o *dialectică* a stărilor paradoxale ale conştiinţei etice. Gândirea lui K. influenţează filosofia şi literatura nordică, teologia protestantă, existenţialismul contemporan şi pe unii reprezentanţi ai *Şcolii de la Frankfurt*. *Op*. pr.: „Sau-sau” (1843), „Conceptul de angoasă” (1844), „Stadii pe drumul existenţei” (1845), „Jurnale” (postum).

KINDI (AL-KINDI), Abu-Issuf ibn-Is-hak (800 – 879), filosof şi savant enciclopedist arab, iniţiatorul orientării aristotelice în filosofia arabă. A trăit la Basra şi la Bagdag. K. a preconizat necesitatea fundamentării filosofiei pe studiul matematicii şi al ştiinţelor naturii şi a subliniat caracterul imuabil al raporturilor cauzale.

KLAGES, Ludwig (1872 – 1956), psiholog şi filosof german, întemeieterul grafologiei şi al *caracterologici*, cărora le-a dat însă o interpretare idealist-metafizică în direcţia „filosofiei *vieţii*”. După K., spiritul (raţiunea) este cel care, căutând să separe sufletul şi corpul, devine un principiu negator, reprezintă *răul*. K. propune o „metafizică biocentrică”, de fapt un idealism vitalist, şi dezvoltă metodele unei „ştiinţe despre expresie”, bazată pe observaţia fiziogno-mică. Teza centrală a lui K. este aceea a dominaţiei „adversităţii între suflet şi spirit”; între suflet şi corp ar exista următoarea interacţiune: „corpul este fenomenul sufletului, sufletul este sensul corpului viu”. *Op*. pr.: „Scris şi caracter” (1917), „Omul şi pământul” (1920), „Despre esenţa conştiinţei” (1921), „Despre Erosul cosmogonic”.

(1922), „Spiritul ca adversar al sufletului” (1929 – 1932), „Despre esenţa ritmului” (1933), „Fundamentarea ştiinţei despre expresie” (1942), „Limbajul ca izvqr al psihologiei” (1948).

KLAUS, Georg (1912 – 1974), filosof şi logician german. A fost profesor ia Universitatea „Humboldt” din Berlin, membru al Academiei de ştiinţe din R.D.G. în domeniul filosofiei a adus contribuţii în analiza

problemelor teoretice ale ştiinţelor naturii şi ale activităţii sociale contemporane. În domeniul logicii a efectuat cercetări în cadrul *semioticii* generale şi al *ciberneticii*. *Op*. pr.: „Iezuiţii, Dumnezeu, materia” (1957), „Filosofia şi ştiinţele particulare” (19Ş>8), „Cibernetica şi societatea” (1965, trad. rom., 1966), „Teoria speciala a cunoaşterii” (1965), „Cibernetica şi teoria cunoaşterii” (1966), „Teoria jocurilor din optică filosofică” (1968), „Limbajul politicii” (1971), „Logica modernă” (1973, trad. rom. 1977), „Raţionalitate – Integrare – Informaţie” (1974).

KOGĂLNICEANU, Mihail (1817 – 1891), istoric, gânditor, om politic, publicist român, figură de seamă a mişcării paşoptiste şi unioniste, prim-ministru în timpul domniei lui Al. I. Cuza, ministru de externe la proclamarea, în 1877, a independenţei României, membru al Academiei Române. Gândirea politică a lui K. se caracterizează prin denunţarea feudalismului, a privilegiilor boiereşti şi clericale, prin susţinerea ideii împroprietăririi ţăranilor, libertăţii, unităţii şi independenţei naţionale. K. a afirmat că exploatarea omului de către om este un act antiumanitar. În spirit luminist, K. a promovat ideea *progresului* gradual şi lin, a roiului răspândirii culturii pentru emanciparea naţională şi socială a poporului. În problemele de filosofie a istoriei şi culturii, K. a subliniat definirea *civilizaţiei* ca luptă continuă a omului pentru supunerea naturii şi dobândirea libertăţii sociale. El a înţeles faptul că dezvoltarea istorico-socială trece printr-o serie de faze, care se caracterizează printr-un grad toi. mai înaintat de civilizaţie. Iteliofind rolul educativ al istoriei („cartea de căpetenie”, „paladiul naţionalităţii noastre”), K. a formulat, printre primii în literatura română, teza cu privire la necesitatea studierii rolului poporului în făurirea istoriei, a cerut ca analiza istorică să aibă în vedere starea socială, obiceiurile, comerţul, cultura poporului român. *Op*. pr.: „Istoria Valahiei, Moldovei şi a Valahilor transdunăreni” (1837, în lb. franceză), „Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie naţională la Academia Mihăileană din laşi” (1843), „Dorinţele partidei naţionale din Moldova” (1848). „Letopiseţele Tării Moldovei” (3 vol. 1845 – 1852), „Sclavie, vecinătate, boieresc” (1853), „Discursuri parlamentare” (1857 – 1861).

KOLMOGOROV, Andrei Nikolaevici (n. 1903), matematician şi logician sovietic, profesor la Universitatea din Moscova, membru al Academiei de ştiinţe a U.R.S.S. şi membru de onoare al Academiei Republicii Socialiste România. În afara cercetărilor sale din domeniul matematicii, a adus importante contribuţii la dezvoltarea *logicii simbolice* pe linia *calculului logic*, intuiţionist, fiind unul dintre promotorii teoriei *algoritmului* şi ai *logicii constructiviste*. *Op*. pr.: „Conceptele fundamentale ale teoriei probabilităţii" (1933), „Elemente de teoria funcţiilor şi de analiză funcţională" (ed. a III-a, 1972, în colab.).

KONSTANTEVOV, Fedor Vasilievici (n. 1901), filosof sovietic, membru al Academiei de ştiinţe a U.R.S.S. Participant la redactarea unor importante opere filosofice colective. A studiat istoria materialismului, problemele teoretice ale dezvoltării sociale, laturile fundamentale ale existenţei şi conştiinţei sociale, aspectele metodologice ale materialismului istoric, raportul dintre politică şi filosofie, sociologie şi politică etc. A consacrat studii analizei critice a ideologiei burgheze. *Op*. pr.: „Materialismul istoric ca ştiinţă" (1949), „Despre forţele motrice ale dezvoltării societăţii socialiste" (1951, trad. rom. 1952), „Gramatica libertăţii" (1952), „Rolul ideilor înaintate în dezvoltarea societăţii" (1953), „Rolul maselor populare şi al personalităţii în istorie" (1957).

KOPNENT, Pavel Vasilievici (1922 – 1971) filosof sovietic. Participant la elaborarea unor importante lucrări colective, K. a desfăşurat activitate de cercetare în domeniul materialismului dialectic, în special în problemele de gnoseologie şi *logică dialectică*, de metodologie a ştiinţelor naturii, de logică a ştiinţei, precum şi de istorie a logicii. *Op*. pr.: „Dialectica ca logică" (1961), „Ipoteza şi cunoaşterea realităţii" (1962), „Bazele logice ale ştiinţei" (1968, trad. rom., 1972), „Ideile filosofice ale lui Lenin şi logica" (1969), „Dialectica ca logică şi teorie a cunoaşterii" (postum, 1973).

KORSCH, Karl (1886 – 1961), filosof şi jurist german, profesor la Universitatea din Jena, suspendat de guvernul naţional-socialist; din 1933 până la moarte, în emigraţie, K. s-a ocupat de filosofia socială, încercând să dea o interpretare personală a teoriei lui Marx, prin care

neagă posibilitatea unei dialectici compatibile cu cerinţele activităţii revoluţionare, subliniind „tendinţa fundamentală revoluţionar-progresistă, antimetafizică şi riguros empiric fundamentată a cercetării lui Marx” asupra capitalismului. A fost criticat de numeroşi marxişti germani. *Op*. pr.: „Marxism şi filosofie” (1923), „Karl Marx” (în lb. engleză, 1938).

KORZYBSKI, Alfred Habdank (1879 – 1950), publicist, lingvist şi filosof polonez, stabilit în S.U.A., fondatorul „*semanticii generale*”. *Op*. pr.: „Ştiinţă şi sănătate. O introducere în sistemele nonaristotelice şi în semantica generală” (1933).

KOTARBINSKI, Tadeusz (n. 1886), filosof şi logician polonez. A fost profesor de filosofie (din 1919) la Universităţile din Varşovia şi Łódź şi preşedinte al Academiei de Ştiinţe (1957 – 1962). Este preşedinte al Societăţii poloneze de filosofie şi unul dintre fondatorii Şcolii de la *Lvov-V arşovia*. A studiat probleme de istorie a logicii şi logică formală, fiind unul dintre iniţiatorii cercetărilor de *semantică logică*. A dezvoltat o concepţie filosofică originală denumită *seism* orientată împotriva idealismului obiectiv şi a conceptualismului. În esenţă, K. cere eliminarea din limbă a numelor care nu desemnează lucruri individuale sau clase de lucruri. În cadrul preocupărilor sale de gnoseologie şi de metodologie a ştiinţelor, a iniţiat *praxiologia* ca teorie generală a acţiunii eficiente. *Op*. pr.: „Tratat despre lucrul bine făcut” (1955, trad. rom. 1976), „Lecţii de istorie a logicii” (1957), „Praxiologia – introducere în ştiinţa acţiunii eficiente” (1965), „Gno-seologia” (1966), „Meditaţii despre viaţa demnă” (1966, trad. rom. 1970), „Stadii din domeniul filosofiei” (1970), „Alfabetul practicităţii” (1972).

KOLN (Cercul de la K.), v. LAND-GREBE, Ludwig.

KOTELES, Sâmuel (1770 – 1831), gânditor luminist maghiar din Transilvania, de orientare kantiană, traducător al operelor lui Kant, pe care l-a interpretat într-o manieră proprie prin accentul pus pe tezele materialiste, în concepţia lui K. se întâlnesc elemente valoroase de etică şi antropologie. A criticat *scolastica* şi diferite curente idealiste, *Op*. pr.: „Logica generală sau ştiinţa intelectului” (1808), „Elementele filosofiei morale” (1817), „Enciclopedia filosofică” (1829),

„Antropologia filosofică” (postum, 1839).

KRASSER, Friedrich (1818 – 1893), naturalist, scriitor şi gânditor social sas din Transilvania. Concepţia sa filosofică, materialistă, s-a format sub influenţa teoriei evoluţioniste a lui Darwin şi H-aeckel. În poemul satiric „Antisyllabus” (1869), răspândit în întreaga lume, el a criticat de pe poziţii socialist-utopice societatea capitalistă, religia şi clerul. Principalele sale scrieri au fost reunite în culegerea postumă „Poezii şi documente din viaţă” (1954).

KROPOTKM, Piotr Alekseevici (1842 – 1921), revoluţionar rus, teoretician al *anarhismului*, geograf. K. a dezvoltat teoria aşa-numitului „comunism anarhist”. El nega necesitatea statului şi a organizării centralizate a producţiei, reprezentându-şi viitoarea societate socialistă ca pe o federaţie de comunităţi de producţie independente. *Op*. pr.: „Anarhia, filosofia sa, idealul său” (1896), „Comunism şi anarhie” (1900), „Statul şi rolul său în istorie” (1904), „Amintirile unui răzvrătit” (1885, trad. rom., 1969).

KUHN, Thomas (n. 1922), filosof şi istoric al ştiinţei american, reprezentant al „Şcolii istorico-critice” în filosofia ştiinţei, autor al unei influente teorii a „revoluţiilor ştiinţifice”. K. propune o nouă viziune asupra naturii şi istoriei ştiinţei. Ştiinţa nu mai este redusă, pentru a fi înţeleasă raţional – cum proceda *pozitivismul logic* – la limbajul teoriei, ci este considerată în multiplele ei determinări: istorice, psihologice, metodologice, sociologice. K. distinge, pe baza conceptului de *paradigmă*, două tipuri de ştiinţă: „ştiinţa normală” (reprezentând cercetarea ce se desfăşoară în cadrul unei paradigme stabilite) şi „ştiinţa extraordinară” (care reprezintă înlocuirea unei paradigme cu alta). Trecerea de la o paradigmă la alta, dată fiind necomparabilitatea („incomensurabilitatea”) teoriilor, nu reprezintă un proces ce se desfăşoară (sau poate fi descris) raţional, logic. Astfel, istoria ştiinţei nu reprezintă un proces linear, cumulativ, progresiv. Teoria „revoluţiilor ştiinţifice” a lui K. a fost criticată pentru *ambiguitatea* şi caracterul contradictoriu al unor concepte de bază folosite, pentru *relativism* şi *iraţionalism*. Aflată în centrul dezbaterilor epistemologice din filosofia anglo-saxonă, teoria lui K. a generat o serie de noi interpretări şi reconstrucţii ale ştiinţei (J. Lakatos, J. Snecd, W.

Stegmuller ş.a.). *Op*. pr.: „Revoluţia copernicană" (1952), „Structura revoluţiilor ştiinţifice" (1962, ed. a II-a, extinsă, 1970, trad. rom., 1976).

KULPE, Oswald (1862 – 1915), psiholog şi filosof german, unul dintre reprezentanţii principali ai „realismului critic" neokantian. Întemeind „Şcoala de la Wiirzburg", K. a participat la dezvoltarea psihologiei experimentale şi a aşa-numitei „psihologii a gândirii". Ca filosof, K. a militat, în spirit scientist, împotriva *idealismului subiectiv* şi a *fenomenismului* pozitivist, susţinând un *realism* „logico-epistemologic" pe care-l argumenta psihologic, cu mijloacele propriei sale specialităţi şi situându-se, în mare măsură, pe drumul spre *materialism*. Filosofia însăşi este, după K.o viziune ştiinţifică despre lume şi viaţă", construită pe baza datelor ştiinţelor speciale. K. a susţinut totodată ideea unei estetici filosofice, concepută ca „ştiinţă a valorii" şi a elaborat temeinice studii de logică şi istorico-filozofice. *Op*. pr.: „Compendiu de psihologie" (1893), „Introducere în filosofie" (1895), „Filosofia contemporană în Germania" (1902), „Immanuel Kant" (1907), „Realizarea. O contribuţie la fundamentarea ştiinţelor reale" (1912 – 1923), „Asupra psihologiei moderne a gândirii" (1912), „Prelegeri de psihologie" (postum, 1920), „Fundamentele esteticii" (postum, 1921), „Prelegeri de logică" (postum, 1923).

L

LABRIOLA, Antonio (1843 – 1904), filosof marxist italian. A evoluat de la hegelianism spre materialismul dialectic, fiind primul propagandist al ideilor lui Marx în Italia. S-a ocupat mai cu seamă de problemele materialismului istoric, acordând o atenţie deosebită analizei originii şi rolului social al diferitelor forme ale *ideologiei* (morala, dreptul etc), precum şi al *psihologiei sociale*. L. a combătut intemretările vulgarizatoare ale materialismului istoric, în special *materialismul economic*, subliniind independenţa relativă şi rolul activ al *ideologiei*; a criticat ideile lui Nietzsche, *neokantianismul*, *neohegelianismul* lui Croce şi *pozitivismul*. *Op*. pr.: „Eseuri asupra concepţiei materialiste a istoriei" (4 vol., 1895 – 1925, ultimul volum apărut postum).

LACAN, Jaques (1901-1981), psihanalist francez a cărui deviză,

„reîntoarcerea la Freud”, are, pe de o parte, un sens critic, îndreptat împotriva psihanalizei behavioriste sau culturaliste şi, pe de altă parte, sensul necesităţii dezvoltării cercetărilor psihanalitice pe baze noi, ignorate sau necunoscute, la vremea lui, de către Freud. El face apel, în acest sens, la filosofia hegeliană şi la antropologie, la structuralismul antropologic şi la lingvistica structurală, la teoria sistemelor logice şi la teorii matematice pe care le corelează cu teoria culturii. În esenţă, L. propune o hermeneutică psihanalitică fundată pe analiza structurilor lingvistice (care implică ideea că *inconştientul* este structurat în *limbaj*) şi pe un concept al structurii subiectului, ale cărui elemente sunt simbolismul, imaginarul şi realul şi care implică ideea că inconştientul subiectului este, de fapt, discursul „celuilalt” (individ, grup, masă etc). Descoperirea adevărului discursului „celuilalt” sau înţelegerea lui, ca şi înţelegerea structurii limbajului moştenit, dobândit etc, îi oferă lui L. prilejul de a face o analiză critică a unor mistificări reale. Deşi se distanţează de Freud prin plasarea individului într-un mediu cu mai multe variabile, între care se presupun corelaţii ale devenirii şi întrepătrunderii, L. adoptă, în fond, acelaşi determinism al inconştientului ca şi Freud şi cultivă, consecvent, acelaşi *anistorism*. *Op*. pr.: „Scrieri” (1966), „Patru concepte fundamentale ale psihanalizei” (1973).

LACHELIER, Jules (1832 – 1918), filosof francez, reprezentant al*neospi ritualismului*. După L., adevărata realitate a lumii este *Dumnezeu*. Ea determină atât natura cât şi spiritul nostru, între care există o corespondenţă originară. Legile gândirii noastre şi structura lumii sunt paralele, raţionamentele şi natura lucrurilor îşi corespund. Aceasta explică şi valoarea *inducţiei*, prin care spiritul nostru trece de la contingenţa faptelor la necesitatea legilor. Legile ar fi deci atât legi ale naturii cât şi legi ale spiritului nostru şi pe aceasta se întemeiază cunoaşterea ştiinţifică însăşi. Unele idei ale lui L. au fost preluate, în România, de I. Petrovici. *Op*: „Fundamentul inducţiei (1871)”. Psihologie şi metafizică” (1885), „Studii despre silogism” (1907).

LACROIX, Jean (n. 1900), filosof francez, reprezentant *al personalismului*. Ca şi Mounier, tinde să laicizeze *spiritualismul* de inspiraţie creştină. El propune un *creştinism* demitizat, înţeles numai

ca filosofie. Preocupat de problematica omului, L. caută cauzele *alienării* şi mijloacele de dezalienare dar nu le identifică în cele reale. L. consideră *înstrăinarea* (*eşecul*) ca fiind o componentă a *ontologiei* umane şi crede că remediul este deschiderea către *religie* care ar regla „funcţia temporalizantă, legând-o de eternitate”. *Op.* pr.: „Sensul ateismului modern” (1959), „Eşecul” (1965), „Marxism, existenţialism, personalism” (1966), „Personalismul ca antiideologie” (1971).

LAFARGUE, Paul (1842 – 1911), teoretician şi militant de seamă al mişcării muncitoreşti franceze şi internaţionale, discipol al lui Marx. Principalul conţinut al lucrărilor filosofice ale lui L. îl constituie problemele materialismului istoric. L. a combătut cu mare forţă de convingere principalele curente ale sociologiei burgheze (*organicismul*, *psihologismul*, *darvinismul social* etc), precum şi sociologia rasistă. A acordat o atenţie deosebită luptei împotriva *idealismului subiectiv* şi mai ales împotriva kantianismului, precum şi luptei împotriva *evoluţionismului plat*, vulgar, dar a făcut unele concesii *mecanicismului* şi metafizicii. Un loc însemnat în activitatea lui L. l-au ocupat apărarea teoriei lui Marx asupra claselor şi a *luptei de clasă*, a concepţiilor ştiinţifice asupra *statului*, fundamentarea necesităţii revoluţiei socialiste şi lupta împotriva *oportunismului*. L. a elaborat o serie de studii valoroase în probleme de economie, etică, estetică, literatură, istorie etc. *Op.pr.*: „Idealismul şi materialismul în explicarea istoriei” (1895), „Determinismul economic al lui Karl Marx” (1909), „Problema cunoaşterii” (1910).

LAIC (gr. *laikos* „al poporului”, în opoziţie cu *klerikos* „cler, preot”), termen ce desemnează literal ceea ce este în afara clerului iar, prin extindere tradiţionalizată, şi ceea ce este în general în afara religiei, mai ales din punct de vedere social-organizatoric, sau chiar în opoziţie cu religia. Noţiunea derivată, de *laicizare*, se aplică, începând cu epoca modernă, mai ales în domeniul vieţii social-politice şi desemnează acţiunea de reorganizare, după principii nereligioase, a instituţiilor social-politice care au avut sau cărora li s-au conferit cândva un caracter religios (de ex., laicizarea statului, a învăţământului, a spitalelor etc). Un caracter filosofic mai pronunţat are noţiunea de *laicism*, ea desemnând doctrinele sau programele

politice care preconizează laicizarea întregii vieţi publice. Politica de laicizare caracterizează, de obicei, programele politice democratice, revoluţionare, începând cu cele în iate de revoluţiile burgheze din sec. 18 şi 19, dar este aplicată integral şi cu consecvenţă doar în zilele noastre, de către revoluţiile socialiste.

LAMARCK, Jean-Baptiste de Monet, cavaler de (1744 – 1829), biolog francez, unul dintre întemeietorii *evoluţionismului* în biologie. L. a creat termenul de „biologie", a iniţiat metoda cheilor dihotomice a determinătoarelor în botanică şi a introdus împărţirea animalelor în vertebrate şi nevertebrate, în lucrarea „Filosofia zoologică" (1809) şi-a expus teoria evoluţionistă cunoscută sub numele de *lamarckism*, opusă concepţiei dominante în epocă cu privire la fixitatea speciilor.

LAMARCKISM, teorie evoluţionistă formulată de J.-B. Monet Lamarck şi expusă în lucrarea sa „Filosofia zoologică" (1809). L. susţine că transformarea speciilor are loc sub influenţa directă a mediului, în conformitate cu două legi fundamentale: a) legea exersării sau neexersării organelor, potrivit căreia organele care funcţionează mai intens se dezvoltă, pe când cele care nu funcţionează se atrofiază, şi b) legea moştenirii caracterelor dobândite, după care modificările suferite de organism sub influenţa directă a condiţiilor schimbate ale mediului fizico-chimic pot deveni ereditare. Evoluţia vieţuitoarelor, ca proces de trecere de la forme inferioare la forme superioare, s-ar datora unei tendinţe interne (element finalist). Această ultimă teză a fost respinsă de Darwin (1859), care a înlocuit-o prin teoria selecţiei naturale, dând astfel *evoluţionismului* un caracter materialist consecvent (monist) şi considerând adaptarea în strânsă legătură cu *evoluţia*. Postulatele privind variaţia direct adaptativăşi ereditatea caracterelor dobândite ale 1. au fost infirmate de *genetică*. *Transformismul* lamarckist a mai fost criticat şi pentru faptul că nu a putut explica apariţia unui organ, ci numai dezvoltarea şi dispariţia lui. L. reprezintă prima concepţie transformistă consistentă din istoria biologiei.

LA METTRIE, Julien Offroy de (1709 – 1751), filosof materialist francez, medic. A considerat, spre deosebire de Descartes, nu numai întinderea, ci şi *mişcarea* drept însuşire fundamentală a materiei. În

teoria cunoaşterii s-a situat pe poziţiile *senzualismului* materialist. Deşi reprezentant al *mecanicismului*, s-a apropiat de ideea *evoluţiei* naturii, recunoscând perfecţionarea progresivă a vieţuitoarelor şi faptul că sensibilitatea este proprie numai materiei superior organizate. Teza dezvoltată în cartea sa „Omul-maşină” (1748, trad. rom. 1961), după care nu numai animalele, cum afirmase Descartes, ci şi omul constituie o *maşină*, în activitatea căreia nu e nevoie de vreun „suflet” aparte, i-a atras persecuţiile autorităţilor clericale. Partizan al luminismului şi al monarhismului luminat, el a atribuit instrucţiunii şi activităţii oamenilor de seamă un rol hotărâtor în istorie.

LANDGREBE, Ludwig (n. 1902), filosof german, reprezentantul principal al *fenomenologiei* contemporane, autorul unor lucrări celebre de filosofie, istoria filosofiei şi istoria culturii, participant la pregătirea şi editarea manuscriselor lui Husserl. Întemeietor al unei şcoli fenomenologice la Universitatea din Köln (din care mai fac parte: U. Claesges, K. Held, P. Jan-ssen, L. Eley), L. susţine punctul de vedere al „fenomenologiei transcendentale” cu sesizabile deschideri spre studiul problematicii istoriei şi vieţii sociale. L. manifestă receptivitate faţă de dialectică şi istorism şi participă activ la editarea revistei „Marxismus-Studien”. *Op.pr.*: „Fenomenologie şi metafizică” (1948), „Filosofia contemporană” (1952), „Discuţii în jurul fundamentelor filosofice ale teoriei sociale” (1955), „Problematica dialecticii” (1960), „Pe calea fenomenologiei”.

(19671, „Fenomenologie şi istorie” (1968), „Discuţii în jurul fundamentelor filosofice ale teoriei societăţii” (1975), „Fenomenologia ca teorie transcendentală a istoriei” (1977).

LANGEVIN, Paul (1872 – 1946), fizician francez, cu mari realizări în domeniul teoriei (a fost, alături de Einstein, promotorul fizicii relativiste) şi al *experimentului* (inclusiv cu aplicaţii practice). S-a situat pe poziţii materialiste în problemele fundamentale ale filosofiei ştiinţei. Consecvent şi cunoscut luptător pentru dreptate socială şi pentru pace.

LAO-TZÎ (sec. 6 î.e.n.), filosof chinez. Concepţia sa reprezintă îmbinarea unui *materialism* elementar cu o *dialectică* globală. Ideile lui, *opuseconfucianismului*, au fost redate în lucrarea „Dao de-dzin”,

scrisă de urmaşi ai săi (sec. 4 î.e.n.). Potrivit doctrinei lui L.-Ţ. *lumea* materială este necreată şi nepieritoare, fiind dirijată de „*dao*", principiul ordinii necesare în natură, societate şi gândirea umană. Dao e legat de principiul dialectic al *contradicţiei*; „Contradicţia este acţiunea lui dao". Gândirea social-politică a lui L.-Ţ. exprimă protestul împotriva asupririi poporului, însă, în măsura în care îndemna poporul la nonacţiune şi recomanda întoarcerea la orânduirea comunei primitive, a avut şi o latură retrogradă. Ea reflectă starea de spirit a ţăranilor membri ai obştilor săteşti.

LAPLACE, Pierre Simon (1749 – 1827), astronom, matematician şi fizician francez. A adus contribuţii importante în analiza matematică şi teoria *probabilităţii*, calorimetrie (a definit căldura drept mişcare moleculară), în acustică etc. A propus o ipoteză asupra naşterii sistemului solar dintr-o masă gazoasă aflată în mişcare, cunoscută sub numele de „ipoteza Kant-L". L. a dezvoltat o concepţie ştiinţifico-deterministă, de mare însemnătate teoretică, fiind considerat de fapt întemeietorul *determinismului* în ştiinţă conceput pe temeiul unei cauzalităţi mecanice riguroase. Dezvoltând şi completând ideile lui Newton, Halley, d'Alembert şi Euler asupra consecinţelor principiului gravitaţiei universale, L. a elaborat o concepţie asupra sistemului solar, bazată riguros pe principiile mecanicii clasice. Concepând sistemul solar ca pe o gigantică *maşină*, el a eliminat orice reziduu al ideii unei intervenţii de natură divină („primul impuls" al lui Newton) în funcţionarea acestuia. Ideile lui L. au avut o influenţă covârşitoare asupra dezvoltării ştiinţei în sec. 19. *Op*. pr.: „Expunere a sistemului lumii" (1796), „Tratat de mecanică cerească" (5 vol., 1799 – 1825).

LASSALLE, Ferdinand (1825 – 1864), socialist mic-burghez german. A avut un rol important în crearea primului partid politic muncitoresc din Germania, Uniunea generală a muncitorilor germani (1863 – 1875), căreia i-a imprimat însă o orientare oportunistă, în filosofie, L. a fost un idealist, adept al lui Hegel şi Fichte; în principala sa operă filosofică, „Filosofia lui Heraclit Obscurul din Efes" (1858), a căutat să apropie dialectica gânditorului antic de dialectica idealistă hegeliană. De origine hegeliană este şi concepţia lui L. despre *stat* ca

întruchipare a spiritului universal, a cărei menire ar fi călăuzirea genului uman spre libertate. Ideea statului ca organ situat deasupra claselor, care decurgea din această concepţie, a fundamentat tactica politică reformistă a lui L. Conţinutul oportunist al lassalleanismului a fost dezvăluit de K. Marx, îndeosebi în lucrarea „Critica programului de la Gotha”.

LAURIAN, August Treboniu (1810 – 1881), istoric şi lingvist român, fruntaş al revoluţiei de la 1848 în Transilvania, membru al Academiei Române şi preşedinte al ei. Adept al filosofiei kantiene, prin filiera operei lui Krug, L. a insistat asupra sensului antiteologic al acestei filosofii, exprimându-şi, totodată, unele rezerve în legătură cu *agnosticismul* şi *apriorismul*. L. s-a opus *dogmatismului* şi *scepticismului*, a evidenţiat rolul cuceririlor ştiinţei în progresul filosofiei, în căutarea adevărului, menirea filosofiei în bara-rea drumului *misticismului* şi obscurantismului, manifestându-şi încrederea în forţa *raţiunii* şi în posibilitatea ei de a cunoaşte progresiv şi nelimitat lumea. *Op*. pr.: „Discurs la deschiderea cursului de filosofie, septembrie 1842” (1870), „Cuvânt academic pronunţat în Colegiul Naţional cu prilejul examenului public şi al împărţirii premiilor la 1 iulie 1845”, „Cuvânt scolastic la începutul anului 1846” (în manuscris), „Socrate”, „Platon”, „Arislol” şi alte articole de istorie a filosofiei antice („Universu” – 1848), „Scepticismul la greci”, „Filosofia scolastică”, „Filosofia modernă” (studii în „Instrucţiunea publică” (1860).

LAVELLE, Louis (1883 – 1951), filosof francez, reprezentant al *spiritualismului* existenţialist, preocupat de o problematică mai ales ontologică. L. şi-a dezvoltat concepţia filosofică sub influenţa lui O. Hamelin, contribuind la renaşterea metodei „spiritualismului ecumenic”, a cărei dialectică a fost opusă dialecticii marxiste. După L., conştiinţa este un raport între *fiinţă* şi *eu*, actul de afirmare aauto-existenţei eului, care îşi are propria sa libertate, fiind totodată actul participării sale la fiinţă. Din această perspectivă, L. a conceput spiritul ca independent de materie şi univers şi ca fiind propria şi eterna sa sursă, ca activitate şi ca liberă iniţiativă. Spiritul nu este spontaneitate obscură, ci însăşi conştiinţa care nu se poate niciodată separa de obiectul său şi care nu se sesizează decât cu propriile sale

operaţii. împotriva *empirismului*, a fenomenismului şi *pozitivismului*, definite de el ca *scepticism* faţă de filosofie sau ca „negaţie comună” a filosofiei, L. a susţinut ideea restaurării filosofiei, adică a drepturilor spiritului, considerat ca sursă eternă a lui însuşi, adică a tuturor operaţiilor gândirii şi voinţei. Acesta a fost şi fundamentul teoriei sale asupra valorilor. Adversar al oricărei forme de *materialism* L. a militat pentru un realism spiritualist pentru ca, apoi, în ultima parte a vieţii, să se înscrie în aria *existenţialismului* spiritualist. *Op*. pr.: „Dialectica lumii sensibile” (1921), „Prezenţa totală” (1934), „Bul şi destinul său” (1936), „Filosofia franceză între cele două războaie” (1942), „Introducere în ontologie” (1947), „Teoria generală a valorii” (1951).

LAXISM, orientare etică din cadrul *probabilismului* care susţine că, în absenţa unei interdicţii evidente, o acţiune poate fi înfăptuită, mai ales dacă există temeiuri bine determinate pentru aceasta.

IAZĂK, Gheorghe (1779 – 1823), gânditor luminist român, întemeietorul învăţământului în limba naţională în Ţara Românească. A ţinut primul curs de filosofie în limba română la colegiul „Sf. Sava” în Bucureşti (1818). Deşi concepţia sa este teistă, prin predarea cursului de metafizică şi logică după Kant, L. marchează un pas important în procesul de eliberare a gândirii de sub dominaţia teologiei. Patriot, L. a susţinut ideea originii romane a poporului român şi a rolului educaţiei în emanciparea socială şi naţională. *Op*. pr.: „Înştiinţare către tinerime fientru deschiderea şcolii româneşti” 1818), „Discursul la înscăunarea mitropolitului Dionisie Lupu” (1818), „Discursul la sosirea în ţară a lui Gri-gore Ghica-Vodă” (1822).

LEFEBVBE, Henri (n. 1901), filosof şi sociolog francez, apropiat de gândirea marxistă; a contribuit la cunoaşterea în Franţa a operei filosofice şi sociologice a lui Marx („Introducere în gândirea lui Karl Marx”, „Materialismul dialectic”, „Sociologia lui Karl Marx” etc.) şi Lenin; în scrierile sale de sociologie a cunoaşterii, a ideologiei, a culturii a supus unei critici pertinente *neopozitivismul*, *fenomenologia*, *existenţialismul* etc. Opera sa principală, „Critica vieţii cotidiene” (1970) cuprinde o analiză şi critică sociologică-ideologică a *civilizaţiei* burgheze contemporane din Franţa. A publicat lucrări remarcabile de sociologie urbană (sociologia oraşelor).

LEGĂTURĂ UNIVERSALĂ, v. inTERDEPENDENŢĂ.

LEGE, raport necesar, general, relativ stabil şi repetabil între *sisteme* (sau procese), între laturile interne ale aceluiaşi obiect sau fenomen, între obiecte sau fenomene diferite sau între stadiile succesive ale unui anumit proces. L. feonstituie una dintre formele cele mai importante ale *interacţiunii* universale a fenomenelor, în opoziţie cu idealismul obiectiv, care consideră 1. ca manifestare a unei forţe supranaturale sau spirituale, şi cu idealismul subiectiv, care consideră 1. ca un produs al subiectului cunoscător, ca formă de organizare a experienţei senzoriale, materialismul dialectic afirmă caracterul obiectiv al 1., arătând că acestea sunt inerente lumii materiale şi acţionează, atât în natură, cât şi în societate, independent de conştiinţa şi de voinţa oamenilor. L. *ştiinţei* sunt modele mai mult sau mai puţin adecvate ale 1. obiective din natură şi din societate. Dominaţia asupra forţelor naturii, dirijarea conştientă a proceselor sociale, precum şi previziunea ştiinţifică se bazează pe cunoaşterea şi pe folosirea I. obiective. L. au diferite grade de generalitat e, în funcţie de lărgimea sferei lor de acţiune. Există astfel 1. specifice, proprii unui domeniu determinat al realităţii, 1. generale, care acţionează în întreaga natură (de ex., 1. conservării energiei) sau în întreaga societate (legea concordanţei forţelor şi relaţiilor de producţie) şi 1. universale (1. *dialecticii*), care acţionează în întreaga realitate, atât în natură, cât şi în societate şi gândire.

L. generale acţionează şi se manifestă prin cele specifice, fără însă a li se substitui; interacţiunea lor dialectică determină corelaţia necesară dintre filosofie şi ştiinţele particulare în cunoaşterea lumii. L. se mai deosebesc şi după modul în care se iau în consideraţie relaţiile cauzale, raportul dintre *necesitate şi întâmplare*, în acest sens se disting I. *dinamice* (I. cauzal-mecanice) care se aplică sistemelor sumative, proceselor izolate (de ex., 1. lui Keppler asupra mişcării macro-corpurilor în cadrul sistemului solar) şi 1. *statistice* (1. de *probabilitate*) care se aplică numai sistemelor integrative şi deschise, fenomenelor de masă (de ex., 1. comportării microcorpurilor şi microproceselor în fizică, 1. valorii, a cererii şi a ofertei, în domeniul vieţii economice).

LEGEA CONSERVĂRII ENERGIEI (PRINCIPIUL ENERGIEI), lege descoperită de medicul german J.R. Mayer (1842) şi riguros formulată de fizicianul german H. Helmholtz, după care suma tuturor formelor de *energie* ale unui sistem fizic rămâne constantă în decursul transformărilor sistemului dacă acesta este izolat în mod corespunzător (nu schimbă corpuri cu exteriorul, nu efectuează în exterior şi nu primeşte din exterior lucru mecanic, nu primeşte şi nu cedează căldură, nu radiază în afară şi nu primeşte din afară radiaţii electromagnetice etc). Extinsă la întregul univers, considerat ca sistem închis, l. c.e. afirmă că energia din univers nu poate fi nici mărită, nici micşorată, dispariţia într-un loc a unei forme de energie fiind compensată într-o proporţie determinată prin apariţia unei alte forme de energie. În anumite momente ale dezvoltării ştiinţei a fost pusă la îndoială valabilitatea l. c.e., în domenii cum ar fi cel atomic, domeniul proceselor biologice etc, îndoieli care, însă, s-au dovedit neîntemeiate. L.c.e. a fost, de asemenea, pusă în discuţie după stabilirea, în cadrul teoriei *relativităţii* restrânse, a relaţiei de echivalenţă dintre masă şi energie. Din această relaţie rezultă că l. ce. decurge din legea conservării masei şi invers. Această dependenţă nu-înseamnă însă că mărimile respective s-ar conserva numai împreună, ceea ce ar justifica concepţia eronată că masa „posedă" energie şi energia „posedă" masă; cele două mărimi se conservă separat, fiecare caracterizând sistemul material dat (acesta posedând şi masă, şi energie). L.c.e., ca lege universală a naturii, are o semnificaţie filosofică deosebită, subliniată în special de filosofia materialist dialectică. L.c.e. apare ca o expresie a indestructibilităţii materiei în mişcare şi a capacităţii ei nelimitate de transformare calitativă în proporţii cantitative bine determinate. L.c.e. a fost însă interpretată în mod eronat în cadrul *energetismului*, ca justificare pentru a considera energia drept adevărata şi singura substanţă a lumii, renunţându-se la categoria de materie. Eroarea acestei interpretări constă în identificarea materiei cu substanţa şi a energiei cu mişcarea şi rezultă din specularea unor dificultăţi teoretice şi de ordin experimental. Ipotezele cuantico-ondulatorii asupra structurii materiei în microcosmos, teoria cuantică a câmpului ş.a. confirmă ideea unităţii contradictorii dintre masă şi energie, câmp şi

substanţă, eliminând orice nuanţă de energetism din fizica contemporană.

LEGE DINAMICĂ, v. LEGE STATISTICA.

LEGE MORALĂ, noţiune care desemnează anumite cerinţe şi, implicit, principii morale fundamentale, proprii unei societăţi date sau societăţii umane în genere. Făuritorii materialismului istoric au menţionat existenţa „legilor simple ale moralei şi dreptăţii”, care trebuie să guverneze atât relaţiile dintre indivizi cât şi relaţiile dintre popoare; acestea sunt, de fapt, regulile elementare de convieţuire socială, constituite într-un proces de milenii şi care, încorporând anumite valori general-umane, au menirea să ferească viaţa în comun a oamenilor de anumite excese şi primejdii. Spre deosebire de etica normativă aprioristă (Kant), care deduce l.m. din raţiunea practică (conştiinţa morală), concepţia marxistă subliniază că ea nu are un caracter abstract, extraistoric, ci că izvorăşte din cerinţele vieţii sociale. Marxismul arată, de asemenea, că l.m., păstrând un fond comun, au o manifestare specifică în fiecare societate istoriceşte determinată. În societatea noastră socialistă, principiile conduitei morale a tuturor cetăţenilor, ale activităţii educative a partidului, a statului socialist, a organizaţiilor de masă şi obşteşti sunt sintetizate în *„Codul principiilor şi normelor muncii şi vieţii comuniştilor, ale eticii şi echităţii socialiste”*, adoptat de Congresul al XI-lea al P.G.R., şi ale cărui prevederi alcătuiesc componente ale *Programului Partidului Comunist Român* de *făurire* a *societăţii socialiste multilateral* dezvoltate *şi* înaintare *a României spre comunism*.

LEGE STATISTICĂ, lege valabilă pentru fenomene de masă, exprimând comportarea sistemelor complexe, integrative şi deschise. Spre deosebire de *legile dinamice*, care descriu comportarea riguroasă a unor sisteme sumative şi închise şi, corespunzător, prevederea, de asemenea riguroasă a stărilor ulterioare ale acestora, l.s. dezvăluie anumite regularităţi în structura şi dinamica unor ansambluri, pun în evidenţă *necesitatea* pe temeiul evaluării mediei fluctuaţiilor întâmplătoare ale elementelor sistemului considerat, permiţând o prevedere cu caracter de *probabilitate* a stărilor ulterioare ale acestuia. Introducerea noţiunii de l.s. ca reflectare adecvată a anumitor

procese aleatorii obiective, în cadrul cărora cauzele se corelează cu condiţiile, *necesarul* cu *întâmplătorul*, permite evitarea interpretărilor indeterministe din ştiinţa contemporană. V. şi *indeterminism*.

LEGI DE CONSERVARE, legi valabile în domeniul fizicii şi chimiei, după care anumite mărimi sau caracteristici se păstrează în decursul desfăşurării unor procese determinate (de ex., legile conservării masei, a energiei, a impulsului, a numărului de particule în mecanica *cuantică* nerelativistă, conservării parităţii funcţiei de undă etc). Unora dintre I. de c. le corespund şi legi de transformare (1. de c. a energiei). L. de c. au o origine experimentală; în cadrul teoriilor axiomatizate ele pot fi obţinute în general ca *teoreme* sau funcţionează ca *principii* (principiul I al termdtiinamicii). Prima 1. de c. stabilită riguros a fost legea conservării masei (Lomonosov, Lavoisier), conform căreia masa substanţelor care intră într-o reacţie chimică este egală cu suma maselor de substanţă care rezultă din reacţie. L. de c. constituie o expresie a principiului fundamental filosofic al indestructibilităţii materiei şi mişcării. În sec. 20 s-a stabilit o relaţie între anumite 1. de c. Şi unele proprietăţi de *simetrie* ale spaţiului, dezvăluindu-se astfel un sens mai profund al 1. de c. În cadrul teoriilor fizice, 1. de c. au o mare importanţă metodologică, fiind utilizate ca principii directoare în cercetarea experimentală şi teoretică.